Colloquium Neerlandicum 15 (2003)

Neerlandistiek de grenzen voorbij. Handelingen Vijftiende Colloquium Neerlandicum

bron

Neerlandistiek de grenzen voorbij. Handelingen Vijftiende Colloquium Neerlandicum. Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, Woubrugge 2004

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_han001200301_01/colofon.htm

© 2007 dbnl

Voorwoord

Deze bundel bevat de verzamelde bijdragen van het Vijftiende Colloquium Neerlandicum, dat van 24 tot 30 augustus 2003 plaatsvond in Groningen. Het thema *Neerlandistiek de grenzen voorbij* sluit direct aan op dat van het vorige colloquium, *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw*, dat in 2000 werd gehouden in Leuven. Een van de opvallende uitkomsten van het Leuvense colloquium was namelijk de overal in het vakgebied aantoonbare grensoverschrijding, een verschijnsel dat zich vandaag overigens in alle letterendisciplines voordoet. Grenzen worden minder zichtbaar en verliezen hun beperkende invloed, of het nu gaat om afbakeningen tussen intra- en extramurale vakbeoefening, tussen de verschillende deeldisciplines van de neerlandistiek, tussen soorten van onderzoeks- en onderwijsmateriaal, of tussen de neerlandistiek en andere academische vakken. Voor de extramurale neerlandistiek, die zich tot dusver sterk op de vakbeoefening *intra muros* oriënteerde, hoeft het wegvallen van vaste afbakeningen geen verlies aan houvast te impliceren. Integendeel, grensverleggingen of -vervagingen kunnen juist inspireren tot nieuwe en vruchtbare verkenningen. Zo zijn bijvoorbeeld Nederlands als bronnentaal en Jeugdliteratuur op tal van plaatsen opgenomen in het curriculum, en is de gehele neerlandistiek inmiddels ondenkbaar geworden zonder de infrastructuur van de nieuwe elektronische media.

De positie van het Nederlands *extra muros* oogt rooskleurig, gelet op de aantallen ingeschreven studenten. Vooral de expansie in Oost-Europa is meer dan opvallend. En waar de oude filologische tradities nog altijd een grote rol spelen, zien we ook dat de actualiteit en het beroepsperspectief een steeds prominenter plaats voor zichzelf opeisen. Het blijkt ook uit overwegingen over nieuw lesmateriaal en woordenboeken: er is *extra muros* een nieuw zelfbewustzijn aan het ontstaan, dat ons vak in de nabije toekomst een nieuwe, in de waarste zin van het woord grensoverschrijdende dimensie gaat geven. De conclusie is onafwendbaar: de kwantitatieve groei gaat vrijwel overal gepaard met een versterking van de kwaliteit. Uit de in de loop van de jaren verschenen afleveringen van de *Handelingen* blijkt hoe belangrijk de IVN is als vereniging die de belangen van de extramurale neerlandici behartigt en hun de mogelijkheid geeft hun

resultaten te publiceren. De *Handelingen* vormen zo een waardevolle aanvulling op het tijdschrift *Neerlandica Extra Muros*. Dit geldt in het bijzonder voor de bijdragen aan de Vrije Markt. Dit sinds 1985 bestaande onderdeel van het colloquium is een van de meest succesvolle en belangrijke programmapunten geworden; de Vrije-Marktbijdragen in deze bundel leggen opnieuw getuigenis af van het enthousiasme, de bekwaamheden en de veelzijdigheid van de vertegenwoordigers van de extramurale neerlandistiek. De lezingen en de bijdragen voor de Vrije Markt zijn net als in andere jaren niet afzonderlijk geplaatst, maar thematisch geordend. De onderdelen spreken voor zichzelf.

Het Vijftiende Colloquium Neerlandicum werd voorbereid door *het bestuur van de IVN* (periode 2000-2003): G. Janssens, voorzitter, Luik; C. ter Haar, vice-voorzitter, München; A.J. Gelderblom, secretaris, Utrecht en Harvard; R.M. Vismans, penningmeester, Hull; J.A. Lalleman, Leiden; L. Missinne, Münster; J. Pekelder, Parijs; B. Vervaeck, Brussel; A.S.G. Brink, Coïmbra; J. van der Elst, Potchefstroom; E. Gustinelly, Jakarta; S. Kiedron, Wrocław; N.E. Larsen, Kopenhagen en J. Vanderwal Taylor, Madison; en een *begeleidingscommissie* die bestond uit G.J. Dorleijn, K. de Glopper, J. Hoeksema en M.G. Kemperink, allen uit Groningen, A.J. Gelderblom, Utrecht; M. Kristel, Woubrugge; J.A. Lalleman, Leiden; J. Pekelder, Parijs; A. Robaard, Haren; R.M. Vismans, Hull en H.J.L. Vonhoff, Hilversum. De Rijksuniversiteit Groningen stelde de benodigde ruimte ter beschikking van het colloquium.

De organisatie en praktische realisering was toevertrouwd aan M. Kristel, directeur van de IVN, geassisteerd door M. Paas, T. Winter, F. Manger, J. Farrell en G. Manger.

De tekst van de Handelingen is door T. Winter bewerkt tot cameraklare kopij.

De redactie

Grenzen, confronterende tendensen

Neerlandistiek zonder grenzen. Over het nut van crossculturele taalanalyses[1]

Christine van Baalen

1. Inleiding

Wie intercultureel competent wil zijn, moet leren over de grenzen van zijn eigen taal heen te kijken door haar in contrast met andere talen te bestuderen. Deze bijdrage stelt zich tot doel dit idee te illustreren. In de eerste plaats ga ik in op het begrip 'interculturele competentie'. Vervolgens laat ik zien hoe interculturele competentie in het taalonderwijs bevorderd kan worden door middel van crossculturele taalanalyses. Het nut van dergelijke analyses zal, ten slotte, gedemonstreerd worden aan de hand van een cultureel sleutelwoord en een modewoord.

2. Interculturele competentie

We kunnen ons om te beginnen de vraag stellen of het de taak is van de neerlandistiek om studenten intercultureel competent te maken. Moeten we ons niet beperken tot het onderwijs van taal, literatuur en kennis van land en volk? In onze tijd van globalisering en open grenzen binnen Europa kunnen we niet langer talen op zichzelf, in isolatie, bestuderen. Ik ben van mening dat onze studenten als intermediairs tussen hun eigen taal en cultuur en andere talen en culturen moeten kunnen optreden. Hierbij vat ik cultuur op in antropologische zin: de normen en waarden, religie, symbolen en artefacten die samen een cultuur uitmaken.[2]

1 Met dank aan Elke Schellekens en Leopold Decloedt voor hun kritische commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

2 Zie ook een van de aanbevelingen van het Thematic Network Project in the area of languages, sub-project 2: Intercultural communication aan de European Language Council. (*General recommendations* 1999, 5): 'From near-native competence to mediation'.

Wat wij in de studie Nederlands aanbieden, is behalve een basis-kennis van taal, literatuur en *Landeskunde*, toch voornamelijk een instrumentarium waarmee studenten hun eigen weg kunnen volgen. Een instrumentarium dat bestaat uit kennis van naslagwerken en primaire literatuur, van grammatica's en woordenboeken, van onderzoeksmethoden en -technieken en van vaardigheden en strategieën om zich in het Nederlands uit te kunnen drukken. Aan dit instrumentarium moet nu de component van interculturele competentie worden toegevoegd.

Wie intercultureel competent is, is zich bewust van zijn eigen culturele identiteit. Daarnaast heeft men een culturele gevoeligheid ontwikkeld voor het andere en de ander. Wie intercultureel competent is, is zich bewust van de culturele bepaaldheid van het taalgebruik. Dat wat anders is in de vreemde taal, wordt niet meteen beoordeeld naar de eigen maatstaven, maar wordt waargenomen, aanvaard en in het beste geval begrepen. Zo'n attitude speelt een positieve rol in interculturele communicatie.

Nu moeten we deze extra dimensie van interculturele competentie in het onderwijs niet al te hoogdravend opvatten. De interculturele component moet en kan volgens mij op een natuurlijke manier geïntegreerd worden in alle vakken, van taalverwerving op een beginnersniveau tot specialisatie-werkgroepen letterkunde en taalkunde op een niveau voor gevorderden. Omdat cultuur en taal zo nauw met elkaar zijn verweven, ben ik er geen voorstander van om interculturele communicatie als een zelfstandig vak te onderwijzen. Juist het taalonderwijs biedt ons de kans achterliggende culturele patronen zichtbaar te maken.

3. Crossculturele taalanalyses

Wie in de buitenlandse neerlandistiek werkt, is gewend het Nederlands in contrast met de taal van het land te onderwijzen. Deze contrastieve benadering, die al zo oud is als de weg naar Rome, breiden we nu uit met een crossculturele benadering. Het uitgangspunt is steeds de doeltaal, het Nederlands, want dat is de taal die bestudeerd wordt. Om bepaalde taalverschijnselen en hun achterliggende culturele patronen scherper in het vizier te krijgen, contrasteren we ze niet alleen met de moedertaal van de studenten, maar met verschillende talen. Het is als het gebruiken van verschillende contrastvloeistoffen die allemaal hun eigen, specifieke werking en kleur hebben, waardoor we híer opeens wat overlap ontdekken

en dáar een groter verschil dan we altijd vermoed hadden. Het gaat er niet om dat u met uw studenten op deze manier bijvoorbeeld het hele lexicon te lijf gaat. Het doel van de crossculturele benadering is de culturele gevoeligheid te vergroten. Het is een gereedschap waarmee wij op een bepaalde manier naar taal kunnen kijken. En het is onze taak studenten vertrouwd te maken met dit gereedschap.

In de eerste plaats maken we gebruik van de talen die de studenten zelf beheersen. In Wenen verrijken de uitwisselingsstudenten uit Hongarije, Polen, Tsjechië, Slowakije, Roemenië en Bulgarije de colleges altijd met een schat aan informatie over hun talen en culturen. Persoonlijke ervaringen zijn het vertrekpunt, maar daar mag het niet bij blijven. Het gevaar van oppervlakkigheid en anekdotische illustraties ligt hierbij op de loer. Om te zorgen dat crossculturel taalonderwijs diepgang krijgt, kunt u taalkundige studies gebruiken, en ook bij andere disciplines te rade gaan, zoals culturele antropologie, geschiedenis en cultuurstudies. Ook primaire literatuur en vertalingen bieden een rijke bron waaruit men kan putten voor crossculturele taalanalyses.

In de crossculturele benadering van het taalonderwijs ligt de nadruk zoals gezegd op het bestuderen van de taal in contrast met meerdere talen. Talen hebben veelal geen één op één-relatie als het om vertaalequivalenten gaat. De ene vriend is de andere niet, om het bij wijze van illustratie te zeggen. Zou u in het Engels allemaal mijn *friend* zijn, in het Nederlands duurt het iets langer voordat ik u een *vriend* zou noemen, en in het Duits bereiken we het stadium van *Freund* en *Freundschaft* misschien wel nooit, maar blijven we tot onze laatste snik *Kollegen* en blijft het bij een *Bekanntschaft*. Hoewel alle drie de talen een woord voor vriend hebben (*friend, vriend, Freund*), die bovendien etymologisch nauw verwant zijn, kennen ze verschillende betekenissen in het gebruik. En deze betekenis is gegroeid en bepaald binnen verschillende culturele contexten.

In de aanpak van crossculturele taalanalyses die ik voorsta, heb ik me laten inspireren door de crossculturele semantiek van Anna Wierzbicka. Samen met Cliff Goddard en andere taalkundigen ontwikkelde zij deze semantiek, waarin de betekenis van woorden wordt beschreven met behulp van een metataal, de Natuurlijke Semantische Metataal (NSM) genoemd. In de crossculturele semantiek wordt betekenis met behulp van deze metataal geparafraseerd in een zogenaamde ‘explicatie’. Woorden, syntactische constructies en gegrammaticaliseerde lexicale elementen zoals partikels, worden crossculturel met andere talen vergeleken, door explicaties in

verschillende talen naast elkaar te leggen. Zo kun je de overeenkomsten en verschillen in betekenis analyseren.

Vanzelfsprekend doen zich hierbij problemen voor. Over het nut van de NSM als wetenschappelijk instrument valt te twisten. Dit neemt echter niet weg dat de NSM als didactisch instrument bruikbaar is. Er zijn namelijk groepen woorden die tamelijk goed in explicaties zijn weer te geven. We doelen enerzijds op woorden die emoties uitdrukken, zoals *gelukkig, blij, droevig, heimwee, medelijden*, en anderzijds op zogenaamde culturele sleutelwoorden zoals *gezellig*.

3.1 Culturele sleutelwoorden

Elke taal heeft een aantal cultuurspecifieke woorden, of culturele sleutelwoorden. Dat zijn woorden die bijzonder belangrijk of inzichtelijk zijn voor een bepaalde cultuur. Een Nederlands cultureel sleutelwoord is het woord *gezellig*. In Nederland is *gezellig* in de zin van taalsocialisatie, waar we eerder bij stilgestaan hebben, hét socialisatiewoord bij uitstek. Een veelgehoord dreigement in de opvoeding is: ‘als je niet gezellig kan doen, ga je maar naar je kamer’. *Gij zult gezellig zijn*, is welhaast het elfde gebod in de Nederlandse samenleving.

Gezellig/gemütlich/ujút [3]

Van *gezellig* wordt zo vaak beweerd dat het onvertaalbaar zou zijn, dat niemand nog de moed heeft deze bewering nu eens kritisch te onderzoeken. Het is waar dat het brede bereik van *gezellig* ervoor zorgt dat er in andere talen geen equivalent te vinden is dat de hele lading dekt. We wijzen er echter op dat voor veel woorden en hun vertaalequivalenten exact hetzelfde geldt. Bepaalde aspecten van de betekenis van *gezellig* zijn wel goed met verschillende equivalenten weer te geven. Deze werkwijze stelt ons in staat scherper in het vizier te krijgen hoe die verschillende deelaspecten van de betekenis er nu eigenlijk uitzien. Daarvoor is het nodig om de grenzen van de betekenis af te tasten.

3 Met dank aan Julia Sommer, Christine Kasper en mijn studenten voor talrijke discussies over *gezellig/gemütlich/gesellig*.

Etymologisch gezien zit zowel het aspect van samenzijn als het aspect van een ruimte, van een woning in *gezellig* besloten. We spreken immers van ‘een gezellige kamer’, ‘het gezellig maken’ en ‘een gezellig tafelkleed’. Deze aspecten van samenzijn, van een ruimte en van de aankleding van die ruimte blijken overeenkomstige aspecten te zijn als we naar equivalenten in andere talen kijken.

Het Duitse *gemütlich* - in het Oostenrijks-Duits en in Beieren een cultureel sleutelwoord - betekent ook intiem samenzijn met anderen, maar je kunt het ook *gemütlich* hebben als je alleen bent. *Gemütlich* hangt samen met *Gemüt*, waarmee het gevoelsleven wordt aangeduid, zowel emoties als de zintuigen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat *gemütlich* vooral behaaglijkheid, knusheid en een lichamelijk welbevinden uitdrukt. ‘Ich habe es mir so richtig gemütlich gemacht’, kan ik zeggen als ik mezelf op een koude winteravond heb geïstalleerd op de sofa, tussen de kussens, plaid over mijn benen, glas wijn binnen handbereik, met een *Krimi*, en Puccini's *La Bohème* op de achtergrond.[4]

Het Russisch heeft een vergelijkbaar equivalent van *gemütlich, ujút*, dat knusheid en daarbij een sterke geborgenheid uitdrukt. Ook *ujút* is een cultureel sleutelwoord.[5] In het Russisch kan deze knusheid zich alleen maar in een kleine ruimte afspelen, die de persoon helemaal omgeeft. Het licht is zacht en warm. Het is vergelijkbaar met een *cosy corner* in het Engels. In het Russisch ligt daarbij echter sterk de nadruk op veiligheid: niets slechts kan mij gebeuren, in mijn *ujútna kómnata*, mijn ‘gezellige kamer’. In het Russisch zit ik dan vooral alleen in mijn *ujútna kómnata* en niet met andere mensen.

Het overeenkomstige betekeniselement van de drie culturele sleutelwoorden *gezellig, gemütlich* en *ujút* is dat het om een ruimte gaat die knusheid en geborgenheid biedt. Hierbij ligt het accent in *gemütlich* op lichamelijk welbevinden en in *ujút* op geborgenheid en veiligheid. We

4 Het Duits kent daarnaast het woord *gesellig*, dat etymologisch verwant is met het Nederlandse *gezellig*. Het is een ‘woordenboekwoord’ en het wordt niet vaak gebruikt. Het is, in tegenstelling tot *gemütlich*, geen cultureel sleutelwoord en is daarom voor een crossculturele vergelijking minder van belang. (Naar Christine Karner, een Oostenrijkse studente, die *gezellig/gemütlich/gesellig* contrastief onderzocht.)

5 Aleksej Shmelev, Pedagogische Universiteit Moskou, publiceerde in 2003 een boekje over Russische culturele sleutelwoorden. Helaas is het nog niet vertaald. Alles wat in dit artikel gezegd wordt over *ujút* berust op persoonlijke communicatie met Aleksej Shmelev tijdens de NSM Masterclass in Leiden, mei 2003.

hebben het ook *gemütlich* en we ervaren een kamer als *ujútna* als we alleen zijn. In het Nederlands zullen we niet zeggen dat het *gezellig* is als we de avond alleen doorbrengen, maar we kunnen *het* voor onszelf, evenals in het Duits, wel *gezellig maken*. Dat duidt dan op een aangename en ontspannen sfeer die we om ons heen scheppen, met kaarsjes, muziek, een glas wijn. Overeenkomstig *gemütlich* duiden we daar dus een emotioneel en zintuiglijk welbevinden mee aan. Tot zover de overeenkomsten, maar er zijn ook verschillen.

Na het bekijken van de aflevering *Wij Nederlanders en ... gezellig*, valt het volgende over *gezellig* te zeggen.[6] In je eentje is het niet gezellig, er is sprake van een activiteit of een gebeurtenis in het hier en nu. Er zijn meerdere mensen bij betrokken en deze mensen hoef je niet per se te kennen. Deze film is door Nederlanders gemaakt en we krijgen dan ook het Nederlandse gebruik van *gezellig* te zien. In Vlaanderen wordt *gezellig* vooral in de betekenis van 'knus' en 'aangenaam' gebruikt: een gezellig café, een gezellige kamer, een gezellig mens.

De verklaring die Herman Pleij (1998) in *Hollands welbehagen* geeft voor *gezellig*, is dat Nederlanders voortdurend gezinssituaties zouden creëren, waarbij de eensgezindheid voorop zou staan. 'Gezellig' zou juist in de Nederlanden geannexeerd zijn door het gezin. Het concept 'gezin' (vader, moeder en twee kindjes) correspondeert op zichzelf met een cultureel sleutelwoord in het Nederlands en zou in aanmerking komen voor een crossculturele taalanalyse. *Gezellig* wordt zeker geassocieerd met de intimiteit die bij deze kleine familievorm past, met het genoeglijk samenzijn met mensen die ons zeer nabij zijn. Het is echter niet exclusief voor het gezin gereserveerd. 'Gezellig met elkaar' sluit niet-gezinsleden niet uit.

De grenzen van het concept 'gezellig' in Nederland lijken in de film gevormd te worden door enerzijds 'het gezellige tafelkleed', dat knusheid op de vierkante centimeter uitdrukt, en anderzijds door massale bijeenkomsten als een popconcert, waarbij het samenzijn als *gezellig* wordt beoordeeld, en een SM-spel, dat door het stel in de film als *gezellig* wordt aangeduid. De combinatie van het onschuldig en knus aandoende woordje *gezellig* met massabijeenkomsten lijkt uiterst merkwaardig, evenals *gezellig* in combinatie met een vorm van seks die ons eerder aan wreedheid dan aan warmte en intimiteit doet denken. Gezien de etymologie van *gezellig* zijn deze combinaties toch niet zo vreemd. De verschillende elementen die de

6 Deze aflevering werd in 1997 voor de AVRO gemaakt door Herman Pleij en Gert-Jan Dröge.

betekenis uitmaken, zijn namelijk allemaal aanwezig. Er zijn meerdere mensen bij betrokken en er wordt gezamenlijk iets gedaan in een gemeen schappelijke ruimte. De focus ligt op het samen, met elkaar, iets doen. Dit roept bovendien een positieve emotie op. Dat hierbij geen gezinssituaties gecreëerd worden, is duidelijk.

Het woord *gezellig* roept vooral een positieve emotie op. Er is echter ook een andere kant aan *gezellig*. Het gebod om gezellig te zijn, is een krachtige socialisatietechniek, schreef ik hierboven. Wie gezellig is, conformeert zich aan de spelregels van de groep waarin hij of zij verkeert. Wie zich hieraan probeert te onttrekken en bijvoorbeeld te horen krijgt 'doe niet zo *ongezellig*', wordt als spelbreker gezien. Of wie zegt liever iets alleen te ondernemen dan met anderen, kan een ironisch *gezellig, hoor*! te horen krijgen, waarbij de intonatie geen twijfel over het oordeel laat bestaan. Wie niet meedoet met de groep, is niet sociaal en is een spelbreker. De sociale gezelligheidsdwang is geen sinecure, hoewel Nederlanders dat over het algemeen zo niet zullen ervaren. 'Vrijheid, blijheid' wordt met overtuiging beleden - ook *vrijheid* is een cultureel sleutelwoord - terwijl tegelijkertijd hele generaties met het conformistische elfde gebod *Gij zult gezellig zijn* gesocialiseerd worden. *Vrijheid* en *gezelligheid* zijn mooie voorbeelden van waarden die in culturen op gespannen voet met elkaar kunnen staan, en toch gelijktijdig geleefd en beleden worden.

De grenzen van het Nederlandse *gezellig* kunnen nog wat scherper afgebakend worden. Hoe gevarieerd de gebruiksmogelijkheden van *gezellig* ook mogen zijn, het is in alle gevallen een positief oordeel over mensen of over een situatie. Het gaat bovendien om een positief oordeel over mensen die tot de *in-group* behoren, ook al zijn de grenzen van de groep vaag. Zo vertelde een van mijn Vlaamse collega's mij dat Antwerpenaren er niets op tegen hebben als ze elkaar *gezellig* noemen, maar ze worden niet graag door Nederlanders *gezellig* genoemd. Dat wordt als een denigrerend oordeel ervaren, want 'de gezellige Vlaming' roept het negatieve beeld op van een bekrompen en kneuterige Vlaming. Ook het Russische *ujút* heeft een vergelijkbare negatieve connotatie in *bakoj ujút*, dat bekrompenheid betekent.

Een nog sterkere negatieve connotatie heeft *gemütlich* in het Oostenrijks-Duits. De volgende uitspraak van Nestroy illustreert dit: 'Alleen een bekrompen mens neemt het kwaad niet waar, dat overal door

onze doorzichtige *Gemütlichkeit* schijnt' (vertaling van de auteur).[7] In de jaren zestig werd *Herr Karl* gecreëerd, door Carl Merz en Helmut Qualtinger. *Herr Karl* is een sterk uitvergrote en ironische incarnatie van alles wat een *gemütliche* Oostenrijker maakt: een winkelbediende die de cognacflessen van zijn baas leegdrinkt, de hele dag alleen maar doet alsof hij werkt, die vertelt hoe hij het nationaal-socialisme beleefde en hoe *gemütlich* het was om te zien hoe de joden met tandenborstels de wegen schoonmaakten. In deze sterke overdrijving ligt enerzijds de zelfspot van de Oostenrijkers besloten, maar anderzijds legt het trefzeker de vinger op de negatieve connotatie die *gemütlich* heeft.[8] Een foto uit *profil*, een Oostenrijks opinieblad, van 21 juli 2003, illustreert dit demonische aspect van *gemütlichkeit* uit de wereld van *Herr Karl*. Op de foto is te zien hoe joodse burgers door de nazi's worden gedwongen de straten te boenen. De toeschouwers, de 'wegkijkende' Oostenrijkers, staan - in de cynische woorden van *Herr Karl* - naar dit *gemütliche* schouwspel te kijken. Dit demonische betekenisaspect van *gemütlich*, heeft het Nederlandse *gezellig* niet.

Samenvattend kunnen we zeggen dat we een ruimte *gezellig* noemen die knusheid en geborgenheid uitstraalt. Daarnaast wordt *gezellig* gebruikt als positief oordeel over andere mensen of over activiteiten. Bij deze activiteiten, die van zeer uiteenlopende aard kunnen zijn, zijn altijd meer mensen betrokken, die je niet per se hoeft te kennen. Het met elkaar iets doen, schept een bepaalde verbondenheid en roept een positieve emotie op. Alleen al het vooruitzicht van een gezamenlijke activiteit kan de reactie 'ja gezellig!' ontlokken. Sterk negatieve connotaties heeft *gezellig* niet, hoewel het met kneuterigheid en bekrompenheid geassocieerd kan worden. Aan *gezellig* ligt een conformistische gedragscode ten grondslag, die soms eerder op een sociale dwangbuis lijkt dan op een ontspannen samenzijn met anderen.

We kunnen nu de volgende explicatie van *gezellig* opstellen.[9]

7 'Nur ein geistloser Mensch kann den Harm übersehen, der überall durch unsere fadenscheinige Gemütlichkeit leuchtet.'

8 Naar Christine Karner, cf. noot 4.

9 Deze voorlopige explicatie werd opgesteld in het Engels door deelnemers van de NSM Masterclass 'Empirical universals in semantics: lexicon, grammar, discourse', onder leiding van Anna Wierzbicka en Cliff Goddard. IIAS/UCCL, Leiden, mei 2003. Vertaling van de auteur.

Gezellig hier!
iedereen hier kan iets denken als dit:
ik ben nu hier met andere mensen
deze mensen doen allen iets op hetzelfde moment
omdat ze iets goeds willen voelen
ze willen met dat iemand hier iets slechts voelt
ze voelen allemaal iets goeds
dit is goed
ik wil hier zijn met deze mensen

Deze explicatie is uiteraard voor verbetering vatbaar. 'De gezellige kamer' wordt bijvoorbeeld niet verantwoord. De focus ligt op het tweede gebruik, op het samenzijn met anderen. Daar ligt immers een onderscheid tussen het gebruik van het woord *gezellig* en de equivalenten in het Duits en in het Russisch.

3.2 Modewoorden: Terror/terror/terreur

Het nut van crossculturele taalanalyses wil ik ten slotte demonstreren aan het gebruik van modewoorden. Het bijschrift bij de foto in *profil* van 21 juli 2003, die ik noemde in verband met het demonische aspect van *gemütlich*, luidt: '*Terror in Wien 1938*'. De opmaker van *profil* heeft zich voor het bijschrift bij de foto laten inspireren door hét modewoord voor het kwaad sinds 11 september 2001: t*error, terror, terreur*. De manier waarop wij ons van onze taal bedienen, zegt iets over de manier waarop wij de wereld waarnemen. Onder invloed van de Amerikaanse berichtgeving en het woordgebruik van president George Bush wordt er in de media de laatste jaren meer en meer over *terror* gesproken, niet alleen in het Engels, maar onder meer ook in het Nederlands, Duits en Frans. Het woord *terreur* lijkt steeds vaker de woorden *terrorisme* en *terroristische aanslagen* te vervangen. Daarmee wordt de focus verlegt van de daders naar de angst die terrorisme tot gevolg heeft en dus naar de slachtoffers.

Ook het betekenisbereik van het woord *terreur* dijde uit. *Terreur* is woorden als *agressie* en zelfs *overlast* gaan vervangen. Zo vonden we 'kleine terreur jegens moslims' in de betekenis van 'agressie jegens moslims', 'regen van klachten over SMS-terreur', over het ongevraagd

ontvangen van commerciële sms'jes, en ‘terreur studenten VU tegen personeel’.[10]

In het taalonderwijs moeten studenten gevoelig gemaakt worden voor dit soort gekleurd taalgebruik en de perceptie die dat tot gevolg heeft. Dat het zinnig is om over de grenzen van de taal heen te kijken, behoeft in het geval van *terror/Terror/terreur* weinig toelichting. Op 19 juli jl. werd er in het *Rotterdams Dagblad* een artikel aan deze kwestie gewijd. Een wereldwijde definitie van ‘terrorisme’ ontbreekt, omdat elke groep haar eigen perspectief kiest. Ik citeer uit het artikel:

> Zo noemen Israeliërs militante Palestijnen terroristen en omgekeerd betitelen Palestijnen Israëlische (wraak)acties als terroristische daden. Maar hoe noem je de menselijke bommen die zich in Israël opblazen dan wél, vroeg onlangs ook de Franse krant *Le Monde* zich af. Wat terroristen zijn voor de Israëliers en kamikazes voor de westerse pers, zijn verzetstrijders in de ogen van hun volksgenoten en zelfs ‘martelaars’ voor de radicaalsten onder hen.

Intercultureel competente mensen wisten dit allang. Die hadden het *Rotterdams Dagblad* niet nodig om ze hier opmerkzaam op te maken. Intercultureel competente mensen begonnen al snel na 11 september 2001 aan te voelen dat er iets niet in de haak is met het gebruik van het woord *terror/Terror/terreur*.

4. Tot besluit

Ik heb u in dit artikel willen laten zien dat interculturele competentie een onontbeerlijke dimensie is in de moderne studie Nederlands. Interculturele competentie kan op verschillende manieren worden bevorderd. Eén manier heb ik hier aan de orde gesteld: het vergroten van de culturele gevoeligheid door crossculturele taalanalyses. Crossculturele taalanalyses nuanceren

10 Deze laatste kop stond boven een artikel in *Het Parool* van 24 februari 2003, over baliemedewerkers op de Vrije Universiteit in Amsterdam die binnenkort een cursus ‘omgaan met agressieve studenten’ zouden krijgen.

betekenisverschillen. Tegelijkertijd doen ze het contrast tussen betekenissen duidelijker uitkomen, waardoor we ons scherper bewust worden van verschillen in waarneming van de werkelijkheid en van verschillende achterliggende culturele patronen.

Bibliografie

Baalen, Christine van; Beheydt, Ludo en Kalsbeek, Alice van (red.): *Cultuur in taal, Interculturele vaardigheden voor docenten Nederlands aan anderstaligen*. Utrecht, 2003.

General recommendations. Thematic Network Project in the area of Languages. Sub-project 2: Intelcultural communication. Berlijn, 1999. Eversie: www.fu-berlin.de/elc/en/tnp1prod.html.

Goddard, Cliff en Wierzbicka, Anna (eds.): *Meaning and universal grammar - theory and empirical findings*. Volume 1. Amsterdam, 2002.

Pleij, Herman: *Hollands welbehagen*. Amsterdam, 1998.

Spiel, Hilde: *Die Dämonie der Gemütlichkeit, Glossen zur Zeit und andere Prosa*. Hrsg. von Hans A. Neunzig. München, 1991.

Veen, P.A.F. van en Sijs, N.v.d.: *Van Dale Etymologisch woordenboek, de herkomst van onze woorden*. Utrecht en Antwerpen, 1991.

Wierzbicka, Anna: *Understanding cultures through their key words. English, Russian, Polish, German and Japanese*. New York, 1997.

Het leven en andere futiliteiten. Thema's in de poëzie van Vasalis

Frida Balk

In haar dankwoord ter gelegenheid van de ontvangst van de P.C. Hooft Prijs (1982) liet Vasalis enkele thema's van haar poëzie de revue passeren: ‘Het leven, liefde, God, kinderen, de dood, en al dergelijke futiliteiten meer’, zoals ze zei. Het aandachtig luisterende publiek, feestelijk bijeen in het Muiderslot, bleef stil, glimlachte zelfs niet. Misschien was men te diep onder de indruk, te verbaasd of, wie weet, geschokt. Enige consternatie was zeker op z'n plaats geweest. De aanleiding was uiteraard het woord *futiliteiten*, dat immers ‘onbeduidende kleinigheden’ betekent. Maar leven, dood, liefde, God, zijn door de eeuwen heen zulke erkend grote gewichtige onderwerpen dat ‘futiliteiten’ daarvoor alleen maar een ironische aanduiding kan zijn. Ironie betekent dat je niet helemaal meent wat je zegt, dat je een woord gebruikt, ‘futiliteiten’ in dit geval, dat je zelf niet van toepassing vindt, maar een ander wel. Maar welke ander zou hier in ernst van ‘futiliteiten’ spreken (afgezien van megalomane filosofen, in hoger sferen vertoevende astrofysici en dergelijke)? Het enige thema in Vasalis' opsomming dat voor deze hautaine kwalificatie in aanmerking komt is ‘kinderen’. Kinderen zijn inderdaad verwaarloosbaar, in elk geval in de optiek van de ‘grote’ literatuur, waarin koningen, helden, heiligen en fatale vrouwen gangbare personages zijn, verwikkeld in kwesties van leven en dood. Sedert, globaal gesproken, de Verlichting, is er in de westerse gecanoniseerde literatuur ook plaats voor gewone mensen, maar ze moeten wel volwassen zijn. Het kind figureert voornamelijk als nostalgisch object uit een ‘verloren tijd’ (Proust), of als een beweend maar tot cherubijntje bevorderd overleden zoontje (Vondel). Een in de Grote Literatuur en andere Kunsten gecanoniseerd serieus genomen levend kind is minimaal een jaar of zes (Alice in Wonderland), of neemt de gestalte aan van een tot eeuwig leven gewekte speelgoedbeer, eigendom van de kleuter Christopher Robin (Winny the Pooh). Baby's vertonen zich niet in Canonisch gebied, tenzij als een ornament dat vertedering wekt, maar geen ontzag. Slechts

twee wiegekinderen bereikten een staat van literaire onschendbaarheid: Mozes in het biezen kistje en Jezus in de kribbe.

Vasalis' Kind, klein, spraakloos, is ondoorgrondelijk als het leven zelf. Zijn aanblik is ‘nog blinkender dan het licht’, het kind is

> [...] het leven, zichtbaar bijna zonder schaal en niets dan leven, tot de rand geschonken [...].
> (*De vogel Phoenix*, 9)

Het eerste gebundelde gedicht waarin Vasalis van ‘leven’ spreekt is het zesde in haar debuut *Parken en woestijnen* (december 1940) en heet ‘Tijd’. Het begint als volgt:

> Ik droomde dat ik langzaam leefde ...
> langzamer dan de oudste steen.

Als vanzelfsprekend is hier geïmpliceerd dat steen leeft. Maar voor hedendaagse lezers spreekt dat helemaal niet vanzelf. Ruimteverkenners en andere aardbewoners vragen zich gespannen af of er leven is op Mars, terwijl ze heel goed weten dat planeten uit steen en andere stof bestaan. Voor hen is ‘levende steen’ een metafoor. Een wetenschapsjournalist vroeg eens aan een geneticus ‘Kunt u leven maken in uw laboratorium?’ en hij had het niet over lawaai. De geneticus zei geen nee. ‘Leven’ kortom, is geen eenduidig begrip. Het gedicht ‘Tijd’ bracht eind jaren zestig heel wat pennen in beweging, niet vanwege het al of niet leven van de steen, maar omdat in de droom het langzaam leven maakt dat de dromer alle omringende natuurverschijnselen zich in razend tempo ziet afspelen, zoals bomen die zich in een oogwenk vanuit een beukennootje tot woudreus ontwikkelen. Maar dat is dan wel de oogwenk van een oude steen, die eeuwen in beslag neemt. In de beleving van de steen of liever van de zich in hem verplaatsende dromer is het toch niet meer dan een oogwenk. In Vasalis' poëzie vinden we veel passages waarin de kernbetekenis van de *relatieve termen* in de natuurlijke taal, vooral waar het tijd en ruimte betreft, verrassend aan het licht kornt. Het is een onnadrukkelijk maar taalkundig exact analyseerbaar kenmerk van haar poëtica. Die kernbetekenis is een relativiteit die verhoudingen kan omkeren. Tijd is een expliciet en impliciet weerkerend thema bij Vasalis, en is bij uitstek zelf relatief, al was het maar omdat tijd kan

vliegen, stilstaan en kruipen. Van tijd afhankelijke relatieve termen zijn ‘langzaam’ en ‘vlug’, ‘oud’ en ‘jong’, ‘vroeg’ en ‘laat’. Objectieve waarneming en subjectieve beleving kunnen de waarheid van een relatieve karakterisering maken en breken, zoals blijkt uit het volgende gedicht.

Zien

Ik zie een boom. Een stam met takken, takjes, naalden.
Wat zou ik jong zijn als het daarbij bleef.
Maar 't is een laryx, hij beweegt zijn lange armen
met draperieën en hij danst en rouwt.
Wat ben ik oud.
Ik zie de zee, het water danst tot aan de horizon.
Daar blijft het bij: het doet me denken aan de zee.
Wat ben ik jong.

(*Vergezichten en gezichten*, 62).

In het volgende gedicht is de relativiteit van ‘oud’ en ‘jong’ eveneens aan de orde, wat deze keer tot een strikt *taalkundig* probleem leidt.

Confetti

Ik zoek een misverstand om in te geloven.
Al mijn gedachten zitten binnen
en met hun voorhoofd aan de ruit
van al mijn ramen, van onderen tot boven
gedrongen, kijken zij mismoedig uit.

De oudste hebben kindergezichten,
ze dansen soms en fluistren met elkaar,
de jongste hebben rimpels, grijzend haar.
[...]

(*Vergezichten en gezichten*, 21)

Op het eerste gezicht een vreemde omkering: het oudste is gekenmerkt door dansende kinderen, het jongste door rimpels en vergrijzing. Een semanti-

sche lexicografische factor in dit schijnbare misverstand is dat ‘oud’ niet alleen in tegenstelling staat tot ‘jong’, maar ook tot ‘nieuw’. De vraag dringt zich op of er een bijvoeglijk naamwoord bestaat dat zich net zo verhoudt tot ‘oud’ als ‘nieuw’ tot ‘jong’. Mij dunkt van niet. Mijn conclusie is dat ‘oud’ ambigu is en dat ‘nieuw’ en ‘jong’ niet elkaars synoniem zijn. Een hoogtepunt van de taalkundige (en andere) verwarring die de ambiguïteit van ‘oud’ met zich meebrengt schetst F. ten Harmsen van der Beck in *In de winkel*, een weergaloos verhaal over een deerniswekkende oude man tot wie de winkelier zegt: ‘Zó. Ik zie dat u weer helemaal de oude bent!’

> Iedereen in de winkel, aan onze kant van de toonbank, ziet het nu ook: Verdomd ja, de oude! Helemáál. En alwéér ... Hoewel, wanneer was eigenlijk de laatste keer dat ... dat ècht helemáál ...? Wat een pàn is het toch in de gedachten van sommige mensen! Nu ook weer blijkt dat er zàt bij zijn die zich die oude helemáál niet meer herinneren, tenminste, niet goed, niet zó dat ze er op zouden durven zweren dat de persoon in kwestie, die ze hier voor hun neus hebben staan, ook inderdaad de èchte oude is. En die oude van vroeger, indien die iemand nog te binnen wil schieten, is dat wel ooit *de* oude geweest? Is die van nu niet ouder? Eigenaardig is dat.
> (F. ten Harmsen van der Beek. *Neerbraak*, 29. Cursivering en gedachtepuntjes van F.t.H.v.d.B.)

Een brandende taalkundige kwestie in de vorm van superieur hilarisch proza! Grensoverschirijding! Omkering. Relativiteit.

Terug naar Vasalis. Het is zonneklaar dat leven en dood, tijd en ruimte, aarde en kosmos, en bovenal relativiteit in haar werk de grote thema's zijn. Maar die relativiteit is bij wijze van spreken omgekeerd evenredig aan die van de moderne fysici, althans in uitwerking. In Vasalis' poëzie is de kosmische relativiteit geen vrijblijvende theoretische conclusie, maar een persoonlijk ervaren overweldigende realiteit, het onontkoombaar absolute van het leven, te groot voor de mens; gebied waarin tijd en eeuwigheid soms elkaars plaats innemen.

[...]
Er is geen tijd. Of is er niets dan tijd?

(*Vergezichten en gezichten*, 44)

Voor wie doordrongen is van de oppermachtige relativiteit bestáán er in het leven geen futiliteiten, alleen waarheden en raadsels. Vasalis' dankwoord is een subtiele aanklacht tegen een beschaving die het kleine, en vooral de kleine, niet eert. In haar poëzie geven beelden uit onafzienbaar groot aards en kosmisch leven uitdrukking aan de waargenomen kleine, ook de allerkleinste, mens, maar tevens is, omgekeerd, de menselijke maat van toepassing op de op aarde zichtbare verschijnselen in het eeuwige universum, hoog en ver. Voorbeelden van het eerste (hemel en aarde weerspiegeld in het nog woordloze kind) vindt men in de volgende drie fragmenten. (In alle zes nu volgende fragmenten zijn de cursiveringen van mij, F.B.)

Hij huilt, ...

Hij huilt, en uit zijn slaap-*versteende* ogen
springen de tranen: *water uit de rots*.
[...]

(*De vogel Phoenix*, 12)

Kind

Er was een lichte warmte boven zijn gezicht,
als van de aarde 's avonds, als de zon verdween.

(*De vogel Phoenix*, 9)

[...]
O kindje met je zachte witte vingren
en met je blauwe aadren aan je kleine slaap,
die zich als heilige rivieren slingren.
[...]

(*Vergezichten en gezichten*, 16)

Voorbeelden van het tweede (de menselijke maat is van toepassing in de kosmos) staan in de volgende twee fragmenten.

> [...]
> Vanavond *lag de smalle maan*
> *licht achterover en huwde een ster*,
> te zinnebeeldig en te ver
> omdat ik het niet aan kon raken
> [...]
>
> (*Vergezichten en gezichten*, 32)

Ster

> Ik zag vanavond voor het eerst een ster.
> *Hij stond alleen, hij trilde niet*,
> [...]
> *hij was van licht, hij leek zo jong* en
> *van vóór verdriet*.
>
> (*Vergezichten en gezichten*, 24)

Avonduur

> *De aarde keert zich langzaam op haar andre wang*,
> het licht verbleekt zonder geliefde.
>
> (*Vergezichten en gezichten*, 59)

Het volgende gedicht is een hoogtepunt in de thematiek van aan den lijve ervaren relativiteit: Tijd wordt als ruimte uitgedrukt, ruimte als tijd; het ritme van zeer zwakke wind wordt via een vergelijking als ademen voorgesteld; de gebeurtenissen in onze bloedsomloop worden gelijkwaardig aan ontstaan en vergaan van elkaar opvolgende zonnestelsels; de verschrikkingen van het heelal en wat daarbinnen voortraast kunnen aan ons bestaan

worden onttrokken door stilte, tijd en ongevoeligheid. Overrompelend vind ik dat de kosmische eeuwigheid verschijnt als iets groots en wits dat langzaam heen en weer gaat ‘als een groot wasgoed aan een eindeloze lijn, als er maar nauwlijks wind is’. Als er íets in de Grote Literatuur tot de futiliteiten behoort, dan is het wel een zo huishoudelijke aangelegenheid als wasgoed!

Overgevoelig

Er branden vuren en een vreeslijke muziek
weerklinkt, werelden licht ontstaan, vergaan,
alles beweegt en leeft en geeft signalen.
En ook iets groots en wits gaat langzaam heen en weer,
als een groot wasgoed aan een eindeloze lijn,
als er maar nauwlijks wind is. Ademen is klein
daarmee vergeleken.
Er zijn bewegingen die wel een eeuw heengaan
en een eeuw terug,
en andere zo vlug. Bijna achterstevoren.
Het is te zien, te voelen en te horen.
Ik weet dat het er is, zoals ik weet hoe in mij bloed
krioelt door donkre gangen. Dek het toe met huid.
Dek het heelal met stilte toe, met ongevoeligheid,
met tijd.

(*Vergezichten en gezichten*, 58)

Ten slotte is er nog een kleine, afzonderlijke persoonscategorie aanwijsbaar in het oeuvre van Vasalis: die van de zieken. In totaal vijf personen worden in haar poëzie geportretteerd in hun onmiskenbare staat van patiënt. De bekendste is ‘De idioot in het bad’ (*Parken en woestijnen*, 10). De andere vier vinden we in ‘Therapie uur E.S.’ (*De oude kustlijn*, 13), ‘De vierde wereld’ (*De oude kustlijn*, 26), ‘Metastasen’ (*De oude kustlijn*, 27) en ‘Coma’ (*De oude kustlijn*, 28). Elk van hen is afgebeeld in volmaakte eigenwaarde, vanuit een perspectief zonder enig spoor van klinische welwillendheid. Realisme en eerbied spreken uit de benadering.

Verleende in het bad ‘dit groen water’ een verstilde schoonheid aan de tevoren ‘lelijk en onbeholpen aan zusters arm gebogen’ idioot, in ‘de

vierde wereld' brengt de psychose voor de zieke mens, die ineens gedoemd is 'twee te zijn', niets dan ondraaglijk lijden van een soort die zelfs de Mensenzoon vreemd moet blijven.

Religie is in het werk van Vasalis volstrekt ongebonden, hoogstpersoonlijk, niet exclusief bijbels, totaal onkerkelijk en zelden prominent aanwezig. Maar 'De vierde wereld' bevat een expliciet hoewel mild protest tegen de christelijke monopolisering van het Lijden, in de laatste drie regels. De eerste drie drukken impliciet, bijna stilzwijgend, kritiek uit op 'derde-wereld'-idealisme, artsen-zonder-grenzen-heroïek en vredesactivisme, althans voorzover de nood van verwaarloosde radelozen vlak bij huis daardoor wordt gebagatelliseerd. Hier volgt de tekst in z'n geheel.

De vierde wereld
psychose

Ook zonder oorlog, honger of discriminatie
genoodzaakt om te bedelen, onvrij te zijn,
bevoogd te worden, krom te lopen van de angst, de pijn.
Om 't allerlaatst het allerkleinste plaatsje in te nemen
niet ópziend, hopend niet gezien te worden.
Antwoorden, als 't moet, met een heel zachte stem.
Zelfs door vernederingen nog te veel geëerd, te zeer aanwezig
en 's avonds in het park in de verwarde mist
met tenen in de schoenen opgetrokken, voeten naar elkaar gekeerd
te wachten - er verandert niets, geen hulp kan komen -
buiten 't bereik van de zo moederlijke bomen
te wachten tot de vreselijke vogel binnenin de schaal verbreekt
en uitkomt. En dan twee te zijn: de vreselijke vogel
de lege schaal - zonder verband, alleen een samengaan.
Dan leeg, onwezenlijk maar zeer behoeftig iedereen
die maar een vinger uitsteekt vast te pakken, te omhelzen
tot op het bot glimlachend, springend van
wanhoop tot wanhoop als Eliza op de schotsen.
Zelfs Jezus niet - die door zijn vader was verlaten, god,
aan 't kruis en zo bescheiden klaagde toen hij hing
heeft deze eenzaamheid gekend, deze verbijstering.

In die laatste drie regels blijkt ‘god’ zowel *aangesproken persoon, bijstelling bij ‘zijn vader’, bijstelling bij ‘Jezus’*, als *tussenwerpsel* te kunnen zijn, vier reële mogelijkheden, die hier misschien wel alle vier gelden, alhoewel een dergelijke meerzinnigheid nergens anders in het oeuvre van Vasalis te vinden is. Grammatica blijkt voor de zoveelste keer een verrassend middel om poëzie naderbij te brengen.

Ik eindig met twee regels die de in dit artikel geboden karakteristiek van de poëzie van Vasalis het meest uitgesproken representeren:

> [...] klein als sterren beven
> de grote waarheden van het leven.
>
> (*De vogel Phoenix*, 27)

Bibliografie

Harmsen van der Beek, F. ten: *Neerbraak. Verhalen*. Amsterdam, 1969.

Vasalis, M.: *Parken en woestijnen. Gedichten*. 's-Gravenhage, 1951. (Eerste druk 1940.)

Vasalis, M.: *De vogel Phoenix. Gedichten*. 's-Gravenhage, 1947.

Vasalis, M.: *Vergezichten en gezichten*. Amsterdam, 1954.

Vasalis, M.: *De oude kustlijn. Nagelaten gedichten*. Amsterdam, 2002.

Een canon van Europese avant-gardisten en modernisten in geschiedenissen van de Nederlandse literatuur

Klaus Beekman

1. Selecteren en waarderen

Als regel laat een historicus die een overzicht van de Nederlandse literatuur wil geven het niet bij het noemen van Nederlandse schrijvers en hun publicaties. In het door een literatuurhistoricus gecreëerde culturele landschap figureren meestal ook buitenlandse auteurs. Hun existentie is het gevolg van een door literatuurhistorici gemaakte keuze. Met een dergelijke keuze is altijd een waardeoordeel gemoeid. Net als bij de selectie van Nederlandse schrijvers. Meestal gaat het daarbij om gecanoniseerde Nederlandse auteurs.

Wat mij interesseerde is of uit geschiedenissen van de Nederlandse literatuur zoiets is af te leiden als een canon van buitenlandse literaire auteurs, een verzameling van buitenlandse auteurs dus die door Nederlandse literatuurhistorici als waardevol worden beschouwd en als referentiepunt worden gehanteerd, zoals het in verschillende definities van het begrip ‘canon’ heet (Fokkema 1985; Moerbeek 1998). Daarbij vroeg ik mij af of die keuze van buitenlandse schrijvers nog door anderen dan alleen de literatuurhistoricus zelf wordt bepaald. Op grond van sociologisch, c.q. institutioneel onderzoek, dat is verricht door onder meer Kees van Rees (1983) en Susanne Janssen (1994), waarin is aangetoond dat literatuurbeschouwers zich sterk laten leiden door auteurspoëtica's, zou mogen worden verwacht dat de Nederlandse auteurs zelf een niet geringe stem in het kapittel hebben gehad bij het canoniseren van buitenlandse auteurs door Nederlandse literatuurhistorici. En op grond van het door Nico Laan (1997) verrichte onderzoek naar literatuurgeschiedenissen, waarin hij de stelling verdedigt dat literatuurgeschiedenissen, ondanks de verschillende onderzoeksmethoden die daarin worden gebruikt, grote compatibiliteit vertonen op grond van het annexeren van denkbeelden van de voorganger, mag worden aangenomen dat de selectie van buitenlandse auteurs overeenkomstige trekken zal vertonen.

2. Corpus van onderzoek

Mijn ouderzoek betrof twee soorten literatuurgeschiedenissen: literatuurgeschiedenissen die zijn bedoeld voor het hoger onderwijs en literatuurgeschiedenissen die bestemd zijn voor het middelbaar onderwijs. Tot de eerste groep behoren:

- Gerard Knuvelder: *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde* (1ste drunk 1954);
- Gerard Knuvelder: *Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde* (1ste druk 1962);
- Reinder P. Meijer: *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium* (1ste druk 1978);
- G.J. van Bork en N. Laan (red.): *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëticale opvattingen in de Nederlandse literatuur* (1ste druk 1986);
- Ton Anbeek: *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985* (1ste druk 1990);
- M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (red.): *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (1ste druk 1993);
- F. Ruiter en W. Smulders: *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (1ste druk 1996).

Tot de tweede groep behoren:

- C.G.N. de Vooys en G. Stuiveling: *Schets van de Nederlandse letterkunde*;
- W.L.M.E. van Leeuwen (red.): *Dichterschap en werkelijkheid. Geïllustreerde literatuurgeschiedenis van Noord- en Zuid-Nederland en Zuid-Afrika*;
- W. Drop, F.Ch. van Gestel en J.W. Steenbeek: *Raamwerk. Kleine Nederlandse literatuurgeschiedenis*;
- Piet Calis, F.P. Huygens en B.W.E. Veurman: *Het spel en de knikkers. Kernboek 2. Literatuurgeschiedenis van 1880 tot heden*;
- J. Dautzenberg: *Nederlandse literatuur. Geschiedenis, bloemlezing en theorie*.

Ik ben nagegaan hoe vaak buitenlandse avant-gardisten en hun werken in literatuurgeschiedenissen werden genoemd en op welke wijze dat gebeurde. Ik heb niet naar volledigheid gestreefd. De resultaten van het onderzoek

hebben een tentatief karakter. (Al kan ik wel zeggen dat ik wat betreft de literatuurgeschiedenissen die bestemd zijn voor het hoger onderwijs en daar ook worden gebruikt, wel de meeste heb bekeken.) Het kleinschalige onderzoek naar Nederlandse literatuurgeschiedenissen bestemd voor het middelbaar onderwijs diende ertoe na te gaan in hoeverre deze geschiedenissen eenzelfde of een afwijkend beeld van de academische literatuurgeschiedenissen te zien geven.

Ik heb niet alle in de literatuurgeschiedenissen voorkomende buitenlandse schrijvers onderzocht, maar alleen die uit het interbellum. Mijn onderzoek bleef beperkt tot Duitse, Franse, Italiaanse en Engelstalige auteurs die tot de historische avant-garde of tot het modernisme worden gerekend. Met de begrippen 'historische avant-garde' en 'modernisme' doel ik zowel op auteurs die worden gerekend tot het futurisme, het kubisme, dada, het surrealisme en het expressionisme (Bürger 1974), als auteurs die niet in groepsverband, maar individueel met metafictioneel proza experimenteerden (Fokkema en Ibsch 1984) of als Nieuw Zakelijke auteurs te boek zijn gesteld (Fontijn en Polak 1984). Gestuurd door de uitkomsten van het onderzoek, heb ik de resultaten van het onderzoek in twee categorieën ingedeeld. Allereerst bespreek ik het 'radicaal modernisme', ofwel Italiaanse futuristen, Franse surrealisten, dadaïsten en kubisten. Vervolgens ga ik in op het zogeheten 'gematigd modernisme': het Duits expressionisme, de Nieuwe Zakelijkheid en modernistische individualisten. Ik zal niemand vermoeien met statistische gegevens, maar alleen de resultaten analyseren.

3. Radicaal modernisme: Italiaanse futuristen en Franse surrealisten, dadaïsten en kubisten

In de onderzochte geschiedenissen noemt men zelden of nooit primaire literatuur van buitenlandse avant-gardisten. De literatuurhistorici halen in hoofdzaak de manifesten van futuristen, surrealisten en dadaïsten aan en slechts een enkeling vermeldt bijvoorbeeld dat Breton de schrijver was van de surrealistische roman *Nadja*. Nu zijn er nogal wat ondertekenaars van futuristische en surrealistische manifesten geweest. Dat laten de verschillende bloemlezingen van avant-gardistische manifesten genoegzaam zien, zoals de 1982 door F. Drijkoningen en J. Fontijn uitgegeven bloemlezing *Historische avantgarde* met programmatische teksten van het Italiaans

futurisme, het Russisch futurisme, dada, het constructivisme, het surrealisme en het Tsjechisch poëtisme en het in 1995 door Wolfgang Asholt und Walter Fähnders bezorgde *Manifeste und Proklamationen der europäischen Avant-garde (1909-1938)*. In de onderzochte geschiedenissen zijn het echter vrijwel alleen Italiaanse, Duitse en Franse avant-gardisten en hun manifesten die een vermelding krijgen. De namen van bijvoorbeeld de Russische futuristen - ik denk aan Majakovsky en Chlebnikov - komt men alleen bij hoge uitzondering tegen, bijvoorbeeld bij Knuvelder, die in zijn *Beknopt handboek* (1982, 439) naar aanleiding van Marsmans vitalisme schrijft: 'Men wil, blijkens de uitingen in de verschillende literaturen, de werkelijkheid vooral ervaren als een dynamisch gebeuren, geeft de voorkeur aan alles wat getuigt van energie, spanning, explosieve kracht. Aldus bij Majakovsky'.

In geschiedenissen van de Nederlandse literatuur wordt opmerkelijk veel aandacht besteed aan het Italiaans futurisme en het Frans surrealisme. Dit geldt voor academische literatuurgeschiedenissen, bijvoorbeeld die van Van Bork en Laan, maar vooral voor literatuurgeschiedenissen bestemd voor het middelbaar onderwijs: in het boek van Dautzenberg en dat van Calis en anderen is daarvoor heel wat ruimte ingelast. Dit is opmerkelijk, omdat Nederland in het interbellum geen futuristische of surrealistische beweging op literair vlak heeft gekend. Hetzelfde geldt voor dada. In Nederland was slechts een handjevol dadaïsten te vinden (Van den Berg 2002).

Van de buitenlandse avant-gardisten worden vooral de namen van Breton en Marinetti genoemd. De naam van Breton is voor literatuurhistorici een ijkpunt. Dat blijkt wel uit een opmerking van Knuvelder. Nadat hij in zijn *Beknopt handboek* over Van Ostaijen heeft opgemerkt dat deze rond 1920 een voorstander was van het exploiteren van het onbewuste, laat hij deze vaststelling volgen door de zowel voor Van Ostaijen als Breton veelbetekenende opmerking: 'Het (eerste) *Manifeste du surréalisme* van André Breton dateert overigens pas van 1924' (Knuvelder 1982, 443). Breton als meetlat voor de mate van originaliteit van Van Ostaijen.

Wat Breton was voor het surrealisme, was Marinetti voor het futurisme. Hij is vrijwel de enige Italiaanse futurist die in geschiedenissen van de Nederlandse literatuur voorkomt. Knuvelder ziet Marinetti en zijn futuristisch manifest (1909) als een onmisbare schakel in de keten die loopt van Mallarmé en zijn woordmagie tot het constructivisme van *Bezette stad* met zijn autonome wereld van woorden. De naam Marinetti is, net als die

van Breton, een ijkpunt. Knuvelder (1982, 457) weegt Van Ostaijen opnieuw. Nadat hij over Van Ostaijen heeft gezegd dat deze verschillende kleuren inkt gebruikt bij het schrijven van zijn gedichten, voegt hij hier tussen haakjes aan toe: '(dit laatste gepropageerd door de futurist Marinetti)'. Marinetti wordt algemeen beschouwd als de voorman van het Italiaans futurisme of, zoals hij bij Dautzenberg (z.j., 275) wordt genoemd: de 'vader' van het futurisme. Hij behoort tot de 'befaamde kunstenaars' die hebben meegewerkt aan de schaarse Nederlandse en Vlaamse avant-garde tijdschriften Mécano (1923-1924) en *Het Overzicht* (1921-1925), merken Fontijn en Polak (1986, 197) op en Anbeek wijst erop dat de enige onvervalste modernist die Nederland gekend heeft, Theo van Doesburg, evenals de op twee gedachten hinkende Constant van Wessem met regelmaat naar Marinetti verwijzen en 'het beroemde Marinetti-citaat dat een gestileerde raceauto mooier is dan de Niké van Samothrace' aanhalen (Anbeek 1996, 122v). De canonisering van Marinetti en diens eerste manifest is door Nederlandse avant-gardisten dus zelf al in het interbellum in gang gezet (door Van Doesburg en Van Wessem) en is door literatuurgeschiedschrijvers gecontinueerd.

Van de dadaïsten wordt Kurt Schwitters (die overigens naar eigen zeggen geen dadaïst, maar een Merz-kunstenaar was) in beide soorten literatuurgeschiedenissen verreweg het meest genoemd. Ook komt men zo nu en dan ook de naam van Hugo Ball tegen. Volgens Dautzenberg (z.j., 288) was Ball zelfs de 'vader' van dada. Maar dit weegt niet op tegen de frequentie waarmee Schwitters wordt genoemd. Net als bij Marinetti wijst men er bij Schwitters op dat deze beroemde buitenlandse avant-gardist gezicht gegeven heeft aan Nederlandse tijdschriften als *Mécano* en *De stijl*, waarin stukken van hem staan (Fontijn en Polak 1986, 190). Daarnaast wordt regelmatig gerefereerd aan de beruchte 'dada-veldtocht' die Van Doesburg en Schwitters hebben ondernomen. 'Wanneer Kurt Schwitters in 1922 zijn "dada-veldtocht" in Holland houdt, is Van Doesburg zijn kwartiermeester', aldus Oversteegen (Schenkeveld 1993, 599; zie ook Fontijn en Polak; Calis; Dautzenberg). Verder wordt het belang van Schwitters tot uitdrukking gebracht in de mededeling dat Van Ostaijen vertrouwd was met Schwitters en een dadaïst als Picabia (Meijer 1978, 316). Hoezeer Schwitters normbepalend was, blijkt uit het feit dat hij door Ruiter en Smulders (1996, 322) pas wordt aangehaald als zij het hebben over 'De Grabbelton van de literaire popart', dus over de jaren zestig:

K. Schippers en J. Bernlef maakten toen gebruik van het objet trouvé, net als in het interbellum Kurt Schwitters.

Jean Cocteau en Guillaume Apollinaire zijn verreweg de meest genoemde buitenlandse avant-gardisten in literatuurgeschiedenissen bestemd voor het academisch onderwijs. En ook in de literatuurgeschiedenissen bestemd voor het middelbaar onderwijs scoort Cocteau hoog. Dat de naam van Cocteau zo opvallend vaak voorkomt in Nederlandse literatuurgeschiedenissen heeft alles te maken met het feit dat vrij wat Nederlandse avant-gardisten zich op Cocteau zeggen te hebben georiënteerd. Voor Van Doesburg, Nijhoff, Van Ostaijen en Van Wessem was Cocteau een voorbeeld (Anbeek 1996, 28; Calis 1978, 137; Hadermann 1993, 625; Knuvelder 1982, 455; Meijer 1978, 308). De auteur en criticus Van Wessem legitimeerde zijn opvatting over de 'moderne gevoeligheid' van de modernist met behulp van Cocteau en werd geïnspireerd door diens kubistische gedichten.

De naam van Apollinaire wordt door literatuurhistorici steevast verbonden met die van Van Ostaijen. Doorgaans om te betogen dat Apollinaire een voorbeeld voor hem vormde, vooral diens *Calligrammes*. Volgens J.A. Goris, die over Van Ostaijen schreef in het door W.L.M.E. van Leeuwen geredigeerde *Dichterschap en werkelijkheid* (1951), gaat de overeenkomst tussen het dichtwerk van Van Ostaijen en dat van van Apollinaire vrij ver. Hij schrijft:

> In 1921 publiceerde Paul Van Ostaijen zijn oorlogsboek 'Bezette Stad' waarin, voor het eerst in Nederland, de rhythmische typographie consequent naar de voorschriften van Guillaume Apollinaire's *Calligrammes* werd toegepast (Goris 1951, 385).

Goris gaat aldus voort: 'Een vers over den regen striemt schuin over de bladzijde neer, zooals bij Apollinaire' (idem, 386).

Er bestaat grote continuïteit in literatuurgeschiedenissen met betrekking tot het beeld van Apollinaire. Meijer (1978, 313-314) bijvoorbeeld schrijft over *Bezette stad* (1921):

> De woorden waren over de pagina verstrooid, soms lukraak, soms geordend in patronen die correspondeerden met de

inhoud van de gedichten, min of meer op de manier van Apollinaires *Calligrammes*, die drie jaar eerder waren verschenen.[11]

4. Gematigd modernisme: Duitse expressionisme, Nieuwe Zakelijkheid en modernistische individualisten

4.1 Duits expressionisme

In Nederlandse literatuurgeschiedenissen neemt het Duits expressionisme opmerkelijk veel plaats in. Opmerkelijk, omdat wij in ons taalgebied nu ook weer niet zoveel expressionistische schrijvers hebben gekend. Het zijn vooral de Nederlander H. Marsman en de Vlaming Paul van Ostaijen die met het Duits expressionisme in verband worden gebracht. Het gezicht van deze Nederlandstalige expressionisten zou door een kleine kring van Duitse expressionisten, enkele tijdschriften, persoonlijke ontmoetingen en een bloemlezing zijn bepaald.

In de onderzochte Nederlandse literatuurgeschiedenissen stuit men telkens weer op de namen van dezelfde Duitse expressionisten: Trakl, Stramm, Heym, Heynicke, Werfel en Walden. Zij zouden model hebben gestaan voor wat er zich in Nederland en Vlaanderen op het gebied van het expressionisme heeft voorgedaan. De literatuurhistorici leggen dit verband doorgaans met behulp van een term als ‘invloed’. Zo meent Knuvelder in zijn *Beknopt handboek* dat voor wat betreft de humanitaire instelling van onze expressionisten onder andere Else Lasker-Schüler en Franz Werfel ‘sterke invloed’ op Van Ostaijen hebben uitgeoefend en dat Trakl, Walden en Heym wat betreft hun ‘kosmische visie’ invloed hebben uitgeoefend op Marsman en ‘hun stempel op dit werk’ hebben gezet (Kunvelder 1982, 456, 466; zie verder Anbeek 1996, 129). Tot in de vormgeving toe is de hand van de Duitse expressionisten te ontdekken, meent Meijer (1978, 317), die naar aanleiding van Marsmans gedicht ‘Weimar’ schrijft: ‘De uiterlijke

11 ‘The words were scattered over the page, sometimes haphazardly, sometimes arranged in patterns that corresponded with the content of the poems, rather in the manner of Apollinaires *Calligrammes* which had appeared three years earlier’.

verschijning van een gedicht als dit herinnert aan August Stramm, vooral in het gebruik van één-woord zinnen'.[12]

Doorgaans verliep de invloed via Duitse avant-gardistische tijdschriften, merkt onder andere Knuvelder (1982, 456) op. De tijdschriften die voor ons taalgebied van belang zijn geweest, waren, volgens onze literatuurhistorici, *Der Sturm*, sinds 1910 door Herwarth Walden in Berlijn uitgegeven, dan *Die Akti*on, die vanaf 1911 werd uitgegeven, eveneens in Berlijn en wel door Franz Pfemfert en *Die weißen Blätter*, vanaf 1913 in Leipzig uitgegeven en vanaf 1914-1915 in Zürich door René Schickele. Ook volgens sommige Duitse literatuurgeschiedenissen, zoals *Deutsche Literatuurgeschichte* van Wolfgang Beutin (1984, 312) en anderen waren dit daadwerkelijk de 'belangrijkste' tijdschriften, althans op het gebied van het politiek geëngageerde expressionisme. Deze tijdschriften zouden van belang zijn geweest voor de verspreiding van de ideeën over het expressionisme in Nederland. Net als trouwens de persoonlijke ontmoetingen die Marsman en Van Ostaijen hebben gehad met respectievelijk Samuel Friedlaender, beter bekend als Mynona, die Van Ostaijen inspireerde tot het schrijven van grotesken, 'waarmee de zijne punten van verwantschap zullen vertonen' (Hadermann 1993, 605) en Kassack en Walden, die Marsman op een reis door Duitsland had leren kennen (Meijer 1978, 316-317; zie ook Goris 1951, 383).

Het is naast de lectuur van genoemde tijdschriften, de 'beroemde' - ik citeer Meijer 1978, 316-317) - bloemlezing *Menschheitsdämmerung*, in 1920 gepubliceerd door Kurt Pinthus en het werk van Trakl, Stramm, Werfel en anderen die, naar de mening van de literatuurhistorici, het gezicht van het Nederlandstalige expressionisme hebben bepaald.

De Nederlandse literatuurhistorici blijken zich niet of in elk geval niet alleen te hebben laten leiden door wat in Duitsland als de canon van expressionistische schrijvers geldt. Martini (1972) en Beutin (1984) bijvoorbeeld noemen aanmerkelijk meer expressionisten en expressionistische werken. Het is vooral de lectuur van, de omgang met en de publicaties over Duitse expressionisten van Nederlandse avant-gardisten die bepaald heeft welke buitenlandse auteurs worden genoemd. Het zijn dus, anders gezegd, de Nederlandse expressionistische auteurs zelf die in hoge mate hebben

12 'The outward appearance of a poem such as this is reminiscent of August Stramm, particularly in its use of one-word lines'.

bepaald welke Duitse expressionisten in Nederlandse literatuurgeschiedenissen zijn bijgezet als behorend tot de canon.

4.2 Nieuwe Zakelijkheid

Het Nieuw Zakelijk proza, dat door literatuurhistorici als een vorm van modernistisch proza wordt beschouwd, wordt door hen steevast met drie buitenlandse schrijvers in verband gebracht: John Dos Passos, Alfred Döblin en Ilja Ehrenburg. De vergelijking van Nederlandse schrijvers met deze buitenlanders valt altijd in het voordeel van laatstgenoemden uit. De Nederlanders hebben hun buitenlandse collega's eigenlijk alleen maar slaafs nagevolgd. Voor die constatering doen de meeste literatuurhistorici een beroep op de criticus Menno ter Braak. Van Ter Braak is bekend dat hij om Nederlandse schrijvers te meten een buitenlandse meetlat gebruikte. Hij bediende zich van tegenstellingen en hiërarchieën (hoogstaande 'Europese literatuur' versus laagstaande 'damesromans'; hoogstaande 'Europese film' versus laagstaande 'Amerikaanse film') om zo elk kunstwerk zijn plaats te wijzen. Van de Nieuw Zakelijke auteurs uit Nederland vond hij dat zij epigonen waren van buitenlandse schrijvers, omdat zij slaafs waren in het overnemen van de procédés van de beroemde buitenlanders. Dit door Ter Braak gecreëerde beeld van de Nieuwe Zakelijkheid in Nederland vindt men in diverse literatuurgeschiedenissen terug. Zo schrijf Anbeek (1996, 160) dat veel schrijvers van de Nieuwe Zakelijkheid Ilja Ehrenburgs *10 pk: het leven der auto's* (1929) tot voorbeeld hadden genomen, wat bij Ter Braak leidde tot een kruistocht tegen - ik citeer: 'de firma Ehrenburg & Co.' Ook Anten, die over Bordewijk schrijft voor *Literatuur, een geschiedenis*, neemt het standpunt van Ter Braak over: 'Zoals Ter Braak en Vestdijk al onderstreepten in de jaren dertig, contrasteren de originaliteit en het literaire niveau van zijn romans daarvoor toch te veel met de reportage-romans en gefictionaliseerde documentaires waarmee de Nederlandse schrijvers van de Nieuwe Zakelijkheid op nogal schoolse wijze hun buitenlandse voorbeelden (John Dos Passos, Alfred Döblin, Ilja Ehrenburg) navolgden' (Anten 1993, 670). Aan de hand van Anten (1982) schrijven Fontijn en Polak in *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis* dat Ter Braak zware kritiek had op de 'hele Ehrenburg-school', vanwege de te gemakkelijk te imiteren procédés in het Nieuw Zakelijk proza (206). Voor het gebruik van simultaaneffecten in dit proza met behulp van montage-

technieken zou de film model hebben gestaan, ‘maar wellicht ook grote buitenlandse voorbeelden als John Dos Passos' *Manhattan transfer* (1925) en Alfred Döblins *Berlin Alexanderplatz* (1929)’ (207). Geschiedenissen die bestemd zijn voor bet middelbaar onderwijs putten uit dezelfde bron, getuige Calis (1978, 198): Bordewijks *Knorrende beesten* kan men ‘in zeker opzicht zien als de tegenpool van ‘Het leven der auto's’ van de Russische schrijver Ilja Ehrenburg (geb. 1891)’.

4.3 Modernistische individualisten

Van de modernisten, in de betekenis die Fokkema en Ibsch (1984) daaraan hebben gegeven in *Het modernisme in de Europese literatuur*, is James Joyce verreweg de meest genoemde. In de Nederlandse geschiedenissen wordt hij vooral genoemd als de schrijver van *Ulysses* (1922). De literatuurhistorici spreken van een voorbeeldig boek, voorbeeldig in de zin dat het als meesterlijk wordt beschouwd en dat het als voorbeeld heeft gediend voor de Nederlandse literatuur of, beter, voor Simon Vestdijk. Want als de naam van Joyce valt, dan gebeurt dit vrijwel altijd in verband met Vestdijk. Zij herinneren er bijvoorbeeld aan dat Vestdijk een belangwekkend essay over Joyce heeft geschreven (Meijer 1978, 343). En zij brengen *Mijnheer Visser's hellevaart* (1936) van Vestdijk in verband met *Ulysses*. Zij doen dit in haast identieke bewoordingen. Zo schrijft Knuvelder in zijn *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde* (1964, 133): ‘In dit werk hanteert Vestdijk de monologue intérieur, zoals die onder andere door Joyce's *Ulysses* beroemd gemaakt was’ (zie ook Knuvelder 1982, 490). Meijer (1978, 343) in *Literature of the Low Countries* schrijft: ‘Vestdijk onderzocht het innerlijke leven van een onbeduidende kleine man, gebruikmakend van de techniek van de innerlijke monoloog, die Joyce op zo'n spectaculaire manier had toegepast in *Ulysses*’.[13]

In geschiedenissen bestemd voor het middelbaar onderwijs treft men dezelfde omschrijvingen aan, zoals bij Calis (1978, 204) en anderen, die over *Mijnheer Visser's hellevaart* schrijven: ‘Technisch belangwekkend is

13 ‘Vestdijk probed for the inner life of an insignificant little man, using the technique of “interior monologue” that Joyce had so spectacularly employed in *Ulysses*’.

hier het gebruik van de ‘monologue intérieur’, zoals deze door James Joyce in zijn *Ulysses* bekendheid had gekregen’ (204; zie ook Dautzenberg).

Brengen de literatuurhistorici de naam van Vestdijk in verband met die van Joyce, de naam van Martinus Nijhoff wordt vrijwel altijd in verband gebracht met T.S. Eliot. Aan de hand van wat Bulhof (1976) en Van den Akker (1985) over Nijhoff hebben geschreven, stellen Fontijn en Polak in *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis*, dat deze dichter met zijn autonomistische literatuuropvatting in een Europese traditie is te plaatsen: ‘Zijn literatuuropvatting is geheel te plaatsen in de traditie die bij Baudelaire begint en via Rimbaud, Mallarmé en Valéry doorloopt naar Eliot, Wallace Stevens en Auden’ (204).

En W.J. van den Akker schrijft in *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* over ‘De poëtica van Nijhoff’:

> Wanneer we Nijhoffs dichterschap in een meer internationale context zetten, kunnen we zien dat hij aansluiting vindt bij enkele belangrijke modernistische schrijvers, zoals T.S. Eliot en Paul Valéry. Ook zij willen de poëzie vernieuwen zonder zich aan te sluiten bij een avant-gardistische stroming, beklemtonen de autonomie van het kunstwerk, koppelen poëzie en gevoelsexpressie van elkaar los en stellen een sterk ambachtelijke visie op het dichterschap voorop. ‘Poëzie is niet het losraken van de emotie, maar een vlucht voor de emotie’,[14] zo verklaart Eliot (cit. Schenkeveld 1993, 620).

Ook Knuvelder (1982, 430-431) en Meijer (1978, 308) gaan uitgebreid in op de relatie tussen beide schrijvers in het algemeen en op de relatie tussen twee werken in het bijzonder: *The waste land* en *Awater*.

Dat Joyce en Eliot zulke belangrijke ijkpunten voor de Nederlandse literatuurgeschiedenis zijn, heeft ongetwijfeld te maken met de aandacht die Vestdijk en Nijhoff zelf hebben gevraagd voor respectievelijk Joyce en Eliot in hun literaire beschouwingen.

14 ‘Poetry is not a turning loose of emotion, but an escape from emotion’.

Conclusies

Niets wijst erop dat Nederlandse literatuurhistorici bewust rekening proberen te houden met een buitenlandse canon op het gebied van de avant-garde of het modernisme. Wel kan worden vastgesteld dat in (academische) literatuurgeschiedenissen nogal eens dezelfde avant-gardisten worden genoemd, wat in de richting van een canon zou kunnen wijzen.

Titels van Duitse, Franse, Italiaanse of Engelstalige avant-gardistische primaire literatuur, dus bijvoorbeeld van romans of dichtbundels, komt men in Nederlandse literatuurgeschiedenissen hoogst zelden tegen, die van avant-garde tijdschriften wat vaker, net als de titels van manifesten; meestal worden echter alleen de namen van buitenlandse auteurs genoemd. Op zichzelf is dit wel verklaarbaar. Avant-gardisten staan er nu eenmaal niet om bekend een groot literair oeuvre te hebben opgebouwd. Het ging hun veelal meer om manifestaties, waarvoor manifesten en tijdschriften zich beter leenden dan bijvoorbeeld romans. Dat ligt anders bij de meer individualistisch ingestelde Nieuw Zakelijke auteurs en modernistische prozaïsten. Van hun worden wel de primaire werken genoemd en wel op een manier dat deze als exemplarisch worden voorgesteld, zoals in het geval van *Ulysses* en *The waste land*. Daarin verschillen de diverse soorten literatuurgeschiedenissen niet van elkaar.

Uit Nederlandse geschiedenisboeken is wel een verzameling van buitenlandse auteurs te distilleren. De meest genoemde avant-gardisten in het Duitstalige gebied zijn Kurt Schwitters en de expressionisten Stramm en Trakl. Wat betreft de Franse avant-garde komt men regelmatig de namen tegen van Apollinaire en Cocteau. Uit het Engelstalige gebied zijn het vooral Joyce en Eliot die veelvuldig worden genoemd. In verband met de Nieuwe Zakelijkheid valt de naam van Ehrenburg nogal eens. De meest genoemde Italiaan is de futurist Marinetti. Maar het is de vraag of die door de literatuurhistorici als waardevol worden beschouwd, enkel en alleen op grond van het feit dat zij werden geselecteerd. Wel kan worden gezegd dat de literatuurhistorici de buitenlandse canon van avant-gardisten, zoals Nederlandse schrijvers die huldigen, grotendeels reflecteren. Bij het selecteren van buitenlandse auteurs(namen) blijken literatuurhistorici zich nogal eens te laten leiden door de Nederlandse avant-gardisten zelf, die op expliciete of impliciete wijze de betekenis van buitenlandse schrijvers voor hun werk hebben aangegeven. Dit verklaart ook de grote continuïteit die litera-

tuurgeschiedenissen te zien geven met betrekking tot het beeld van de buitenlandse avant-garde.

In kwantitatief opzicht zijn het vooral de gematigde avant-gardisten die de meeste aandacht krijgen in Nederlandse literatuurgeschiedenissen: niet het surrealisme of futurisme, maar het Duits expressionisme, niet Breton, maar Schwitters. Het aanhalen van buitenlandse avant-gardisten weerspiegelt het bestaande beeld van de Nederlandse avant-garde, dat als gematigd te boek staat (Dorleijn 2002).

Tot slot

In het hoofdstuk dat is gewijd aan 'Literatur in der Weimarer Republik' (Beutin 1984, 319v) blijft de Duitse literatuurhistoricus lang stilstaan bij de betekenis van Bertolt Brecht (op pag. 349-350 worden de titels van de toneelstukken opgesomd, die in de jaren tien en twintig over de bühne gingen). Nederlandse literatuurgeschiedschrijvers voeren Brecht en ook Döblin pas op bij de naoorlogse avant-garde en het postmodernisme, onder meer in verband met Lidy van Marissing en Louis Ferron, omdat dan pas in Nederland auteurs optreden die aansluiting zoeken bij deze auteurs bij het ontwikkelen van een eigen literatuuropvatting. Nederlandse literatuurhistorici zijn geneigd buitenlandse avant-gardisten en modernisten, zoals Schwitters, Joyce en Dos Passos, meer in verband brengen met de naoorlogse avant-garde, lees: de auteurs rond tijdschriften als *Barbarber* en *Raster*: K. Schippers, J.F. Vogelaar, Bert Schierbeek, Lidy van Marissing en anderen, dan met de historische Nederlandse avant-garde uit het interbellum. Dit heeft alles te maken met het feit dat de Nederlandse historische avant-garde pas in de jaren zestig en daarna is 'gemaakt'. In die tijd hebben experimentele dichters en prozaïsten, zoals de Vijftigers en schrijvers rond het tijdschrift *Barbarber* een literatuuropvatting geformuleerd waarin aansluiting werd gezocht bij de historische avant-garde. Er heeft in deze naoorlogse periode een inhaalslag plaatsgevonden. Er verschenen facsimile uitgaven van avant-gardistische teksten, artikelen, monografieën en historische beschrijvingen. In deze naoorlogse periode is het beeld van de historische avant-garde in Nederland in hoge mate bepaald.

Bibliografie

Akker, W.J. van den: *Een dichter schreit niet. Over de poëtica van M. Nijhoff*. Utrecht, 1985.
Anbeek, Ton: *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*. Amsterdam, 1996, 4de druk.
Anten, H.: *Van realisme naar zakelijkheid. Proza opvattingen tussen 1916 en 1932*. Utrecht, 1982.
Anten, H.: Dirk Coster publiceert zijn artikel 'Bint, of de kroning der schoften'. M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (hoofdred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993, 669-676.
Asholt, Wolfgang en Fähnders, Walter (Hrsg.): *Manifeste und Proklamationen der europäischen Avantgarde (1909-1938)*. Stuttgart, 1995.
Berg, Hubert F. van den: *The import of nothing. How dada came, saw and vanished in the Low Countries (1915-1925)*. (Reeks: Crisis and the arts. The history of dada. Vol. VII. General Editor: Stephen C. Foster). New Haven, 2002.
Beutin, Wolfgang et al.: *Deutsche Literatuurgeschichte. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. 2, überarbeitete und erweiterte Auflage. Stuttgart, 1984. (1ste druk 1979; 310-310 van Helmut Hoffacker; 319-392 van Inge Stephan.)
Bulhof, F. (ed.): *Nijhoff, Van Ostaijen, 'De stijl'. Modernism in the Netherlands and Belgium in the first quarter of the 20th century*. Six essays. 's-Gravenhage, 1976.
Bürger, Peter: *Theorie der avantgarde*. Frankfurt am Main, 1974.
Calis, Piet et al.: *Het spel en de knikkers. Kernboek 2. Literatuurgeschiedenis van 1880 tot heden*. Amsterdam, 2de druk, 5de oplage, 1978.

Dautzenberg, J.: *Nederlandse literatuur. Geschiedenis, bloemlezing en theorie*. Den Bosch, z.j.
Dorleijn, Gillis J.: 'Weerstand tegen de avantgarde in Nederland'. Hubert F. van den Berg en Gillis J. Dorleijn (samenstelling), *Avantgarde! Voorhoede? Vernieuwingsbewegingen in Noord en Zuid opnieuw beschouwd*. Nijmegen, 2002, 137-155.
Drijkoningen, F. en Fontijn, J.: *Historische avantgarde*. Amsterdam, 1982.
Fokkema, D.W.: 'Literatuurgeschiedenis en canonvorming'. *Spektator* 15, 1 (1985-1986).
Fokkema, Douwe en Ibsch, Elrud: *Het modernisme in de Europese letterkunde*. Amsterdam, 1984.
Fontijn, J.H.A. en Polak, I.: 'Modernisme'. G.J. van Bork en N. Laan (red.), *Twee eeuwen literatuurgeschiedenis. Poëticale opvattingen in de Nederlandse literatuur*. Groningen, 1986, 182-207.
Goris, J.A.: 'De literatuur in Zuid-Nederland na 1830'. W.L.M.E. van Leeuwen (red.), *Dichterschap en werkelijkheid. Geïllustreerde literatuurgeschiedenis van Noord- en Zuid-Nederland en Zuid-Afrika*. Utrecht, 1951, 336-411.
Hadermann, Paul: 'Eind oktober 1918 Paul van Ostaijen wijkt uit naar Berlijn - Doorbraak van de avant-garde in Vlaanderen' en '1 april 1925: Het eerste nummer van "De driehoek" verschijnt - Een modernistisch driemanschap: Van Ostaijen, Burssens, Du Perron'. M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (hoofdred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993, 602-609; 622-629.
Janssen, M.S.S.E.: *In het licht van de kritiek. Variaties en patronen in de aandacht van de literatuurkritiek voor auteurs en hun werken*. Hilversum, 1994.
Gerard Knuvelder, *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde*. 2de, ongewijzigde druk. 's-Hertogenbosch, 1964.

Knuvelder, G.P.M.: *Beknopt handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde*. 10de, geheel herziene druk. Den Bosch, 1982.
Laan, N.T.J.: *Het belang van smaak. Twee eeuwen academische literatuurgeschiedenis*. Amsterdam, 1997.
Martini, Franz: *Deutsche Literaturgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. 16. Auflage*. Stuttgart, 1972.
Meijer, Reinder P.: *Literature of the Low Countries. A short history of Dutch literature in the Netherlands and Belgium*. Den Haag en Boston, 1978.
Moerbeek, Jozien: 'Canons op school. Een onderzoek naar canonvorming in het literatuuronderwijs Nederlands in Nederland en Vlaanderen'. D. Schram en C. Geljon (red.), *Grensverleggend literatuurondenwijs. Literatuur en kunstzinnige vorming van de tweede fase*. Zutphen, 1998, 135-156.
Oversteegen, J.J.: 'Zomer 1916: Albert Verwey neemt een serie bijdragen van Theo van Doesburg op in "De Beweging" - Doorbraak van de avant-garde in Nederland'. M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (hoofdred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993, 597-602.
Rees, C.J. van: 'How a literary work becames a masterpiece. On the threefold selection practised by literary criticism'. *Poetics* 12, 3-4, 397-417 (1983).

Kunst van de Nederlanden als expressie van culturele identiteit

Ludo Beheydt

De gedreven Franse filosoof en kunstcriticus Hippolyte Taine die bekend staat om zijn deterministische visie op de kunst, heeft in 1884 in Parijs een reeks lezingen gehouden over Vlaamse en Nederlandse kunst die hij naderhand gepubliceerd heeft in zijn *Philosophie de l'art*. In zijn beeldrijke taal bestempelt hij de kunst der Nederlanden als een waarlijk nationale kunst die hecht op het leven geënt is. Maar ik laat hem liever zelf even aan het woord:

> ze is geworteld in het nationale karakter. Haar bloei is grondig en van verre voorbereid door de aanmaak van het sap, aangepast aan de gegroeide structuur en aan de primitieve aard van de plant die haar gedragen heeft.

De biologische beeldspraak van *wortels, plant, sap, groei* en *bloei*, moet het beeld oproepen van een organische verbondenheid van kunst, cultuur en samenleving.

Vandaag zouden we de relatie tussen kunst, cultuur en maatschappij niet meer in deze terminologie verwoorden, wars als we zijn van organische deterministische verklaringen. Toch kunnen we niet ontkennen dat kunst in laatste instantie een uiting is van de cultuur die haar voortbrengt. Als wij de cultuur van een samenleving in een semiotische opvatting zien als de betekenissen die de leden van die samenleving samen creëren en interpreteren, dan is kunst een symbolische uiting die alleen afdoende geïnterpreteerd kan worden tegen de achtergrond van de cultuur waarin ze ontstaan is. In deze semiotische cultuurvisie is in de woorden van Clifford Geertz een ‘participatie in het specifieke systeem van symbolische vormen dat wij kunst noemen enkel mogelijk vanuit een participatie in het algemene systeem van symbolische vormen dat wij cultuur noemen’.

Kunst begrijpen en kunst interpreteren veronderstelt met andere woorden een goed begrip van de cultuur die haar heeft voortgebracht. Bosch begrijpen, Breughel begrijpen, Vermeer begrijpen, Mondriaan

begrijpen vooronderstelt een grote vertrouwdheid met de cultuur van de Nederlanden.

Dit is het uitgangsprincipe geweest van de interpretatie van de kunst en de cultuur van de Nederlanden die ik in mijn boek *Eén en toch apart* heb proberen te geven.

Het verhaal in *Eén en toch apart* is tweeledig: er is het verhaal van de taal en het verhaal van de kunst, twee bevoorrechte expressievormen van de culturele identiteit. Die twee verhalen lopen in het boek parallel van de vijftiende tot de twintigste eeuw.

Het verhaal van de taal is een externe taalgeschiedenis, waarbij niet de vraag 'hoe is het de taal vergaan' aan de orde is, maar wel de vraag 'hoe is de taalgemeenschap met haar taal omgegaan'. Ik kan u verzekeren dat dit een heel aparte insteek is en dat de taalgeschiedenis nog niet eerder zo verteld is.

Het tweede verhaal is dat van de kunst. De kunst heb ik zowel in haar expressie als in haar receptie benaderd vanuit het perspectief van de culturele identiteit. Vragen die hier aan bod komen zijn: hoe Vlaams is Breughel of Ensor, hoe Nederlands is Vermeer of Van Gogh? Maar ook: wanneer is Rubens een Vlaming geworden en wanneer heeft men van Rembrandt een Nederlander gemaakt?

Nu besef ik maar al te goed dat een benadering van de kunst vanuit het perspectief van de culturele identiteit niet meteen op groot enthousiasme kan rekenen in kringen van Nederlandse kunsthistorici. De laatste die het ongestraft mocht doen was Huizinga in zijn *Nederlandse beschaving in de zeventiende eeuw* (1941), maar toen laafden de Nederlanders zich onder de Duitse bezetting nog aan zijn hartverwarmende voorstelling van het vaderlandse artistieke verleden.

In deze verlichte postmoderne tijden is zo'n onderneming vermetel indien al niet verdacht.

Juist in kringen van Nederlandse kunsthistorici heerst het grootste wantrouwen tegenover zulke ondernemingen. In het algemeen ben je al verdacht als je een Nederlandse culturele identiteit meent te ontwaren. Nederlanders willen niet vastgepind worden op hun identiteit, en al helemaal niet door een buitenlander. De Italiaanse vertaalster-columniste Claudia di Palermo verwoordde dit zo: 'De Nederlander begrijpt de Italiaan, of de Italiaan dat nou wil of niet, maar de Italiaan mag de Nederlander niet begrijpen. Hij vindt dat maar eng, opdringerig, bijna intiem' (2002, 13).

In dit tolerante land is men niet tolerant voor wie meent de Nederlandse aard te kennen of te onderkennen. Dat geldt ook voor de kunsthistorici. Toen Simon Schama meende in de zeventiende eeuw in de Nederlanden een aparte natie met een eigen identiteit te ontdekken, werd hij door de Nederlandse kunsthistorici streng dan wel sarcastisch terecht gewezen. Hoe durfde hij, buitenlander, het te wagen het Nederlandse van de Nederlandse kunst te typeren.

Sommigen verweten hem met calvinistisch berispend vingertje zijn gebrek aan *sérieux*. Ik citeer hier ter illustratie Willem Frijhoff over *Overvloed en onbehagen*:

> Schama's syntheses zijn die van een buitenstaander die niet gehinderd wordt door de ballast van verantwoordelijkheid jegens het eigen erfgoed of worsteling met een persoonlijk of collectief verleden. Dat geeft hem de mogelijkheid spannende boeken te schrijven die schoten voor de boeg geven zonder zich om de gevolgen van lekkage te hoeven bekommeren. Van ons mag meer consistentie en precisie worden verwacht [...] (1991, 16-17).

Iets gelijksoortigs overkwam de Amerikaanse kunsthistorica Svetlana Alpers die meende dat de alom bekende Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw eigen karakteristieken had en probeerde die vast te leggen in haar ondertussen geruchtmakende boek *The art of describing*, in het Nederlands vertaald als *De kunst van het kijken*. Zij werd door haar Nederlandse collega Ilja Veldman, als naïef afgeschilderd. ‘Buitenlander zijn’, schrijft Veldman met een niet mis te verstane sneer aan het adres van zowel Schama als Alpers, ‘lijkt een veel voordeliger achtergrond te zijn voor de *Kunst van het kijken* naar Nederlandse kunst, of voor de interpretatie van de *Nederlandse kunst zonder onbehagen*.’

Ook de gerenommeerde Nederlandse kunsthistoricus Eddy de Jongh ontkent stellig dat er zoiets is als een ‘Blijvend beeld der Hollandse kunst’ en hij voegt eraan toe: ‘Curieus hierbij is dat het de laatste tijd vooral buitenlanders zijn, zoals Svetlana Alpers en Simon Schama, die op zoek gingen naar het typisch Nederlandse in de Nederlandse kunst en cultuur, en die daarin dan ook de meest onverwachte karakteristieken hebben aangetroffen’ (1992, 79). Let op het laatdunkende ‘dan ook’ in het vorige citaat.

De buitenlanders zijn daar toch enigszins van geschrokken. Zij hadden misschien wel kritiek verwacht, maar niet de ontkenning van het bestaan van de Nederlandse kunst. Svetlana Alpers schrijft verbaasd: ‘Wat

ik niet verwachtte, is de ontkenning van Nederlandse kunsthistorici dat er zoiets als Nederlandse kunst bestaat!'[1] en ze voegt eraan toe: 'Het ontkennen van het bestaan van Nederlandse schilderkunst is net zoiets als het ontkennen van het bestaan van het Elisabethaans theater of de Russische roman!'[2] (1993, 160).

Maar De Jongh liet er geen twijfel over bestaan, het blijvend beeld van de Nederlandse kunst bestaat niet, het is een waanidee ons aangepraat door een verderfelijke nationalistische negentiende-eeuwse kunstkritiek.

Wat een vermetelheid dus van mijn kant om maar liefst een heel boek lang dwars tegen het Nederlandse taboe in te gaan en in een museale rondgang door vijf eeuwen Vlaamse en Nederlandse kunst te ontdekken dat kunst kan worden gelezen als een expressie van culturele identiteit. Mij heeft het anders wel cultureel zelfvertrouwen gegeven te merken dat door de eeuwen heen kunstenaars van diverse pluimage, in weerwil van revolte en persoonlijk verzet, op hun manier hebben bijgedragen tot een blijvend beeld van de culturele identiteit der Nederlanden.

Gelukkig voel ik mij ook gestijfd in mijn koppigheid door een aantal respectabele gelijkgestemden. En in de eerste plaats noem ik hier dan Ernst van de Wetering, de leider van het Rembrandt-project, die zich in een mij dierbaar artikel verzet tegen het Nederlandse taboe op erkenning van de eigenheid van de Nederlandse kunst.

Van de Wetering beperkt zich niet tot verzet, hij toont ook nog eens aan hoezeer De Jongh kind is van zijn tijd en verblind door de politiek correcte afkeer van alles wat naar herkenbare eigenheid riekt. Al te graag schrijft De Jongh de erkenning van de Nederlandse kunst op het conto van die in nationalistisch patriottisme zwelgende negentiende-eeuwse Busken Huet of op dat van de twintigste-eeuwse Elisabeth Korevaar-Hesseling die in oorlogstijd het volk een hart onder de riem moest steken door het te herinneren aan zijn grootse Nederlandse schilderkunst. Maar Van de Wetering wijst erop dat het al vóór de negentiende eeuw een geaccepteerde idee was dat de Nederlandse kunst een eigenheid had die duidelijk verschilde van bijvoorbeeld de Italiaanse. En in zijn verdere betoog benadrukt hij terecht dat de nationale traditie een zeer sterke factor is in de kunst. Hij schrijft:

1 'What I had not anticipated was the denial by Dutch art historians that there is such a thing as Dutch art!'

2 'Surely to deny that there is something called Dutch painting is rather like denying that there was an Elisabethan theatre or a Russian novel'.

> Bepaalde waarden, bijvoorbeeld die met betrekking tot de weergave van de realiteit versus een geïdealiseerde schoonheid, moeten vanaf het begin van de vijftiende eeuw met de schilderkunstige revolutie van de gebroeders Van Eyck, de aartsrealisten, telkens weer - bijna dwangmatig zijn doorgegeven en met nieuw leven vervuld zijn. Transmissie in deze vorm hoeft zich niet te beperken tot rationele en rationaliseerbare ideeën die verbaal worden overgedragen. Het gaat om buitengewoon voortlevende waarden' (1993, 160).

Van de Wetering verzet zich dan ook tegen het Nederlandse taboe op de acceptatie van significante verschillen in culturele identiteit van de kunst, omdat zo'n taboe er alleen maar toe leidt dat de erkenning en bestudering van die verschillen wordt verwaarloosd.

Een andere gelijkgestemde is Gary Schwartz die in een artikel de destigmatisering van de kunstgeografie bepleit als een eerste stap in de studie van het Nederlandse van de Nederlandse kunst (1993) en die fijntjes aantoont hoezeer De Jongh en Veldman slachtoffer zijn van hun politiek correcte ideeën en van hun behoefte om kosmopoliet te zijn.

Ten slotte voel ik mij ook gesteund in mijn analyse door de bekwame maar fel belaagde Rudi Fuchs die in veel van zijn beschouwingen over Nederlandse kunstenaars als Van Gogh of Mondriaan in zijn recente bundel *Tussen kunstenaars* (2002) het Nederlands eigene aanstipt en naar voren haalt en die in een opstel over *De oude geschiedenis van de moderne kunst* de mij uit het hart gegrepen uitspraak doet, dat het tijd wordt ‘vast te stellen dat elke cultuurregio zijn eigen versie van moderne kunst heeft voortgebracht, waarin elk aspect en elke impuls van de “internationale” moderne kunst is vertegenwoordigd, in het lokale idioom’. En hij voegt eraan toe: ‘Op geen enkele manier hebben de Vlamingen en de Nederlanders zich onderdanig overgegeven aan de internationale verleiding; ze hebben een eigen verhouding en afstand ten opzichte van invloeden van buiten gecreëerd, gegrond op eigen gevoeligheden en esthetische natuur’ (2002, 118-119).

Na deze vaststellingen rijst natuurlijk met klem de vraag wat die eigen gevoeligheden en esthetische natuur dan wel zijn, met andere woorden hoe de culturele identiteit van de kunst der Nederlanden kan worden bepaald. Dat zal het onderwerp zijn van het tweede deel van mijn voordracht.

Ik begin mijn typering van de artistieke culturele identiteit in de vijftiende eeuw, toen de kunst in de Nederlanden zich op een heel eigen wijze ontdeed van de erfenis van Byzantium en in Europa twee duidelijk van elkaar onderscheiden kunsthaarden ontstonden. Enerzijds een mediterraan centrum onder de inspirerende en vernieuwende leiding van Italië en anderzijds een noordelijk centrum in de Lage Landen.

Grofweg gezegd is de Italiaanse kunst er een van synthetische idealisering, zij vereenvoudigt om mooi te maken, terwijl de noordelijke kunst er een is van verfijnde waarneming en precieze weergave of van analytisch materialisme. Een werk dat schittert door de detaillering in de weergave van stoffen, materialen, juwelen, gebruiksvoorwerpen of gelaatsexpressies zal veelal door een kunstenaar uit het noorden zijn gemaakt, terwijl een werk met gewaagde contouren, een gezochte lijnvoering, een duidelijk en correct perspectief en een zelfzekere beheersing van de anatomie veeleer Italiaans zal zijn.

Het volstaat een werk van Van Eyck (‘Lam Gods’ - centraal paneel Christus met Maria en Johannes) naast een van Michelangelo (‘Schepping van zon, maan en sterren’ - Sixtijnse kapel) te leggen om het verschil te constateren. Het *disegno* en de gewaagde maar vloeiende lijnvoering van Michelangelo's *Schepper* contrasteert fel met de zorgvuldig in olieverf verstijfde tronende Christus bij Van Eyck. Michelangelo heeft op magistrale wijze zijn compositie opgezet en daarin een anatomisch correct verkort lichaam geborsteld. Van Eyck heeft naarstiglijk netjes met onfeilbaar oog de kleinste details van zijn minutieuze observatie vastgelegd. De Vlaamse kunstenaar geeft weer ‘wat het oog ziet’, de Italiaanse kunstenaar ‘wat de geest weet’. En wat weet de geest? Hij kent de wetten van de perspectief, weet hoe elke spier loopt en kan een perfect harmonische compositie opzetten. De Vlaamse kunstenaar geeft onverbiddelijk weer wat het oog ziet en dat oog ziet de schittering van een parel, de glans van gouddraad, het glimmen van brokaat. Als we in detail de met parels bezette sluiting van de mantel van Christus bekijken, worden we geconfronteerd met een coloristisch kunstwerk van het zuiverste materialisme. De kunstenaar heeft zijn werk opgebouwd vanuit het microscopisch waargenomen detail. Zetten we daartegenover een werk van Rafaël (*Het huwelijk van de maagd*) dan treft ons de heldere compositie van de architectonische ruimte, met de geometrische perfecte weergave van ideale stad en op de voorgrond de verleidelijk elegante voorstelling van de personages. De harmonische synthese van het geheel is hier belangrijker dan de precieze uitwerking van de details. Als

we deze compositie vergelijken met de compositie van Van Eycks *Madonna met Kanunnik Van der Paele*, dan merken we bij Van Eyck juist het omgekeerde. Compositorisch is de Madonna eigenlijk te groot voor de troon waarop ze zit, de perspectief is niet correct want gotisch verhoogd en de figuren zijn star en stijf. Maar welk meesterschap uit zich hier in de perfecte weergave van de details, de glans van het goudbrokaat, de zachte warme weerschijn van de wollen mantel van de madonna tegen de harde schittering van het harnas van Sint Joris, de uiterste precisie in de weergave van het oosters tapijt en de tegels uit Valencia. Hier wordt de analytische perfectie bereikt.

Uiteraard leidt een dergelijke analytische detaillering tot een sterk doorgedreven realisme in de weergave van de uiterlijke verschijningsvormen, zowel van mensen als van dingen. Het streven naar een bedrieglijk echte weergave van de oppervlakte typeert de kunst van de Nederlanden sinds haar ontstaan in de vijftiende eeuw. Kanunnik Van der Paele is een wat vermoeide kwabbige oude prelaat, waarvan het gezicht zo precies is weergegeven dat men zes eeuwen na dato nog een precieze diagnose kan maken van zijn aderverkalking, sterker nog, dat men nu weet dat een huid-korrel op de wang en een plek op de onderlip bij de restauratie van 1934 ten onrechte werden weggeschuurd want het waren eigenlijk symptomen van een huidaandoening.

Vergelijk daarmee de idealisering in Rafaëls *Huwelijk van de maagd*. De vrouwen en de mannen zijn geïdealiseerde lieflijke personages, net aards genoeg om te behagen, maar etherisch verfijnd in houding en gebaar. Dit is de volmaakte wereld van de ideale schoonheid: helder vol ruimte licht en lucht, klassiek evenwichtig. De Italiaanse zin voor synthese neigt tot idealisering. De zekerheid van de ideale, geometrisch correcte perspectief gecombineerd met de perfecte anatomie leidt tot verdoezeling van de kleine fouten en onzuiverheden waar de realiteit ons mee confronteert. Italiaanse kunst schoont de werkelijkheid op.

De kunst van de Nederlanden confronteert ons met de werkelijkheid.

Toen Van Eyck het portret van zijn vrouw Margareta schilderde, was ze drieëndertig. Ze is hier ongenadig realistisch afgebeeld als een wat zurige tante, met een zuinig mondje waar geen glimlach afkan. Voorwaar niet direct een portret waar je wild van wordt, maar welk een precisie in de weergave van de prachtige plooikap en de materiële echtheid van de wol en het bont.

Vergelijken we deze weergave met de geïdealiseerde portretten van Michelangelo, Da Vinci (Da Vinci *Cecilia Gallerani* - Krakow) Rafaël of Botticelli (*Portret van een jonge vrouw ca. 1480* - Berlijn) dan treft ons hoe perfect harmonisch het gezicht van deze jonge vrouwen is: geen enkele onvolmaaktheid ontsiert het gezicht van deze etherische schoonheden. Ook in Botticelli's *Venus* is het realisme ver te zoeken (detail gezicht Venus in *Geboorte van Venus*): haar haren zijn in een gekunstelde, maar elegante compositie om haar gezicht gedrapeerd. Venus is Botticelli's Renaissance-ideaal (Venus in *De geboorte van Venus*). De bijzonder elegante figuur is heel subtiel getekend en haar gracieuze houding bekoort de toeschouwer.

De vergelijking met Van Eycks Eva geeft ons een goede kijk op het fundamentele verschil tussen de noordelijke kunst en de zuidelijke kunst. Van de bedachtzaam gemodelleerde Eva van Van Eyck gaat een bijna mystieke rust uit. De vitale pose van Botticelli's Venus straalt in vergelijking daarmee jonge levenskracht uit. Waar Botticelli een geïdealiseerde, transparante schoonheid presenteert, geeft Van Eyck ons een levensecht portret. Eva is een levende, warme vrouw, met een streelzachte huid. Haar haren streuvelen sensueel op haar delicate huid. Eva is erotisch en overrompelend, Venus beantwoordt daarentegen aan een onwezenlijk klassiek ideaal. Eva is volop vrouw, Venus is een schoonheidsideaal.

Die behoefte aan idealisering ontbreekt in de kunst van het noorden. Ook later.

Op dit zeventiende-eeuwse portret van Bartholomeus van der Helst met het zoontje van de burgemeester van Amsterdam Bicker, zien we hoe onverbiddelijk realistisch de Nederlandse schilder kan zijn. Dit is geen ideaalbeeld, maar een wat hooghartig, mollig kereltje dat er wat belachelijk bij staat in zijn geforceerde pose. Maar anderzijds komen wij wel weer onder de indruk van de perfecte weergave van de glans van het brokaat, de soepelheid van de kalfsleren handschoenen en het strakke glimmen van de zijde.

Van Eycks *Eva,* zowel als dit portret tonen ook hoe de gedetailleerd beschrijvende kunst van het noorden ertoe neigt een statische kunst te worden. Terecht heeft Fuchs opgemerkt dat de ‘grote aandacht voor het detail, een fundamenteel kenmerk van het noordelijke schilderen, [...] de beweeglijkheid in de weg [stond]’ (1997, 110). De kunst van de Nederlanden is over het algemeen genomen statisch: niet de dynamiek, maar verstilde rust of monumentale starheid beheersen de voorstelling. De Vlaamse kunst van Jan Van Eyck tot Henri de Braekeleer en van Constant Permeke (Permeke

Het visionaire hertekenen van de werkelijkheid loopt als een rode draad door de kunst van de Nederlanden

De bedelaar) tot Octave Landuyt, van de Vlaamse Primitieven tot het Vlaams Expressionisme treft door een onbeweeglijkheid, een rust en een statige monumentaliteit.

Dit statische aspect deelt de Vlaamse kunst met de Hollandse. Ook de Hollandse kunst, van Jan Vermeer (Vermeer *De brief*) en Pieter de Hooch tot Carel Willink of Piet Mondriaan, heeft dat uitgewogen statische, dat intens rustige, waardoor ze zich afzet tegen de beweeglijke mediterrane narratieve kunst.

Een ander opvallend kenmerk van de noordelijke kunst, waardoor deze zich door de eeuwen heen onderscheidt van de mediterrane is de neiging tot het fantastische en het visionaire. Realistische overdaad in detaillering leidt immers gemakkelijk tot een decoratief fantaseren met de werkelijkheid. Nooit is kunst een pure kopie van de werkelijkheid. In de manier waarop met de werkelijkheid wordt omgegaan kan over het algemeen een verschil worden gezien tussen de mediterrane kunst en de noordelijke kunst. Zoals ik al zei, hebben mediterrane kunstenaars de neiging tot idealiseren, tot mooier maken. In de noordelijke kunst daarentegen neigt de realistische overdaad en finesse tot karikatuur. Liever dan te idealiseren gaat de noordelijke kunstenaar de werkelijkheid fantasievol overdrijven. Het visionaire hertekenen van de werkelijkheid loopt als een rode draad door de kunst van de Nederlanden. Al in de vijftiende eeuw, bij Rogier van der Weijden, Dirk Bouts en Hans Memling zien we dat de fantasierijke hellegedrochten visionaire recombinaties zijn van mensen en dieren. Later, bij Jeroen Bosch (Bosch - *Het laatste oordeel*), wordt met elementen uit de realiteit een bizarre surrealiteit gecreëerd, met daarin de meest vreemde fantasieschepselen. En zelfs in het landschap slaagt Patinir erin vreemde visionaire taferelen op te roepen. Ook Breughel schept in de *Triomf van de dood* of de *Dulle griet* vervreemdende visioenen die uit zeer realistische brokstukken van een wrede werkelijkheid bestaan (Breughel *De gaper*). Zelfs een humanistisch maniërist als Quinten Metsijs kon het kennelijk niet nalaten de mens karikaturaal te vertekenen, getuige zijn *Koningin van Tunis* (National Gallery London). En Rubens, de Prins van de Barok, schilderde behalve zijn vele sensuele schoonheden veelvuldig en met graagte burleske figuren als de dikbuikige dronken Silenus omringd door faunen en saters. Dichter bij onze tijd maakte James Ensor fantastische karikaturale maskers van de hem omringende goegemeente. Het is verleidelijk om zijn *zelfportret tussen maskers* uit 1899 naast Jeroen Bosch' *Kruisdraging* te zetten, vooral ook

omdat Ensor zichzelf graag afbeeldde als een lijdende en bespotte Christus. De parallel is te treffend om toevallig te zijn. Zoals de lijdende Christus bij Bosch omringd wordt door een horde wraakzuchtigen, zo is Ensor hier omringd door maskers die 'de zeven hoofdzonden' verhullen evenals 'de misdaden die onder het masker worden gekoesterd en bedreven'. Tot op vandaag blijft dat fantastische een constante in de kunst, getuige het werk van Panamarenko en Jan Fabre. Deze *Vanitas* (2001) van Jan Fabre bestaande uit een fantastische schedel met kleurige keverschilden die een vogeltje tussen het wrede gebit houdt, bewijst nog maar eens wat Paul Fierens over het werk van Bosch, Breughel en Ensor zei: 'De fantasie van de Vlamingen, of zo men verkiest, hun expressionisme, staat niet in tegenstelling tot hun inspiratie die in de eerste plaats naturalistisch is, zoals het oog ze in de geest brengt. Hun verbeelding drijft op de waarneming van het concrete, het vatbare, het zichtbare, en gaat die te buiten [...] Zij zijn kijkende ooggetuigen eerder dan intellectuelen. De buitenwereld is voor hun heel krachtig aanwezig. Het is met elementen ontleend aan de natuur dat hun dromen en nachtmerries worden gematerialiseerd' (Fierens 1951, 7). Op die manier wordt de link tussen het realisme en het fantastische bijzonder duidelijk.

Ten slotte is de kunst van de Nederlanden, in vergelijking met de mediterrane kunst ook zeer burgerlijke kunst. Al vroeg ontwikkelde zich in de Nederlanden een koopmans- en bankiersmecenaat met een heel eigen smaak die sterk verschilde van de smaak van het hof. De verstedelijking van Vlaanderen en Holland in de zestiende en zeventiende eeuw ging gepaard met een toenemend overwicht van de burgerstand. De rijk geworden burger verwachtte een kunst die tegemoet kwam aan zijn smaak. En dat leverden de kunstenaars de afbeelding van de eigen materiële wereld en de hooggeprezen burgerdeugden. Ter illustratie zet ik hier naast elkaar het *Portret van een Bragse familie (1645)* van Jacob van Oost en het bekende huwelijksportret van *Isaac Massa en Beatrix van der Laen (1622)* van Frans Hals. In beide portretten wordt de nieuw verworven rijkdom met veel nadruk geëtaleerd en staat de kleinburgerlijke droom van materiële welstand en gezinsgeluk centraal; voor hoogzwevende mythologie is hier geen plaats.

Die aandacht voor de gewone realiteit van het burgerbestaan leidt er ook toe dat de kunst der Nederlanden globaal genomen intimistisch is. Ze richt zich op de kleine intimiteit van het binnenhuis, op het anekdotische van het dagelijkse leven. Wars van weidse gebaren en grootse verhalen,

gaat haar aandacht naar het verstilde huiselijke tafereel. Vermeer in de zeventiende eeuw (Vermeer *De melkmeid*) en De Braekeleer (*De geograaf*) in de negentiende eeuw zijn daar typische voorbeelden van.

Tot de zeventiende eeuw is de kunst van de Nederlanden wezenlijk één, na 1585 heeft de verschillende religieuze oriëntatie langzaam geleid tot een uiteenlopende artistieke oriëntatie.

De Zuidelijke Nederlanden blijven onder Spaans vorstelijk gezag en er ontwikkelt zich in Vlaanderen een universalistische, humanistische kunst die katholiek geïnspireerd is. In Rubens vindt Vlaanderen bij uitstek de kunstenaar om de katholieke Contrareformatie een krachtige uitstraling te geven (Rubens *De aanbidding der koningen*).

De Nederlandse republiek daarentegen kiest voor het calvinisme als stut en steun van de nieuwe natie. De opdrachten voor kerkelijke kunst blijven achterwege. Afbeeldingen van heiligen zijn in protestantse ogen immers niet geoorloofd. Wel zoekt ook de protestantse burger in zijn cultuur de expressie van zijn waarden en normen. In de protestantse kunst wordt er nu overvloedig gewaarschuwd voor de vergankelijkheid van al het aardse, voor de vluchtigheid van het leven: *Memento mori! Gedenk dat gij zult sterven!*. Alle wereldse bezit, alle wereldse genoegens, alle kennis is ijdel in de ogen van den Mere: *Vanitas vanitatum, omnia vanitas (Prediker 12,8)* of in de woorden van de dominee-dichter Revius: *'t Leven is gans niet*. De vanitas-schilderijen, zoals dit van Heda (*Vanitas*) herinneren daar telkens weer aan.

Daartegenover staat de triomfalistische kunst van het katholieke Vlaanderen. Het katholicisme heeft zijn nieuwe adem gevonden en de kerken worden opnieuw luisterrijk versierd met overweldigend barokke taferelen op groot formaat (Rubens *De aanbidding der koningen*). Tegenover het *memento mori* van het calvinisme staat de triomf van het leven van het katholicisme. *Carpe diem* - of in de woorden van Felix Timmermans *Melk de dag* - lijkt wel het devies van het rijke roomse leven.

Maritge Vooght als het icoon van de calvinistische regentes

Op de kunst heeft dit zeer zeker een invloed. In dit stijfdeftige portret van *Maritge Voogt* van Frans Hals krijgen wij het ideaal van de calvinistische burgercultuur. Deze ernstige burgervrouw in haar deftige zwarte regentessenjapon staat symbool voor Hollandse degelijkheid. De enige versiering is de gesteven witte pijpenkraag en het enige houvast is de stevig vastgehouden bijbel.

In de Vlaamse kunst leidt die uitbundige, decoratieve neiging tot een emotionele en expressieve kunst, die bij uitstek vertegenwoordigd wordt in het werk van Rubens, Jordaens en Van Dyck. Rubens kunst is extatisch en geeft uitdrukking aan een drang om met volle teugen van het leven te genieten. Levensvolheid en mateloosheid komen in de Vlaamse kunst even goed tot uitdrukking in het werk van Breughel en Rubens (Rubens en Snyders *De voorraadkamer, 1635*) als in dat van Constant Permeke, Jan Burssens of Jan Fabre.

Daartegenover staat dan de Nederlandse soberheid en calvinistische beheersing zoals die geïllustreerd worden in dit sobere tafereel van Nicolaes Maes (*Oude vrouw in gebed*). De koele bijna intimistische taferelen van Vermeer (*De vrouw in het blauw*) steken schril af tegen de bewogen taferelen van Vlaamse Barok (*De vruchtbaarheid* Jordaens).

De Nederlandse kunst kan met recht ascetisch worden genoemd, de Vlaamse kunst daartegenover is wezenlijk sensueel (Rubens *De drie gratiën*). Die sensualiteit is een constante in de Vlaamse kunst: zij vindt haar prille begin bij de Vlaamse primitieven, ze wint aan kracht bij de maniëristen en komt tot volle bloei bij Rubens en Jordaens, maar ze zet zich door tot in de expressieve naakten van Permeke of in de fantastische kunst van Jan Fabre.

Die zinnelijkheid heeft trouwens altijd al de buitenlandse ogen gechoqueerd. Zelfs in Rubens' eigen tijd was de uitdagende sensualiteit van zijn werk (Rubens *De drie gratiën*) al een doorn in het oog van de kardinaal-infant Ferdinand. Rubens had in opdracht van de koning van Spanje de drie gratiën geschilderd waarin drie naakte schoonheden aan het oordeel van Paris werden onderworpen. Toen Rubens de wulpse schoonheden aan het doek had toevertrouwd schreef de kardinaal-infant in een brief van 27 februari 1639 aan de koning van Spanje: ‘Rubens weigert de overdreven naaktheid van de drie godinnen te wijzigen, omdat dit volgens hem essentieel is voor de waarde van het schilderij. De Venus in het midden is het zeer gelijkende portret van zijn eigen vrouw’. Juist dat

laatste, dat realisme, is waarschijnlijk het probleem met de sensualiteit van de Vlaamse kunst: ze is zo realistisch, in vergelijking met de idealiserende transparante kunst van de Italianen (Botticelli *De drie gratiën* uit de *Primavera*). De Franse criticus Fromentin wist het al: de Vlamingen 'waren niet in staat het ideale lichaam te begrijpen, zij waren gemaakt om het echte lichaam te schilderen en te bekrachtigen'.

Tegenover de frêle, bijna transparante schoonheden van de renaissancistisch geïdealiseerde gratiën steken de volle vormen van de weelderige schonen in verleidelijke poses van Rubens fel af. Rubens is niet bang van enig erotisch realisme, zelfs als hij zijn drie gratiën opneemt in een barok natuurkader en omspeelt met een gouden gloed blijven het toch in de eerste plaats levensechte naakten met cellulitis, mollige knieën en zware billen, 'de al te solide menselijke substantie'('the all too solid human stuff), zoals Alpers schrijft (Alpers 1995, 129). Het is mij trouwens opgevallen dat Vlaamse kunsthistorici veel minder moeite hebben met die Vlaamse sensualiteit dan hun buitenlandse collega's. Waarschijnlijk is die sensualiteit hun zo vertrouwd dat ze er alleen enthousiaste beschrijvingen van geven. Max Rooses, de Rubensspecialist, die met zijn werken grote internationale bekendheid aan Rubens' werk heeft gegeven, schrijft: 'Hij zocht in vrouwen de bloemige blozende wederhelft van de gespierde man, de vruchtbare en mild voedende moeder van gezonde kinderen: vleesgeworden kleur en licht zijn zijn Maria's en Venussen.' En pater redemptorist Achilles Stubbe schrijft bijna euforisch over de 'onverwelkbare jeugd van ten volle ontloken vrouwen, lillend vlees, bloeddoorstroomd; een schoonheid dicht bij ons door

Barokke Vlaamse sensualiteit

het realisme van de gestalten, ontklede modellen, die zoals ze in het leven voorkwamen, op het doek vereeuwigd blijken' (1964, 991).

Wat een contrast met de buitenlandse stemmen, zoals die van negentiende-eeuwse criticus Eugène Fromentin die kennelijk lichtjes gegeneerd wordt door de paradoxale sensualiteit in de godsdienstige werken van Rubens (*detail van de Kruisafneming: voet van Christus* en *linkerpaneel van de Kruisafneming: Anna voelt de zwangerschap van Maria*). In zijn bewonderende bespreking van de *Kruisafneming* hapert hij onwillekeurig bij de sensuele scène van het grote bleke lichaam van Christus dat met van liefde overlopend verdriet door smachtend uitgestrekte vrouwenarmen en -handen wordt aangenomen. Kennelijk wordt hij geroerd door het detail van Christus' dode voet die de naakte schouder van de bloedmooie Magdalena raakt. Hij schrijft schroomvallig:

> Is er iets ontroerenders? Een van zijn voeten, een blauwige en gestigmatiseerde voet raakt onderaan het kruis de naakte schouder van Magdalena. Hij steunt er niet op, hij raakt ze vluchtig aan (*il l'effleure* staat er in het Frans!, LB). Het contact is onvatbaar: men vermoedt het meer dan men het ziet. Het zou profaan zijn er de nadruk op te leggen, het zou wreed zijn het niet te laten geloven. Al de heimelijke gevoeligheid van Rubens ligt in die nauwelijks merkbare aanraking, die zo veelzeggend is, alles respecteert en vertedert (1876, 78).

tegenover etherische Italiaanse idealisering

Heb ik als opvallende constante in de Vlaamse kunst de open en uitdagende sensualiteit genoemd, dan moet ik als opmerkelijk kenmerk van de Nederlandse kunst het constructivisme vermelden. Dit constructivisme lijkt een direct gevolg van de reeds genoemde soberheid en beheersing (Houckgeest Het graf van Willem de Zwijger in de Nieuwe kerk in Delft, 1651; De Hooch De kelderkamer). Meer dan zijn Vlaamse logenoot voelt de Nederlandse kunstenaar zich kennelijk geroepen zijn composities sterk gestructureerd en evenwichtig te construeren. Evenwicht en heldere opbouw tekenen de Nederlandse schilderkunst van de primitieven tot in het culminatiepunt van De Stijl. Die constructivistische trend manifesteert zich niet alleen in de architectuurstukken van Saenredam, Witte en Houckgeest, maar ook in de ingewikkelde constructivistische interieurs van De Hooch, Samuel van Hoogstraeten en zeker in de zorgvuldig geometrische composities van Vermeer. Het weloverwogen spel van horizontalen en verticalen en de verdoezeling van de menselijke activiteit trekken de volle aandacht op de evenwichtige constructie.

Het Nederlandse constructivisme: een sober en beheerst evenwicht in geometrische constructies In het begin van de twintigste eeuw, met de doorbraak van De Stijl. Mondriaan (*Compositie*) zullen Piet Mondriaan, Theo Van Doesburg en Gerrit Rietveld het constructivisme verabsoluteren in niet-figuratieve geometrische composities. Maar zelfs in de tweede helft van de twintigste eeuw blijft het constructivisme notoir zichtbaar in het werk van Bart van der Leck, Ben Akkerman, Daan Roeland, Jan Schoonhoven, Jan Dibbets, Ad Dekkers en zoals hier in dit werk van Han Mes (*Weerzien* Han Mes).

Met deze dichotome typering van onze kunst ben ik aan het einde gekomen van mijn verhaal. Ik vertrouw er eigenlijk een beetje op dat u tijdens mijn museale rondgang samen met mij hebt ontdekt dat kunst ook kan worden gelezen als een expressie van culturele identiteit. Voor mij was het verrassend te constateren dat de artistieke productie van de vijftiende tot en met de twintigste eeuw zo veel verankering in de traditie heeft dat ze bij alle diversiteit en ontwikkeling een grote mate van lokale coherentie behouden heeft. Gedurende de acht jaren dat ik met dit boek bezig geweest ben, is mijn waardering, mijn liefde en mijn bewondering voor die heel aparte kunst alleen maar gegroeid. Onze kunst is zo apart, dat ze het verdient in haar verwevenheid in het web van betekenis dat we cultuur noemen, te

De Hooch: De kelderkamer

worden gelezen en geïnterpreteerd. De neerslag van die lectuur vindt u in dit boek dat hier nu een beetje trots op tafel ligt. Het was alvast mijn bedoeling u te laten genieten van de bezonkenheid van eeuwen, de liefde van een leven en het enthousiasme van het moment. Het boek heeft al heel wat lovende besprekingen gekregen, maar het mooiste compliment van de critici komt van mijn collega Ton Anbeek die in *Neerlandica Extra Muros* schreef ‘dat in *Eén en toch apart* twee personen aan het woord zijn: een nuchtere Nederlander die zijn beperkingen kent en een enthousiaste Vlaming die zich laat meeslepen’ (2003, 79).

Bibliografie

Alpers, S.: *The art of describing. Dutch art in the seventeenth century*. Londen, 1983.
Alpers, S.: *De kunst van het kijken. Nederlandse schilderkunst in de zeventiende eeuw*. Amsterdam, 1989.
Alpers, S.: 'Picturing Dutch culture'. *The Low countries. Arts and society in Flanders and the Netherlands. A yearbook 1993-94*. Ons Erfdeel: Rekkem, 1993, 158-165.
Alpers, S.: *The making of Rubens*. New Haven, 1995.
Anbeek, T.: 'De grote greep', Kroniek van het proza. *Neerlandica Extra Muros* 41, 2, 77-79 (2003).
Beheydt, L.: *Eén en toch apart. Kunst en cultuur van de Nederlanden*. Leuven en Waanders, 2002.
Fierens, P.: 'Preface'. Libby Tannenbaum (red.), *James Ensor*. New York, 1951, 7-9.
Fuchs, R.: 'De oude geschiedenis van de moderne kunst'. R. Fuchs, *Tussen kunstenaars een romance*. Amsterdam, 1997, 107-125.
Frijhoff, W.: 'Normeren of waarderen? Over cultuur, geschiedenis en geschiedfilosofie'. R. Sanders et al. (red.), *Balans en perspectief van de Nederlandse kunstgeschiedenis*. Amsterdam, 1991.
Fromentin, E. : *Les maîtres d'autrefois*. Parijs, 1876.
Geertz, C.: *Art as a cultural system*. Baltimore, 1976.
Jongh, E. de: 'Nationalistische visies op zeventiende-eeuwse Hollandse kunst'. S.C. Dik en G.W. Muller (red.), *Het hemd is nader dan de rok. Zes voordrachten over het eigene van de Nederlandse cultuur*. Assen, 1992, 61-82.

Palermo, C. Di: ‘Nederlanders hebben alles al een keer gezien’. *Ik leer Nederlands omdat*...'s-Gravenhage, 2002.
Schama, S.: *The embarassment of riches. An interpretation of Dutch culture in the Golden Age*. Londen, 1987.
Schama, S.: *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw*. Amsterdam, 1988.
Schwartz, G.: ‘The destigmatisation of art geography: a preliminary to the study of the Dutchness of Dutch art’. E. Kloek en L. Dorsman (red.), *Historisch besef in Nederland. Utrechtse historische cahiers*. Jg. 14, 4, 1-6 (1993).
Stubbe, A.: ‘De Zuidnederlandse schilderkunst in de zeventiende eeuw’. A. Stubbe en H.E. Van Gelder (red.), *Kunstgeschiedenis der Nederlanden. Deel IV Zeventiende-eeuwse schilderkunst*. Zeist en Antwerpen, 1964, 969-1048.
Taine, H.: *Philosophie de l'art*. 16de druk 1918. Parijs, 1886.
Wetering, E. van de: ‘Grenzen, en het Hollandse van de Hollandse schilderkunst’. J.C.H. Blom et al. (red.), *De onmacht van het grote: cultuur in Europa*. Amsterdam, 1993, 54-63.

De boekenplank van Anne Frank

Ton J. Broos

In het tweede deel van haar autobiografie, schrijft Shelley Winters over haar rol als mevrouw Van Daan in de film *Het dagboek van Anne Frank*, waarvoor ze een Oscar kreeg. Ze heeft het over de Nederlanders die dijken bouwen en velden droogleggen, die pas door hun kleinkinderen kunnen worden gebruikt. Daaruit putte ze inspiratie en 'een gevoel van kalme vastberadenheid over de Nederlanders'.[1] Voor de film had ze eigenlijk alleen Anne's dagboek en het filmscript gelezen. De schrijvers van het originele script, hadden bijna twee jaar gewerkt aan de originele toneelversie, en het minstens tien keer herschreven. Het filmscript was geschreven door dezelfde mensen, maar de film vereiste andere invalshoeken en details. Zo komt er al aan het begin een typisch filmisch gegeven voor dat noch in het dagboek, noch in de toneelversie voorkomt. De scène is in het achterhuis. Als de familie op de eerste dag na aankomst stil moet gaan zitten, omdat er beneden werkers zijn, neemt Anne een boek ter hand en leest ze *A tale of two cities* van Charles Dickens. De camera zoomt in en je leest een Nederlandse titel: *Verhaal van twee steden*. Met de voor die film kenmerkende *voice over*-techniek hoor je haar zeggen dat ze dat de eerste dag helemaal gelezen heeft: 'Wat ik doe is ontzettend veel beter dan wat ik ooit gedaan heb. Ik ga naar een veel betere rustplaats dan ik ooit gekend heb. Einde. Het was het droevigste boek dat ik ooit gelezen heb'.[2]

Een paar dingen kloppen er niet aan dat plaatje. Allereerst is er het feit dat de titel niet juist is, omdat deze roman van Dickens tot 1942 steeds vertaald was in het Nederlands als *In London en Parijs*. Hoewel dat niet wordt getoond is het vervolgens hoogstonwaarschijnlijk dat Anne dat boek in het origineel kon lezen, omdat haar Engels beslist nog niet op niveau was. Het is volgens mij ook niet erg aannemelijk dat Anne dat boek op dat moment aan het lezen was, omdat haar interesses elders lagen. Waarom de

1 'a quiet strength of purpose about the Dutch'.
2 'It is a far far better thing I do, than I have ever done. It is a far far better rest that I go to, than I have ever known. The end. It was the saddest book I ever read.'

scenarioschrijvers dan toch voor Dickens kozen, komt waarschijnlijk doordat ze in het dagboek gelezen hadden dat vader Otto Frank een verwoed Dickens-fan was en zelfs op een gegeven moment het hele gezelschap onderhield met een voorlezing uit *The Pickwick Papers*. Het echtpaar Goodrich en Hackett, bekende screenwriters onder andere van de beroemde Jimmy Stewart-film *It's a wonderful life*, moeten juist voor dit boek hebben gekozen, omdat dat speelt tijdens de Franse revolutie en de voorafschaduwing van zware tijden vergelijkbaar was met dat moment in de film over Anne Frank. Het citaat over de rustplaats en het droevige boek is toepasselijk en zet de toon. Helaas is het historisch niet juist.

Wat las Anne Frank dan wel? Had dit ook invloed op haar eigen werk? Hoe weten we dat? De informatie hierover is helaas niet altijd betrouwbaar en nogal eens terloops of indirect. Het ligt echter voor de hand dat een boek dat indruk heeft gemaakt, wel in haar dagboek terecht zal zijn gekomen, in een opmerking of oordeel. De eerste gegevens zijn afkomstig uit de periode voordat ze ging onderduiken in juli 1942. Op haar dertiende verjaardag, op vrijdag 12 juni 1942, krijgt ze een dagboek cadeau en boeken om te lezen. Daaronder de *Camera obscura*, de bekende Nederlandse klassieker van Nicolaas Beets en een boek getiteld *Daisy's bergvacantie*, een werk van de Zwitser Niklaus Bolt. Ze begint er meteen in te lezen en ze schrijft op zondag: ‘Het boek [...] is werkelijk heel mooi; het heeft mij diep ontroerd van het meisje dat zoveel weelde had en toch zo goed was en op het einde stierf, maar dit slot moest er aan komen en het is juist zo mooi.’ Op die zondag waren ook klasgenoten en vriendinnen gekomen en kreeg ze nog twee minder bekende jeugdwerken getiteld *Goede morgen melkboer* en *Lydia's moeilijkheden*. Van haar speciale clubje getiteld ‘De kleine Beer minus twee’, krijgt ze een prachtboek zoals ze zelf zegt. Dat was *Nederlandse sagen en legenden* door Joseph Cohen. Helaas hadden ze haar per ongeluk deel twee gegeven, zodat ze besloot de *Camera obscura*, die Margot al had, te ruilen tegen deel 1. Of ze de *Camera* ook heeft gelezen, blijkt niet uit het dagboek. Wel blijkt dat ze erg geïnteresseerd is in historische verhalen, want van gekregen geld en boekenbonnen koopt ze nog *Mythen van Griekenland en Rome*. De lijst van werken die uit haar dagboeken is op te maken, is niet compleet, omdat ze niet alles opschreef en omdat ze vaker alleen maar een titel geeft, zonder verdere informatie. Soms refereert ze aan boeken van haar mede-onderduikers, die zij waarschijnlijk zelf niet heeft gelezen of niet mocht lezen. Uit haar dagindeling

van 20 maart 1944 kunnen we opmaken dat ze voornamelijk las van half 9 tot 9, van half 3 tot kwart voor 4 en van half 8 tot half 9. Wanneer ze op 16 mei 1944 een overzicht geeft van de interesses van de hele groep krijgen we ook een indicatie van haar eigen opvattingen en haar wat wijsneuzerige kritieken:

> Waar de Achterhuis-familie belang in stelt. (systematisch overzicht van leer- leesvakken).
> Mijnh. v.P.: leert niets. Zoekt veel op in Knaur [Duitse encyclopedie]. Leest graag, detective-romans, medicijnboeken, spannende en onbelangrijke liefdesverhalen
> Mevr. v.P.: leert Engels in schriftelijke cursussen, leest graag, roman-biografieën & enkele romans.
> Mijnh. Fr.: leert Engels (Dickens!) verder iets Latijn, leest nooit romans, wel graag serieuze en droge beschrijvingen van personen en landen.
> Mevr. Fr.: leert Engels in schriftelijke cursussen, leest alles, behalve detective geschiedenissen.
> Mijnh. Pf.: Leert Engels, Spaans en Nederlands, zonder merkbaar resultaat. Leest alles, oordeelt met de meerderheid.
> [Dit was de tandarts, ook bekend onder de naam Dussel.]
> Peter v.P.: Leert Engels, Frans (schriftelijk), Nederlandse steno, Engelse steno, Duitse steno, Engelse handelscorrespondentie, houtbewerking, staatshuishoudkunde en soms rekenen, Leest weinig. Soms aard. (rijkskunde?) Margot Fr.: Leert Engels, Frans, Latijn volgens schriftelijke cursussen, Engelse steno, Duitse steno, Nederlandse steno, Mechanica, Goniometrie, Steriometrie, Natuurkunde, Scheikunde, Algebra, Meetkunde, Engelse literatuur, Franse literatuur, Duitse literatuur, Nederlandse literatuur, Boekhouden, Aardrijkskunde, Moderne geschiedenis, Biologie, Economie, leest alles, liefst over godsdienst en medicijnen.
> Anne Fr.: leert Frans, Engels, Duits Nederlandse steno, Meetkunde, Algebra, Geschiedenis (onderstreept) Aardrijkskunde, Kunstgeschiedenis, Mythologie, biologie, Bijbelse geschiedenis, Nederlandse literatuur, leest erg graag

> biografieën, droog of spannend, geschiedenisboeken, (romans & ontspanningslecture soms).

In haar allerlaatste ontboezeming, drie dagen voor de arrestatie, op 1 augustus 1944, schrijft ze: ‘Zoals ik al zei, ik voel alles anders aan dan ik het uitspreek en daardoor heb ik de naam van jongensnaloopster, flirtster, wijsneus en romannetjesleester gekregen.’ Wat waren die romannetjes dan? En wat bedoelt ze met ‘ontspanningslecture’? We zullen terug moeten gaan naar het begin van haar verblijf in het achterhuis, omdat ze daar uitgebreider schrijft over haar leesgewoonten en haar boeken. In dat gedeelte vind je ook een weerspiegeling van de boeken die ze zelf las en haar schrijfgewoonten die zich aan het ontwikkelen waren. Ik wijs dan met name op de boeken van Cissy van Marxveldt waar ze in het begin van haar onderduik de meeste inspiratie uit put.

> Mijnheer Kleiman brengt om de week een paar meisjesboeken voor me mee / ik ben enthousiast over de Joop ter Heul serie. De hele Cissy van Marxveldt bevalt me in het algemeen bijzonder goed ‘een Zomerzotheid’ heb ik dan ook al vier keer gelezen en nog moet ik om de potsierlijke situaties lachen.

Dit schrijft ze enthousiast op 21 september 1942. Wie nu datzelfde boek leest, moet ook lachen, maar ook tandenknarsen als de vrouwonvriendelijke en rolbevestigende dooddoeners over de pagina's vliegen. ‘Dat zwartje is aardig, hè’ zegt bijvoorbeeld het personage G.J. over een meisje met een donkere huid, die elders vergeleken wordt met een Somaliland-negerin. De zotheid van de titel ligt in het feit dat een groepje studenten op zomervakantie ergens op de Veluwe een groepje meisjes van 16 en 17, die in een huis in de buurt logeren, een poets wil bakken. Een van de studenten is van adel, en hij gaat voor chauffeur spelen, terwijl een andere student van boerenkomaf zogenaamd de jonker voorstelt. Een klassiek, vrij flauw rollenspel, met een Nederlands klassensysteem, waarbij de tuinman Janus in dialect mompelt, de studenten boordeknoopjes zoeken en de jonkheer Robbert Padt van Heyendaal heet. De dames doen weinig meer dan praten over de jongens en mogelijke verlovingen. Het lijkt ongeveer de boekenvariatie van Friends uit de jaren dertig te zijn. Anne Frank vond het echter ‘knal’ zoals ze zelf schrijft en inderdaad komt een paar keer in een dialoog het ‘knaleffect’ voor, typische meisjestaal voor die tijd. Ze begon zich voor

meer Van Marxveldt-boeken te interesseren en een week later, op zaterdag 26 september 1942, schrijft ze: ‘Mijinheer Kleiman heeft vandaag Joop-van Dil-ter-Heul, en Joop en haar Jongen meegebracht, aardig is hij toch, hij brengt alles precies op tijd.’ Op 30 september 1942 heeft ze een ander boek gelezen: ‘De Kingfordschool heb ik uit maar ik vind ze lang niet zo als de andere boeken van Cissy van Marxveldt er zit niet pakkends in.’ Een week later (4 oktober 1942) heeft ze nog meer kritiek:

> Ik heb met Margot samen op de divan gelegen en in de ‘De Stormers’ gelezen het is wel leuk, maar het haalt lang niet bij ‘Joop ter Heul’ er komen trouwens ook meestal dezelfde woorden in voor dat is natuurlijk wiedes bij dezelfde schrijfster. Overigens schrijft Cissij van Marxveld knal. Ik zal ze beslist mijn kinderen ook laten lezen.’

Wie nu de Van Marxveldt-boeken leest, kan een geeuw niet onderdrukken, al zijn ze blijkbaar niet zo tijdsgebonden als men denkt, gezien de vele herdrukken tot nog niet zo lang geleden. Wel interessant voor de invloed op Anne's schrijfstijl is een van de werken getiteld *De H.B.S.-tijd van Joop ter Heul*. De identificatie van Anne met de diverse personages moet immens zijn geweest en met name de schoolactiviteiten worden breed uitgemeten. Op 21 september 1942 schrijft ze bijvoorbeeld in aanhef ‘Lieve Jettje (zal ik maar zeggen)’ en ondertekent ze met ‘Groeten allemaal en zoenen van Anne Frank’ en op de volgende pagina gedateerd ‘Dezelfde dag’ heet het ‘Ik heb vanavond nog tijd beste Emmy, daarom zal ik jou nog maar gauw een paar regeltjes schrijven [...]’ Een duidelijke indicatie dat ze haar latere formule, geadresseerd aan Kitty, nog niet te pakken had. De personen aan wie ze schrijft zijn divers en hebben allerlei namen uit de boeken. Neem bijvoorbeeld dit dagboekcitaat van 14 oktober 1942: ‘Lieve Phien Lang niets meer laten horen hé, maar ik wil jullie wittebroodsweken ook niet met mijn idiote geklets, zo vaak verstoren, of hindert dat niet? Heeft Bob zijn werk weer opgevat? En vertonen zich bij jou niet al de sporen van bevruchting [...]’ Die laatste vraag is nogal direct, om niet te zeggen brutaal. Dat heeft ze bij herlezen blijkbaar zelf ook gevonden want Anne heeft dit niet opgenomen in de door haarzelf verbeterde versie B. Ze is een goede editor als ze herschrijft en haar dagboek aan het omwerken is tot een roman, een autobiografisch memoir, wat misschien zelfs een ‘bildungsroman’ zou zijn geworden. Het was inderdaad profetisch toen ze schreef over het door haar

genoemde Achterhuis ‘in mijn hoofd is het al zover af als het kan, maar in werkelijkheid zal het wel heel wat minder gauw gaan, als het wel ooit afkomt.’

Naast haar dagboek schreef ze ook korte verhalen en Anne heeft diverse schoolactiviteiten autobiografisch en met gevoel voor humor beschreven in haar verhaaltjesboek. Ze hebben een hoog Van Marxveldtgehalte. Dat ze daarnaast ook journalistieke neigingen had blijkt uit haar verhaal getiteld *Mijn eerste interview*, maar ook uit de opmerking van haarzelf: ‘Ik moet werken om niet dom te blijven, om vooruit te komen, om journaliste te worden, want dat wil ik. Ik weet dat ik kan schrijven, een paar verhaaltjes zijn goed, m'n Achterhuis-beschrijvingen humoristisch, veel uit mijn dagboek spreekt, maar [...] of ik werkelijk talent heb dat is nog te bezien. Eva's droom was m'n beste sprookje en het gekke daarbij is, dat ik heus niet weet waar het vandaan komt.’ Deze opmerkingen staan gedateerd op 5 april 1944, waarbij ze blijkbaar vergeten is dat ze anderhalf jaar daarvóór een boek had gelezen met een hoofdpersoon met dezelfde naam.

Daarover had ze uitgebreid geschreven op 3 oktober 1942 in haar karakteristieke enthousiaste en ietwat uitdagende stijl:

> Ik heb nu zo'n leuk boek ‘Eva's jeugd’ heet het. Daar dacht Eva dat kinderen zoals appels aan een boom groeien, en dat de ooievaar ze er af plukt als ze rijp zijn en ze aan de moeders brengt. Maar de poes van haar vriendinnetje heeft jongen gekregen en die komen uit de poes, nu dacht ze dat de poes, net als een kip eieren legt, en daarop gaat zitten broeden, en de moeders die een kindje krijgen gaan ook een paar dagen van te voren naar boven en een ei leggen om er dan op te broeden, als het kindje er dan is zijn de moeders nog wat zwak van het lange hurken. Eva wilde nu ook een kindje hebben en toen nam ze een wollen sjaal, en legde die op de grond, daar zou het ei dan in vallen en toen ging ze op haar hurken zitten drukken. Ze begon erbij te tokken maar er kwam geen ei. Eindelijk na heel lang zitten, kwam er iets uit maar geen ei, een worstje. O, Eva schaamde zich zo. En de meid dacht dat ze ziek was. Grappig hè.

Het boek dat ze bedoelt is Nico van Suchtelens *Eva's jeugd*, dat voor het eerst verschenen was in 1923, maar verschillende edities kende, tot

minstens een vijftiende in 1942, die Anne gelezen kan hebben. Het verhaal gaat over een meisje, dat nog een baby is als haar alleenstaande moeder overlijdt. Haar grootvader is een aardige oude notaris die haar opvoedt tezamen met een vriendelijke oude dienstbode. We zien haar opgroeien en naar school gaan en we volgen haar jeugd, waarin ze net als Anne een uitgesproken mening heeft over van alles en nog wat, en een gezonde nieuwsgierigheid combineert met eerlijke, soms stoute teenagerkuren. De schrijver Van Suchtelen, die leefde van 1878 tot 1948, was een humanist in de geest van Erasmus, Spinoza en Freud. Hij nam deel aan het communaal samenwonen in Frederik van Eedens Walden. Als humanist met religieuze inslag was hij tevens overtuigd pacifist. Uitgave en verkoop van zijn werk was in de oorlog verboden. In de roman is een van Eva's meest geliefde vrienden een gewetensbezwaarde die daarvoor zelfs op het einde van de roman in de gevangenis terechtkomt. ‘Haar laatste gedachten dwaalden af naar haar “Ru” die nu gevangen zat omdat hij een held was, die deed wat hij doen moest.’ Het verhaal eindigt met Eva's goede voornemen om voor zichzelf te zorgen, zonder hulp van haar grootvaders erfenis, die er trouwens zo goed als geheel doorheen is gejaagd door haar oom Herbert. Dat zij en de dienstmeid bij deze oom gaan wonen getuigt nog eens van haar vergevingsgezindheid en grootmoedigheid. Ze gaat typen en stenografie leren op een of ander instituut. Het is ongetwijfeld toevallig dat ook Anne op dat moment steno aan het leren was. Minder toevallig zijn de citaten die Anne aanspreken. Ze schrijft: ‘In “Eva's jeugd” staan ook dingen over het verkopen van lichamen van onbekende vrouwen in straatjes, en er een schep geld voor vragen. Ik zou me doodschamen voor zo'n man. Verder staat er ook in dat Eva ongesteld is geworden, hè daar verlang ik zo naar, dan ben ik tenminste volwassen.’ Als ze een paar weken later refereert aan haar eigen mogelijk ongesteldheid zegt ze: ‘Ik kan het haast niet afwachten, het lijkt me zo gewichtig [...]’ lijkt het erop dat ze Eva bijna letterlijk citeert: ‘Maar nu het bij haarzelf zoover was, leek het zo vreemd-gewichtig, zoo [...] verantwoordelijk, zoo [...] plechtig.’ Enkele andere ideeën over zelfwerkzaamheid, niet trouwen uit oppervlakkige zinnelijke verliefdheid moeten Anne hebben aangesproken. Ik denk dan ook aan een zin als: ‘Noodig voor het nieuwe leven zijn moed om zichzelf te zijn en liefde om zichzelf te geven, onvoorwaardelijk, gansch en al.’ Het lijkt voor de hand te liggen dat ze dezelfde Eva voor ogen had, dan wel haar naam koos voor het korte verhaal *Eva's droom*.

Het gevaar bestaat dat men een paar citaten uit zijn verband haalt en daar verregaande conclusies uit trekt. Las Anne voornamelijk gewaagde boeken? Nee, maar ze was duidelijk te groot voor het servet en te klein voor het tafellaken, met andere woorden: op de rand van de volwassenheid die zich in haar opgesloten toestand misschien sneller aandiende dan men besefte. Ze mocht trouwens niet alles lezen. Haar ouders vonden haar te jong voor een boek van Van Ammers-Küller: ‘Gisteren hadden we het erover dat ik haast niets lezen mocht, moeder heeft op het ogenblik “Heren, vrouwen, knechten” [...] en dat mag ik ook al niet lezen, omdat ik eerst meer ontwikkeld moet zijn, zoals mijn begaafde zuster.’ Op 17 maart 1944 schrijft ze: ‘[...] elk boek dat ik lees moet gekeurd worden. Eerlijk gezegd is die keuring helemaal niet streng en mag ik haast alles lezen..’ In de Bversie van haar dagboek, het gedeelte dat ze zelf had herschreven, is dit weggelaten, maar lezen we op 29 oktober 1942 (wat chronologisch dus niet helemaal klopt): ‘De laatste tijd mag ik wat meer volwassenen-boeken lezen. Ik ben nu bezig met Eva's jeugd van Nico van Suchtelen, het verschil tussen meisjesromans en dit vind ik niet zo erg groot. Vader heeft Goethe en Schillers' drama uit de grote boekenkast gehaald, hij wil me elke avond wat gaan voorlezen. Met Don Carlos zijn we we al begonnen.’ Ik denk dat Vader Otto Frank een klassieke Duitse cultuuropvoeding voor ogen stond, terwijl de interesse van zijn dochter uitgebreider en frivoler was. Ze vermeldt het wanneer Kugler met twaalf *Panorama's* komt aandragen en hij maakt haar ook enorm blij door elke maandag het blad *Cinema en Theater* mee te brengen. De titel voor een van haar verhalen *De poel des verderfs* haalt ze uit dat tijdschrift. Miep Gies gaat wekelijks naar de bibliotheek om boeken te lenen en soms leest Anne sneller dan gewoonlijk. Zo schrijft ze op 22 september 1942: ‘Ik heb Joop ter Heul zo gauw uitgelezen dat ik voor Zaterdag geen nieuwe boeken meer krijg, Als ik de laatste twee dan ook uit heb vraag ik aan Kleiman, of ik “Kees de Jongen” door Theo Thijssen, niet kan krijgen, ken jij dat?’ Helaas weten we niet of ze dat inderdaad gelezen heeft. Wel informatie krijgen we een tijd later, op 18 oktober 1942:

> Ik heb weer twee boeken van Kleiman gekregen, de Arcadia [Van Marxveldt]. Dat handeld over een reis naar Spitsbergen en De Louteringskuur, ze lijken me wel leuk. De Opstandelingen heeft ie ook mee gebracht. Dat is van Ammersküller. Dezelfde schrijfster als van Heeren, Vrouwen, Knechten. Dit

> mag ik nu ook lezen, fijn! Dan heb ik eeu heleboel liefde's romantoneelstukjes van Körner gelezen, ik vind dat die man leuk schrijft. B.v Hedwig, der Vetter aus Brehen [...] Vader wil dat ik nu ook Hebbel en andere boeken van andere welbekende Duitse schrijvers ga lezen. Het Duits lezen gaat nu al betrekkelijk vlot. Alleen fluister ik het meestal, in plaats dat ik voor mezelf lees. Maar dat gaat wel over.

Twee dagen later is ze met het boek begonnen en vermeldt ze de juiste titel:

> De opstandigen is een knal boek. Het gaat over de familie Coornvelt die 14 kinderen hadden, waarvan 2 aan de pokken en 4 aan de stuipen gestorven zijn. De overige 8 zijn Nicolaas de oudste die ook de stuipen heeft, dan Keejetje die is gaan trouwen met Willem Wijsman en heeft 4 kinderen Willem, Lize, Agatha, Constance. Constance heeft ook al weer een kind. Dan komt Hendrik die is predikant en dan Koosje die bij Hendrik de weduwnaar het huishouden doet, Koosje heeft ook de pokken. Dan komt David die is Prof. en is getrouwd met Aleida en heeft Clara en Louis als kinderen Sophie, Betsy, Cateau, Coba. Dan is er nog een nichtje uit Parijs in het boek, Marie Elisabeth Sylvain, die een van de eersten is d(i)e meedoet aan de vrouwen emancipatie, dat is de strijd die er geweest is om de vrouw dat die ook wilde studeren en dezelfde rechten hebben als de man. Want vroeger als de vrouw niet getrouwd was kwam ze als oude hardwerkende sul bij een van haar broers in huis. Ik heb nog twee kinderen vergeten Naatje die niet getrouwd is een bij Abraham het huishouden doet en Abraham die 12 kinderen heeft waarvan 2 er al waren voordat hij getrouwd was.

Men kan niet volhouden dat Anne een accurate beschrijving geeft van het boek, al is het wel zo dat de vrouwenemancipatie en de strijd voor de gelijke rechten van de vrouw centraal staan. De titel *De opstandigen* wijst daar ook op. De hier genoemde opsomming van al die namen lijkt ook veel werk, maar ze volgt gewoon de stamboom die gegeven staat in het boek zelf. Wat betreft Jo van Ammers-Küller moet nog gezegd worden dat ze met name in Duitsland zeer populair was. Dat zij zelf in dezelfde tijd, dat

Anne haar las de zijde van de nazi's had gekozen is een van de ironieën van de geschiedenis. Haar boeken mochten na de oorlog een paar jaar niet verschijnen. Ze stierf in 1966.

Wie van Anne Frank overigens een groot voorvechtster van de vrouwenemancipatie zou willen maken, komt enigszins bedrogen uit, getuige deze opmerking van 2 november 1942:

> Ik ben gewoon verslaafd aan het boek “de klop op de deur” van Ina Boudier-Bakker. De familieroman is buitengewoon goed geschreven, maar wat er omheen is over oorlog, schrijvers of de emancipatie der vrouwen is niet zo goed, maar eerlijk gezegd interesseert het me niet zo bar.

Deze roman uit 1930 beschrijft drie generaties Amsterdams familieleven en was een van de schrijfsters meest succesvolle werken. Ze schreef het overigens in Groningen aan de Noorderhaven 34. Tegenwoordig zegt men: *De klop op de deur*? Niet opendoen.

In een binnenkort te verschijnen artikel over Anne's *Mooie zinnenboek* schrijft Gerrold van der Stroom dat Anne in 1944 weliswaar minder over haar boeken vertelt in haar dagboek, maar dat ze wel degelijk nog veel leest en daarover schrijft in haar aparte schrift waarin mooie zinnen en door haar gekozen citaten voorkomen. Hierin staan bekende namen en werken als Multatuli's *Vorstenschool*, Shakespeare's *Julius Caesar* (in het Duits), Andre Maurois *Byron* (in het Duits), Thomas More *Utopia*, Jacob van Maerlant *Eerste Martijn*, Justus van Maurik, Gulbranssens *En eeuwig zingen de Bossen*, een roman over het leven van Rubens, Vestdijks vertaling van Eric Lowe's *De geschiedenis van Robin Stuart*, Galsworthy *The Forsyte saga* en Oscar Wilde *An ideal husband*. Al hoeven we Anne Frank nou niet meteen tot genie te verklaren, het is toch een indrukwekkende verzameling van iemand met brede interesses en natuurlijk ook met een heleboel noodgedwongen tijd om te lezen. Daarnaast is het echter ook zo dat ze bijvoorbeeld *Het boek voor de jeugd las*, waarin allerlei verhalen van Andersen, Grimm, Jack London, Mark Twain, Jules Verne en H.G. Wells stonden. Dat waren interessante bloemlezingen die voor een breed publiek waren samengesteld, een boek voor het hele gezin. Er bestaan uitgaven van 1937 en 1938 en het werd in menig huisgezin aangetroffen. Het klinkt

allemaal heel intellectueel, maar de buitenlandse schrijvers werden vereenvoudigd vertaald, andere gedeeltes ‘opnieuw bewerkt’ zoals de inleiding zegt. Deze uitgave van de Arbeiderspers was verzorgd door een speciale commissie waarin onder andere de onderwijzer en schrijver Cor Bruijn zat, alsmede zijn collega-schrijver-onderwijzer Theo Thijssen. Ik vermeldde eerder dat Anne Frank de wens uitsprak om *Kees de jongen* van deze schrijver te lezen. In *Het boek voor de jeugd*, uitgave 1937, staat het schitterende verhaal ‘Postzegels’ uit *Kees de jongen*, over Kees die postzegels verzamelt en dagdroomt over grote zegels en er voor zeven en een halve cent een zogenaamde ‘Grote Pers’ koopt. De droomwereld van Kees zou Anne wel eens herkend kunnen hebben en het lijkt niet vergezocht om te denken dat dit fragment haar interesse gewekt heeft. Theo Thijssen heeft in dezelfde bundel ook gedeeltes uit *Van de Vos Reynaerde* en *Tyl Uilenspiegel* ‘ververteld’. Het aandeel oorspronkelijk Nederlandse literatuur is heel bijzonder en zo heeft Anne kennis kunnen nemen van klassiekers als *Saïdjah en Adinda, De Japanse steenhouwer, Jantje zag eens pruimen hangen* van Hieronymus van Alphen, sneldichten van Huygens, een Falklandje van Heijermans, *De hond van de schoolmeester, Boerke Naas* van Guido Gezelle en *Kinder-lijk* van Vondel.

Al deze kennis is niet aanwijsbaar in haar dagboek te vinden, al zouden haar eigen verhalen eens nader bekeken kunnen worden op mogelijke invloed, een idee voor een plot of een aardige uitspraak. Ook is in het dagboek een ontwikkeling aan te geven van een beginnend schrijfster, waar ze talent voor had en wat duidelijk haar ambitie was. Dat ze daarbij uit grote voorbeelden putte mag worden aangenomen. De studie van haar boekenplank geeft tevens een aardig inzicht in de tijd en de opvattingen en bepaald ook de stereotypie die gebruikt wordt in de meisjesboeken en de familieromans. Anne Frank heeft zich duidelijk geïdentificeerd met de zorgeloze bakvissen uit de hogere middenklasse en haar dagboek krijgt er volgens mij daardoor ook een dimensie bij. Haar korte verhalen en ook het mooie-zinnen-boek zijn nog niet voldoende geapprecieerd, al zouden titels als *Wie is interessant?, Het geluk*, of *Angst* toch de nieuwsgierigheid moeten opwekken. Het zijn schoolvoorbeelden van een ontluikend schrijftalent, met alle gebrekkige probeersels en overdreven pathos van dien. Wie net als ik gedacht had dat we alles over Anne Frank en haar werk nou wel weten, zal moeten toegeven dat daar nog geen sprake van is.

Bibliografie

Ammers-Küller, J. van: *De opstandigen, een familieroman in drie boeken*. Amsterdam, 1925.
Barnouw, David en Stroom, Gerrold van der (red.): *De dagboeken van Anne Frank*. Den Haag, 1986.
Bruijn, Cor et al. (red): *Het boek voor de jeugd*. Amsterdam, 1937.
Frank, Anne: *Verhaaltjes en gebeurtenissen uit het Achterhuis*. Amsterdam, 1986.
Marxveldt, Cissy van: *De H.B.S.-tijd van Joop ter Heul*. Amersfoort, 1930 (= 9de druk, vele andere drukken).
Marxveldt, Cissy van: *Een zomerzotheid*. Hoorn, z.j. diverse drukken.
Stroom, Gerrold van der: 'Anne Frank's "Favorite Quotes Notebook". Ton. Broos (ed.), *Publications of the American Association of Netherlandic Studies, Papers of the XIth Interdisciplinary Conference on Netherlandic Studies, Ann Arbor 2002*. In voorbereiding.
Suchtelen, Nico van: *Eva's jeugd*. Amsterdam, 1923. [Anne kan gelezen hebben: Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1942 (= 15de druk.]
Winters, Shelley: *Shelley II. The middle of my century*. New York, 1989.

Het verschil tussen de ik-roman en de hij/zij-roman
Marja Clement

Om te beginnen wil ik u graag een vraag voorleggen. Deze vraag heb ik ooit zelf moeten beantwoorden op een tentamen, toen ik Nederlands studeerde. Ik heb toen die vraag niet goed beantwoord, moet ik eerlijk zeggen. Ik weet nog wel dat het me verbaasde dat ik het antwoord fout had. Het was een tentamen moderne letterkunde, en de vraag ging over de roman *Nooit meer slapen* van Willem Frederik Hermans. De vraag luidde: in welke vertelvorm is deze roman geschreven? Is het een ik-roman of een hij-roman? En is het verhaal verteld in het presens (de zogenaamde tegenwoordige tijd) of in het preteritum (de zogenaamde verleden tijd)?

Laat ik het antwoord op deze vraag geven door een passage uit de roman te citeren.

> [...] In de namiddag lopen wij langs het meer tot we de monding van de rivier bereiken en langs de rivier, tot hij smal genoeg wordt om er overheen te gaan, springend van steen naar steen. Arne, Qvigstad en Mikkelsen hebben rubberlaarzen tot hun knieën, ik ben de enige met gewone bergschoenen van leer. Ik hoef maar een keer mis te springen en kan verder op natte voeten.
> Zonder aanloop spring ik naar de eerste steen. Er bovenop! Mij tot het uiterste concentrerend spring ik naar de volgende, en zo naar weer een volgende, op elke steen diep ademhalend; bij het neerkomen kan ik soms alleen nog door het slaken van een kreet mijn evenwicht niet verliezen.
> [...]
> (Willem Frederik Hermans: *Nooit meer slapen*. 1966, 16de druk 1981, 93-94)

U ziet het: eerste persoon presens. Eigenlijk is dit een heel bijzonder vertelperspectief. Want dit vertellen of opschrijven terwijl je het meemaakt, dat kan niet. Als iemand schrijft: ‘Ik zit achter mijn bureau, buiten schijnt de zon...’ dan is het beschrevene samenvallend met het spreekmoment.

Maar in dit geval worden er allerlei handelingen in het presens beschreven, die niet op het schrijfmoment plaatsvinden.

Dit brengt ons op het vraagstuk van het vertelperspectief. Dit vraagstuk is een interessante kwestie, die meer vragen oproept dan ik hier kan stellen, laat staan beantwoorden. Maar ik zal enkele intrigerende aspecten aanstippen.

Een verhaal wordt altijd verteld vanuit een bepaald perspectief. Wie vertelt, kijkt vanuit een bepaald gezichtspunt, vanuit een bepaald standpunt.[1] Een vraag die allereerst gesteld kan worden is: vanuit welk perspectief kijkt degene die spreekt? Ofwel: op welke plaats bevindt zich de verteller? Het wonderlijke feit doet zich nu voor, dat de verteller zich kan verplaatsen in een perspectief dat hij of zij uitsluitend inneemt in de verbeelding.[2] Zo kan een verteller zich plaatsen binnen de wereld waarover hij vertelt, en kijken vanuit een perspectief binnen die verhaalwereld. En wat doet de lezer? Wat voor perspectief neemt de lezer in? De lezer gaat mee met de verteller. Met elke zin die hij of zij leest, plaatst de lezer zich op het perspectief dat de verteller inneemt, en kijkt naar het gebeuren vanuit datzelfde standpunt.[3] Als lezer plaats je je, net als de verteller, in je verbeelding binnen de verhaalwereld. Wat perspectief betreft, is er dus altijd sprake van een identificatie van de lezer met de verteller. Wanneer er over de belevenissen van een bepaald personage verteld wordt, dan heeft ook het personage een bepaald perspectief. Ook het personage kijkt vanuit een bepaald gezichtspunt. En een belangrijke vraag is nu: in hoeverre zijn die perspectieven, het perspectief van de verteller (en de lezer) en het perspectief van het personage te onderscheiden, en in hoeverre vallen ze samen? Het vertelperspectief is te vergelijken met een filmcamera die soms het personage in beeld brengt, om vervolgens beelden te geven die het personage ziet.

De verteller kan zich geheel identificeren met het personage, de plaats innemen van het personage, en kijken vanuit zijn of haar perspectief. Dit is het geval wanneer een verhaal in de eerste persoon staat. Dat zag u in het fragment uit *Nooit meer slapen*. Een andere mogelijkheid is: een roman

1 Zie Bal 1986, 108; Van Luxemburg et al. 1983, 169-170, 175-176.
2 Zie Balk-Smit Duyzentkunst 1994, 142.
3 Zie Balk-Smit Duyzentkunst 1994, 142.

in de derde persoon. Nemen we bijvoorbeeld *Bij nader inzien* van J.J. Voskuil:

> *dinsdag 3 september 1946*
> Hij nam de bloemen in zijn andere hand, bij de koffer, en trok de glazen tussendeur open. Terwijl hij hem weer achter zich sloot, keek hij onzeker de hal in. Het was er halfdonker. Rechts was een trap. Rondom waren deuren. Vanachter een van de deuren kwam het gedempte tikken van een schrijfmachine.
> 'Wie is daar?', werd er van boven geroepen. [...]
> (JJ. Voskuil: *Bij nader inzien*. 1963)

Wanneer een roman in de derde persoon staat, kijkt de verteller náár het personage. Maar de verteller kijkt hier ook met het personage mee. Dat zien we heel duidelijk. En vaak komen wij tevens veel te weten over de gedachtewereld van de hoofdpersoon. We krijgen dan te maken met het interessante feit, dat de verteller *over* het personage vertelt, maar tevens lijkt het of we helemaal in het personage kruipen. Daar kom ik straks op terug.

De mate waarin het perspectief van de verteller samenvalt met dat van een personage komt in allerlei gradaties voor. Wanneer het perspectief van de verteller in het geheel niet samenvalt met dat van een personage, is er sprake van een 'alwetende' verteller; men noemt dit vertelperspectief de auctoriale vertelwijze.[4] Een voorbeeld hiervan treffen we aan in de openingsalinea van *De kleine Johannes* van Frederik van Eeden. Overigens wordt deze 'ik' in het verhaal over de kleine Johannes verder niet meer genoemd, alleen aan het eind.

> Ik zal u iets van de kleine Johannes vertellen. Het heeft veel van een sprookje, mijn verhaal, maar het is toch alles werkelijk zo gebeurd. Zodra gij het niet meer gelooft, moet ge niet verder lezen, want dan schrijf ik niet voor u. Ook moogt ge er de kleine Johannes nooit over spreken, als ge hem soms ontmoet, want dat zou hem verdriet doen en het zou mij spijten, u dit alles verteld te hebben. [...]
> (Frederik van Eeden: *De kleine Johannes*. 1887)

4 Stanzel 1957, 223.

Hier is sprake van een alwetende verteller, dat wil zeggen alwetend ten opzichte van alle personages, ook van hun gedachten en gevoelens. Merk op dat daarmee ook de lezer ‘alwetend’ wordt.

Het vraagstuk rond het vertelperspectief is een vraagstuk dat behandeld wordt binnen de letterkunde. Maar het verschijnsel hangt samen met puur grammaticale categorieën. Namelijk: de grammaticale categorieën van de eerste, tweede en derde persoon. Perspectiefwisselingen zijn (vaak) wisselingen in grammaticale persoon. Wat houden die grammaticale termen nu precies in, eerste, tweede en derde persoon?

> Eerste persoon: door wie gesproken wordt - ik - de sprekende
> Tweede persoon: tot wie gesproken wordt - jij - de toegesprokene
> Derde persoon: over wie gesproken wordt - hij - de besprokene
> (Balk-Smit Duyzentkunst: *De woorden en hun zin*. 1994, 87)

Bekijken wij nu romans en verhalen, hoe zit het dan? We moeten dan wel heel goed het onderscheid zien tussen de *grammaticale* categorie van de eerste, tweede en derde persoon, en de *semantische* lading die erachter ligt. In romans is het dan als volgt: De verteller is *semantisch* de eerste persoon, de facto de sprekende; de lezer is *semantisch* de tweede persoon, de facto de toegesprokene; het personage is *semantisch* de derde persoon, de facto de besprokene. De verteller is de al of niet verzwegen ‘ik’. Hij kan *expliciet* gemaakt worden door het pronomen ‘ik’, maar hij is er altijd *impliciet*, omdat er áltijd iemand is die spreekt. In *De kleine Johannes* is de verteller expliciet. In *Bij nader inzien* is de verteller impliciet. Hij verwijst niet naar zichzelf met het pronomen ‘ik’. Voor de meeste hij/zij-romans geldt dat. Is er sprake van een ik-roman, zoals *Nooit meer slapen*, dan heeft de verteller zich geheel geïdentificeerd met de hoofdpersoon, en dan geldt: de hoofdpersoon is degene die het verhaal vertelt. Deze verteller is dan expliciet. De lezer is de ‘jij’, semantisch de tweede persoon. Die wordt meestal alleen verondersteld, niet expliciet gemaakt. In *De kleine Johannes* wordt deze wel expliciet gemaakt. De ‘ik’ is, als deze expliciet gemaakt wordt, degene die spreekt, én er wordt óver deze persoon gesproken. De ‘jij’, de toegesprokene, als deze expliciet gemaakt wordt, wordt er ook over deze persoon gesproken. De eerste en tweede persoon hebben een functie ten opzichte van de tekst; de tekst wordt geschreven en gelezen. Maar de derde persoon,

daar wordt alleen óver gesproken. Die bemoeit zich niet met het schrijven of lezen.

We moeten dus goed het onderscheid zien tussen de *grammaticale* categorie van de eerste, tweede en derde persoon, en de *semantische* lading die erachter ligt. Ook moet het verschil gezien worden tussen het expliciet aanduiden van verteller of lezer door middel van het pronomen, of het impliciet aanwezig veronderstellen.

Tot zover iets over de grammaticale categorie van de persoon. Tijdens mijn onderzoek is gebleken dat er nóg een grammaticale categorie is, die van invloed is op het vertelperspectief: dat is de categorie van de *werkwoordstijden*. De werkwoordstijden presens en preteritum, traditioneel genoemd de onvoltooid tegenwoordige tijd en de onvoltooid verleden tijd, drukken niet alleen uit dat iets in het heden of in het verleden plaatsvindt. Uit mijn onderzoek is gebleken dat het presens en het preteritum tevens iets uitdrukken over het perspectief van de spreker.

Het preteritum is de meest gebruikelijke tijdsvorm voor het vertellen van een verhaal. Het geijkte begin van het oerverhaal is 'Er was eens...' Preteritum dus! De meeste romans staan dan ook in het preteritum. Zelfs als het science fiction is. Dat speelt zich af in de toekomst, maar toch is ook dan het preteritum de meest geschikte vorm voor het vertellen van het verhaal. Het preteritum drukt niet zozeer uit dat iets in het verleden heeft plaats gevonden maar het drukt uit: dit is een andere werkelijkheid (imaginair of verleden), waarin ik mij niet bevind, maar waar ik uitsluitend in de verbeelding binnen kan stappen.[5]

Hoewel minder gebruikelijk, kan ook het presens gebruikt worden voor het vertellen van een verhaal. Men noemt dit het presens historicum. Omdat het presens minder vaak voorkomt, is het juist interessant om te onderzoeken wat het presens voor effect heeft voor het vertelperspectief. De roman *Nooit meer slapen* is daarom zo boeiend: de hele roman staat in de eerste persoon presens. Dat wil zeggen dat de verteller volledig opgaat in de verhaalwerkelijkheid. Er is geen enkele distantie. De directe indrukken van de ik-persoon worden weergegeven.[6] Het presens drukt niet zozeer

5 Clement 1997.
6 Zie ook De Wispelaere 1966, Fontijn 1978, Blok 1971.

uit dat iets in het heden plaatsvindt, maar het drukt uit: dit is ‘de werkelijkheid’, dit is realiteit, waarheid, feit. Er is dus geen enkele afstand. De verteller plaatst zich geheel binnen de verhaalwerkelijkheid, en doet alsof dat ‘de’ werkelijkheid is.[7]

Uit mijn onderzoek is gebleken dat het presens meer voorkomt in romans of verhalen die in de eerste persoon staan (‘ik-verhalen’), dan in romans of verhalen die in de derde persoon staan (‘hij/zij-verhalen’).[8] De derde persoon presens als vertelvorm is uitzonderlijk; wel komt het regelmatig voor dat er binnen een roman in de derde persoon preteritum een passage in de derde persoon presens staat. Een voorbeeld is *De aanslag* van Harry Mulisch. De roman staat geheel in de derde persoon preteritum, maar in één passage duikt plotseling even het presens op, en wel op het moment dat de aanslag beschreven wordt. Juist de gebeurtenis die de spil vormt waar de roman om draait, staat in het presens. Dat maakt deze gebeurtenis extra indringend en schokkend. Maar een hij/zij-roman gehéél in het presens, dat komt zelden voor. Een voorbeeld van een roman die geheel in de derde persoon presens staat is *De zwaardvis* van Hugo Claus. De openingsalinea luidt als volgt:

> Sibylle Verhegge, die acht maanden geleden nog Sibylle Ghyselen heette, zit in haar bikini in een ligstoel op het terras haar teennagels parelmoer te lakken. Hommels zoemen om haar heen, aangelokt door de zoete zonnebrandolie. [...] (Hugo Claus: *De zwaardvis*. 1989)

Het presens duidt erop, dat de verteller zich verplaatst binnen de verhaalwereld. Dit komt minder voor dan de eerste persoon presens. Hoe is dit te verklaren? Het presens moet iets in zijn betekenis hebben, waardoor het in fictie eerder opduikt in combinatie met de eerste persoon dan in combinatie met de derde persoon.

Wat is precies het verschil tussen een ‘ik-verhaal’ en een ‘hijverhaal’? In het ene geval spreekt iemand over zichzelf, in het andere geval spreekt iemand over een ander. Als het presens uitdrukt dat de spreker zich binnen de verhaalwerkelijkheid plaatst, dan wil dat zeggen dat de spreker

7 Clement 1997.
8 Clement 1991, 1997.

als het ware ‘aanwezig’ is bij het gebeuren. Het verschil tussen een ik-verteller en een verteller die over een ander spreekt is nu, dat de ik-verteller, als hij het presens gebruikt, inderdaad zelf (weer) aanwezig is bij de gebeurtenissen, en alles (weer) ondergaat, terwijl de verteller van een ‘hijverhaal’ slechts als waarnemer aanwezig is, en niet als personage. Een ik-verteller kan echter geheel opgaan in het beschreven personage, omdat hij (een facet van) zichzelf beschrijft.

Deze bevindingen worden bevestigd door wat bekend is over het gebruik van het presens historicum in de spreektaal. Voor spontane mondelinge verhalen geldt, dat meestal slechts zelf beleefde gebeurtenissen in het presens verteld worden, en niet gebeurtenissen die men van horen zeggen kent.[9] Met andere woorden: het presens wordt gebruikt voor het ooggetuigeverslag. De spreker vertelt iets uit het verleden dat hij zelf meegemaakt heeft en gaat zo op in zijn verhaal, dat hij zich weer plaatst op het gezichtspunt van de ter plekke aanwezige waarnemer, die zich binnen de eenheid van tijd en ruimte bevindt waarbinnen het gebeuren zich afspeelt, en daarvan getuige is.

Over de ontwikkeling van het gebruik van het presens historicum in de Duitse epiek is bekend, dat het oorspronkelijk slechts gebruikt werd voor de weergave van zelf beleefde en met grote levendigheid vertelde gebeurtenissen, waarna er door de eeuwen heen geleidelijk aan een veralgemenisering is opgetreden en men het presens historicum steeds meer aantreft in proza, zonder dat het gaat om de beschrijving van zelf beleefde gebeurtenissen. Dit geldt echter alleen voor verhalen op schrift; de omgangstaal heeft het oorspronkelijke gebruik van het presens historicum vastgehouden.[10]

Dit alles vormt een bevestiging van mijn bevindingen, en de genoemde betekenisomschrijving van het presens vormt een goede verklaring voor het feit dat het presens historicum meer voorkomt in ‘ik-romans’: de verteller plaatst zich geheel binnen de verhaalwerkelijkheid. Omdat je niet kunt beleven èn vertellen (opschrijven) tegelijk, is een ik-presensverhaal áltijd fictief: hetzij fantasie, hetzij verleden.

Hier ligt nog een enorm onderzoeksgebied open, zo vennoed ik. De vertelperspectief-kenmerken van de vroegste Nederlandse teksten: ik weet

9 Frey 1946, 44.
10 Frey 1946, 44-51.

niet of die al bestudeerd zijn binnen de letterkunde. Ik ben benieuwd of er ooit onderzocht is hoe het gebruik van het presens historicum zich in de Nederlandse vertelkunst heeft ontwikkeld. Is het ontstaan in de spreektaal? Bestond het ook in de orale literatuur? Waarschijnlijk heeft het zich pas veel later, in de *schrijftaal* verder ontwikkeld; niet in de orale literatuur. En schrijftaal is een ander soort taal dan spreektaal. Er moet nog zó veel onderzocht worden, en dan noem ik alleen maar de werkwoordstijden en de grammaticale persoon.

Laat ik nu nog eens de vraag stellen: wat is precies het verschil in vertelperspectief tussen het presens en het preteritum? Ter illustratie van dit verschil wil ik een andere roman aan de orde stellen: de roman *Rolien en Ralien* van Josepha Mendels. Het verschil tussen het presens en het preteritum is in deze roman goed te zien, omdat er naast het presens-perspectief van de verteller ook een ander perspectief is waarmee er gekeken wordt naar de hoofdpersoon Rolien. Er blijkt in deze roman iets bijzonders aan de hand te zijn qua perspectief. De verteltekst staat geheel in de derde persoon presens. Maar daarnaast komt ook het preteritum voor. De hoofdpersoon uit deze roman, Rolien, een klein meisje nog, krijgt te maken met een alter ego, Ralien genaamd, en deze Ralien hoort zij als een stem in zich spreken en vertellen over haarzelf, alsof zij een personage is in een roman, of in een sprookje. Op het moment dat zij met de poppen speelt, hoort zij bijvoorbeeld deze stem zeggen ‘Nu nam zij de kam en kamde het lange, zwarte apehaar van haar lievelingspop.’

> [...] Met een intense toewijding keert Rolien, na deze reeks ervaringen met levend speelgoed, weer tot haar poppen terug. Al dit tijdelijk verachte zemel, hout en steen brengt haar opnieuw in de onbegrensde wereld van de verbeeldingskracht. Deze terugkeer wordt des te opmerkelijker, omdat zij haar spel vanaf dit ogenblik bewust speelt. Niet het speelgoed overheerst maar een andere, nauwverwante Rolien, die zich telkens tussen haar denken en doen dringt.
> ‘En in het geheim noemt zij haar Ralien,’ dicteert haar tweede ik. ‘Ik denk in boekentaal.’ Met deze woorden tracht zij die stem aan haar moeder te verklaren. ‘Als ik Dora's haar kam, dan zegt iemand in me: “Nu nam zij de kam en kamde het lange, zwarte apehaar van haar lievelingspop. Het was mooi weer en

> dus zette ze haar een lichtblauw mutsje op."' 'Ik word er zo moe van,' klaagde ze een andere keer, 'want ik ga ook al in zinnen dromen.' [...] (Josepha Mendels: *Rolien en Ralien*. 1947, 5de druk 1986, 23)

Het is een stem die 'zich telkens tussen haar denken en doen dringt', een stem die spreekt 'in boekentaal'. Ralien zit *in* Roliens bewustzijn, en spreekt in de derde persoon over haar. En niet alleen in de derde persoon, dát is al een afstand, maar dan óók nog eens in het preteritum. Dat is heel opmerkelijk. Qua perspectief is dit natuurlijk vrij gecompliceerd. Hoewel de stem zich bevindt binnen het bewustzijn van het personage Rolien, wordt er vanuit een heel ander punt, met een bepaalde distantie, naar haar gekeken. Ralien is de afstandelijke observator, de objectieve waarnemer.

Het presens, de hoofdvorm waarin deze roman geschreven is, zorgt voor een sterke nabijheid.[11] De verteller stelt Roliens werkelijkheid voor als 'de' werkelijkheid. Het preteritum duidt op afstand. Het geeft te kennen dat de verteller spreekt over een andere werkelijkheid, een imaginaire, fictieve werkelijkheid. Het maakt Rolien tot een fictief personage in een andere, verbeelde wereld. Rolien noemt de manier waarop Ralien spreekt 'boekentaal'. Dat brengt ons op het volgende punt: het feit dat het preteritum de meest geschikte werkwoordstijd is voor het vertellen van een verhaal. Waarom is dat eigenlijk zo? Wat drukt het preteritum eigenlijk precies uit?[12]

Men zou in eerste instantie kunnen zeggen: ja natuurlijk, het preteritum is de verleden tijd, en vertellen is in oorsprong vertellen over het verleden. In onze dagelijkse gesprekken vertellen we iets met een blik op het verleden, en dat geldt ook voor het vertellen van fictieve gebeurtenissen; de vertelhouding met de blik op het verleden blijft gelijk. Uit taalkundig onderzoek blijkt echter dat de verleden tijd niet zozeer de betekenisomschrijving voor het preteritum betreft, maar: de meest voor de hand liggende interpretatie. De betekenis van het preteritum luidt niet: dit is een verleden, maar: dit is een andere werkelijkheid (imaginair of verleden), een werkelijkheid waarin ik mij in de verbeelding kan inleven.[13] Een

11 Zie tevens Clement 1992.
12 Voor een discussie over het preteritum zie Seidler 1955, Hamburger 1957, Stanzel 1959, Blok 1960, 1971, Bronzwaer 1970, 1977, Caenepeel 1989.
13 Clement 1997.

verteller kan zich zelfs in de gedachtewereld van een personage verplaatsen, door het preteritum te gebruiken echter, blijft hetgeen door deze tempusvorm wordt uitgedrukt, tevens aanwezig: dit is een andere werkelijkheid dan die waarin ik mij fysiek bevind.

In hoeverre de verteller zich kan inleven in die andere werkelijkheid en zelfs in de gedachtewereld van het personage, blijkt uit een interessant verschijnsel dat veel voorkomt: *de vrije indirecte rede*. Formeel gezien is de vrije indirecte rede een tussenvorm tussen de directe en de indirecte rede. Kenmerkend is, dat de uiting qua inhoud voor rekening moet zijn van een personage, hoewel deze op zich niet letterlijk van hem of haar afkomstig kan zijn.

> [...] Vreemd dat ze al zo lang niets deed en dat wel aangenaam vond. [...]
>
> (Anna Enquist: *Het geheim*. 1997, 7de druk, 92)

> [...] Het was mogelijk dat hij nu gek was. Hij voelde zich nu doorstraald worden van een warme, zalvende rust, die zijn lichaam een onuitputtelijke kracht, en zijn geest scherpte en mededogen gaf. Ja, mededogen. Misschien was hij nu gek, maar dan was het wel aangenaam om gek te zijn. Hij kon ergere dingen bedenken. [...]
> (Leon de Winter: *Kaplan*. 1986, 16de druk 1998, 150-151)

In romans komt het veel voor dat de gedachten, gevoelens, gewaarwordingen van een personage in de vrije indirecte rede weergegeven worden. Kenmerkend voor de vrije indirecte rede is dat deze op grond van puur grammaticale kenmerken (derde persoon preteritum) niet te onderscheiden is van een gewone mededeling, waarin geen sprake is van de weergave van iemands woorden of gedachten. Eén van de kenmerken van deze stijlvorm is, dat verteltekst en monologue intérieur ongemerkt in elkaar over kunnen gaan. Zonder de vertelvorm te verbreken, kunnen beschrijvingen van waarneembare gebeurtenissen en handelingen vloeiend afgewisseld worden met innerlijke overwegingen, vragen en wensen van het personage.[14] Daarnaast is er nog een reden te noemen waarom juist dit stijlprocédé zeer geschikt is voor de weergave van gedachten, gevoelens en gewaarwordingen en vaak te verkiezen is

14 Blok 1960, 81-82, 262-263; Van Es en Van Caspel 1975, nr. 45, 32.

boven de directe rede. Emoties en gevoelens zijn vaak pre-verbaal, woordeloos. Soms zijn ze zelfs onbewust. De vrije indirecte rede nu, stelt de verteller in staat te verwoorden wat door het personage zelf niet onder woorden gebracht wordt. Er is sprake van de belevingswereld van het personage; vaak bestaande uit woordeloze gevoelens. De directe rede zou te veel de indruk wekken dat het personage 'hardop denkt'. De vrije indirecte rede verwoordt belevingen waarvoor het personage zelf vaak (nog) geen woorden heeft.[15] Prachtig eigenlijk. Het zijn de eigen belevingen van het personage, zelfs gevoelens en gedachten, die hij niet zou kunnen verwoorden, maar de verteller (van wie het personage totaal geen weet heeft) kan dat wel.[16]

Concluderend, samenvattend: de taalkundige studie van de grammaticale categorieën van de werkwoordstijden en de grammaticale persoon kan iets duidelijk maken over het verschijnsel vertelperspectief.

Het interessante is dat een verteller gedwongen is om te kiezen tussen presens en preteritum. Dus te allen tijde is er sprake van een presensperspectief óf een preteritum-perspectief. En dit geldt voor fictie én non-fictie. Hetzelfde geldt voor de eerste, tweede en derde persoon. Grondig onderzoek van de grammaticale persoon is belangrijk voor nieuwe inzichten in het vertelperspectief. We moeten dan wel de semantische laag en de grammaticale laag goed onderscheiden. In hoeverre zijn de eerste en tweede persoon impliciet of expliciet aanwezig, en in hoeverre kunnen ze fictief zijn?

Het voorkomen van het presens historicum zegt iets over de mate waarin verteller en lezer zich inleven in de verhaalwerkelijkheid. Het voorkomen van de vrije indirecte zegt iets over het al of niet inleven in de gedachtewereld van een personage.

Verteltechnieken veranderen door de eeuwen heen. Taalvormen uit non-fictie worden gebruikt in fictie, en krijgen daar een eigen toepassing. Dit blijkt inzicht te geven in de historische ontwikkeling van de roman en zo blijkt een taalkundige studie een bijdrage te kunnen leveren aan de beantwoording van de oude vraag: 'Wat is fictie? Wat is waarheid?'

15 Bal 1986, 118; Van Luxemburg et al. 1987, 132; Bronzwaer 1977, 246-253; Hamburger 1951, 23-25; Van der Voort 1986, 250-251; Van Es en Van Caspel 1975, nr. 38, 63.

16 Zie tevens Balk-Smit Duyzentkunst 1985, 35.

Bibliografie

Bal, Mieke: *De theorie van vertellen en verhalen. Inleiding in de narratologie*. 4de druk. Muiderberg, 1986.
Balk-Smit Duyzentkunst, Frida: 'De stijl van Willem Frederik Hermans'. *Bzzlletin* 126, 33-38 (1985).
Balk-Smit Duyzentkunst, F.: *De woorden en hun zin. Grammatica voor iedereen*. Amsterdam, 1994.
Blok, W.: *Verhaal en lezer. Een onderzoek naar enige structuuraspecten van "Van onde mensen, de dingen die voorbij gaan" van Louis Couperus*. Groningen, 1960.
Blok, W.: *Tijdopnamen*. Inaugurele rede. Groningen, 1971.
Bronzwaer, W.J.M.: *Tense in the novel. An investigation of some potentialities of linguistic criticism*. Groningen, 1970.
Bronzwaer, W.J.M.: 'Over het lezen van narratieve teksten'. W.J.M. Bronzwaer et al., *Tekstboek algemene literatuurwetenschap*. Baarn, 1977, 229-254.
Caenepeel, M.: *Aspect, temporal ordering and perspective in narrative fiction* (PhD thesis). Edinburgh, 1989.
Claus, Hugo: *De zwaardvis*. Utrecht, 1989.
Clement, Marja: 'Present - preterite: tense and narrative point of view'. F. Drijkoningen en A. van Kemenade, *Linguistics in the Netherlands 1991*. Amsterdam, 1991, 11-20.
Clement, Marja: '"... Letters die ze nooit helemaal heeft kunnen begrijpen". Over het perfectum in het proza van Josepha Mendels'. E.C. Schermer-Vermeer, et al., *De kunst van de grammatica. Artikelen aangeboden aan Frida Balk-Smit Duyzentkunst*. Amsterdam, 1992.

Clement, Marja: *Josepha Mendels, taal en tijd* (diss.). Amsterdam, 1997.
Eeden, Frederik van: *De kleine Johannes*. Amsterdam en Brussel, 1979.
Enquist, Anna: *Het geheim*. Amsterdam, 1997.
Es, G.A. van en Caspel, P.P.J. van: *Syntaxis van het moderne Nederlands*. Groningen, 1975.
Frey, J.R.: 'The historical present in narrative literature, particularly in modern german fiction'. *The Journal of English and Germanic Philology* XLV, 45, 43-67 (1946).
Hamburger, Käte: 'Zum Strukturproblem der epischen und dramatischen Dichtung'. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 25, 1-26 (1951).
Hamburger, Käte: *Die Logik der Dichtung*. Stuttgart, 1957.
Hermans, Willem Frederik: *Nooit meer slapen*. 16de druk. Amsterdam, 1981.
Luxemburg, Jan van et al.: *Inleiding in de literatuurwetenschap*. 3de druk. Muiderberg, 1983.
Luxemburg, Jan van et al.: *Over literatuur*. Muiderberg, 1987.
Mendels, Josepha: *Rolien en Ralien*. 5de druk. Meulenhoff, 1986.
Seidler, H.: 'Dichterische Welt und epische Zeitgestaltung'. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 29, 390-413 (1955).
Stanzel, F.K.: 'Die Erzählsituation und die umschriebenen Zeitformen'. Wiener Beiträge zur Englischen Philologie LXV, 220-231 (1957).
Stanzel, F.: 'Episches Praeteritum, Erlebte Rede, Historisches Praesens'. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 33, 1-12 (1959).

Voort, Cok van der: ‘Hoe vrij is de vrije indirecte rede?’. *Forum der Letteren* 27, 4, 241-255 (1986).
Voskuil, J.J.: *Bij nader inzien*. Amsterdam, 1963.
Winter, Leon de: *Kaplan*. Amsterdam, 1986.

Literair vertalen tussen taalkunde en letterkunde
Stilistische en sociolinguïstische aspecten

Heinz Eickmans

Inleiding

Niemand zal betwisten dat er de afgelopen decennia een duidelijke grens is komen te liggen tussen taal- en letterkunde. Vijf jaar geleden verscheen er in de Duitse romanistische reeks *Abhandlungen zur Sprache und Literatur* een bundel met opstellen onder de programmatische titel ‘Haben sich Sprach- und Literaturwissenschaft noch etwas zu sagen?’ (Hausmann en Stammerjohann 1998). Het zijn vooral letterkundigen die daarin blijk geven van hun twijfels met betrekking tot de moderne linguïstiek, die op een hoog abstractieniveau het menselijk taalvermogen tracht te verklaren en die literatuur vaak slechts als ‘afwijkend’ taalgebruik beschouwt.

Taalkundigen daarentegen die zich nog met literaire taal bezighouden, moeten tegenwoordig meestal constateren dat ze in hun letterkundige collega's geen gesprekspartner meer vinden, omdat deze zich nog maar nauwelijks bezighouden met de talige zijde van literatuur.

Het ligt niet in mijn bedoeling om te beweren dat elke taalkundige zich ook met literair taalgebruik moet bezighouden en, omgekeerd, elke letterkundige onderzoek moet verrichten naar de talige aspecten van literatuur. Daar zie ik weinig in, net zo min overigens als in kunstmatige confrontaties tussen beide disciplines die uiteraard voor een groot deel elk eigen onderzoeksobjecten hebben. Laten we daarentegen proberen tot samenwerking over te gaan op die terreinen waar dat mogelijk en wenselijk is.

Een van deze terreinen bij uitstek is de vertaalwetenschap of meer bepaald de theorie en praktijk van het literair vertalen. Het literair vertalen is immers schatplichtig aan taal- *en* letterkunde. De oorspronkelijke eenheid van de filologie in de negentiende eeuw kwam voort uit de noodzaak teksten, die in een historische, meestal middeleeuwse brontaal gesteld waren, door taalkundige analyse toegankelijk te maken voor de letterkundige interpretatie. Deze laatste zin kan men met enkele kleine wijzigingen ook op het literair vertalen toepassen. De behoefte van de vertaler aan taal-

en letterkunde komt voort uit de noodzaak teksten die in een vreemde brontaal gesteld zijn, middels taalkundige analyse en letterkundige interpretatie te doorgronden teneinde tot een adequate vertaling in de doeltaal te komen, die recht doet aan de vorm en de inhoud van het origineel.

Voor een vertaler aan zijn vertaling begint, dient hij de tekst grondig te analyseren. Daarbij spelen een groot aantal aspecten een rol. Ik zal me hier beperken tot twee aspecten die bij uitstek een beroep op zowel taal- als letterkunde vereisen. Ik denk daarbij enerzijds aan *stijl* en anderzijds aan *taalvariatie*, dus het omgaan met dialect en/of sociolect in literatuur.

Hierbij maak ik gebruik van een even traditionele als effectieve methode. Ik vergelijk origineel en vertaling en bespreek aan de hand van twee literaire teksten en hun vertalingen ten eerste de vertaler als stilist en ten tweede de vertaler als sociolinguïst.

Voor de stijlkwesties baseer ik me op de roman *Philip en de anderen* van Cees Nooteboom waarvan er twee Duitse vertalingen bestaan. Voor de sociolinguïstische problematiek maak ik gebruik van het verhaal *Seelandschaft mit Pocahontas* van de Duitse schrijver Arno Schmidt en de vorig jaar verschenen Nederlandse vertaling van Jan H. Mysjkin.[1]

1. De vertaler als stilist[2]

Zoals gezegd, er bestaan twee vertalingen van Nootebooms romandebuut *Philip en de anderen* uit 1955. De eerste - door Josef Tichy - verscheen al in 1958 bij uitgeverij Eugen Diederichs in Düsseldorf onder de titel *Das Paradies ist nebenan*. Nadat Nooteboom in het najaar van 1991 met *Die folgende Geschichte* (*Het volgende verhaal*) in Duitsland bestsellerauteur was geworden, kwam er in 1992 een pocketuitgave van Tichy's vertaling uit in de reeks *suhrkamp taschenbücher*. Deze heruitgave werd aangevuld met een nogal afstandelijk nawoord van de auteur, die eigenlijk liever niets meer van het boek moest hebben.

1 Voor de genoemde uitgaven, vergelijk de bibliografie van de primaire literatuur aan het einde van deze bijdrage.

2 Belangrijke bijdragen over de problematiek van stijl en vertalen zijn Van den Broeck (1984/85), Renkema en De Bleijzer (2000) en het hoofdstuk ‘stijl’ in Langeveld (1986). Schreiber (1992) houdt zich speciaal bezig met stilistische problemen bij het vertalen Nederlands-Duits.

Dit voorjaar is er een volledig nieuwe vertaling verschenen van Helga van Beuningen, die immiddels bijna elke letter ooit door Nooteboom voortgebracht heeft vertaald. Naar aanleiding van Nootebooms zeventigste verjaardag stelt dit Suhrkamp in staat dit najaar met een op acht delen geraamde uitgave van zijn 'Gesammelte Werke' te beginnen.[3]

De roman *Philip en de anderen* waarmee Nooteboom in 1955 op 22-jarige leeftijd debuteerde, is een uiterst romantisch boek, een voortdurende grensoverschrijding tussen realiteit en fantasie, respectievelijk droomwereld. Deze dualiteit vindt onder andere haar neerslag in een stilistische tweestrijd tussen, aan de ene kant, laconiek taalgebruik en, aan de andere kant, zeer poëtische taal en vooral beeldspraak. Ik kan hier de aandacht alleen op een aantal bijzondere aspecten vestigen, waarbij ik me, wat mijn voorbeelden betreft, tot drie relatief korte fragmenten beperk. Voor alle hier besproken verschijnselen geldt echter dat er zonder enige moeite tientallen andere voorbeelden aan te wijzen zijn.

Ik begin met een sleutelpassage uit het tweede hoofdstuk. Philip ontmoet de gewezen monnik Maventer die hem over het Chinese meisje vertelt. Dit meisje vormt vervolgens de aanleiding voor Philips zoektocht door heel Europa - voor hij haar uiteindelijk in Krusaa in Denemarken zal vinden. Philip wordt door Maventers woorden zodanig meegesleept dat hij het meisje in levenden lijve voor zich ziet, hij spreekt zelfs met haar, wat - gezien het feit dat Maventer niets van deze verschijning waarneemt - tussen hem en Philip tot een kleine communicatieve storing leidt.[4]

3 In oktober 2003 verschijnen de eerste drie delen (*Gedichte* en *Romane und Erzählungen 1 + 2*); de overige vijf delen (*Auf Reisen 1-4* en *Feuilletons*) volgen in 2004.

4 Voor de citaten gelden de volgende afkortingen: O = origineel, VI = vertaling Tichy, V2 = vertaling Van Beuningen.

[1-O] Maventer keek mij weer aan.
‘Ben jij wel eens in zo'n land geweest?’ vroeg hij.
‘Nee’, zei ik, ‘maar misschien ga ik er nog wel eens naar toe.’
Het was nu stil en ik wilde dat hij niets meer zou zeggen, en dat ik zou kunnen kijken, naar wat zij tekende, in de grond.
‘Wat teken je?’ vroeg ik.
‘Platanen’, zei ze, ‘ze staan achter je.’ Ik keek om.
‘Waar kijk je naar?’ vroeg Maventer.
‘Naar die bomen’ zei ik, ‘wat zijn dat voor bomen?’
‘Dat zijn platanen’, antwoordde hij.
‘Wat voor letters teken je nu?’ vroeg ik haar.
‘Een K’, fluisterde ze, zodat ik begreep dat het een geheim moest zijn, ‘een K, en een R, een U, een S, een A, en dan nog een A.’
‘Dat is geen woord’, zei ik, ‘KRUSAA.’
‘Ja’, zei ze, ‘dat is een gek woord.’
‘Wat zeg je?’ vroeg Maventer.
‘Niets’, zei ik, en hij keek mij zo vreemd aan en zei: ‘Ik dacht, dat je iets zei.’
‘Nee’, zei ik, ‘ik zei niets.’
(58v.)

[1-V1] Maventer blickte mich wieder an.
‘Bist du je in einem solchen Lande gewesen?’ fragte er mich.
‘Nein’, erwiderte ich. ‘Aber vielleicht gehe ich noch einmal hin.’
Es war jetzt still, und ich wünschte,
Maventer sollte nichts mehr sagen, und ich könnte schauen, was sie da zeichnete, auf dem Boden.
‘Was zeichnest du?’ fragte ich sie.
‘Platanen’, antwortete sie. ‘Sie stehen hinter dir.’ Ich blickte mich um.
‘Wohin schaust du, Holländer?’ fragte mich Maventer.
‘Auf diese Bäume’, sagte ich. ‘Was sind das für Bäume?’
‘Das sind Platanen’, erklärte er.
‘Was für Buchstaben zeichnest du jetzt?’ fragte ich sie.
‘Ein K’, flüsterte sie, so daß ich verstand, daß es ein Geheimnis bleiben mußte. ‘Ein K und ein R, ein U, ein S, ein A und dann noch ein A.’
‘Das ist doch kein Wort’, fand ich.
‘KRUSAA.’ ‘Ja’, meinte sie, ‘es ist ein närrisches Wort.’
‘Was hast du gesagt?’ fragte Maventer mich.
‘Nichts’, log ich. Und er blickte mich so merkwürdig an und murmelte: ‘Ich dachte, du hättest etwas gesagt.’
‘Nein’, beharrte ich. ‘Ich habe nichts gesprochen.’
(51v.)

[1-V2] Maventer sah mich wieder an.
‘Bist du schon einmal in einem solchen Land gewesen?’ fragte er.
‘Nein’, sagte ich, ‘aber vielleicht gehe ich irgendwann einmal hin.’
Es war jetzt still, und ich wollte, daß er nichts mehr sagte und ich dem zuschauen könnte, was sie auf den Boden zeichnete.
‘Was zeichnest du?’ fragte ich.
‘Platanen’, sagte sie, ‘sie stehen hinter dir.’ Ich sah mich um.
‘Wohin schaust du?’ fragte Maventer.

‘Auf diese Bäume’, sagte ich, ‘was sind das für Bäume?’
‘Das sind Platanen’, antwortete er.
‘Was für Buchstaben zeichnest du jetzt?’ fragte ich sie.
‘Ein K’, flüsterte sie, so daß mir klar war, daß das ein Geheimnis sein mußte, ‘ein K und ein R, ein U, ein S, ein A und dann noch ein A.’
‘Das ist kein Wort’, sagte ich,
‘KRUSAA.’ ‘Doch’, sagte sie, ‘das ist ein ulkiges Wort.’
‘Was sagst du?’ fragte Maventer.
‘Nichts’, sagte ich, und er sah mich so merkwürdig an und sagte: ‘Ich dachte, du hättest etwas gesagt.’
‘Nein’, sagte ich, ‘ich habe nichts gesagt.’
(57v.)

Deze passage is niet alleen inhoudelijk een sleutelpassage voor de verdere ontwikkeling van het verhaal maar in zeker opzicht ook voor de vergelijking van de twee Duitse versies. De diverse aspecten waarin deze van elkaar verschillen, komen er namelijk duidelijk in naar voren. Over het algemeen kan men zeggen, dat beide vertalingen op frappante wijze van elkaar afwijken, zo zeer zelfs dat we twee duidelijk verschillende vertaalopvattingen moeten constateren. Ik vat mijn bevindingen in zes punten samen:

1.

V1 is duidelijk gekenmerkt door het bewuste vermijden van herhalingen met name op lexicaal niveau.

In O (en V2) bevatten de 20 regels van deze twee door elkaar lopende gesprekken 19 verba dicendi, of preciezer: 19 vormen van 4 werkwoorden: *fluisteren* (1x), *antwoorden* (1x), *vragen* (5x) en niet minder dan 12 x *zeggen*. We vinden maar liefst 8 x *zeggen* in de laatste 6 regels, waarin duidelijk de draak gestoken wordt met al dat 'gezeg'.

In V1 daarentegen ontsluit de vertaler ons een rijk geschakeerd woordveld van niet minder dan 12 verschillende werkwoorden: naast *flüstern* (1), *antworten* (1) en *fragen* (5) - geheel overeenkomstig het origineel - gebruikt Tichy voor de 12 *zeggen*-vormen van Nooteboom slechts 4 maal *sagen*. Voor de overige vormen zijn wij getuige van zijn vindingrijkheid betreffende synoniemen: *erwidern, erklären, finden, meinen, murmeln, beharren, sprechen* en zelfs *lügen*.

V2 daarentegen gebruikt op alle plaatsen de 'rechtstreekse' equivalenten, dus ook 12 x *sagen*. Het verschil is niet alleen een taalkundige of stilistische kwestie maar heeft vooral inhoudelijke gevolgen. Dit brengt me tot mijn tweede bevinding.

2.

De vertaler van V1 voegt op het semantische vlak iets toe aan de tekst. Hij gebruikt woorden die een meer specifieke betekenis hebben. Hierdoor is er tot op zekere hoogte sprake van betekenisverschuiving, hetgeen tot een andere letterkundige interpretatie leidt of kan leiden.

Een voorbeeld: '*Nichts', log ich* [...] staat er daadwerkelijk, en in het vervolg *beharrt* de Duitse Philip op zijn leugen. O en V2 laten in het midden, of het gesprek tussen Philip en het meisje hardop heeft plaatsgevonden of dat het een soort 'inwendige dialoog' was, wat eerder voor de hand ligt. Door 'lügen' te gebruiken is de laatste interpretatie in V1

vrijwel uitgesloten, hij moet iets hardop gezegd hebben, anders zou ‘lügen’ in deze context niet van toepassing zijn.

Maar ook woorden als *erklären, murmeln, beharren* zijn semantisch specifieker dan *zeggen* en voegen interpretatieve elementen toe, die in de brontekst niet aanwezig zijn.

3.

De vertaler van V1 heeft duidelijk de strategie de tekst stilistisch te ‘verbeteren’.

Dit gebeurt niet alleen - zoals we reeds zagen - door het veelvuldig gebruik van synoniemen in plaats van woordherhalingen, maar ook - en dat is misschien nog opvallender - door de keuze van stilistisch ‘hogere’ vertaalequivalenten op lexicaal vlak. Hij smukt de tekst op met alle stilistische gevolgen vandien. Voor een aantal voorbeelden verwijs ik naar de onderstreepte woorden in het volgende fragment [2]:

> [2-0]
> Het dorp was dan ook dood, toen ik buiten kwam - langzaam liep ik over het plein om wat lauwig water te drinken uit de fonteinen, en omdat ik de levenden niet zag, heb ik de doden opgezocht, waarvan de graven door elkaar stonden rond een groot, ruw houten kruis, zoals de huizen van de levenden rond de kerk (44v.).
>
> [2-V1]
> Das Dorf war denn auch tot, als ich ins Freie trat. Langsam schritt ich über den Platz, um etwas laues Wasser vom Brunnen zu trinken. Und da ich die Lebenden nicht zu Gesicht bekam, suchte ich die Toten auf, deren Grabsteine sich regellos um ein großes, rohes Holzkreuz scharten, wie die Häuser der Lebenden um die Kirche (39v.).
>
> [2-V2]
> Das Dorf war denn auch tot, als ich ins Freie trat - langsam ging ich über den Platz und trank etwas laues Wasser aus dem Brunnen, und weil ich die Lebenden nicht sah, suchte ich die Toten auf, deren Gräber kreuz und quer um ein großes, rohes Holzkreuz lagen, wie die Häuser der Lebenden um die Kirche (44).

Weer gebruikt V2 (met uitzondering van *ins Freie treten* voor *buiten komen*) de meest voor de hand liggende equivalenten, terwijl V1 voor stilistisch ‘hogere’ woorden kiest: *lopen* wordt *schreiten* (V2: *gehen*),

zien wordt *zu Gesicht bekommen* (V2: *sehen*), *door elkaar* wordt *regellos* (V2: *kreuz und quer*) en *staan* wordt *sich scharen* (V2: *liegen*).

Zowel het vermijden van herhaling door synoniemen als het gebruik van woorden van een 'hoger' stijlniveau, is een verstrekkende ingreep in de stijl van de auteur. Beide precédés geven blijk van een vertaalopvatting die de - vermeende? - stilistische eisen van de doeltaal zwaarder laat wegen dan de stijl van het origineel.

4.

De vertaler van V1 voegt niet alleen semantische informatie toe maar ook syntactische.

Als we even teruggaan naar ons eerste fragment, dan zien we een aantal voorbeelden voor deze merkwaardigheid:

	O	**V1**	**V2**
r. 2/3	*vroeg hij*	*fragte er mich*	*fragte er*
r. 9	*vroeg ik*	*fragte ich sie*	*fragte sie*
r. 12	*vroeg Maventer*	*fragte mich Maventer*	*fragte Maventer*
r. 22	*vroeg Maventer*	*fragte Maventer mich*	*fragte Maventer*

De motivatie hiervoor is me niet echt duidelijk, want de valentie van het werkwoord *fragen* vergt in het Duits net zo min als in het Nederlands een lijdend voorwerp aan de oppervlakte van de zin. De gevolgen van die toevoegingen zijn echter wel duidelijk voor de tekst. In de oorspronkelijke tekst lopen op een artistieke manier twee gesprekken door elkaar. Er wordt alleen gezegd wie wat vraagt maar juist niet aan wie de vraag is gericht. In V1 daarentegen worden de effecten van deze stilistische keus volledig opgeheven door expliciet de aangesprokenen te benoemen.

5.

De in 4. getoonde tendens tot over-explicatie - zaken explicieter benoemen dan in de oorspronkelijke tekst - komt ook in andere vertaalstrategieën tot uiting. Enkele voorbeelden hiervan zijn in fragment [3] te vinden:

> [3-0]
> De huizen luisterden groen en roerloos, ofschoon misschien niet eens naar ons, huizen weten dat tenslotte wel. En zij droeg haar versleten jurken van een tere oranjerode zij, [...] (128).

[3-V1]
Grün und reglos hörten die Häuser zu - obwohl vielleicht nicht einmal unseren Worten; denn Häuser wissen schließlich solche Dinge ohnedies. Und Mary-Jane trug ihr verschlissenes Kleid aus weicher orangeroter Seide [...] (112).

[3-V2]
Die Häuser hörten grün und reglos zu, obgleich wohl nicht mal uns, Häuser wissen so etwas. Und sie trug ihre zerschlissenen Kleider aus zarter orangeroter Seide [...] (124).

De tendens tot over-explicatie uit zich niet alleen hier, maar ook op vele andere plaatsen in het boek

a. door woorden toe te voegen waar in het origineel helemaal niets staat: *denn* aan het begin van de tweede zin in V1 heeft geen equivalent in de Nederlandse tekst. Een ander voorbeeld van dit soort toevoegingen is het woord *Holländer* in regel 12 van fragment [1] (*Wohin schaust du, Holländer?: Waar kijk je naar?*);
b. door pronomina te vervangen door zelfstandige naamwoorden, hetzij eigennamen, hetzij nominale parafrases. Voorbeelden in ons fragment zijn de vervanging van *ons* door *unseren Worten, dat* door *solche Dinge* en *zij* door *Mary-Jane*. Bijzonder zwaar wegen dergelijke vervangingen als de vertaler niet namen of substantieven uit de context overneemt maar zelf 'creatief' te werk gaat. Twee voorbeelden op andere plaatsen in het boek: de zin 'want ik wilde haar verder gaan zoeken' (147) wordt vertaald door 'denn ich wollte meine Suche nach dem Chinesenmädchen fortsetzen' (127) (V2: 'denn ich wollte sie weitersuchen', 142), en elders wordt 'ik wist dat zij het moest zijn' (130) tot 'wußte ich, dass es meine Jugendliebe war' (113) (V2: 'wußte ich doch, dass sie es sein mußte', 126).

Het stilistisch gevolg van dit soort vertaalkeuzes is niet alleen dat de tekst langer wordt en daardoor aan pregnantie en vooral ook aan poëtisch karakter verliest. Hij wordt door dergelijke preciseringen ook 'ondubbelzinniger' en dus minder 'open' voor de lezer/interpreet.

6.

V1 heeft de neiging om lange zinnen of zinsconstructies te splitsen - met alle stilistische en inhoudelijke gevolgen vandien.

Een typerend voorbeeld voor Nootebooms stijl in *Philip en de anderen* is fragment 2. Syntactisch beschouwd hebben we weliswaar te

maken met een reeks zinnen, maar ze vormen niettemin een samenhangend geheel. De auteur plaatst immers pas op het eind een punt en gebruikt tussendoor andere leestekens - gedachtestreepje en komma's. Het effect dat dit soort aaneenrijgingen sorteert is dat van een gedachtestroom, een tot een hechte eenheid gevormde reeks van gedachten, mededelingen, observaties. Daardoor wordt het effect van het binnenperspectief nog versterkt. Dit perspectief gaat ten dele verloren door van deze eenheid drie aparte zinnen te maken. Daar komt nog bij dat de tekst een ander ritme krijgt. Hij verliest in zeker opzicht tempo en wordt trager.

Conclusie: uit de aangehaalde voorbeelden is voldoende duidelijk geworden hoe hecht taal- en letterkunde samenhangen bij bijna alle problemen die met stijl te maken hebben. Dat de vergelijking tussen O en V2 veel minder opvallende bevindingen oplevert dan die tussen O en V1 hangt ermee samen dat Helga van Beuningen een heel andere houding ten opzichte van de brontekst aanneemt. Al met al zou men kunnen stellen dat zij het 'adequaatsheidsprincipe'[5] toepast, dat wil zeggen dat zij probeert qua taal en stijl 'de specifieke eigenschappen en kenmerken van de brontekst zoveel mogelijk te bewaren' (Van Leuven-Zwart 1992, 75). Josef Tichy daarentegen vertaalt eerder volgens het 'acceptabiliteitsprincipe'. Dit houdt in 'dat hij zich zoveel mogelijk richt naar de eisen die de doeltaal en de doeltaal-literatuur stellen' (Van Leuven-Zwart 1992, 76).

2. De vertaler als sociolinguïst

Over de problematiek hoe men dialect en sociolect in de literatuur moet vertalen zouden dikke boekdelen gevuld kunnen worden. Desondanks is er in de praktijk niet zoveel over geschreven.[6] Taalkundigen gaan er kennelijk van uit dat het toch allemaal geconstrueerde taal is, die als zodanig buiten hun onderzoeksobject valt. Letterkundigen lijken beschroomd te zijn om iets over de vorm en functie van dergelijke taalvormen in de literatuur

5 Voor de hier gebruikte terminologie, vergelijk Toury (1980); zie ook Van den Broeck (1984/85, 128v.) en Van Leuven-Zwart (1992, 73-78).

6 Vergelijk Eickmans (2003) en de aldaar in noot 1 aangehaalde literatuur.

te zeggen. De vertaler wordt op dit punt dus meestal alleen gelaten met zijn problemen. Toch zal hij moeten beslissen hoe hij met deze taalvormen omgaat. Ik beperk me hier tot een concreet voorbeeld en probeer opnieuw te laten zien in hoeverre taal- *en* letterkundige aspecten samenvloeien. Ik ga uit van een Duitse brontekst en zijn Nederlandse vertaling: Arno Schmidt, *Seelandschaft mit Pocahontas* respectievelijk *Meerlandschap met Pocahontas*, vertaald door Jan H. Mysjkin.[7] Het volgende gesprek geeft een indruk van de manier waarop Schmidt socio- en/of dialecten gebruikt en op welke wijze Mysjkin dit probleem als vertaler probeert op te lossen.

De situatie is als volgt: de ik-verteller en zijn vriend (en voormalig oorlogskameraad) Erich ontmoeten elkaar opnieuw, enkele jaren na de oorlog. Ze brengen een paar dagen samen door aan het Dümmermeer, niet ver van Osnabrück. Nadat Erich (= E) met zijn motorfiets is gearriveerd, ontspint zich het volgende gesprek tussen hem en de verteller (= V):[8]

VI: ‘Ja, n Helles.’	‘Joa, 'n pils.’
‘Erich!!’	‘Erich!!’
E1: ‘Oba 2 Bier!’	‘Ober 2 pils!’
‘Mensch, Du wirst ooch schonn grau!’	‘Ge begint er ook al grijs uit te zien!’
V2: ‘Leidestu immer nock so stark an vapeurs?’	‘Hebt ge nog altijd zoveel last van vapeurs?’
E2: ‘Roochstu immer nock nich wieder?’	‘Zijt ge nog altijd nie opniew beginnen roken?’
V3: ‘Wenn ich ma wer' 200 Eier im Monat haben!’	‘Ne keer da 'k 200 patatten in de moand heb!’
E3: ‘Haste ma wieder was von Ee'm gehört?’	‘Hebt ge nog iet van d'anderen gehoord?’
V4: ‘Sieht aber fantastisck aus!’	‘Ziet er anders geweldig uit!’

7 Na me vrij uitvoerig te hebben verdiept in de vertalingen van *Brand's Haide* en van *Seelandschaft mit Pocahontas*, heb ik veel waardering voor de prestatie van Mysjkin als vertaler van Arno Schmidt. Het zijn uitzonderlijke vertalingen die een groot aantal, prachtige voorbeelden bieden van hoe men de soms onvertaalbaar geachte taal van Arno Schmidt toch kan overbrengen in een andere taal. Over de jongste Schmidt-vertalingen van Mysjkin, vergelijk Keteleer (2001) en Naaijkens (2002).

8 Voor de duidelijkheid geef ik hier alleen de directe rede van de beide protagonisten weer en laat de overige tekstpassages weg.

E4: ‘Leute, die Dick in' Hintern treten möchten, müssen damit immer noch zugeben, dassde vor ihn' stehst!: Fuffzehn Geselln hab ich im Augenblick arbeiten, Spezialist für größere Flächen, da kommt schonn was ein!’	‘Volk dat in uw gat wil stampen, moet doarmee nog altijd toegeven da ge voor ze stoat!: vijftien gasten heb ik voor 't moment in dienst, spesialist groot oppervlaktes, 't komt serjeus wa binnen!’
‘Bloß pollietisch mußte im Augenblick ganz vorsichtich sein - na, ich geb Je'm recht: und wähln tu ich doch, was ich will!’	‘Alleen polletiek moet ge voor 't moment voorzichtig zijn - bwoah, ik geef z'allemoal gelijk: en stemmen doen ik nog wa da 'k will!’
‘Was hälstn Du davon?’	‘Wa peinst gij?’
V5: ‘Auf Landesliste Gesamtdeutsche Volkspartei; im Kreis SPD: Wer mich proletarisiert, muß damit rechnen, daß ich ooch noch Kommune wähl'!’	‘Op nasionoal nivo Gesamtdeutsche Volkspartei; lokoal SPD: en as ze me proletariseren moeten z'ermee rekenen dat ik voor de kommune kies!’
E5: ‘SPD iss zwa ooch nich mehr, wasse wa: wolln ooch schonn <uffrüsten>: Kinder, wo sind die Zeiten hin, wo se im Reichstag jede Heeresvorlage ablehnten?! [...]’	‘De rooien zijn ook nie meer wa ze woaren: ze zijn ook al voor <herbewoapenen>: man, woar is den tijd da z'in 't parlement tegen elk militair voorstel stemden?! [...]’
(Seelandschaft mit Pocahontas, 10-12)	(Meerlandschap met Pocahontas, 11-12)

Ik vat een aantal observaties kort samen: Arno Schmidt heeft een fijn gehoor voor taal en taalverschillen. Hiervan getuigen de levendigheid en natuurlijkheid waarmee zijn dialogen op de lezer overkomen, zodra deze gewend geraakt is aan Schmidts ongebruikelijke en eigenaardige spelling. Deze natuurlijkheid komt niet in de laatste plaats voort uit de nauwkeurige, bijna fonetische weergave van de gesproken taal. Maar gesproken taal - en dat is in dit geval heel belangrijk - betekent niet automatisch dialect of sociolect.

Er zijn drie verschillende taalvormen in de zogenaamde ‘Figurenrede’ te onderscheiden:

1.

Gesproken standaardtaal, ‘hochdeutsche Sprechsprache’ - deze taal-vorm valt eigenlijk alleen op door de weergave van typische fonetische verschijnselen die zich in gesproken taal regelmatig voordoen. Voor de rest is het gewoon standaardtaal: voorbeelden: *Ja, <u>n</u> Helles* (V1),

Leidestu immer noch so stark an vapeurs? (V2) *Sieht aber fantastisch aus!* (V4).[9]
In ons fragment gebruikt alleen de verteller deze taal.

2.

De tweede taalvorm wordt gekenmerkt als substandaard. Ondanks het feit dat de meeste Duitstaligen haar onmiddellijk als *Berlinerisch* zullen identificeren, dient ze functioneel eerder als sociolect te worden beschouwd dan als dialect. Het substandaardkarakter wordt bijzonder duidelijk door afwijkende klinkers, *ooch* in plaats van *auch, roochstu* in plaats van *rauchst du, fuffzehn* en *fuffzich* in plaats van *fünfzehn* en fünfzig, *uffrüsten* en *druff* in plaats van *aufrüsten* en *drauf*. Maar ook op morfologisch en syntactisch vlak zijn er talloze voorbeelden aan te wijzen waardoor het substandaardtalige karakter van deze taalvorm duidelijk wordt. Qua functie symboliseert het vooral proletarische taal. Er is er maar één die deze taal gebruikt, de elders in het boek zo genoemde 'rode' Erich. En wat vooral belangrijk is: er is een wereld van verschil tussen de taal van de ik-verteller en die van Erich.

Maar klopt het werkelijk dat deze proletarische taal door niemand anders dan Erich wordt gebruikt? Als we nog even naar V5 kijken, dan constateren we dat ook de verteller, door een enkele keer het woordje *ooch* te gebruiken, laat zien dat hij zich op een speelse manier van dit register kan bedienen, als hij dat wil. In dit licht is het natuurlijk geen toeval dat in dezelfde zin naast *ooch* ook het woord *proletarisieren* voorkomt.

3.

Taalvorm nr. 3: In V3 geeft de verteller Erich en de lezer te verstaan dat hij zich ook van een dia- of sociolect zou kunnen bedienen. Hij maakt er echter in het hele boek alleen gebruik van in de zin: *'Wenn ich ma wer' 200 Eier im Monat haben'*. Deze zin doet denken aan een soort oostelijk Duits. Aangezien we weten dat Arno Schmidt vanaf 1928 - hij was toen 14 - tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog in Silezië woonde, is deze regionale variant vrij eenvoudig te lokaliseren. De functie in onze context is alleen maar om aan te duiden: Beste Erich (en beste lezer), als ik zou willen zou ik ook zo'n taal kunnen spreken, maar voor de rest hou ik het liever bij de standaard-taal.

9 In de jaren vijftig was alleen *phantastisch* de goede Duitse spelling.

Het verschil tussen de drie geschetste taalvormen is van cruciaal belang voor de typering van de personages. Het is belangrijk voor de figuur van de ik-verteller en zijn positie binnen het verhaal, en voor de lezer tot wie de verteller zich richt. We zien dus ook hier weer de wederzijdse afhankelijkheid van taalkundige aspecten aan de ene en de letterkundige interpretatie aan de andere kant.

Laten we dan nu eens kijken hoe de 'ik' en de 'Erich' in de Nederlandse vertaling spreken. Uit de aangehaalde passage komt duidelijk een aspect naar voren dat ook voor de rest van het boek geldt. In de vertaling is er geen sprake van een verschil in taalgebruik tussen beide personages. Beiden spreken dezelfde taal.[10] Ik wil deze taalvorm hier niet in detail analyseren noch problematiseren. Desondanks is het duidelijk dat wij hier eerder met dialect dan met sociolect te maken hebben. Ook Ton Naaijkens heeft in zijn recensie van de vertaling erop gewezen dat 'dat sterke dialect als zodanig niet voorkomt in het origineel' (Naaijkens 2002, 61).

Waar het mij echter in de eerste plaats om gaat, is het feit dat er geen differentiatie plaatsvindt. Noch tussen de personages - ze gebruiken beiden hetzelfde 'lage' register - noch binnen het taalgebruik van de ik-verteller, die in het Nederlands kennelijk niet over verschillende registers beschikt. Op het letterkundige vlak is het gevolg van dit taalprobleem dat de Nederlandse ik-verteller gedeeltelijk een ander personage wordt dan de Duitse ik-verteller. Hij komt veel minder over als intellectueel en heeft veel minder soeverein de touwtjes van het verhaal in handen, mede doordat er ook qua taal veel minder afstand tegenover de overige personages bestaat.[11].

We mogen hieruit de algemeen geldige conclusie trekken dat het voorkomen van taalvariatie in literatuur een taalkundige *en* een letterkundige benadering vergt. De gekozen taalvorm levert immers altijd een bijdrage als het gaat om de letterkundige typering van de personages. Met name bij het vertalen dient men bijgevolg met deze dubbele benadering rekening te houden.

10 Om er zeker van te zijn dat dit niet alleen mijn indruk als niet-native speaker is, heb ik deze tekst en nog andere omvangrijkere passages uit het boek aan Nederlandse en Vlaamse collega's voorgelegd, die mijn indruk unaniem hebben bevestigd.

11 Ook Naaijkens wijst op de gevolgen van de door Mysjkin gekozen dialectvorm: 'Mysjkin gaat te ver en maakt de geestige tekst door het te opvallende dialect lollig, wat iets anders is dan geestig' (Naaijkens 2002, 61)

Resumé

Ik heb geprobeerd duidelijk te maken dat er ondanks de grenzen en confronterende tendensen tussen taal- en letterkunde nog altijd raakvlakken tussen beide disciplines bestaan. Daartoe behoren onder meer de twee hier behandelde aspecten: taalvariatie en stijl. Met name de stilistiek vormt van oudsher een schakel tussen taal- en letterkunde, zij het een schakel die binnen de neerlandistiek sinds lang verwaarloosd wordt.[12]

Bibliografie

Primaire literatuur

Nooteboom, Cees: *Philip en de anderen*. Amsterdam, 1955. [Gebruikte uitgave: 7de druk, Amsterdam, 1981.]
Nooteboom, Cees: *Das Paradies ist nebenan*. Aus dem Niederländischen von Josef Tichy. Düsseldorf en Köln, 1958. [Gebruikte uitgave: Neuausgabe mit einem Nachwort des Autors, Frankfurt am Main, 1992 (suhrkamp taschenbuch 1867).]
Nooteboom, Cees: *Philip und die anderen*. Aus dem Niederländischen von Helga van Beuningen. Mit einem Nachwort von Rüdiger Safranski, Frankfurt am Main, 2003.
Schmidt, Arno: *Seelandschaft mit Pocahontas*. 1955. [Gebruikte uitgave: Frankfurt am Main, 2003 (Bibliothek Suhrkamp 1365).]
Schmidt, Arno: *Meerlandschap met Pocahontas*. Vertaald door Jan H. Mysjkin. Utrecht, 2002.

12 In dit opzicht is het verheugend dat de eerste bijdrage in het nieuw opgerichte internet-tijdschrift *Neerlandistiek.nl* 'Over stijl' handelt. Anbeek en Verhagen (2001) baseren zich bij hun stijlanalyse onder andere op de methode van Leech en Short (1981), die in de Nederlandse vertaalwetenschap al eerder werd geïntroduceerd door Langeveld (1986).

Secundaire literatuur

Anbeek, Ton en Verhagen, Arie: 'Over stijl'. *Neerlandistiek.nl*, artikelnr. 0101, 2001.
Broeck, Raymond van den: 'Verschuivingen in de stilistiek van vertaalde literaire teksten: een semiotische benadering'. *Linguïstica Antverpiensia* 18/19 111-146 (1984/85).
Eickmans, Heinz: 'Dialekt als Problem des Literaturübersetzens. Grundsätzliche Überlegungen anhand eines Fallbeispiels aus Cees Nootebooms Roman "Rituale"'. Robert Damme et al. (Hrsg.), *Von* Beschrivinge *bis* Wibbelt: *Felder niederdeutscher Forschung*. Festgabe für Hans Taubken zum 60. Geburtstag. [= Niederdeutsches Wort 43 (2003)] Münster, 2003, 271-285.
Hausmann, Frank-Rutger en Stammerjohann, Harro (Hrsg.): *Haben sich Sprach- und Literaturwissenschaft noch etwas zu sagen?* (Abhandlungen zur Sprache und Literatur 100) Bonn, 1998.
Keteleer, Hilde: 'Wat je je bij "Einfachdeutsch" van Arno Schmidt en "eenvoudige taal" van Jan Mysjkin moet voorstellen'. *Filter* 8, 1, 36-41 (2001).
Langeveld, Arthur: *Vertalen wat er staat*. Amsterdam, 1986.
Leech, Geoffrey N. en Short, Michael H.: *Style in fiction. A linguïstic introduction to English fictional prose*. Londen en New York, 1981 [14de druk 1999].
Leuven-Zwart, Kitty M. van: *Vertaalwetenschap. Ontwikkelingen en perspectieven*. Muiderberg, 1992.
Naaijkens, Ton: Recensie: 'Arno Schmidt, Meerlandschap met Pocahontas'. *Filter* 9, 3, 61-63 (2002).
Renkema, Jan en Bleijzer, Femke de: 'Stijlvol vertalen'. Paul Gillaerts (red.), *Effata. Beschouwingen over bijbelvertalen en stijl*. Antwerpen, 2000.

Schreiber, Michael: ‘Stilistische Probleme der niederländisch-deutschen Übersetzung’. *Linguïstica Antverpiensia* XXVI, 103-126 (1992).
Toury, G.: *In search of a theory of translation*. Tel Aviv, 1980.

Canon? Welke canon?

Jane Fenoulhet

Aanleiding tot deze bespiegelingen over de rol van de literaire canon bij cultuuroverdracht, is een project om een geschiedenis te maken van schrijvende Nederlandse vrouwen in de periode 1919-1968. Deze geschiedenis wordt in het Engels geschreven voor een breed wetenschappelijk publiek. In eerste instantie wordt gedacht zowel aan collega's in de neerlandistiek als aan academici buiten Nederland en België die werkzaam zijn in vrouwenstudies, vergelijkende literatuurwetenschap, cultuurgeschiedenis, Europese studies en dergelijke vakken, die een Nederlands perspectief willen toevoegen aan hun interessegebied. Zo'n oriëntatie van deze geschiedenis in de maak heeft geleid tot lastige vragen zoals: Indien ik me wil baseren op de Nederlandse vrouwencanon, waar vind ik die? Bestaat zoiets? Of kan ik beter uitgaan van een *de facto* canon - het corpus van teksten die toevallig vertaald zijn in het Engels? Of zal het neerkomen op compromis en pragmatiek? Zo ja, dan zijn er richtlijnen nodig om methodologisch consequent te blijven.

Enkele grondbegrippen

Voor alle duidelijkheid dienen eerst enkele grondbegrippen uitgelegd te worden, want hier ligt de kern van de confronterende tendensen. De fundamentele kwestie is er één van oriëntatie bij cultuuroverdracht: kiest men voor het perspectief van de broncultuur - in dit geval de Nederlandse - of kiest men voor het perspectief van de ‘host’-cultuur? Bij het bepalen van een basisstandpunt is een compromis uitgesloten. Uit de term ‘host’-cultuur kan dit standpunt al afgelezen worden: ik heb gekozen voor een extramuraal perspectief. De term ‘host’-cultuur impliceert dat de vertaalde Nederlandse teksten die aan de Engelstalige lezers gepresenteerd worden, als het ware te gast zijn bij de Engelse cultuur. De term ‘host culture’ wordt in het Engels gebruikt in discussies op het gebied van vertaalstudies om aan te geven dat de cultuur waar een vertaling terechtkomt een zekere controle

over het proces heeft (zie bijvoorbeeld Kittel 1995 verderop). Alternatieve termen voor het onmogelijke woord ‘host’-cultuur zijn ‘ontvangende cultuur’ en ‘doelcultuur’, maar deze termen getuigen naar mijn idee van een oriëntatie op de broncultuur, in casu de Nederlandse, omdat ze een nogal passieve houding van de andere cultuur impliceren en suggereren dat de impuls voor het culturele verkeer vanuit Nederland komt.

Zelfs bij het begrip cultureel verkeer zijn enkele kanttekeningen gewenst. Ten eerste, dat het belangrijk is om de impuls te analyseren achter de beweging van de ene cultuur in de richting van de andere. Kunnen we van een trek- of een duwbeweging spreken? In het geval van de hier beschreven geschiedenis: trekt de Engelse cultuur de Nederlandse naar zich toe, of duwt de Nederlandse cultuur haar producten als het ware naar de Engelse cultuur toe? Waar het eigenlijk om gaat, is macht in de zin van: wie bepaalt wat geschikt is voor de ‘host’-cultuur, de culturele gastheren en-vrouwen of de gasten? De tweede kanttekening betreft het punt dat het in principe om tweerichtingsverkeer gaat, of op zijn minst om de mogelijkheid van verkeer in beide richtingen, zodat culturele producten eyentueel uitgewisseld kunnen worden. Zo'n uitwisseling zou op zijn beurt weer de mogelijkheid bieden tot wederzijdse beïnvloeding, wat eventueel tot een betere verdeling van macht zou kunnen leiden.

Deze hele kwestie van oriëntatie bij cultuuroverdracht kan ook verwoord worden in (post)koloniale termen: welke van de twee culturen wordt de ‘andere’ cultuur? In een artikel in *NEM* heeft Pieter van der Vorm (1999) het goed gezien toen hij van ‘letterkundig imperialisme’ sprak in verband met het fungeren van de intramurale canon als standaard voor de extramurale vakgroepen. Volgens hem leidt ‘het standpunt van de intramuralisten ertoe dat de extramurale vakgroepen hooguit kunnen fungeren als dependances van de intramurale neerlandistiek’. Hiervan ben ik me misschien sterker bewust dan mijn Nederlandse of Vlaamse collega's, om de zaak even vanuit persoonlijke ervaring te benaderen. Hoewel ik net zoals de collega's werkzaam ben in de extramurale neerlandistiek, blijft de Nederlandse cultuur voor mij een andere cultuur die ik goed ken, maar waarin ik niet woon en niet ben opgegroeid. En hierin ligt de kern van het conflict: de kloof tussen twee culturen waardoor de andere eeuwig anders blijft.

De machtskwestie heeft duidelijke gevolgen voor de manier waarop met de canon wordt omgegaan. Maar voordat ik laat zien hoe ik met de Nederlandse canon ben omgesprongen, wil ik eerst aandacht besteden aan

het begrip ‘canon’ dat zo vaak gebruikt wordt, dat iedereen wel een voorstelling heeft van wat het inhoudt. Toch zitten er problematische kanten aan die te maken hebben met het operationaliseren van het begrip wanneer men praktisch bezig is, want je kunt de canon overal zoeken, maar vinden zul je hem nooit. Hij blijft ongrijpbaar. Iedereen construeert de canon voor zichzelf óf via een proces van osmose, óf - voor degenen die wat verder afstaan van het literaire leven in Nederland en Vlaanderen - door te zoeken in literatuurgeschiedenissen, literatuurlijsten, lijsten van prijzen, bloemlezingen, enzovoort, om te zien welke schrijvers erin voorkomen. De aldus verkregen realisatie van de canon heeft de vorm van een lijst of corpus.

Wisselwerking literatuurgeschiedenis en canon

Bij de allereerste discussies rondom de nieuwe Nederlandse literatuurgeschiedenis op een door de Nederlandse Taalunie georganiseerde studiedag, zei Dirk De Geest (1997) dat ‘een literatuurgeschiedenis niet als primaire taak heeft om canonvormend op te treden’, maar hij geeft toe dat dit een neveneffect kan zijn. Jaap Goedegebuure (1997) was van mening dat ‘literatuurgeschiedschrijvers niet alleen bezig [zijn] met het bijeenbrengen van een corpus, maar in hoge mate met de vorming van of aanscherping van de canon.’ Het was geen toeval, meen ik, dat Riet Schenkeveld in haar reactie op De Geest benadrukte dat een nieuwe literatuurgeschiedenis wel moet aansluiten bij huidige waarden ‘als wij een boek tot stand willen brengen dat wij niet alleen voor onszelf schrijven, maar dat ook op welke manier dan ook gaat functioneren in het moderne culturele kader.’ Zij pleitte voor de opname van vrouwen in de literatuurgeschiedenis als gelijkwaardige auteurs.

Heb ik, om nu eindelijk aandacht te schenken aan het idee van een buitenmurale Nederlandse literatuurgeschiedenis, enige verantwoordelijkheid tegenover de Nederlandse canon in de vorm van een verplichting om mijn verhaal over schrijvende vrouwen in Nederland erop te baseren? Aangezien ik al duidelijk heb gemaakt dat mijn voorkeur uitgaat naar een oriëntatie op de host-cultuur luidt mijn antwoord: nee, geen verplichting, want ik laat mijn keuzes in eerste instantie afhangen van de preoccupaties van de Engelse academie of anders gezegd: mijn literatuurgeschiedenis wordt afgestemd op de aldaar heersende waarden. Het zal niemand verbazen dat

in het geval van schrijvende vrouwen deze aanpak handig bleek te zijn vanwege de minimale aanwezigheid van schrijvende vrouwen in de Nederlandse canon. Zoals Marianne Vogel (1999) het uitdrukt ten opzichte van *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, 'vrouwelijke auteurs en het genderperspectief hebben slechts een incidentele plaats gekregen.' Het aandeel van vrouwen in de nieuwe Nederlandse literatuurgeschiedenis zal hopelijk groter zijn dan in de huidige canon, maar zonder echt groot te zijn, vermoed ik. Vogel lijkt wat positiever ingesteld en spreekt hoopvol over 'een structureel andere opbouw' en 'ongegenderd taalgebruik.' In het geval dat vrouwen toch een verhoudingsgewijs te klein percentage van de inhoud in beslag blijken te nemen, wil ik aandacht vragen voor de suggestie dat dit ruimte open zou laten voor een canonvormende bijdrage van de kant van welke vrouwengeschiedenis dan ook, zelfs uit de hoek van het Engelse taalgebied.

Achtergrond tot de 'host'-cultuur

Voor het maken van een literaire geschiedenis van schrijvende vrouwen voor de Engelse markt, moet men zich bewust zijn van zekere contrasterende tedensen voor wat betreft attitudes ten aanzien van literatuurgeschiedenis en canon in Engeland en Nederland. Het onbegrip, als ik Engelse collega's vertel over de nieuwe Nederlandse literatuurgeschiedenis, kan beschouwd worden als een symptoom hiervan. Wanneer een boek voor de Brits-Engelse markt wordt geschreven, weet men dat het boek in principe toegankelijk is, niet alleen voor de andere Engelstalige culturen, maar ook voor de globale markt. Eén van de gevolgen hiervan is dat uitgevers weinig risico lopen met geschiedenissen, encyclopedieën en bloemlezingen van Engelse literatuur, die namelijk niet gesubsidieerd hoeven te worden. Dit betekent dat de heersende houding er één is van 'Alles mag' of 'Je doet maar'. Er is geen 'gezaghebbend handboek', om de woorden van de Raad voor de Nederlandse Taal en Letteren te citeren. Zelfs het begrip canon is wat losser. Mede door toedoen van uitgeverijen als Virago en van feministische literatuurstudies is het vrouwenaandeel in de canon sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw aanzienlijk groter geworden, zoals ook de canon zélf trouwens, die lijkt uit de dijen als een heelal na de explosie. Vandaar dat er nu zelfs ruimte is voor verhalen over andere literaturen dan de Engelstalige.

Wat is de rol van vertaalde literatuur binnen het Engelse literaire systeem? Zou die ooit een plaats kunnen verwerven in de canon? Volgens Harald Kittel (1995) wel: 'In bepaalde gevallen hebben individuele vertalingen erkenning gekregen als cultuurgoed zonder meer, en zijn om die reden opgenomen in de literaire canons van de "host"-culturen'.[1] Er zijn inderdaad buitenlandse auteurs, of liever gezegd bepaalde werken van buitenlandse auteurs die voor Engelse begrippen als het ware genaturaliseerd zijn, zoals bijvoorbeeld Dostojevski of Flaubert, van wie men zich nauwelijks realiseert dat hun werk via vertalingen verkregen is. In deze canonexpansie is ook plaats gemaakt voor het dagboek van Anne Frank, want de literatuur van de holocaust wordt tegenwoordig belangrijk geacht. Het is natuurlijk een klein percentage van vertaald werk dat het zover brengt, maar in principe zou een Nederlandse auteur een kans hebben als zijn of haar werk aansluit bij heersende tendensen en vooral bij nieuwe ontwikkelingen.

Wat het maken van een Nederlandse vrouwenliteratuurgeschiedenis betreft, heb ik de volgende richtlijn gehanteerd: ik heb de voorkeur gegeven, voor zover beschikbaar, aan vertaald werk, maar alleen binnen het oeuvre van een bepaalde auteur. De keuze van te bespreken schrijfsters werd eerst vastgesteld aan de hand van overwegingen die rekening hielden met beide canons, maar vooral met raakvlakken met de Engelse literatuurstudie. Om een voorbeeld te geven: op basis van vertaald werk blijkt de belangrijkste Nederlandse schrijfster van de jaren dertig Jo van Ammers-Küller te zijn. Er is echter geen hoofdstuk aan haar gewijd omdat Ina Boudier-Bakker met *De moderne vrouw en haar tekort* mooi aansluit bij eenzelfde soort richting in Engeland.

De praktijk

Mijn eerste taak voor de periode 1919-1968 was het construeren van een inclusieve vrouwencanon voor de Nederlandse letterkunde. Deze zou de basis vormen van het eerste hoofdstuk dat een overzicht van schrijfsters en hun globale thema's ging presenteren, tegelijkertijd met een overzicht van de veranderende positie van de vrouw in de Nederlandse maatschappij. Elk

1 'In some instances, individual translations have been acknowledged as culturally significant achievements in their own right, and have consequently been adopted into the literary canons of the host cultures'.

van de daarop volgende hoofdstukken gaat dieper in op het werk van één of twee vrouwen. Zoals ik al duidelijk heb gemaakt, waren de criteria voor de selectie van deze schrijvende vrouwen anders dan bij een traditionele literatuurgeschiedenis, want ik wilde aansluiten bij de feministische traditie en de interesse voor gender aan de Engelse universiteiten. Dus bestond de focus van de literatuurgeschiedenis uit de thematiek rond het vrouw-zijn, vooral pogingen tot revisie van de traditionele rol van de vrouw in de maatschappij en verschuivingen in het vrouwelijk bewustzijn. U ziet het al: met deze criteria zijn alle literaire producten van vrouwen in principe interessant omdat elke vrouw, feministe of niet, vanuit haar vrouw-zijn de wereld bekijkt. Wat dit betreft ben ik het eens met de inleiding tot *Met en zonder lauwerkrans*, de geschiedenis van schrijvende vrouwen in Nederland uit de vroegmoderne tijd, geredigeerd door Riet Schenkeveld. Daar staat: 'De bedoeling van dit boek is niet het opduiken van literaire pareltjes, maar veeleer literair-historisch, literair-sociologisch en zelfs cultuurhistorisch' (6). Bovendien sluiten mijn criteria mannen principieel uit en discrimineren ze niet tussen wat als literatuur mag gelden en wat niet. Het was juist het begrip literatuur waarvan tussen de twee wereldoorlogen gebruik werd gemaakt om vrouwen uit de literaire kringen uit te sluiten. De makers van *Met en zonder lauwerkrans* vinden de vraag 'of dit alles nu tot de literatuur behoort [...] anachronistisch'.

Voor het overzicht van de periode 1919-1968 werd ik op weg geholpen door een vroege geschiedenis van Nederlandse schrijfsters - het proefschrift van Annie Romein-Verschoor (1935), *Vrouwenspiegel* - door algemene literatuurgeschiedenissen, recensies, catalogussen, bloemlezingen enzovoort. De resultaten van dit onderzoek kwamen zo volledig mogelijk aan bod in het eerste hoofdstuk, een overzicht van de veranderende positie van de vrouw in de Nederlandse maatschappij vergeleken met die van de vrouw in de Belgisch-Vlaamse samenleving, en daardoorheen geweven het verhaal van al die schrijvende vrouwen. Wat de Vlaamse kant van de zaak betreft was ik me sterk bewust van een zekere verplichting informatie de verschaffen over het Nederlandse taalgebied in zijn geheel. In het overzicht is gepoogd om genoeg aandacht aan Vlaanderen te besteden zodat Vlaamse schrijfsters niet incidenteel aanwezig zijn.

Na dit overzicht volgen portretten van geselecteerde schrijfsters en hun werk, met aandacht voor biografische gegevens en de receptie van het werk. De receptieanalyse heeft als functie het leggen van verbanden met de

dominante cultuur. In de periode voor de Tweede Wereldoorlog liet de kritiek heel vaak conflicten zien tussen de schrijfsters en de veelal mannelijke professionele lezers. Na de oorlog leek de kritiek soms milder, bijvoorbeeld in het geval van Vasalis, maar vaak baseerden de mannelijke recensenten hun oordeel op een vrouwbeeld dat hun lezing van het werk ernstig beperkte. De receptie van Blamans *Eenzaam avontuur* (1948) riep veel conflicten op en liet zien dat het huwelijk als instelling nog fel verdedigd werd. Naast biografische gegevens en receptieanalyse wordt veel aandacht besteed aan tekstanalyse met als uitgangspunt de vrouwelijke oriëntatie van de behandelde tekst. Bij de analyse van teksten werd veelvuldig geciteerd óf uit bestaande vertalingen óf via teksten die ik zelf vertaalde.

Van de geselecteerde schrijfsters zijn er vier die in zeker opzicht tot de Nederlandse canon behoren, hoewel de behandeling in veel literatuurgeschiedenissen vaak niet uitvoerig is. De keuze viel als volgt uit:

- Carry van Bruggen en Ina Boudier-Bakker: beiden in de tweede helft van de negentiende eeuw geboren met een leeftijdsverschil van zes jaar; beiden gepreoccupeerd met het gezinsleven vanuit vrouwen- en kinderperspectief, maar de eerste radicaal wat betreft haar filosofie en haar schrijfstijl terwijl de tweede met de dominante cultuur meewerkt. Pas aan het eind van haar lange schrijfcarrière komt Boudier-Bakker tot dezelfde conclusie als Carry van Bruggen: dat mannen en vrouwen voor een leefstijl moeten kiezen waarmee ze tevreden kunnen zijn, ook al betekent dit ingaan tegen de burgerlijke moraal.
- Anne Frank en Etty Hillesum. Dit hoofdstuk sluit aan bij de grote interesse voor holocaust-studies, bovendien zijn er versies van de dagboeken in vertaling verkrijgbaar. Beide schrijfsters laten de grens tussen dagboek en autobiografie vervagen. Hun verhaal van zelfontwikkeling houdt een herziening in van de traditionele rol van de vrouw. Dit komt niet altijd goed aan het licht door redactionele wijzigingen en/of gebrekkige vertalingen, vandaar dat aandacht besteed wordt aan *close reading* van verschillende versies.
- Vasalis. Het poëziehoofdstuk - om een idee te geven van alle genres die beoefend worden door vrouwen. Het thema van de behoefte van de getrouwde vrouw aan autonomie wordt besproken tegen de achtergrond van recensenten die vasthouden aan het idee van een vrouwelijk mysterie.

De nadruk op individuele beleving van de wereld gepaard met mystiek wordt vergeleken met Van Bruggen, Hillesum, Woolf, Stein, maar ook met Engelse romantische dichters en T.S. Eliot.

- Anna Blaman. Haar aandacht voor gemarginaliseerde mensen, vooral ongetrouwden, zieken, ongelukkigen, leden van de kleine burgerstand en homoseksuelen betekent een uitbreiding van het vrouwelijk bewustzijn en vervaging van de strikte gendergrenzen. In dit opzicht heeft ze iets gemeen met Virginia Woolf, hoewel haar romans zowel qua het uitgebeelde milieu als hun thema van liefde in conflict met traditionele normen eerder veel gemeen hebben met sommige Engelse *angry young men*. Eén van haar romans is vertaald.
- Hella Haasse. Een paar boeken uit het omvangrijke oeuvre zijn in het Engels vertaald. Haar thema van het ontwikkelen van een eigen identiteit voor de vrouw binnen het huwelijk - weerstand binnen de traditionele structural - alsook het thema van het moederschap zijn weliswaar *woman-centred*, maar Haasse heeft ook aandacht voor de plaats van de man in de maatschappij. Als essayiste is ze thuis in de Europese literaturen.

Conclusie

Het allerbeste resultaat van het maken van een geschiedenis van schrijvende Nederlandse vrouwen voor de Engelstalige markt zou zijn dat deze een canonvormende werking zou hebben; dat wat Joep Leerssen (2001) zei met betrekking tot *Met en zonder lauwerkrans* ook toepasbaar zou kunnen zijn op deze geschiedenis van vrouwen in de twintigste eeuw: '[...] geen *gevolg* van een al eerder bestaand selectief canonisatieproces, eerder zijn *intentie*: het tot stand brengen van een nieuwe canon, als het ware, om een tegenwicht te bieden aan eeuwen van verwaarlozing en marginalisatie' (252).[2] Het is te hopen dat zo'n nieuwe canon zal leiden tot het uitbreiden van de canon, waarbij de geschiedenis van schrijvende vrouwen geïntegreerd wordt met wat vroeger als het hoofdverhaal gold.

2 '[...] not a *result* of a pre-existing selective canonization process but rather its *intention*: to establish a new canon, as it were, to redress the balance of centuries of neglect and marginalization'.

In antwoord op mijn oorspronkelijke vragen: ‘Canon? Welke canon?’ kan ik constateren:

- Vanuit Engelse optiek heeft de Nederlandse canon geen gezaghebbende functie.
- Vanuit vrouwenoptiek heeeft de Nederlandse canon nog geen belangrijke functie
- Vanuit vrouwenoptiek lijkt een uitgebreide Nederlandse canon waarin schrijvende vrouwen geïntegreerd zijn wenselijk.

Bibliografie

Geest, D. De: ‘Knuvelder voorbij - voorbij Knuvelder’. H. Bekkering en A.J. Gelderblom (red.), *Veelstemmig akkoord. Naar een nieuwe literatuurgeschiedenis*. Den Haag, 1997, 17-26.

Goedegebuure, J.: ‘Lezing’. H. Bekkering en A.J. Gelderblom (red.), *Veelstemmig akkoord. Naar een nieuw literatuurgeschiedenis*. Den Haag, 1997, 68-71.

Leerssen, Joep: ‘Woman authors and literary history’. Suzan van Dijk et al. (eds.), *Writing the history of women's writing*. Amsterdam, 2001.

Kittel, Harald: ‘Anthologies of literature in translation: the Göttingen research project’. Harald Kittel (ed.), *International anthologies of literature in translation*. Berlijn, 1995, 271-278.

Morris, Pam: *Literature and feminism*, Oxford, 1993.

Romein-Verschoor, Annie: *Vrouwenspiegel*. Nijmegen, 1977.

Schenkeveld-van der Dussen, M.A.: ‘Reactie’. H. Bekkering en A.J. Gelderblom (red.), *Veelstemmig akkoord. Naar een nieuwe literatuurgeschiedenis*. Den Haag, 1997, 31-34.

Schenkeveld-van der Dussen, Riet (red.): *Met en zonder lauwerkrans: schrijvende vrouwen uit de vroeg-moderne tijd 1550-1850: van Anna Bijns tot Elise van Calcar*. Amsterdam, 1997.
Vogel, Marianne: 'Intra- en extramurale geschiedschrijving'. *Neerlandica Extra Muros* XXXVII, 2, 8-14 (1999).
Vorm, Pieter van der: 'Een literaire canon met een kuiltje jus'. *Neerlandica Extra Muros* XXXVII, 2, 1-7 (1999).

De tijd gestulpt: Nederlandse grammaticale resten in niet-Standaardafrikaans

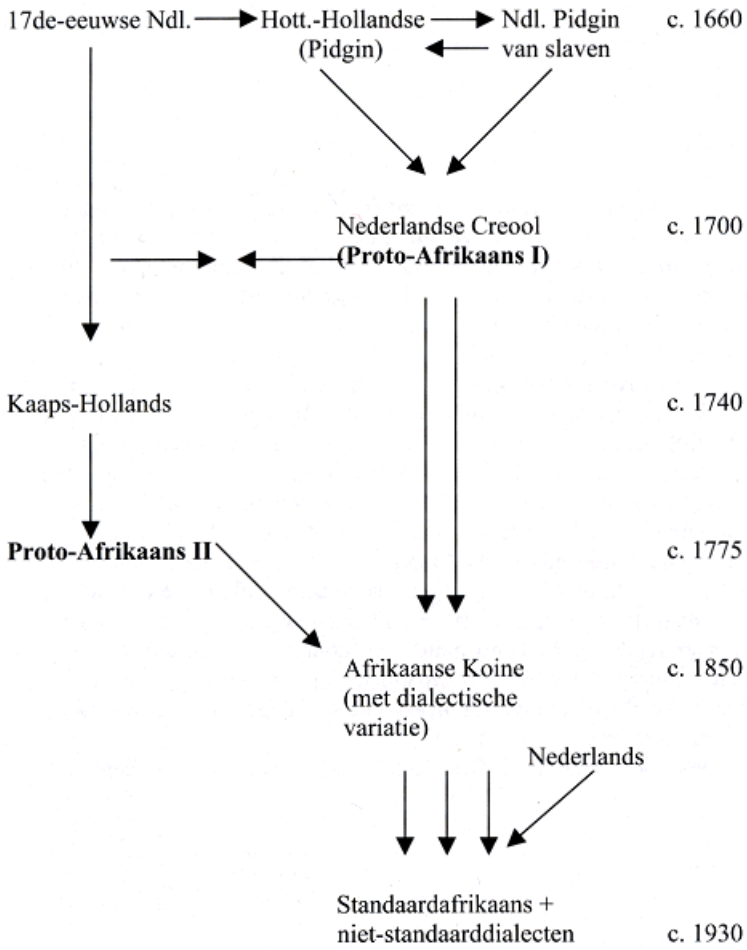
H.P. Grebe

1. Inleiding

In een artikel getiteld ‘From Khoekhoe foreigntalk via Hottentot Dutch to Afrikaans: the creation of a novel grammar’, geeft Den Besten (1989) een geïtegreerd overzicht van het ontstaan van het Afrikaans. Zijn hoofdthese is dat het ontstaan van een apart Afrikaans grammaticaal systeem alleen verklaard kan worden indien het linguïstische gedrag van de autochtone Khoikhoi erbij betrokken wordt.

Hij relativeert deze volgens hem bepalende factor echter door te stellen dat het niet de hele waarheid vertolkt. Hij wijst erop dat de Kaapkolonie linguïstisch heel complex was, Naast het Nederlandse pidgin van de Khoikhoi dat mettertijd, zij het in wat aangepaste vorm, door de slaven werd overgenomen en dat rond 1700 stabiliseerde tot Proto-Afrikaans I en langzamerhand creoliseerde, werd er ook het Kaaps-Hollands van de kolonistische (burgerlijke) bevolking gesproken. Dit Kaaps-Hollands ontwikkelde zich rond 1775 tot een soort vereenvoudigde Nederlandse omgangstaal (Proto-Afrikaans II). Beide protovormen van het Afrikaans vertoonden reeds eigenschappen die later modem Standaardafrikaans zouden kenmerken. De twee protovormen van Afrikaans versmolten omstreeks 1850 ten gevolge van heersende sociale factoren tot wat Den Besten een *Afrikaanse Koine* noemt.

Deze zienswijze geeft Den Besten weer in het volgende diagram:

De genealogie van het Afrikaans (Den Besten 1986, 226)

Over hoe het versmeltingsproces precies verlopen is, weten we nog maar weinig. Toch lijkt het erop dat bepaalde typische kenmerken van Proto-

Afrikaans II erin zijn geslaagd tot het Afrikaanse koine door te dringen. Tijdens het latere standaardiseringsproces dat rond het eind van de negentiende eeuw begon, hebben deze kenmerken zich niet kunnen handhaven door hun inherente vreemdheid aan Proto-Afrikaans I.

In dit artikel wordt nader ingegaan op het linguïstische karakter van het Kaaps-Hollands (het latere Proto-Afrikaans II) dat toch wezenlijk Nederlands bleef, afgezien van bepaalde Afrikaanse eigenaardigheden. Waarom deze kenmerken tijdens het standaardisatieproces van het Afrikaans het onderspit hebben gedolven, en wat daaruit kan worden afgeleid betreffende de ontstaansgeschiedenis van het Afrikaans, wordt voorts in ogenschouw genomen. Enkele van deze kenmerken van het vroegere Kaaps-Hollands die heden ten dage voortleven in het dialectisch taalgebruik van het zogenaamde Overberg-gebied (ongeveer tweehonderd kilometer ten oosten van Kaapstad) worden nader bekeken.

2. Continuïnteit versus convergentie

In Zuid-Afrika wordt, anders dan in Den Bestens beschouwing, algemeen aanvaard dat Standaardafrikaans volgens andere wegen en krachten tot stand is gekomen. Pas voor het begin van de Grote Trek (1836) wordt er op grond van linguïstisch-geografische principes en ook van sociale omstan-digheden drie variëteiten van het Afrikaans onderscheiden. De volgende drie variëteiten oftewel dialectbundels worden in de literatuur onder-scheiden (Van Rensburg 1984, 514; 1989, 436-467 en 1990, 66-67; Ponelis 1987, 9; Du Plessis 1987a, 108 e.v.; 1987b, 144 e.v,):

- Kaaps Afrikaans/Zuidwestelijk Afrikaans;
- Oranjerivierafrikaans/Noordwestelijk Afrikaans; en
- Oostgrensafrikaans/Oostelijk Afrikaans.

Volgens Van Rensburg heeft het Oostgrensafrikaans zich ontwikkeld uit niet-standaardvormen van het Nederlands die werden gesproken door de Vrijburgers en Veeboeren die later het binnenland zijn ingetrokkken. Deze variëteit heeft zich als taalvorm een korte tijd aan de oostgrens van de vroege negentiende eeuw kunnen stabiliseren en werd later door de Grote Trek in het binnenland verspreid. Deze variëteit ligt volgens Van Rensburg aan de basis van modern Standaardafrikaans. Tegenover deze variëteit van

continuering bestaat er ook nog Kaaps Afrikaans dat teruggaat op intertaal-vormen, en dat werd gesproken door de vroegere slavengemeenschap en hun nakomelingen aan de Kaap. Ook Oranjerivierafrikaans is een contact-variëteit en gaat volgens Van Rensburg terug op vreemdetaalverwerving van niet-standaardvariëteiten van het Nederlands door Khoisprekers. Tegenwoordig wordt het hoofdzakelijk gebezigd door de bruine mensen van het Kaapse noordwestelijke binnenland en de zuidelijke Vrijstaat alsook enkele kleinere gebieden elders.

Deze enigszins gecanoniseerde beschouwing van Standaardafrikaans als wezenlijk voortgezet Oostgrensafrikaans (wellicht met invloeden vanuit het Kaaps en Oranjerivierafrikaans) houdt in dat het belangrijke aandeel dat uitging van de aanleerderskrachten[1] in het ontstaan van het Afrikaans te gemakkelijk naar een zijlijn geschoven kan worden. Het werk van Den Besten biedt een mogelijke alternatieve beschouwing waarin het aandeel van de aanleerdersvariëteiten wel pertinent kan worden verantwoord.

Een bijkomend problematisch aspect van de continueringshypothese is dat ze een numeriek en cultureel belangrijk gedeelte van de blanke kolonistische bevolking gewoon buiten beschouwing laat. Volgens Muller (1987, 146) had de Kaapkolonie omstreeks 1834 vlak voor de Grote Trek een bevolking van 150.000 zielen. Hiervan waren 70.000 blank en 80.000 bruin (slaven en anderskleurigen). Onder de kolonisten aan de oostgrens bevonden zich ongeveer 4.000 Engelsen zodat slechts 28% van de Hollandssprekende blanken zich aan de oostgrens bevond. De overige 72% woonde in Kaapstad en op het onmiddellijk omringende platteland, het zogenaamde Boland, en in de trekboergebieden over de bergen, maar buiten het gebied van de oostgrens.

De Swellendamse data en het Dagboek van Johanna Duminy (1797) die in het hierna volgende onder de loep worden genomen, zijn representatief voor deze belangrijke spraakgemeenschap. Binnen het kader van Den Bestens uiteenzetting vertegenwoordigen het Dagboek *Proto-Afrikaans II*

1 De term ‘aanleerder’ zoals in ‘aanleerderskrachten’ en ‘-variëteit’, functioneert binnen de zogenaamde ‘Intertaalziening’ van T2-verwerving door volwassenen (Van Rensburg 1992, 307 e.v.). Als een volwassene een tweede taal spontaan probeert te verwerven om welke redenen dan ook, bereikt hij doorgaans geen perfectie in de tweede taal. Zijn vorm van de doeltaal blijft steken ergens tussen de brontaal en de doeltaal. Zo'n intertaal/‘aanleerdersvariëteit’ heeft een eigen interne dynamiek. Deze ‘aanleerderskrachten’ veroorzaken onder andere substratumkenmerken in de ‘aanleerdersvariëteit’ alsook een neiging tot het regulariseren van ondoorzichtige grammatische systemen zoals bij de onregelmatige werkwoorden.

en de Swellendamse data de *Afrikaanse koine* van rond 1850 waaruit het Standaardafrikaans is voortgekomen.

3. De Swellendamse data

De Swellendamse data kwamen tot stand in 1987 tijdens een veldwerk-expeditie die tot doel had een indruk te krijgen van het taalgebruik van de trekboeren 'over de bergen van Afrika'. Ik heb alleen respondenten geselecteerd van 75 jaar en ouder die minstens Swellendammers van de derde generatie waren (één respondent was 94 en een andere 103). Deze mensen hebben hun Afrikaans dus verworven op basis van het Afrikaans van sprekers die omstreeks 1870 waren geboren. Alles bij elkaar werden er dertig interviews op band vastgelegd. Hiervan werd telkens, op grond van de verschijnselen die nog besproken zullen worden een representatieve selectie gemaakt.

Op twee na hadden alle geïnterviewden wier taalgebruik hieronder wordt besproken zelfs niet eens de dorpsschool bezocht, maar een zoge-noemde 'plaasskool' dichtbij hun thuisboerderij gelegen. Zeven respondenten zaten niet langer dan vijf tot zes jaar in de schoolbanken.

3.1 Het Dagboek van Johanna Duminy

Alvorens dieper in te gaan op de Swellendamse data, is het nuttig even stil te staan bij het dagboek van Johanna Duminy. Johanna Margareta Duminy was de tweede dochter van Benjamin Nöthling, afkomstig uit Dietz in Duitsland en de Kaaps geboren Johanna Lombard van Hugenotenafkomst. Zij was getrouwd met een Franse officier die in dienst was getreden van de Compagnie. Het echtpaar was vermogend en ze brachten meermalen lange periodes door op hun 'plaas' Bokriver in de Overberg niet ver van Swellendam.

Het citaat hieronder komt uit een fragment van het dagboek dat Johanna op Bokrivier schreef en bestrijkt de periode 25 november 1797 tot en met 12 december 1797. Haar taalgebruik is representatief voor een 'gecontamineerd' Hollands zoals het werd gesproken door 'de meer beschaafden der Christelijke en voorname volksklasse aan de Kaap' (Swaving 1927). Met haar dagboek bezitten wij een document waardoor we

naar alle waarschijnkijkheid een goed beeld krijgen van de Kaaps-Hollandse spreektaal aan het einde van het Nederlandse bewind aan de Kaap. Als we haar gekeuvel lezen, kunnen we haar als het ware *horen* praten en krijgen we de indruk dat haar schrijftaal dicht tegen haar spreektaal aanleunt. Binnen Den Bestens beschouwing vertegenwoordigt Johanna's dagboek Proto-Afrikaans II.

3.1.1 Citaat

> Woensdag den 6 ston wij alle weer vroug op en was alle gesont door godts gouthyt ik liet coffie *maken* wij dronk coffie en liet onse bedegouet weer *inpakken*, en op de wage *doen* en wij at een stuk liet *inspannen* en klom in de wage en ree na onse buerman jan nimans wij liet onse jager tuijs en moosis om te *schieten* hij lyt een en een half uur van ons wij sagt wel 70 bontebokken en een trop vogelstruijse van 13 en alle tesamen wel 40 en al de reebokken tesame getelt wel 80 in die anderhalf uur en twee steenbokken en een wilde hont een vraaije weg wij kwam dan op de plaas van jan nimans genamt kaijkoutie (Kykoedy) kloof geleege aan souijt revier devrouw kwam na dewage en versogt ons af en see welkom vader duminij wij gong na binne haar man was niet tuijs hij *was* na demeule *gereede* met koorin om te *maalen* devrouw was seer vrindelik sij hat 5 kinderen 4 soons en 1 dogter de ouijste soon was 16 jaare ouijt en dan volgte de anderen soo na deionste was dedogter die was 10 jaare ouyt ik *had* voor haar een mant grounte mee *genoomen* en wat artappels sij hat een groote schootel wilt en souep wij aate smakelik na deeeten gong ik en miethee *slapen* ik op een kaatel en miethee gong op een kis *lege* ik *hat* knap *geleege* of sanet kwam mijn *sege* maathee wilt uw schrijve na decaap daar *is* een man te pert *gekoome* die ryt na de caap ik stont schielik op en groute en vroug of hij een wijnig wou *wagten* dat ik gaau een brief met hom wou *meegeeve* na caap [...] ik had mijn brief klaar gaf hem het hij groute ons en ree heen die vrouw van huijs verhaalde ons dat sij 17 jaare op die plaas woonde en *hat* 15 jaare in een pondok *gewoont* seer klijn en armoudig en hat geen slaaf sij en haar

man alleen sij *hat* tot voorleede jaar nog mee koorin *gesneede* en het is nu 2 jaar dat sulle 1 voorhuijs gebouijt en 1 caamer er aan en sij *hat* self de baksteene *gevormt* en nu van deese maant *heeft* sulle een groote conbuijs aan *gebouyt* en voor 2 jaare *heeft* sulle by de vranschee schip 1 klyne myt *gekogt* en 1 klyne ionge en dat gelt see sij juffrouw dat *heeft* wij *gemaakt* van onse schaapen en soo *heeft* godt ons *geseegent* dat ik tog nu een huijsie heeft om in te*woonen* en 2 slaavies en mijn soon ken nu ook al *werken* soodat ik vaniaar niet houef koorin te*snijde* [...] (Franken 1938, 92-94)

3.1.2 Opvallende kenmerken

Johanna's taalgebruik vertoont onder andere drie belangrijke, systematische kenmerken:

- Anders dan in modern Afrikaans, is het imperfectum met behoud van ablaut bij sterke werkwoorden nog in gebruik (weliswaar met verlies van persoonsflexie).
- De infinitiefvorm van het werkwoord is intact gebleven.
- Het onderscheid tussen *hebben* en *zijn* bij perfecta schijnt bewaard te zijn gebleven.

Kenmerkend voor he hedendaags Afrikaans is nu juist de afwezigheid van de drie bovengenoemde kenmerken. Den Besten merkt op, als hij het heeft over de late verdwijning van het imperfectum in het Afrikaans: ‘Waarom duurde het zo lang voordat de ablaut helemaal verdween? En waarom moest hij hoegenaamd verdwijnen?’[2] Hierop en op nog twee hieraan gerelateerde verdwijningen kom ik meer specifiek terug.

3.2 Een Afrikaanse koine

Binnen Den Bestens theorie vertegenwoordigen de Swellendamse data de Afrikaanse koine *met dialectische variatie* rond 1850. Vooral twee

2 ‘Why did it take so long for ablaut to disappear? And why did it have to disappear at all?’ (Den Besten 1989, 215).

linguïstische overeenkomsten tussen het taalgebruik van Johanna Duminy en de Swellendamse data sprongen meteen in het oog.

Uit het Dagboek van Johanna Duminy bleek dat Kaaps-Hollands oftewel Proto-Afrikaans II: 1) het onderscheid tussen *hebben* en *zijn* bij perfecta handhaafde en 2) ongeacht het verlies aan persoonsflexie bij werkwoorden, de infintiefvorm van het werkwoord in stand hield. Beide eigenschappen vond ik in het Swellendams terug. In het geval van de infinitief nog maar een enkel verstard subcategorietje van het werkwoord (i.e. de werkwoorden *gaan, slaan, staan* en *sien*).

Deze kenmerken, evenals ablaut, zijn bijna totaal verdewenen uit modern Standaardafrikaans. Den Besten verklaart de afwezigheid van ablaut doordat hij Standaardafrikaans beschouwt als het resultaat van een versmeltingsproces tussen Proto-Afrikaans I en Proto-Afrikaans II waardoor kenmerken inherent vreemd aan het regelmatige systeem van Proto-Afrikaans I in de slag zijn gebleven. Dat de infinitief zich bij een subcategorie werkwoorden in het Swellendams nog steeds manifesteert en dat het onderscheid tussen *hebben* (Afr. *het*) en *zijn* (Afr. *is*) in het Swellendams intact is gebleven, maar helemaal uit het Standaardafrikaans zijn verdwenen, moet als verdere ondersteuning van de beschouwing van Den Besten worden gezien.

3.2.1 De infinitief bij de categorie gaan, staan, slaan, sien

In een andere studie (Grebe 1997, 252 e.v.) die eveneens gebaseerd is op de hierboven vermelde Swellendamse data van 1987 die ik in een ander verband heb gedaan en waar alleen maar statistisch werd gekeken naar het voorkomen van de varianten *gaan* en *gaat*, is het volgende gebleken:

- *Ga(a)t*: komt voor in spilpositie (i.e. als finiet werkwoord): '*Nou gaat ek en my broer ook, nou gaat ons swem*.'
- *Gaan*: wordt gebruikt samen met een hulpwerkwoord of als het deel vormt van een *om (te)*-constuctie: '*Soos dit maar met 'n kind kan gaan*...'; en '*As ons nie lus het om skool toe te gaan nie*...'

Hieruit blijkt dat de vormen *gaan* en *ga(a)t* in complementaire spreiding voorkomen en dat de wisseling dus systematisch is. *Gaan* is wezenlijk de infinitieve tegenhanger van *gaat*. Uit de hierboven vermelde studie bleek

verder dat bij geen van die tien respondenten (in dit geval werd het taal-gebruik van tien respondenten onder de loep genomen) bij in totaal 373 potentiële gevallen, maar één enkel geval van *ga(a)t* werd aangetroffen terwijl men een infinitief-*gaan* zou verwachten. In dertig gevallen (8,04%) kwam *gaan* wel voor waar men eigenlijk een finiet *gaat* zou verwachten. Dit is echter geenszins vreemd als men in gedachten houdt dat Standaard-afrikaans alleen maar de enkele vorm *gaan* kent. In de onderhavige studie werd het voorkomen van de varianten *sien:siet, slaan:slaat* en *doen:doet* niet statistisch berekend, maar er werd geen enkel geval opgetekend waar een afwijking in het patroon van *gaan* werd waargenomen.

De Swellendamse data laten dus zien dat, zoals in het geval van de Standaardafrikaanse werkwoorden *het* en *is* met hum supplementaire infinitiefsvormen *hê* en *wees*, de Afrikaanse koine van rond 1850 het infinitief bij nog een subcategorie werkwoorden (i.e. *gaan, staan, slaan en sien*) moet hebben bewaard. De gelijkmakende aanleerderskarachten waren er kennelijk niet helemaal in geslaagd de overhand te krijgen op de infinitief die bij Johanna Duminy nog springlevend was.

De infinitiefvormen *hê* en *wees* van Standaardafrikaans bevestigen dat de infinitief niet zomaar de strijd gewonnen heeft gegeven tijdens de standaardisatie, in tegenstelling tot de algehele afwezigheid van deze infinitiefvormen in niet-standaardvariëten van Afrikaans die teruggaan op zware beïnvloeding vanuit aanleerderskarachten. Het Standaardafrikaans heeft ook in de volgende constructies infinitiefresten bewaard: *iets te ete/doen(e)/vertelle/hore; te wete/kenne gee; nie te danke*.

3.2.2 Perfecta: hebben(het)/zijn(is)

In het nu volgende doe ik verslag van het handhaven van het systeem dat een onderscheid maakt tussen werkwoorden die *hebben* en werkwoorden die *zijn* in het perfectum hebben. In modem Standaardafrikaans is het perfectum als enige grammaticaal gemarkeerde tijdsvorm van het werk-woord blijven bestaan om tijd of aspect te markeren.

Toen ik enkele jaren geleden de geluidsbanden beluisterde waarnaar ik hierboven heb verwezen, viel het me onmiddellijk op dat bepaalde werk-woorden steeds de Afrikaanse reflex van *zijn*, i.e. *is* in het perfectum boven Standaardafrikaans *het* verkozen (in het Afrikaans bestaat er geen finiete vorm van het werkwoord meer; alleen één algemene vorm van het

werkwoord komt voor en in dit geval wel *is* - uitzonderlijk zoals eerder vermeld, heeft *is* wel een aparte infinitiefsvorm *wees*).

Daarom was ik intussen met een klein verkenningsonderzoek begonnen. Zeven van de hierboven vermelde geluidsbanden (van ongeveer zestig tot negentig minuten gesprek per band) werden zorgvuldig beluisterd. Op één persoon na viel de keus op respondenten van wie het taalgebruik zo weinig mogelijk blijken zou vertonen van invloeden van buiten en van standaardisatie. Hun afkomst hield in dat we ze op één na allemaal zouden kunnen beschouwen als mensen wier taal de Kaaps-Hollandse (Proto-Afrikaans II) lijn reflecteerde.

Eén respondent (met '*' aangeduid in de tabel hierna), was een hooggeleerde vrouw die vroeger veel reisde. Zij werd geselecteerd teneinde als controle te dienen van opvoedingspeil en beïnvloeding via de standaardtaal.

Een andere respondent (met '#' aangeduid in de tabel hierna) werd geselecteerd teneinde de invloed van afkomst via de lijn van Proto-Afrikaans I te reflecteren. Zij en haar echtgenoot waren van directe slaven-herkomst en groeiden op als leden van de bruine arbeidersklasse. Ze waren op een boerderij opgegroeid en woonden ten tijde van de opnamen al bijna vijftig jaar in de nabij gelegen Zuurbraak, een dorpje dat is gegroeid uit een vroegere beschermingsplaats voor achtergebleven Khoikhoi en vrijgestelde slaven in de buurt van Swellendam. Na de vrijstelling van de slaven in 1833 vestigden velen zich ook in Zuurbraak.

Nu volgt een tabel waarin het optreden van *is (zijn)*-perfecta in het Swellendams wordt uiteengezet:

***is**-perfecta in het Swellendams*

Respondent	**Totaal: aantal gevallen**	**Aantal *is*-gevallen (*zijn*-perfecta)**	**Aantal *het*-gevallen (*zijn*-perfecta)**	**Aantal *het*-gevallen (*hebben/zijn*)**
A 75; wrk-klas	26	20 (83,33%)[3]	4 (16,66%)	2
B 75; wrk-klas	20	15 (83,33%)	3 (16,66%)	2
C 82; wrk-klas	26	24 (92,31%)	2 (7,69%)	0
D 94; wrk-klas	27	20 (80%)	5 (20%)	2
E 94; wrk-klas	19	15 (83,33%)	3 (16,66%)	1
F* 82; md-klas	22	0 (0%)	20 (100%)	2
G# 76; arb-klas	30	9 (33,33%)	18 (66,66%)	3

De volgende algemene opmerkingen betreffende de data dienen te worden gemaakt:

- Buiten respondenten F en G is het onderscheid tussen perfecta met *het* (hebben) en *is* (zijn) in het dialect waarvan het Swellendams hier als vertegenwoordiger dient, te weten de taal van de Trekboerengemeenschap ‘over de bergen van Afrika’, maar buiten het verre oostgrensgebied, bijna intact bewaard gebleven.
- Bij respondenten A-E is er een ‘afwijking’ van het grammaticale systeem van het Nederlands van gemiddeld 15,32%. Met inachtneming van het feit dat de voortzettingslijn (Kaaps-Hollands/Proto-Afrikaans II) doorlopend vanaf 1652 in contact moet zijn geweest met het Nederlandse pidgin en het latere creool van de slaven en het geacculturee rde Khoikhoi is deze afwijking natuurlijk niet verwonderlijk. Gelijkmakende krachten zijn heel typisch voor creolen en het onderscheid tussen werkwoorden met *hebben* en *zijn* heeft allicht nooit deel uitgemaakt van Proto-Afrikaans I. Nochtans is de discrepantie heel klein, gegeven het

3 De percentageberekeningen zijn verkregen zonder de gevallen waar zowel *hebben* als *zijn* kunnen voorkomen hierbij te betrekken.

feit dat deze afwijking bijna uitsluitend tot stand werd gebracht door de werkwoorden *kom* en *gaan*. Als de afwijking teweeggebracht door *kom* en *gaan* buiten beschouwing wordt gelaten, is de discrepantie slechts 4,5%.

- Respondent F behoorde, anders dan de andere respondenten, tot een hoog ontwikkelde middenstand, was de dochter van een bekende schrijfster, schreef zelf ook enkele kinderverhalen en had ooit een beroep buiten de Swellendamse taalkring uitgeoefend. Ze werkte vroeger in een dominant Engelstalige omgeving tijdens een periode van Afrikaans taalnationalisme en zal dus waarschijnlijk bewust hebben gestreefd naar een Standaardafrikaans. De algehele afwezigheid van *is*-perfecta is als invloed vanuit de standaardtaal te verklaren; een reflectie dus van een bewust streven naar het gebruik van de standaardtaal.
- Verbazend genoeg is er een opvallende overeenkomst in het hanteren van het perfectum door respondenten F en G. Toch stonden ze niet op gelijke hoogte op de sociale ladder. G behoorde tot een gekleurde arbeidersklasse en haar taalgebruik is waarschijnlijk kenmerkend voor de nivellerende aard van de aanleerderslijn (Proto-Afrikaans I). Toch reflecteert haar taalgebruik een 'afwijking' van 33,33% (zijnde de negen gevallen met *is* waarvan drie gevallen met *kom* en twee gevallen met *gaan*) ten opzichte van de andere respondenten wat betreft het handhaven van het onderscheid tussen werkwoorden met respectievelijk *het* of *is* in het perfectum. Als de afwijking veroorzaakt door *kom* en *gaan* ook hier buiten beschouwing wordt gelaten, hebben we het over een discrepantie van slechts 13,3%. Dit valt zeker te verklaren vanuit het onderlinge contact met hoofdzakelijk blanken die Proto-Afrikaans II gebruikten en die als werkgevers sociaal toonaangevend werden beschouwd.

4. Tot slot

Twee vragen dringen zich onmiddellijk op: 1) Waarom handhaafden respondenten F en G, die sociaal werelden van elkaar verwijderd waren, anders dan in het geval van de overige respondenten, in het perfectum bijna niet of helemaal niet meer het systeem dat onderscheid maakt tussen participia met *het* of *is*? 2) Een tweede vraag die hiermee samenhangt: waarom zijn grammaticale eigenschappen van de Afrikaanse koine, die

steeds deel uitmaakten van de levende taal van bejaarde Swellendamse sprekers rond 1987 (die afgeschermd waren van invloeden vanuit de standaardtaal) in modern Standaardafrikaans totaal verdwenen? Deze vragen worden des te dwingender als men uitgaat van de veronderstelling dat het Afrikaans is gestandaardiseerd op basis van Oostgrensafrikaans dat in de literatuur wordt beschouwd als een voortzetting van niet-standaard-vormen van het Nederlands.

Deze vragen kunnen alleen worden beantwoord als de invloed vanuit het Nederlandse creool, dat rond 1700 door de slaven- en Khoikhoi-bevol-king werd gebezigd, daarbij in ogenschouw wordt genomen. Binnen het kader van Den Bestens beschouwing kan dit ogenschijnlijke raadsel bevredigend worden beantwoord.

Standaardafrikaans is het resultaat van een versmeltingsproces tussen de twee polen van een variatiecontinuüm (vergelijk in dit verband Roberge 1995, 88-87) dat rond 1850 zijn beslag kreeg. Op basis van deze Afrikaanse koine met dialectische variatie werd Afrikaans gestandaardiseerd. Tijdens het standaardisatieproces was het vanzelfsprekend dat er getracht werd uiteenlopende taalvariatie tegen te gaan.

Op gezag van de Swellendamse data lijkt het alsof het imperfectum, waarvan ablaut een belangrijke onderdeel uitmaakte en dat tevens verder gecompliceerd werd door het onderscheid tussen sterke en zwakke werkwoorden, de strijd reeds omstreeks 1850 tegen de gelijkmakende krachten van het Nederlandse creool moet hebben verloren. (Dit strookt ook bij benadering met de foutieve werkwoordsvormen en het historische presens in het dagboek van Louis Trichard van 1836-38 (Le Roux 1964).) Tijdens de standaardisatieperiode zetten deze krachten door en moesten ook de infinitiefvormen bij een subcategorie werkwoorden en het onderscheid tussen perfecta met *het* en *is* de aftocht blazen.

Het is niet zomaar uit te maken of de opheffing van het onderscheid tussen perfecta - die onderscheidelijk *het* of *is* vereisten - een bewuste poging was van de standaardiseerders om de standaardtaal dichter bij het taalgevoel van een brede onderklasse te laten aanleunen, teneinde taalvervreemding tegen te werken, en of het gewoon een kwestie was van onontkoombare inherente gelijkmakende krachten vanuit de aanleerderslijn. Een waarheid als een koe is dat Standaardafrikaans ten opzichte van zijn tijdsysteem en in het bijzonder het perfectum eerder centrale kenmerken van Proto-Afrikaans I dan Proto-Afrikaans II voortzet.

In dit opzicht heeft Den Besten mijns inziens gelijk: Standaardafrikaans reflecteert dikwijls eigenschappen die eerder moeten worden beschouwd als voortkomend uit de aanleerdersvariëteit dan uit - noem het maar zo je wilt - voortgezet Kaaps-Hollands, niet-Standaardnederlands of Oostgrensafrikaans.

Om deze reden spraken een keurige Afrikaanse mevrouw en iemand van aardser tong reeds Swellendams uit een mond!

Bibliografie

Barkhuizen, J.H. et al.: *Hupomnēma*. Pretoria, 1992.

Besten, H. Den: 'From Khoekhoen foreigntalk via Hottentot Dutch to Afrikaans: the creation of a novel grammar'. M. Pütz en R. Dirven (eds.), *Wheels within wheels*. Frankfurt am Main, 1989, 207-249.

Botha, T.J.R. (hoofdred.): *Inleiding tot die Afrikaanse taalkunde*. Kaapstad, 1989.

Franken, J.L.M.: *Duminy-dagboeke*. Die van Riebeeck-Vereniging nr. 19. Kaapstad, 1938.

Grebe, H.P.: *Die historiografie van Afrikaans in heroënskou*. Pretoria, 1997.

Mesthrie, R.: *Language and social history: studies in South African socio-linguistics*. Kaapstad, 1995.

Muller, C.F.J.: *Die oorsprong van die Groot Trek. Studia originale 5*. Pretoria, 1987.

Plessis, H. Du: *Aspekte van Suidwes-Afrikaans met spesifieke verwysing na die Afrikaans van die Van der Merwes*. Pretoria, 1987a.

Plessis, H. Du: *Variasietaalkunde*. Pretoria, 1987b.

Ponelis, F.A.: *Afrikaanse Klankleer*. Kaapstad, 1987.

Pütz, M. en Dirven, R.: *Wheels within wheels*. Frankfurt am Main, 1989.
Rensburg, M.C.J. Van: *Die Afrikaans van Griekwas in die tagtigerjare*. Pretoria, 1984.
Rensburg, M.C.J. Van: 'Soorte Afrikaans'. T.J.R. Botha (hoofdred.), *Inleiding tot die Afrikaanse taalkunde*. Kaapstad, 1989, 436-467.
Rensburg, M.C.J. Van: *Taalvariëteite en die wording van Afrikaans in Afrika*. Bloemfontein, 1990.
Rensburg, M.C.J. Van: 'Op soek na Afrikaans: oor ontbrekende perspektiewe in die Afrikaanse geskiedskrywing'. J.H. Barkhuizen et al. (reds.), *Hupomnēma*. Pretoria, 1992, 307-329.
Roberge, Paul T.: 'The formation of Afrikaans'. R. Mesthrie, *Language and social history: studies in South African socio-linguistics*. Kaapstad, 1995, 68-87.
Roux, T.H. Le: *Die Dagboek van Louis Trichardt*. Pretoria, 1966.
Swaving: *Die Huisgenoot*, 1 juli, 57 (1927).

Ampie aan de Amstel. De creatieve energie van grensoverschrijding in de Zuid-Afrikaanse letterkunde

Ena Jansen

1. Inleiding

In dit artikel[1] bespreek ik een aantal Zuid-Afrikaanse boeken geschreven door auteurs die buiten hun land van herkomst woonden/wonen en boeken waarin personages voorkomen die zich bevinden in situaties waarin zij niet/willen terugkeren naar dat land. De consequenties van migratie en ballingschap voor uiteenlopende representaties van binnenlandse en buitenlandse verhuizingen komen aan bod in mijn overzicht van een ‘traditie’ van ontheemding in de Zuid-Afrikaanse letterkunde. Hierbij wordt de nadruk niet gelegd op thema's als verlangen en pogingen tot assimilatie, maar op de creatieve energie die voortkomt uit situaties van grensoverschrijding. De beslissingsmomenten van zowel binnenlandse migranten die verhuisden naar het dichtstbijzijnde dorp of de grote stad als die van internationale ballingen en migranten komen aan bod. Door op overeenkomsten in ogenschijnlijk verschillende situaties te wijzen, hoop ik bij te dragen tot het afbreken van de vaak kunstmatige verdeling tussen literaturen geschreven in Afrikaans, Engels[2] en Afrika-talen. Steeds meer Zuid-Afrikaanse letterkundigen vragen zich dan ook af waarom deze scheidingen nodig zijn. Aan tal van Zuid-Afrikaanse universiteiten worden ‘departementen’, die zich voorheen afzonderlijk specialiseerden in taal- en letterenstudies in Afrikaans en Nederlands, Afrika-talen, Engels en Europese talen zoals Frans en Duits, samengevoegd in ‘scholen’ of ‘programma's’. Dat leidt tot grotere

1 Dit artikel is gebaseerd op een lezing die ik gaf tijdens het 15de IVN- congres, ‘Neerlandistiek de grenzen voorbij; literatuur zonder grenzen’, te Groningen op 25 augustus 2003. Ik schaar mij weliswaar bij degenen die Afrikaanstalige literatuur in een ruimer Zuid-Afrikaans perspectief willen onderzoeken en onderwijzen, maar voor een IVN-publiek vind ik het vanwege de taalverwantschap tussen Nederlands en Afrikaans vooral van belang op Afrikaanstalige teksten te wijzen. Met dank aan Pamela Pattynama en Erik van den Bergh voor suggesties.

2 Ik beperk mij in dit artikel tot literatuur geschreven in Afrikaans en Engels, maar wijs de lezer wel op een rijke traditie van literaturen in Afrika-talen. Zie Ntuli en Swanepoel 1993.

interdisciplinariteit en nieuwe invalshoeken. Bovendien is de vraag naar overleving voor alle taalinstituten, óók voor de vroeger zo bevoorrechte departementen Afrikaans en Nederlands, nu de politieke maar vooral ook de economische mat onder hen is uitgetrokken, van groot belang. Een verruiming van het studiegebied is dus niet alleen thematisch verrijkend, maar ook om strategische redenen vaak noodzakelijk. Zo pleitte de nieuwe hoogleraar Afrikaanse letterkunde aan de Universiteit van Pretoria, Hein Willemse, in juli 2001[3] voor het nastreven van ‘een ruimere curriculum-beschouwing, een ruimere Afrikaansheid, maar ook een ruimere Zuid-Afrikaansheid’. ‘Die grootste uitdaging in die ontplooiing van 'n Departement Afrikaans in ons tydsgewrig is om weg te beweeg van 'n verkalkte letterkundige praktyk’, zei hij.[4]

Dat betekent een doelbewuste verbinding met andere Zuider-Afrikaanse, Afrikaanse en internationale tradities en een verbreding van onderzoekspraktijken. Vruchtbare verbintenissen tussen het Afrikaanse literaire domein en Nederland en Vlaanderen moeten zeker zo blijven, gezien de talige en historische contacten. Behalve met ‘het centrum’ van de neerlandistiek moet het contact echter worden uitgebreid naar de waaier van postkoloniale literaturen die in het Nederlands is geschreven en werk van de nieuwe Nederlandse migranten-auteurs. Een ontwikkeling van deze contacten heeft de Taalunie dan ook de afgelopen jaren tot stand helpen brengen met het financieren van schrijversreizen, ‘werkwinkels’ en congressen. De uitspraak van Vernon February (1991, 10) wordt steeds meer bewaarheid:

> Ek betoog vandag dat die studie van Nederlands [...] nie losgekoppel moet word van Afrikaans nie, maar anders benader moet word op grond van die feit dat in Suriname, de Nederlandse Antillen en in Indonesië daar ‘swart’ skrywers,

3 Tijdens zijn inaugurele rede zei hij verder: ‘Die krisis in Afrikaner-nasionalisme, 'n ontluikende Suid-Afrikaanse gesindheid en die vestiging van 'n globaliserende visie gaan in die afsienbare toekoms ook die ontplooiing van taaldepartemente beïnvloed’ (11).

4 Homi Bhabha (1994, 9) noemde dit verschijnsel ‘the estranging sense of the relocation of the home and the world - the unhomeliness - that is the condition of extra-territorial and cross-cultural initiations’ (de vervreemdende zin van hervestigen van thuis en de wereld, dus de conditie van grensoverschrijding en ‘cross-cultural’ inlijving). Willemse pleitte voor een doelbewuste oppositionaliteit, een doorbreking van het doceren van de Afrikaanse canon.

digters en wetenskappers is wat deur hulle liLerêre corpus die Nederlandse taal en letterkunde op 'n opwindende wyse ‘maatschappelijk relevant’ kan maak.

Neerlandici wereldwijd met kennis van en een nieuwsgierigheid naar meer dan de Europese canon kunnen een grote rol spelen in het leggen van deze verbanden.[5] Bovendien meen ik dat de neerlandistiek gebaat kan zijn bij een vergelijking van de inbedding van deze boeken in een nationale literatuurgeschiedschrijving[6] met Nederlandstalige literatuur geschreven door ‘nieuwe Nederlanders’ zoals Kader Abdolah, Yasmin Allas, Abdelkader Benali, Hafid Bouazza, Nilgün Yerli en vele anderen.

2. Ampie en Jim in het licht van Saids ‘Reflections on exile’

Mijn titel, ‘Ampie aan de Amstel’ refereert aan een Zuid-Afrikaans. personage dat in een drietal romans, geschreven door de van oorsprong Nederlandse schrijver Jochem van Bruggen (1881-1957) de hoofdrol speelt.[7] Ampie komt uit een versukkeld gezin maar vindt een onderkomen op de pastorale ‘plaas’ van oom Kasper Booysen. Telkens wordt Ampie onrustig en probeert hij hogerop te komen door zijn bekende omgeving te verlaten. Hij gaat zijn heil dan enkele kilometers verderop zoeken in ‘volksvreemde’ omstandigheden die door de schrijver als maatschappelijk-verloederd worden voorgesteld. Van Bruggen construeert deze omstandigheden in zijn *Ampie*-trilogie om volop sociaal-didactisch commentaar te kunnen leveren en zijn lezers te waarschuwen voor de ‘gevaren’ van Blikkiesdorp en de diamantdelverijen waar ‘uitlanders’ het meestal voor het zeggen hebben en erop uit schijnen te zijn de goedhartige maar opportunistische Ampie een poot én zijn ziel uit het lijf te draaien.

5 Het was dan ook zeer gepast dat Jerzy Koch uit Polen tijdens het IVN-congres een lezing gaf waarin hij *Mijn zuster de negerin* van de Nederlands-Antilliaanse schrijver Cola Debrot besprak in het licht van de Afrikaanse ‘plaasroman’.

6 Zie Jansen 2000b.

7 De *Ampie*-boeken zijn verschenen in 1924, 1928 en 1942. Zie Kannemeyer 1978, 183-194 en Elize Botha (1980, 150): ‘Ampie kan gesien word as 'n vroeë voorbeeld van die outsider in die Afrikaanse prosakuns’.

Vaak openen woordspelingen perspectieven. Ik kwam op de titel ‘Ampie aan de Amstel’ níét omdat ik meteen in de gaten had dat er vruchtbaar vergelijkingsmateriaal ligt tussen de omzwervingen van personages uit de vroegste Afrikaanstalige literatuur en die van een postmodern en post-apartheid Zuid-Afrika. Niet omdat de eerste oplagen van de *Ampie*-boeken in Amsterdam zijn uitgegeven.[8] Óó niet omdat het Amstelkanaal voorbijvloeit aan de Stadionkade waar Elisabeth Eybers woont. Ik kwam er op omdat ik op zoek was naar een woordspeling op het bekende ‘Jim goes/comes to Joh'burg’-thema in de Zuid-Afrikaanse literatuur.[9] Ik zie namelijk geen reden waarom blanke personages die van het platteland verdreven werden door armoede of omdat zij op zoek gingen naar nieuwe ervaringen, steeds apart gezet moeten worden van de Jims die om soortgelijke redenen hun rurale achtergrond verlieten. Keuzemomenten, uitdagingen, heimwee en verlangen komen in al deze boeken voor. Daarom dan ook dat ik de zwalkende ‘Ampies’, wiens avonturen meestal in het Afrikaans worden beschreven, en de zwervende ‘Jims’, wiens avonturen in zowel het Afrikaans als het Engels beschreven zijn, in een gezamentlijker traditie wil plaatsen. Mijn titel wil dus langs een associatieve weg een brug slaan naar de literatuurbenadering waar ik een voorstander van ben: dat er zoveel mogelijk relevante kruisverwijzingen tussen de representaties van verwante verschijnselen gemaakt moeten worden in de Zuid-Afrikaanse letterkunde.

Wij als onderzoekers hebben allemaal onze voorkeuren en specialiteitsgebieden maar het lijkt me onjuist en verarmend ons te beperken tot de literatuur van één taalgroep, van één kleurgroep, van één tijdvak. Ik wil daarom langs een vergelijkende weg wijzen op overeenkomsten tussen het werk van oudere blanke schrijvers zoals Louw en Eybers,[10] romans die een

8 Bij N.V. Swets & Zeitlinger.

9 Het bekendste voorbeeld van de ‘Jim goes to Joh'burg’ thema is Alan Paton's *Cry the beloved country*, vertaald als *Tranen over Johannesburg* uit 1948. Andere schrijvers die deze thema onderzochten waren F.A. Venter met *Swart pelgrim*m, Peter Abrahams, Douglas Blackburn, W.C. Scully. R. Dhlomo en Laurens van der Post. In deze boeken staan zwarte personages centraal die naar de stad met zijn gevaren en verleidingen gaan. Zie Chapman 2003, 144n, 218n, 223, 228, 229, 362, 378, 453.

10 De namen van Eugène Marais, C. Louis Leipoldt, Jan F.E. Celliers, Uys Krige, Jan Rabie, Sheila Cussons, Olga Kirsch, Karel Schoeman, André P. Brink, Abraham de Vries en tal van andere auteurs die voor kortere of langere tijd buiten Zuid-Afrika hebben gewoond, kunnen worden toegevoegd. Onder andere Emma Huismans, Marita van der Vyver en Eben Venter wonen thans in het buitenland.

binnenlandse migratieproblematiek aan de orde stellen (waarin de Ampies en de Jims bij uitstek figureren), het werk van de voornamelijk zwarte *exile*-schrijvers,[11] en het thema van intercontinentale migratie waarmee postapartheid Zuid-Afrikaanse literatuur zich steeds meer bezighoudt.[12]

Ik voel mij hierin ondersteund door Edward Said die in zijn artikel 'Reflections on exile' (1984) heeft geschreven dat in de bestudering van literaire teksten meer aandacht geschonken moet worden aan de geestelijke implicaties en de verbeelding van de ervaring van migratie dan aan de politieke of zelfs economische omstandigheden die de aanleiding daartoe waren. Said heeft het voornamelijk over schrijvers, maar hij meent dat *ieder* die niet naar zijn of haar land van herkomst terug kan keren, om wat voor reden dan ook, een balling genoemd mag worden. Said (1984, 166-167) maakt formeel wel onderscheid tussen ballingen (*exiles*), vluchtelingen (*refugees*) en uitgewekenen (*expatriates en émigrés*), maar fysieke aanpassingsproblemen en talige isolatie vormen een ingrijpend aspect in het leven van *al* deze mensen. Uiteraard is er een hemelsbreed verschil tussen mensen die de keuze hebben terug te gaan naar hun land en zij die dat niet hebben, maar waar het hier dus vooral om gaat is het gemeenschappelijke probleem van representatie. Zoals zal blijken in de volgende afdeling ervaren zelfs 'vrijwillige' landverlaters hun buitenlands verblijf als ballingschap.

3. N.P. van Wyk Louw en Elisabeth Eybers in Amsterdam

Begin 1950 vertrokde meest vooraanstaande Afrikaanstalige dichter van dat moment, N.P. van Wyk Louw uit Kaapstad naar Amsterdam. Als buitengewoon hoogleraar gaf hij colleges aan de Gemeentelijke Universi-

11 Ik verwijs hier naar onder anderen A.C. Jordan, Es'kia Mphahlele, Dennis Brutus, Bessy Head, Wally Serote, Arthur Nortjé, Lewis Nkosi. Zie het artikel 'Refugees and homecomings: Bessie head and the end of exile' van Rob Nixon.

12 Dit zien we bijvoorbeeld in het werk van Zoë Wicomb en Achmat Dangor. Zij wonen onderscheidelijk in Schotland en New York. J.M. Coetzee is onlangs verhuisd naar Australië. Denk verder ook aan Christopher Hope, Dan Jacobson, Sheila Kohler, Lindsey Collen, Rina Sherman, Lauretta Ngcobo en Barbara Trapido. De stap om een verband te leggen met de Indische. Surinaamse en Antilliaanse literaturen alsook werk van 'nieuwkomers' in de Nederlandse letterkunde uit bijvoorbeeld Marokko ligt voor de hand.

teit over ‘de Afrikaanse beschaving in het algemeen en de Afrikaanse taal en letterkunde in het bijzonder’. Daar zou hij de ‘vrugbaarste periode’ van zijn leven doorbrengen en ervaarde hij een ‘groter geestelikheid’ dan voorheen in Zuid-Afrika (Kannemeyer 1978, 379). De bundel *Nuwe verse* (1954) met de serie ‘Klipwerk’-geditchten en zijn magistrale bundel *Tristia* (1962) zijn grotendeels in Amsterdam geschreven. In ‘Voorspel 1950’, het aanvangsgedicht van *Tristia*, neemt hij afscheid van ‘die Bolandse wêreld’, van de Kaap, ‘met sy wyn, somer en son’ (Kannemeyer 1978, 426) en stelt de ‘jare donkerte’ van Nederland in het vooruitzicht. De titel *Tristia* refereert aan Ovidius, aan de klaagliederen die deze schreef aan Romeinse vrienden vanuit zijn ballingsoord aan de Zwarte Zee. Louws bundel wordt óók beheerst door een oppositie tussen ‘die warmte van die aardse en die lyflike, teenoor die koue van die gees’ (Van Vuuren 1989, 108). Wat zijn magnum opus zou blijken te zijn, is ondenkbaar zonder zijn Amsterdams verblijf. Dat wat hij als ‘ballingschap’ ondervond, scherpte hem voor wat Said een ‘contrapuntale’ ervaring noemt: de gelijktijdige bewustzijn van zowel zijn onmiddellijke Europese omgeving als van zijn land van herkomst. Die ervaring maakte van hem een groter dichter dan hij al was. In 1958 ging hij terug naar Zuid-Afrika en schreef in Johannesburg weliswaar vijf drama's, maar nooit evenaarde hij tijdens de laatste twaalf jaar van zijn leven - hij was toen hoogleraar aan de Universiteit van de Witwatersrand - tot aan zijn dood in 1970 het creatieve hoogtepunt dat hij had bereikt in Amsterdam.

Over de invloed van Amsterdam op het werk van Elisabeth Eybers kan hetzelfde gezegd worden. Na een succesrijke start als dichteres in Zuid-Afrika, ging zij in 1961 in Amsterdam wonen. Haar vijf ‘Zuid-Afrikaanse’ bundels werden vooral gewaardeerd vanwege de ‘vrouwelijke stem’ die erin doorklonk, voor de ‘vrouwelijke aanvulling’ die zij was bij de ander dichters van de generatie Dertig. Hoe minder specifiek ‘vrouwelijk’ haar werk echter werd in de daaropvolgende Amsterdamse bundels - dat hing voornamelijk samen met haar verwoording van ballingschap-emoties zoals vervreemding, buitenstaander zijn, heimwee - des te minder legden critici de nadruk op haar ‘vrouwelijke’ bijdrage. Zij werd steeds meer om gender-neutralere, om ‘universele’ redenen geprezen (Jansen 1998, 100). Kees Fens (1991) stelde het zeifs als volgt:

> Zij bleef haar persoonlijke geschiedenis verwoorden, maar zij kreeg voor de geschiedenis gelijk van de hele haar omringende

> wereld en tijd, misschien enigszins op de spits gezegd: zij komt in een wereld terecht die zich mannelijk gedraagt. De gelegenheid maakte haar tot een groter dichter.

In 1991 ontving zij de meest prestigieuze Nederlandse literaire toekenning, de P.C. Hooft-prijs. In haar dankwoord verwees zij naar haar aankomst in Nederland in 1961: ‘Ek het die eerste maande letterlik weggeteer van verlange na Suid-Afrika. Ek het *aan den lyve* kennis gemaak met die etimologie van die woord *ellende* wat kan teruggevoer word na sy oerbetekenis van '*n ander land*, met ander woorde ballingskap, vervreemding, die ergste wat 'n mens kan oorkom’ (Dubois 1991, 21). Zij heeft altijd volgehouden dat niemand haar verplicht had om weg te gaan, dat zij Zuid-Afrika ‘[...] moes verlaat/ nie om jou domheid maar om eie seer’. Met verloop van tijd gingen de ‘voordelen’ van deze zelfopgelegde ballingschap steeds meer overheersen. Haar oeuvre is niet meer weg te denken zonder de gelijktijdige aanwezigheid van een omringende Amsterdamse realiteit en de ‘Kaapse draai’ die ze steeds van daaruit blijft ‘gooien’.[13] Haar gedicht ‘Voetjie vir voetjie’ geeft goed aan dat de werkelijkheden ‘uit’ en ‘tuis’ een uitwisselbare en gelijktijdige aanwezigheid hebben. Het gaat er vooral om dat zij zich schikt, ook nu op hoge leeftijd, in een immertijdelijke situatie van ‘uit’ én ‘tuis’ te zijn op één en dezelfde plek:

> Voetjie vir voetjie word mens immigrant ...
> Toevallig uit, toevallig tuis, gestrand
> op hierdie teennatuurlike terras
> sonder om ooit onloënbaar aan te land.

13 In ‘Identiteit’ denkt Eybers bij het zien van tien Nederlandse ‘speelgoeddier’-schapen die in een ‘omslote vierkant’, staan aan ‘30 000 000 vaal drawwers met stofdampe aan elke klou’ die zij zich van een Karoo-landschap herinnert. Naar aanleiding van de gelijktijdige aanwezigheid van realiteit en verbeelde werkelijkheid, van haar positie tussen ‘hier’ en ‘daar’, ‘nou’ en ‘vroeër’, eindigt het gedicht met een contemplatie die iedere migrant kent:

> Ek mymer, met my elmboë op die hek,
> Is hulle ook skape, watter ek is ek?

4. Breyten Breytenbach als 'binnenstebuiten' schrijver

De creatieve kracht en de allure van een 'binnenstebuiten'[14] schrijver kan in de Zuid-Afrikaanse letterkunde zeer goed gedemonstreerd worden aan het werk van Breyten Breytenbach.[15] Hoe was het mogelijk dat hij zo een statuur kon verwerven in de Zuid-Afrikaanse wereld? Zijn gedichten zijn overrompelend in hun Zuid-Afrikaansheid, in hun beeldende zeggings-kracht, maar ze zijn mede zo prachtig omdat de schrijver zoveel jaren in Europa in ballingschap heeft geleefd. In Parijs stond hij open voor een scala aan indrukken en stijlen van metaforiek die ongehoord waren in Zuid-Afrika, hij had contact met de rest van de wereld in een tijd toen Zuid-Afrika steeds meer in een cultureel isolement verkeerde. Breytens positie in de Afrikaanse literatuur werd steeds interessanter en soms ook geromantiseerd. Hij was de 'verloren zoon' waar iedereen naar verlangde.

Het gedicht 'Tot siens, Kaapstad' uit *Kouevuur* (1974) is tegelijk één van de schrijnendste en de mooiste gedichten die ik ken. Breytenbach schreef het toen hij in februari 1967 aan boord van het schip S.S. Imperio in Tafelbaai was. Hij had geen visum om aan land te gaan samen met zijn vrouw die door de Zuid-Afrikaanse regering als niet-blanke was geclassificeerd. Het was dus voor het 'gemengde' echtpaar verboden samen voet aan wal te zetten en met elkaar de als blank geklassificeerde ouders van Breytenbach in zijn geboortestreek te bezoeken. Het gedicht is aan Kaapstad gericht. Hieruit een fragment:

> fraaiste kaap in die hele omtrek
> geelste son in die heel halfrond
> blouste wind in watter land ook
> beskawingswrak met jou rotte nog aan boord
> en die dood in die water
> my kaap, kaapgod, menskaap, hartlief
> onttrek jou nou tog heeltemal
> versluier in die sprankeling van traangrys pêrels
> maar ek sal my oë terug stuur

14 'Outsidedness' is volgens Bakhtin (1986) een voorvereiste voor een creatief begrip van een andere persoon of van een andere cultuur.

15 Zie Sienaert 2001 en het hoofdstuk door Van den Bergh in Buikema en Meijer 2003.

oor seisoene se spergebiede en afstande se lugkannonne
in die oorgehaalde kele van seemeeue
om diep en rou in jou mosselskulp-oogkaste te
bombardeer
jou wou ek tot 'n wond aan die wind opbring
en jy het kaap bly bly

Wanneer Breytenbach enkele jaren later uiteindelik wel toestemming krijgt om voor drie maanden naar Zuid-Afrika te gaan, schrijft hij verheugd op Kerstnacht 1972 in Parijs dat hij naar ‘huis’ gaat (B.B. Lasarus 1976, 10-12):

> ‘Huis’ toe? Hoe lank sleep ek nou reeds my ‘huis’ met my mee? Hoe dik is die kors op my rug, die skilpad se dop - 'n gevoellose nael? Op enkele weke na sal dit dertien jaar wees. Maar wat sal ek daar vind? Watter vergane ek sal ek daar ontmoet. Hierdie afstand, hierdie afwagting, die lang winter, is nou my enigste vertroude, my tuiste. En dit wat daar is het 'n onderbewuste geword, 'n toegegroeide wond, 'n herinnering, 'n verlede en 'n toekoms, die bloudruk van 'n droom, die Paradys. *O, geliefde onbekende, o vreemde beminde* ...[16]

Hij vraagt zich af of de dertien jaar alleen maar een ‘kort en ylende droom’ was, ‘'n Nagwaak tussen sonbreek en môre?’

> Hoe lank was dit nie, en tog, hoe gou het dit verbygesnel! En nou is ek net die som van daardie dertien jaar. Ek is 'n Fransman en ek gaan na Afrika, my wrede moeder; ek is 'n landlose en ek gaan soek na waar my veiligheid was toe ek nog nie van veiligheid geweet het nie.

16 De titel van zijn reisboek '*n Seisoen in die Paradys* vindt men terug in dit fragment: ‘Dit word nie aan elke sterfling gegun om sy Paradys te vind nie. Die Paradys is die herinnerde onbekende. Vir my was dit 'n land, 'n aarde met mense en berge en see en geluide teen sononder: die einde van die wêreld, rook, vrugte, die bekende want onbesêfde manier waarop mense loop en loop oor 'n vlakte of tussen lemoenbome. Ek soek 'n eenvoud, ek wil 'n onskuldigheid weer ontdek, ek wil my eie skaduwee opsuig en 'n oneindigheid tegemoetgaan.’

Pal voordat het vliegtuig nit Parijs opstijgt anticipeert hij zijn ‘seisoen in die paradijs;’: ‘Die oorgang tussen winter en somer, lewe en dood, Europa en Afrika, syn en vervreemding, kastrasie wat die ballingskap is en integrasie.’

‘Afrikaans is 'n baster-taal en ons is 'n baster-volk.’[17] Dat waren de woorden waarmee Breytenbach injanuari 1973 zijn Kaapstadse gehoor schokte maar ook verrukte. Hij sprak toen, zoals hij zei, *uit albei vuiste*, voor een groot Zuid-Afrikaans publiek dat hem nooit eerder in levende lijve had gezien. Uiteindelijk was hij, een inmiddels gevierde dichter, in het land, met aan zijn zij zijn in Vietnam geboren vrouw Yolande. De meer dan vijfhonderd mensen die tijdens dat roemruchte Sestiger-congres aanwezig waren, juichten hem toe. Dat was fantastisch, ongehoord, want welke zogenaamd wit-geklassifiseerde Zuid-Afrikaan wilde destijds weten dat hun taal een bastaardtaal was, dat zij bastaarden waren. In die tijd kreeg zo ongeveer ieder blank kind met de paplepel ingegoten datje niet alleen jezelf maar ook Je taal ‘suiwer’ moest houden. ‘Onsuiwerheid’ en het woord ‘bastaard’ werden geassocieerd met alle stigma's en trauma's waarmee de immorele apartheidswetten Zuid-Afrikanen nog meer dan een kwarteeuw zouden treiteren. Het gejuich dat opsteeg na Breytenbachs lezing getiteld ‘'n Blik van buite’, [18] werd ingegeven door opluchting. Bastaardzijn mocht.

Ik verstout mij om te vermoeden dat indien Breytenbach het theoretische woord ‘hybriditeit’ had gebruikt in plaats van ‘basterskap’ dan was de emotionele impact van zijn lezing veel minder geweest. Zuid-Afrikanen moesten recht voor zijn raap van een binnenbuitenstaander die prachtig kon formuleren, de les gelezen worden: jullie hoeven niet zo angstvallig vast te klauwen aan stambomen die alle kleur proberen weg te stoppen en te vermijden; zo angstvallig de grenzen bewaken is onzin. Veel blanke Afrikanen zijn tijdens het bezoek van het echtpaar Breytenbach voor het eerst onder

17 De Afrikaanse taal is niet alleen ‘van Europese herkomst’. Edith Raidt en andere taalhistorici hebben wel overtuigend aangetoond dat zeventiende-eeuwse Nederlandse dialecten voor 90% hebben bijgedragen tot het Afrikaanse woordenschat, maar ook dat de taal mede is ontstaan onder invloed van Portugees, Frans en Duits, Maleis en het Khois. Engels heeft vooral in de twintgiste eeuw en nu nog steeds een grote rol. Dat de historische taalkunde ook een constructie is, een verhaal dat verteld wordt door verschillende onderzoekers die een bepaalde visie uitdragen, kan zekerlijk in de historiografie van de Afrikaanse taalkunde worden aangetoond wanneer het werk van taalkundigen als Valckhoff en Den Besten vergeleken wordt met dat van Scholtz en Raidt.

18 Zie mijn ‘Redaksioneel’ tot het speciale nummer van *Stilet* getiteld ‘'n Blik van buite’ (Jansen 2000).

de indruk gekomen van de onmenselijkheid van de apartheidswetten in dat *specifieke* geval. Het zou jammer genoeg nog erg lang duren voordat zij in *algemenere* zin de wetgeving zouden aanklagen.

Homi Bhabha heeft jaren later de term en conditie van hybriditeit theoretisch uitgediept en als bevrijdend omschreven. Er wordt vruchtbaar gebruik gemaakt van zijn inzichten.[19] Binnen de koloniale context vervormt en verplaatst hybriditeit, volgens Bhabha, alle terreinen waaruit discriminatie en dominantie voortvloeien. De bastaard of hybride verbreekt de symmetrie en dualiteit tussen zelf en ander, en tussen binnen en buiten (Bhabha 1994, 112, 116). In dit proces is de rol van mensen van 'buiten', mensen die grenzen oversteken, onmisbaar. De emanciperende functie die Bhabha aan hybriditeit toekent ligt daarom ook ten grondslag aan zijn opmerking dat 'the truest eye may now belong to the migrant's double vision' (Bhabha 1994, 5). Alhoewel Bhabha ervan beschuldigd wordt dat hij de positie van de hybride romantiseert, is mede dankzij zijn theorieën, een grensbestaan niet meer zo verdacht.

Dit sluit aan bij mijn voorkeur voor de theorie van transmigratie in plaats van de gebrukelijke assimilatie-theorie. Laatsgenoemde theorie gaat namelijk uit van de veronderstelling dat migranten zo ongeveer alles moeten kwijtraken, dat zij de zekerheid ('vestiges') van hun voormalige culturen verliezen en zich dus altijd in een staat van inadequaatheid bevinden wanneer zij hun thuisland verlaten. De theorie van transmigratie, het 'transnationale perspectief', is meer complex want die gaat er niet automatisch van uit dat migranten de cultuur van hun geboorteland opgeven in een poging ten volle de cultuur van him nieuwe omgeving te

19 Het is vooral dankzij de invloedrijke publicaties van de postkoloniale theoreticus Homi K. Bhabha dat hybriditeit zoveel aandacht geniet. Homi K. Bhabha (1994) had een doelgerichte zoektocht ondernomen naar alternatieve, hybride verschijnselen waarmee culturele onderhandeling kan plaatsvinden als een tegenwicht voor de werking van een hegemonische cultuur. Zoals Visagie 2002 uitlegt is hybriditeit als concept afkomstig uit de biologie waarin het wordt gebruikt om het resultaat van de kruising van twee plant- of dierspecies te beschrijven. Sedert het begrip is toegeëigend door de sociale en geesteswetenschappen wordt een wijde verscheidenheid van betekenissen aan het concept toegeschreven. In het werk van Bhabha wordt hybriditeit een strategie om essentialistische overtuigingen rond zuiverheid, vooral raszuiverheid en het bestaan van een authentieke oorsprong uit te dagen en te contaminere (zie Coombes en Brah 2000, 1, 4; Bhabha 1994, 5, 58). Die term hybriditeit wordt dikwijls gebruikt voor de problematiek waarmee zowel migranten als mensen van een rasgemengde afkomst te maken hebben. Breytenbach heeft met zijn 'bastaardtaal'-verwijzing alle Afrikaanssprekende Zuid-Afrikanen bij dit verschijnsel betrokken. Zoë Wicomb 1998 wijst erop dat enige verbondenheid aan één plaats of aan één cultuur met scepticisme bejegend moet worden sinds poststructuralisme de mythe van oorsprong heeft ontmaskerd.

adopteren. Volgens deze theorie behouden zogenoemde transmigranten dankzij een complex web van interacties regelmatig contact met hun families, vrienden en buren in het land van herkomst, ze behouden en reproduceren/produceren sociale verwantschappen die politieke, culturele en geografische grenzen overbruggen. Transmigranten leiden dubbellevens. De kenmerken daarvan zijn tweetaligheid, het pendelen tussen twee polaire culturen, het hebben van huizen in twee landen en het aanhangen van politieke, economische en culturele betrekkingen die hun aanwezigheid in twee landen noodzaken. In dit licht bezien zijn conventionele opvattingen over ballingen - en dit sluit alle categorieën mensen in die Said hierboven heeft omschreven - voor transmigranten dikwijls onvolledig, niet toereikend. Vanwege het feit dat transmigranten dualistische relaties hebben en actief hun meervoudige identiteiten construeren, zijn de noties van verlies en (meestal tot mislukking gedoemde pogingen tot) assimilatie irrelevant geworden.[20]

Nu er anno 1990 geen externe reden meer is voor Breytenbach om buiten het land te wonen, blijft hij toch kiezen voor de steeds verschuivende randpositie van de nomadische reiziger,[21] blijft hij een luis in de pels. Hij spreekt wel, uiteraard uit ervaring, nu van een wereld voorbij ballingschap. Volgens hem impliceert ballingschap altijd een staat van wachten en daarom spreekt hij nu van een middelwereld die bevolkt wordt door wat hij ‘the bums of the Global Village’ noemt - de daklozen van het werelddorp. Hij heeft het over ‘the position of being neither here nor there: you can neither return to where you came from nor will you ever be integrated in the place you fled to’.[22]

Zonder haar verdriet van tweespalt, verlangen en eenzaamheid te willen verheerlijken, is het opvallend dat ook Eybers in Amsterdam prijs stelt op wat zij de ‘weelde van heimwee’ noemt, het gevoel ‘ingeslote en vrij’ te zijn, zich in een positie te bevinden waarin ze 'elke nag [teruggetregter word] na my geboorteland, ‘sodra ek kans kry gou 'n Kaapse draai beskryf’. Wanneer Breyten zichzelf beschrijft als een ‘Fransman met een

20 Zie Glick Schiller 1999 en Safran 1999.

21 Zie Viljoen 2002, 184.

22 ‘Middelwereld non-burgers’ hebben volgens Breytenbach een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Hij bedoelt dan hun houding ten aanzien van de staat, macht, patriottisme, moraliteit, eten, esthetica, bezit, taal (Breytenbach 2001, 104).

spraakgebrek' of wanneer Eybers in een gedicht Nederlandse vrienden op de hak neemt die haar 'hulp van een logopedis' aanraden, weten wij hoe makkelijk hij voor Fransman of zij voor Nederlandse had kunnen doorgaan, dus hadden kunnen kiezen voor assimilatie. Zij kozen en kiezen er echter steeds voor hun vreemdelingenstatus niet te verbergen. Een spoor van hun taal van herkomst houden zij in de Europese wereld intact. Zij handhaven zich zo goed en zo kwaad als gaat in de nieuwe omgeving, bewust van het feit dat 'elke woord wat emigreer risiko's riskeer'. Mede als gevolg daarvan blijven zij alert en creatief.

In tegenstelling tot transmigranten die ervaringen van transnationaliteit beschrijven waarin zij menen juist niets te kort te komen, niet bejammerd hoeven te worden, proef ik bij Breytenbach een gevoel van gemis, van verdriet omdat hij meent nergens echt bij te horen.[23] Opluchting over onthechting en verlangen naar verbondenheid, afstand en verbintenis, zijn dan ook twee zijden van eenzelfde medaille. Dat zijn 'hart', zijn 'wezen', wel een plaats heeft, drukt Breytenbach daarom steeds en consequent uit in termen van hybriditeit in een Zuid-Afrikaanse context. Zo schrijft hij in *Dog heart* (1998) voor een 'globaal' internationaal publiek in een Engels dat geïnspireerd is door zijn 'lokale' Afrikaanse metaforiek, met duidelijke verwijzingen naar zijn eigen 'traditie': 'The heart will always be a Boland

23 Zie zijn boek *Dog Heart* (1998). Breytenbach beschrijft zijn geboortestreek waar hij een huis heeft gekocht. Daar woont hij voor een gedeelte van het jaar; voor de rest woont hij in Parijs, Spanje en New York. Viljoen (2002) schrijft over het verband tussen dit autobiografisch boek en de onstabilititeit van het subject in andere geschriften. Ze noemt de 'migratie' tussen een verscheidenheid kunstvormen en genres, het aftasten van de scheidslijn tussen werkelijkheid en fictie, zowel als zijn persoonlijke geschiedenis: zijn jaren in de Zuid-Afrikaanse gevangenis, zijn herhaaldelijke migraties tussen Zuid-Afrika en Europa, zijn vele reizen in Afrika en omzwervingen in de rest van de wereld. Deze onstabiliteiten corresponderen met de opvatting van identiteit als onstabiel en gefragmenteerd volgens postmodernistische opvattingen: het postmodern subject heeft geen vaste, essentiële of permanente identiteit (Hall 1992, 277), hij/zij zou de stabiliteit van homogeniteit, gemeenschap en plek niet meer kennen. Viljoen brengt Breytenbachs werk in verband met globalisering, in het bijzonder aan de hand van de bundeling *Space and place. Theories of identity and location* (1993). Zij geeft toe dat zij door haar positionering van *Dog heart* in het spanningsveld tussen de lokale en de globale een gegeven dat veel complexer is vereenvoudigd. Breytenbachs oeuvre kenmerkt zich namelijk door een volgehouden poging buiten het raamwerk van binaire oppisities te treden. J.M. Coetzee heeft in een bespreking van *Dog heart* (2002, 312) al erop gewezen dat 'bastardy and nomadism' de twee thema's van Breytenbachs ethische filosofie zijn. Breytenbach heeft zich een leven lang verzet tegen een lokale identiteit die doet alsof zij ongestraft gebaseerd mag worden op 'natuurlijke' oorsprongen zoals 'moedertaal' en 'geboorteland', en nu ook verzet hij zich tegen globale identiteit door zich af te keren van de globale zowel als de Zuid-Afrikaanse elite. Volgens hem is er een voortdurend dialectisch proces: 'All I know is that the dialectic between the "own" and the larger togetherness, between the specific and the general - is creative and progressive and transformative. It is also never-ending, never resolved once and for all.'

bastard'. Hierin klinkt zijn Kaapstad-toespraak uit 1973 mee, maar ook één van zijn beroemdste gedichten: 'my hart is in die Boland/en niks kan dit ontwy nie' (1972), nu vertaald als 'my heart is in the Boland/and nothing can profane it' (Breytenbach 1998, 31).

5. Artikelen over thuiskomst en vertrek

Zuid-Afrikaanse critici zijn na 1990 steeds dwingender uitgedaagd tot deelname aan mondiale debatten over diaspora, identiteit en globalisering. De afgelopen tijd is een aantal artikelen verschenen waarin zij de plaats onderzoeken van schrijvers en personages die zich blootstellen aan de risico's van geografische grensoverschrijding.

Zo onderzoekt Rob Nixon in 'Refugees and homecomings: Bessie Head and the end of exile' (1994) de rol van teruggekeerde *exile*-schrijvers, terwijl David Bunn in '"Some alien native land": Arthur Nortjé, Literary History, and the Body in Exile' (1996, 34) zelfs van mening is dat *exile* het centrale probleem van Zuid-Afrikaanse literaire geschiedschrijving is.[24] John Noyes beschrijft in 'Departing, returning and longing for home - narration and the pathos of nation' (1997) de begrippen individu en volk voor de Zuid-Afrikaanse situatie door middel van de dialectiek van 'home' of geboorteplek, afstand en verlangen. Volgens Noyes heeft de geografische en sociologische plaats van oorsprong een tweeledige toepassing: het heeft betrekking op de identiteit van het individu enerzijds, en op de identiteit van het individu als nationaal subject, anderzijds. Het nationale terrein beslaat dus niet alleen een geopolitieke ruimte, maar is ook een subjectieve ruimte. De vloeibare grens tussen thuiskomst en vertrek is onderliggend aan een herdefiniëring van identiteit.[n25]

24 Vanuit mijn 'Ampie aan de Amstel'-optiek zou ik dus hieraan 'gewonere' vormen van (trans)migratie willen toevoegen. Eybers is een goed voorbeeld van zo'n 'probleem'. Haar poëzie is welkom in de nationale thuislanden van twee literaturen, ze merkt wat Bhabha in 'DisseminNation' een 'shifting boundary', een verschuivende grens noemt. Haar werk verzet zich tegen vastgepind te worden aan één kant van een grens. Zij construeert de kwikzilveren positie van een zelf die niet begrensd kan worden door de grenzen die ze blijft cirkelen. Zie Jansen 1996 en 1998. Zie ook mijn artikel over literatuurgeschiedschrijving, Jansen 2000b, 204-218.

n25 Dit verlangen wordt volgens hem narratologisch hoofdzakelijk uitgedrukt met venwijzing naar het vertrek vanaf een specifieke groep en/of geografische ligging en de terugkeer ernaar. Said (1995, 332) heeft er al op gewezen dat nationale en individuele identiteit veranderlijke constructies zijn die inherent historisch zijn waardoor het verleden voortdurend in het heden wordt geherdefinieerd.

In de maartuitgave van *Stilet* 2001 zijn drie artikelen verschenen waarin migratie aan bod komt. Karin Catell houdt zich, met verwijzing naar Noyes, vooral bezig met recente identiteitsdebatten in haar artikel 'Tuiskoms en vertrek: Die soeke na Afrikaner-identiteit'.[26] In 'Weggaan of bly? Die historiese tydbelewing van Rudolf Dreyer (F.A. Venter), Lucy Lurie (J.M. Coetzee) en Carla Hattingh (Karel Schoeman)' wijst P.J. du Toit erop dat de romans *Bedoelde land, Disgrace* en *Na die geliefde land*[27] bij deze vragen aansluiten en aan de Zuid-Afrikaanse lezer een veelheid aan geselecteerde feiten bieden, sporen, zoals Hutcheon (1991, 57-58, 74-76, 92) ze zou noemen, van tijdperken van hoogspanning uit de Zuid-Afrikaanse geschiedenis: de Groot Trek rond 1838, apartheid en postapartheid. De personages worden als eenlingen en buitenstaanders in hun 'kleingeskiedenisse' getekend (vergelijk Van Heerden 1997, 44, 102 zoals geciteerd door Du Toit 2001, 33). Wat wel duidelijk is, is dat de vragen die deze boeken opwerpen in een Zuid-Afrikaanse omgeving waarin zoveel mensen migreren, veel grotere geldigheid hebben.[28] Omdat lezers zo indringend worden geconfronteerd met de dilemma's van de personages, vraagt Du

26 Zij wijst er verder op dat Breytenbach en Van Zyl Slabbert (1999) voorstanders zijn van multiculturele Afrikanerschap als voorwaarde voor overleving, dat in tegenstelling tot 'etnische Afrikaner-nationalisme', dat wil zeggen, het vasthouden aan en het vooropstellen van een 'Afrikanereigen' 'tuiste'. Ook Willem de Klerk (2000, 25) ziet dezelfde keuzemogelijkheden en meent ook dat Afrikaners op een 'kruispad van bestaan en voortbestaan' 'vastgekeerd' zijn. In tegenstelling tot veel Zuid-Afrikanen die het land verlaten vanwege vrees voor geweld en werkeloosheid (de schrijver Hennie Aucamp, geciteerd door Du Toit 2001; zegt: 'As ek kinders gehad het, sou ek ook geëmigreer het. Want alle sisteme in Suid-Afrika is besig om voor jou oë te ontbind: sekuriteitsisteme, versorgingsisteme, onderwyssisteme [...] Suid-Afrika het 'n paradys vir rampokkers en moordenaars geword', zijn er ook Zuid-Afrikanen zoals Breytenbach, Dangor en Van Niekerk die het verlaten van het land door vooral Afrikaners niet zien als een daad die uit lijfsbehoud van belang is, maar uit 'geestbehoud'. Van Niekerk schrijft bijvoorbeeld naar aanleiding van de waarneming van een huwelijksfeest bij Stellenbosch rond 1800 door een Nederlandse personage in Karel Schoemans roman *Verkenning*: 'Niks het verander nie! Dieselfde selfoorskatting, dieselfde vergroffing, dieselfde patos van eiewaarde en dieselfde affektasies van gekultiveerdheid. [...] Ek dink soms die diaspora van Afrikaanse mense is die enigste heilsame ding wat kan gebeur.' Achmat Dangor meende in 2000 al dat de Afrikaner 'op soek [is] na 'n diaspora' (geciteerd door Catell).

27 Jerzy Koch bespreekt Schoemans roman uitgebreid in zijn hoofdstuk 'Tussen Arcadia en Utopia' in *Outsider onder de zijnen* (2003, 243-341). Onder de noemers van de zogenaamde 'binnentextuele xenofanie', de mengeling van 'uitlandigheid en inheemsheid', worden de keuzes van vooral George, maar ook Carla op een indringende wijze besproken.

28 Er wonen naar schatting tussen 600.000 en een miljoen Zuid-Afrikanen in het buitenland; circa 350.000 in Londen. Australië, Nieuw-Zeeland en Canada hebben ook grote Zuid-Afrikaanse gemeenschappen. Zie Johann van Rooyens *The new great trek* (2000).

Toit zich af of de romans de kwaliteit van refiguratie hebben. Zijn ze ertoe in staat om de wereld van de lezer te herstructureren, verwachtingen om te keren, horizonnen te verschuiven? Geen van de auteurs pretendeert om makkelijke oplossingen te hebben. Herman Wasserman bespreekt in zijn artikel 'Bevryding en beklemming: postkoloniale distopie en identiteit in enkele resente Afrikaanse teksten' een aantal andere personages die ook geconfronteerd zijn met de vraag of zij wel of niet zullen emigreren.[29]

6. Postapartheid romans over kiezen en niet-kiezen tussen wegblijven en terugkeer

In het kort wil ik wijzen op enkele romans die in het vertoog van (trans)migratie passen waarin romanpersonages vanuit een verblijf in het buitenland terugkeren naar Zuid-Afrika. De overstap naar het andere land is dus reeds gemaakt, maar tijdens bezoeken aan Zuid-Afrika doen zich nieuwe keuze-momenten voor. Wat mij opvalt is dat de bezoeken over het algemeen sterk bepaald worden door familie-omstandigheden, een aanduiding van de nauwe verbintenis die de meestal zeer jonge migranten nog met hun land van herkomst hebben.[30] In zekere zin vinden wij hier een voortzetting en een omkering van de oude plaasromandichotomie tussen stad en platteland, toen personages die weggingen van het platteland dat deden uit protest tegen een oudere generatie. Zij verzetten zich toen tegen een als beklemmend ervaren patriarchale druk of tegen veranderende omstandigheden zoals een depressie of verouderde boerderijpraktijken die hen om economische redenen dwongen geld in de stad te gaan verdienen, vaak ook voor de achterblijvenden.

Karel Schoemans roman *Na die geliefde land* (1972) geldt als het belangrijkste voorbeeld van deze soort romans. Schoeman heeft zelf elf jaar in het buitenland gewoond en hij plaatst zijn personages vaak voor beslissingen over de vraag of zij in Zuid-Afrika willen blijven. George keert na een niet nader gepreciseerde revolutie terug naar Zuid-Afrika om

29 Hij kijkt vooral naar werk van Eben Venter, een auteur die lang in Australië heeft gewoond, maar die naar verluidt eind 2003 terugkeert naar Zuid-Afrika. Wasserman bespreekt ook Venters verhaal 'Bettie' (opgenomen in *Twaalf*), waarin een gezin met hun 'bediende' op het punt staat te emigreren naar Australië.

30 In romans zoals *Disgrace* van J.M. Coetzee en *Donkermaan* door André P. Brink maken personages zich zorgen over hun volwassen kinderen die voor de keuze staan te emigreren.

te beslissen wat er gedaan moet worden met de boerderij die nog steeds in het bezit is van zijn moeder die aan het meer van Genève woont. Zijn ouders zijn lang geleden naar Zwitserland vertrokken. Zijn vader ging als beroepsdiplomaat de 'oude bedeling' in het buitenland vertegenwoordigen. Het is opmerkelijk dat Schoeman George 'buiten de verdenking van een weloverwogen emigratie wil[de] stellen [...]. Schoeman houdt zijn personage als het ware in een schuldeloze toestand die niet bezoedeld wordt door foutieve of juiste beslissingen. De identiteitsvorming van George komt pas in een stroomversnelling wanneer hij in Zuid-Afrika gedwongen wordt zelf tot een besluit te komen of hij daar zal blijven of niet (Koch 2003, 261-262). Alle andere personages zijn voor de duur van zijn bezoek óók gevangen in de draaikolk van de vraag wat George zal doen. *Na die geliefde land* blijft tot op de dag van vandaag een actueel en bijzonder confronterend boek voor Zuid-Afrikaanse lezers.[31]

In André P. Brinks roman *Sandkastele* (1995) keert het jonge meisje Kristien Muller van haar zelfopgelegde ballingschap in Londen terug naar de Kleine Karoo wanneer haar 103-jarige oma als gevolg van een brand-bomaanval op sterven ligt. Het is de vooravond van de eerste vrije verkiezingen van 1994 en Kristien bevindt zich tegen haar zin weer midden in het gezin en in een land vol spanning en tegenstrijdigheid. Vrij onberedeneerd, heel emotioneel, neemt Kristien het besluit in het land te blijven. 'Ja. Ondanks alles. Ten spyte van alles. Dit is my plek dié' (444). Zij vindt dat ze, ondanks al het geweld, gedwongen is te blijven, 'omdat het moeilijker is. Omdat er werk is om te doen. Ter wille van anderen, maar ook ter wille van mezelf' (446).

Rachelle Greefs roman *Al die windrigtings van my lewe* (1996) heeft ongeveer hetzelfde gegeven. Lea staat de afwas te doen in een Japans restaurant in Londen wanneer zij een telefoontje krijgt dat haar oma, 91 jaar, zopas gestorven is. Zij keert terug naar Zuid-Afrika voor de begrafenis. Krantenberichten over geweld worden letterlijk in de romantekst geciteerd. Lea's vader zegt tegen haar: 'Misschien is het beter voor je als je terug overzee gaat. Ik had nooit gedacht dat ik mezelf dat tegen iemand zou horen zeggen, laat staan mijn eigen dochter' (261). Enkele andere fragmenten zijn: 'De eerste democratische verkiezingen zijn achter de rug. Die Nieuwe Regering regeert het Nieuwe Zuid-Afrika. Maar is er echt iets nieuws onder de zon? Mensen verlaten opnieuw - of is het nog steeds? -

31 Het boek is in 2002 onder de titel *Promised land* door Jason Xenopoulous verfilmd.

het land?' (267). 'In dezelfde week ontvangt Lea een briefje van haar tandarts waarin hij gedag zegt; hij is op weg naar Nieuw-Zeeland. Williams oudste broer, die al een tijdje in Canada zit, besluit niet terug te komen.' (267). Wat zal Lea doen? Blijven of terugkeren?

In Eben Venters roman *Ek stamel ek sterwe* uit 1996 ontsnapt Konstant Wasserman aan de 'verstarde levens' van 'zijn mensen'. Eerst verlaat hij de verstikkende omgeving van de boerderij waar hij opgroeide om in Johannesburg te gaan wonen, emigreert dan naar Sydney waar hij als kok werkt. Konstant doet aids op maar wordt door zijn vader en broer bijgestaan op zijn sterfbed waardoor een emotionele tuiskomst, zelfs op een andere continent, mogelijk wordt.

In Gillian Slovo's *Red dust* (2000) keert Sarah Barcant naar Zuid-Afrika terug nadat zij veertien jaar lang in New York als succesrijk aanklaagster heeft gewerkt. Net zoals in veel van de andere romans die ik ter sprake breng zijn er sterk autobiografische gegevens. In Slovo's verhaal is dat vrij gemakkelijk te verifiëren. Zij is immers de dochter van Joe Slovo en Ruth First, een befaamd blank echtpaar dat zich als lid van het Zuid-Afrikaanse Communistische Partij tegen de apartheid had verzet en in 1964 het land uitging. First werd in 1982 met een briefbom gedood in Maputo. Gillian Slovo (geboren 1952) heeft sinds haar twaalfde jaar in Londen gewoond en zij zal veel van haar eigen ervaringen in het boek hebben verwerkt. Het personage Sarah wordt naar haar geboortedorp, het plattelandsstadje Smitsrivier 'ontboden' door haar mentor, de advocaat Ben Hoffman, voor een zitting van de Waarheids- en Verzoeningscommissie (WVK). De identiteitskwesties van Zuid-Afrikanen die op het scherpst van de snee in dergelijke boeken moeten beslissen wat zij doen, waar zij permanent gaan wonen, vinden we ook hier. Op het sterfbed van Ben wil hij dat zij in het land blijft. Ze denkt dan:

> Ze zou blijven. Een tijdje. Langer dan ze aanvankelijk van plan was geweest. Maar ze wist dat ze niet zo lang zou blijven als hij van haar wilde.
> Dat ze hier weggevlucht was en zo lang was weggebleven, maakte haar duidelijk wat ze voorheen had geweigerd in te zien - dat dit land, hoe hard ze ook haar best deed om eraan te ontkomen, bepalend was voor wie ze was. Ze zou het, ongeacht waar ze was, met zich meedragen. [...] Terwijl ze door het raam naar buiten keek, nam ze de oude vertrouwde

> dingen in zich op, het verblindende licht, de scherpe, droge geuren, de zangerige uitwisselingen in de verte. Het gevoel van thuis zijn.
> Ooit was het haar thuis geweest maar toch lonkte New York nu. Ze leidde een ander leven daar, een gewoon leven dat niet werd getekend door de contouren van heroïsme, opoffering en schuldgevoelens die zo'n vast onderdeel vormden van alles in Zuid-Afrika. Spoedig zou ze weer teruggaan. Daar twijfelde ze niet aan (348).

Empire settings van David Schmahmann uit 2001 gaat over een man die vanuit de Verenigde Staten terugkeert naar Durban in Zuid-Afrika waar hij in opdracht van zijn moeder en stiefvader die ook al in het buitenland wonen, het vermogen van het gezin dat nog in het land vastzit, gaat proberen door te sluizen naar een buitenlandse bankrekening. Hij gaat ook op zoek naar zijn eerste liefde, een zwart meisje. Destijds werd hij door zijn familie gedwongen het land te verlaten vanwege deze verboden liefde. De herinneringen, geuren en plekken raken hem hevig en tijdens een emotionele scène van weerzien en nieuwe verwachtingen, neemt hij toch de beslissing: ‘Ik ga naar huis’ (332), terug naar Amerika. Hij verlaat Durban halsoverkop, zijn koffer achterlatend in het Royal Hotel. Wanneer hij zijn Amerikaanse vrouw op het vliegveld terugziet, is het of hij opnieuw, maar nu op basis van zijn eigen keuze een begin moet maken. Hij beschrijft zijn wachtende vrouw zo: ‘Ze kijkt in de verte, als een vreemde die ik nooit ontmoet heb, die ik niet ken, die op iemand anders wacht, die niet van mij is. En dan draait ze haar hoofd om en ziet me. Hier ben ik. Helemaal voor haar. Helemaal voor haar’ (335).

Underground People (2002) van Lewis Nkosi speelt zich in de nadagen van de apartheid af. Anthony Ferguson keert na een jarenlange verblijf uit Londen terug naar Johannesburg wanneer zijn zuster gaat trouwen, maar ook omdat hij als vertegenwoordiger van een mensenrechten-organisatie wordt opgedragen langs die weg hopelijk onopvallend in het land te infiltreren op zoek naar een verdwenen anti-apartheidsactivist. Aan het slot van het boek bevindt hij zich stuntelig in het spervuur tussen politie en activisten. Ruw wordt hij door een kolonel De Kock verdreven met de woorden: ‘Go away from here, Ferguson. Go back to England. Go anywhere you like, but go away from here. Here you'll always get in the way. In South Africa war has only just begun’ (263).

In Jo-Anne Richards' roman *Sad at the edges* (2003) keert Megan, een jonge vrouw die veel te jong was om mee te kunnen doen aan de struggle en zich daar altijd schuldig over voelt, terug naar post-apartheid Zuid-Afrika. Ze kijkt met de ogen van een buitenstaander, 'brief exile had given you outsider's eyes', denkt ze wanneer ze in Johannesburg rondrijdt. In een land waar iedereen schijnt te lijden aan een vorm van post-traumatische stress - vooral haar oudere nicht die zij altijd heeft benijd omdat die wel in detentie was en dus 'struggle-credit' had - is iedereen voortdurend bezig met de vraag of zij zullen emigreren of blijven.

7. Conclusie

In het licht van Benedict Andersons theorieën over het construeren van nationale identiteiten, is het van belang ons af te vragen wat het vertrek van alle Ampies naar de Amstel betekent voor de 'verbeelde gemeenschap' van de landen waar ze naar toegaan, maar ook, voor de verbeelde gemeenschap van het nieuwe Zuid-Afrika dat zij achter zich laten.[32] In het zoeken naar antwoorden lijkt het mij van belang om de postapartheid gemigreerde auteurs en hun personages te plaatsen in een traditie van vertogen, een traditie die voor het oprapen ligt maar die nog veel meer inclusief kan worden geconstrueerd dan tot nu toe het geval was.[33] Deze Zuid-Afrikaanse migrantentraditie bestaat uit de Ampies en Anna's, de Jabulani's, Jims en de Jane's die binnen Zuid-Afrika rondtrokken waardoor enorme socio-culturele verschuivingen tot stand werden gebracht, uit de politieke zwarte 'exile-'schrijvers van wie Brink zei: 'de afwezigen [...] bleven aanwezig in hun afwezigheid' en uit de 'binnenbuitenstaanders' van de tweede helft van de twintigste eeuw zoals Eybers, Breytenbach en Wicomb. Ik meen dan

32 Ludo Beheydt (2003, 55) somt, weliswaar in verband met de Nederlandse literatuur, deze kwestie als volgt op: 'Culturele identiteit wordt in hoge mate medebepaald door de buitenstaander. Als culturele identiteit een 'verbeelde gemeenschap' is (B. Anderson) die gerealiseerd wordt door aan een aantal kenmerken en eigenschappen een grote symbolische en typerende waarde toe te kennen, dan is die eerder een proces dan een wezenlijkheid'.

33 Samen met Helize van Vuuren hoop ik deze traditie verder uit te diepen in een boek over Zuid-Afrikaanse schrijvers en personages die buiten het land wonen of woonden.

ook dat de creatieve energie van schrijvers en personages die tijdelijk, gedeeltelijk of zelfs permanent buiten Zuid-Afrika leven en werken, een belangrijke invloed hebben op de cultuur van hun land van herkomst,[34] maar ook in de Nederlandse cultuur en mondiale debatten over (trans)-migratie.

De recente artikelen en romans die ik hier kort besproken heb tonen netwerken van verhalen en waarheden, van toekomstperspectieven en herinneringen. Zij dragen op een indrukwekkende wijze bij tot de postapartheid geschiedschrijving van Zuid-Afrika. Wat in al deze boeken opvalt is dat de meeste schrijvers kiezen voor het realisme, dat er in de moderne boeken weinig sprake is van de didactiek die in de Ampie- en Jim-boeken zo overheersend was, en dat er telkens een sterke spanningslijn in de boeken is. In plaats van de typische crimi-vraag ‘who dunnit?’, overheerst hier, telkens tot op de laatste pagina, de vraag: ‘blijft het hoofdpersonage in Zuid-Afrika?’ De boeken zijn in vele gevallen niet vrij te pleiten van sentiment. En, het moet gezegd, ook ‘Voetjie vir voetjie’ en ‘Totsiens Kaapstad’, zijn gedichten die steeds onze emoties beroeren. Deze gedichten en boeken verwoorden de levens van Zuid-Afrikaanse (aspirant-)migranten die op het punt staan van aankomst of vertrek, die vaak in de ‘non-spaces’ van internationale vliegvelden hun boeken kopen om ze vervolgens te lezen tijdens intercontinentale vluchten. Voorlopig verwacht ik niet dat het element van sentiment - vooruitlopend op de ‘nostalgie-vraag’ waar andere diaspora-literaturen al lang mee te maken hebben[35] - zelfs in deze post-moderne tijd echt zal verdwijnen. De dwingende en heftige emoties die in deze gedichten, romans, verhalen en ook een groeiende hoeveelheid ‘webwerven’[36] speciaal bestemd voor Zuid-Afrikaanse ‘expats’, individueel

34 Helize van Vuuren verwijst in haar inagurele rede (Port Elizabeth), ‘Afrikaans als moederland’, naar Breytenbachs drama. *Boklied, 'n Vermaaklikheid in drie bedrywe* uit 1998 waarin de alterego van Breytenbach in het openingstoneel zegt: ‘Ons horison van denke is afgesluit. Ons gaan nou die kring van holle argumente binne.’ Je hoeft niet fysiek over de grenzen te gaan om hieraan te ontvluchten, want altijd is in de literatuur het oversteken van grenzen mogelijk: Die literatuur is 'n wonderlike moederland. Die boek is ons pas [...] Kyk, as jy eers oor daai border is, kan jy vir altyd aanhou reis om die landskappe te bewonder en die dorpe te besoek. Jy kan miskien selfs die inwoners leer ken - Goeiemôre, broer Karamazof, hoe gaan dit met die idioot by die huis? Hallo, lady Madonna, ek sê, jy het vir jou 'n vietse paar boudjies! [...] Alles is moontlik daar buite, al die drome en die magic' (1998, 36). Dit moederland van de literatuur staat niet los van de complexiteiten van de gewone wereld. ‘Dis 'n skuilplaas, 'n land van toevlug, maar nie om te ontsnap nie’ (1998, 36).

35 Zie bijvoorbeeld Safran 1999.

36 http://www.e-klets.com/index.asp is hier een voorbeeld van.

maar ook collectief worden uitgewerkt, zijn kennelijk niet altijd door ironie en afstand te temmen. En volgens mij hoeft dat ook niet, als wij dat maar onder ogen zien.

Bibliografie

Anderson, Benedict: *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. Londen en New York, 1991.

Augé, Marc: *Non-places. Introduction to an anthropology of aupermodernity*. Londen en New York, 1992/1995.

Bakhtin, M.M.: *Speech genres and other late essays*. Austin, Texas, 1986.

Beheydt, Ludo: 'Vreemde ogen dwingen. Kroniek cultuur en maatschappij'. *Neerlandica Extra Muros* 41, 2, 55-62 (2003).

Bergh, Erik van den: '"Ik wilde het land graag loslaten, maar het land liet mij niet los." Over Zuid-Afrikanen in Nederland'. Ineke van Kessel en Nina Tellegen (red.), *Afrikanen in Nederland*. Amsterdam en Leiden, 2000, 61-80.

Bergh, Erik van den: 'Blik van buiten. Zuid-Afrikaanse literatuur in Nederland'. *Stilet* XII, 2, 63-76 (2000).

Bergh, Erik van den: 'Breytenbach in Nederland. 17 juni 1972. De Zuid-Afrikaanse dichter Breyten Breytenbach ontvangt de Van der Hoogtprijs'. Rosemarie Buikema en Maaike Meijer (red.), *Kunsten in beweging. Cultuur en migratie in Nederland. 1900-1980*. Den Haag, 2003, 290-305.

Bhabha, Homi K.: *The location of culture*. Londen, 1994.

Botha, Elize: *Oor die Afrikaanse prosa en ander opstelle*. Kaapstad, 1980.

Breytenbach, Breyten: *Kouevuur*. Kaapstad, 1969.

Breytenbach, Breyten: ‘Breyten kyk van buite en sien bastervolk’. *Die Burger*, 15 Februarie 1973.
Breytenbach, Breyten: *Dog heart. (A travel memoir)*. Kaapstad, 1998. Vertaald als *Hondenhart*. Amsterdam, 1999.
Breytenbach, Breyten: ‘Reflections on identity. Interview with Marilet Sienaert’. M. Sienaert, *The I of the beholder. Identity formation in the art and writing of Breyten Breytenbach*. Kaapstad, 2001, 104-109.
Brink, André P.: *Sandkastele*. Kaapstad, 1995.
Bruggen, Jochem van: *Ampie: Die natuurkind*. Amsterdam, 1924.
Bunn, David: ‘“Some alien native land”: Arthur Nortjé, literary history and the body in exile’. *World Literature Today* 70, 1, 33-44 (1996).
Carter, Erica et al. (red.): *Space and place. Theories of identity and location*. Londen, 1993.
Catell, Karin: ‘Tuiskoms en vertrek: Die soeke na Afrikaner-identiteit’. *Stilet* XIII, 1, 11-19 (2001).
Chapman, Michael: *Southern African literatures*. Pietermaritzburg, 2003.
Coetzee, J.M.: *Stranger shores. Essays 1986-1999*. Londen, 2002.
Conradie, E.J.M.: *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika. 'n Kultuurhistoriese studie, Deel I (1652-1875)*, Pretoria, 1934.
Coombes, Annie E. en Brah, Avtar: ‘Introduction: the conundrum of “mixing”’. A. Brah en A. Coombes, *Hybridity and its discontents. Politics, science, culture*. Londen en New York, 2000, 1-16.
Dubois, Pierre H. et al.: *P.C. Hooft-prijs voor poëzie 1991 aan Elisabeth Eybers*. 's-Gravenhage en Amsterdam, 1991.

Eybers, Elisabeth: *Uit en tuis. Afrikaanse verse uit Amsterdam*. Bloemlezing samengesteld door Ena Jansen. Amsterdam, 2001.
February, V.A.: *Laat het ons ernst wezen: die verhouding Afrikaans-Nederlands*. Intreerede: Belville, 1991.
Fens, Kees: 'Benoemen als een vorm van vervreemden'. *De Volkskrant*, 18 februari 1990.
Fokkema, Aleid et al.: *Identiteit en locatie in de hedendaagse literatuur*. Hilversum, 2003.
Glick Schiller, N.: 'Transmigrants and Nation-States: something old, something new in the US immigration experience'. G. Hirschman et al. (red.), *The handbook of international migration*. New York, 1999, 94-119.
Greef, Rachelle: *Al die windrigtings van my wêreld*. Kaapstad, 1996. Vertaald als *Alle windrichtingen van mijn leven*. Haarlem, 2002.
Hall, Stuart: 'The question of cultural identity.' S. Hall et al. (red.), *Modernity and its futures*. Cambridge, 1992, 273-325.
Heerden, Etienne van: *Postmodernisme en prosa: vertelstrategieë in vyf verhale van Abraham H. de Vries*. Kaapstad, 1997.
Hutcheon, Linda: *The politics of postmodernism*. Londen, 1991 (1989).
Huigen, Siegfried: *De weg naar Monomotapa. Nederlandstalige representaties van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika*. Amsterdam, 1996.
Jansen, Ena: *Afstand en verbintenis: Elisabeth Eybers in Amsterdam*. Amsterdam, 1998. Zuid-Afrikaanse editie: Pretoria, 1996.
Jansen, Ena: 'Redaksioneel. 'n Blik van buite'. *Stilet* XII, 2, vii-xii (2000a).
Jansen, Ena: 'Notities over de weerklank van Zuid-Afrikaanse literaire vertogen'. *Nederlandse Letterkunde* 5, 3, 204-218 (2000b).

Jansen, Ena: '*Eva, wat sê hulle?' Konstruksies van Krotoa in Suid-Afrikaanse tekste*. Amsterdam, 2003.
Kannemeyer, J.C.: *Geskiedenis van die Afrikaanse literatuur. Band 1*. Kaapstad en Pretoria, 1978.
Klerk, Willem de: *Afrikaners: kroes, kras, kordaat*. Kaapstad, 2000.
Koch, Jerzy: *Outsider onder de zijnen. Vormen van xenofanie in de Afrikaanse roman*. Wrocław. 2002.
Kock, Leon de en Tromp, Ian: *The heart in exile. South African poetry in English, 1990-1995*. Londen, 1996.
Lasarus, B.B.: *'n Seisoen in die paradys*. Pretoria, 1976.
Nixon, Rob: 'Refugees and homecomings: Bessie Head and the end of exile'. G. Robertson et al. (red.), *Travellers' tales. Narratives of home and displacement*. Londen en New York, 1994, 114-128.
Nkosi, Lewis: *Underground people*. Kaapstad, 2002.
Noyes, John K.: 'Departing, returning and longing for home - narration and the pathos of nation'. *Tydskrif vir Literatuurwetenskap* 13, 1 en 2, 21-37. (1997).
Richards, Jo-Anne: *Sad at the edges*. Somerset West, 2003.
Rooyen, Johann van: *The new great trek. The story of South Africa's white exodus*. Pretoria, 2000.
Said, Edward: 'Reflections on Exile'. *Granta: after the revolution* 13, 157-172 (1984).
Safran, William: 'Diasporas in modern societies: myths of homeland and return'. *Diaspora* 1, 1, 83-99 (1991).

Safran, William: ‘Comparing diaspora's: a review essay.’ *Diaspora* 8, 3, 255-291 (1999).
Schmahmann, David: *Empire settings*. White Pine Press, 2001. Vertaald als *De zondeval*. Amsterdam, 2002.
Schoeman, Karel: *Na die geliefde land*. Kaapstad en Pretoria, 1972.
Sienaert, Marilet: *The I of the beholder. Identity formation in the art and writing of Breyten Breytenbach*. Kaapstad, 2001.
Slabbert, Frederik van Zyl: *Afrikaner Afrikaan: anekdotes en analise*. Kaapstad, 1999.
Slovo, Gillian: *Red dust*. Londen, 2000. Vertaald als *Rood stof*. Breda, 2000.
Toit, P.A. du: ‘Weggaan of bly? Die historiese tydbelewing van Rudolf Dreyer (F.A. Venter), Lucy Lurie (J.M. Coetzee) en Carla Hattingh (Karel Schoeman)’. *Stilet* XIII, 1, 20-36 (2001).
Veltkamp-Visser, Sief: ‘De eerste leerstoel Afrikaans in Amsterdam’. *Zuid-Afrika* 80, 4/5, 50-53 (2003).
Venter, Eben: *Ek stamel ek sterwe*. Kaapstad, 1996. Vertaald als *Ek stamel ek sterwe*. Amsterdam, 2000.
Viljoen, Louise: ‘Hartland en Middelwêreld: die hantering van die spanning tussen die lokale en globale in Breytenbach se *Dog heart* (1998)’. *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 9, 2, 168-184 (2002).
Visagie, Andries: ‘“Ik de kameleon”. Hibriditeit in Henk van Woerden se trilogie oor Suid-Afrika’. *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 9, 2, 185-200 (2002).
Vuuren, Helize van: *Tristia in perspektief*. Vlaeberg, 1989.

Vuuren, Helize van: ‘Literatuur as moederland (Van Afrikaanse stadstaat na minderheid in 'n multitalige vrystaat’. *Stilet* X, 2, 77-94 (1998).
Wasserman, Herman: ‘Bevryding en beklemming: Postkoloniale distopie en identiteit in enkele resente Afrikaanse tekste’. *Stilet* XIII, 1, 69-87 (2001).
Wicomb, Zoë: ‘Shame and identity: the case of the coloured in South Africa’. D. Attridge et al. (red.), *Writing South Africa. Literature, apartheid and democracy, 1970-1995*, 91-107, 1998.
Willemse, Hein: *Om te leef in Afrika: Oorlewing, saambestaan en die Suid-Afrikaanse letterkunde*. Intreerede by die aanvaarding van die leerstoel in Afrikaans aan die Universiteit van Pretoria op 19 Julie 2001. (Ongepubliceerde typoscript is geraadpleegd.)

Contrastiviteit - de grenzen voorbij

Márta Kántor-Faragó

Inleiding

In ons alledaagse leven en vooral in ons linguïstische leven hebben we voortdurend met contrastiviteit te maken. In deze bijdrage probeer ik dit begrip te problematiseren om uiteindelijk tot een werkbare definitie te komen.[1] Ik stel de volgende punten aan de orde. Ten eerste behandel ik het begrip 'contrastiviteit'. Ten tweede vat ik de geschiedenis van het contrastieve onderzoek kort samen. Ten derde buig ik me over de indeling en de afbakening van het onderzoeksveld. Ten slotte probeer ik het verleden, het heden en de toekomst van de contrastieve linguïstiek te schetsen in een Europa zonder grenzen.

1. Contrastief/contrastiviteit

Als ik zou vragen: wat betekent 'contrastief' dan zou ik waarschijnlijk antwoorden krijgen als 'contrastief betekent *vergelijkend*'. Ook als we in de Van Dale of in een grammatica de term opzoeken, vinden we 'vergelijken, naast elkaar stellen, in verband met elkaar beschouwen om overeenstemming of verschil vast te stellen tussen de betrokken systemen'. Maar dit is zeker niet bevredigend vanuit een taalwetenschappelijk oogpunt. Het wordt nog moeilijker als we de vraag stellen: waar is contrastiviteit goed voor? Om een idee te krijgen van traditionele opvattingen over het doel van het contrastieve onderzoek, citeer ik Hellinger (1977, 1, vertaald door M.K-F.):

> De contrastieve grammatica vergelijkt in het kader van een bepaalde linguïstische theorie twee of meerdere (sub)systemen van de taal om de verschillen en de overeenkomsten van deze systemen te beschrijven. Daarbij wordt een synchrone oriënta-

1 Dit met het oog op mijn proefschrift in voorbereiding over de causale connectieven *omdat/want* in het Nederlands en *weil/denn* in het Duits.

tie geïmpliceerd [...]. Deze definitie heeft alleen betrekking op de descriptie, doelen laten we buiten beschouwing [...].

2. Korte samenvatting van de geschiedenis van het contrastieve onderzoek

De echte doorbraak in het contrastieve taalonderzoek dateert uit de jaren veertig en vijftig van de twintigste eeuw toen een aantal studenten zich om de linguïst Fries groepeerde. Eén van hen was Lado, wiens naam is verbonden met baanbrekende werken op het gebied van het vreemdetalenonderwijs (VTO). In de jaren zeventig begon men zich systematisch bezig te houden met het onderzoeksgebied en na een relatieve stilstand - vanwege de teleurstellende onderzoeksresultaten en de bruikbaarheid daarvan - kwam de contrastieve linguïstiek opnieuw tot bloei. Vanaf de jaren negentig zoekt men binnen de contrastieve linguïstiek naar nieuwe wegen, waarbij 'intercultureel' en 'cognitief' enkele van de sleutelwoorden zijn. Ter illustratie geef ik nu een enigszins bewerkte samenvatting van de lezing die Hüning in 2002 heeft uitgesproken te Wenen over de positie van het Nederlands tussen het Duits en het Engels:[2]

I. Genera

Duits	***Nederlands***	***Engels***
der Sohn	de zoon	the son
die Tochter	de dochter	the daughter
das Kind	het kind	the child

II. Wederkerend voornaamwoord

Duits
Er verteidigt sich.

2 De titel van de lezing luidt: 'Zwischen Deutsch und Englisch. Zur sprachlichen Identität des Niederländischen'. Symposium 'Sprache und Identität', Nederlandistik Wenen, 18 en 19 oktober 2002.

Den ersten Vortrag hielt Frau Pelka selbst/selber.

Nederlands
Hij verdedigt zich.
De eerste lezing werd gehouden door mevrouw Pelka zelf.

Engels
He defends himself.
The first talk was given by Pelka herself.

III. Externe possessoren

Duits
Ich habe mir das Bein gebrochen.

Nederlands
Ik heb mijn been gebroken.

Engels
I broke my leg.

[...]
Het is duidelijk *wat* Hüning hier doet. Op basis van verschillende categorieën stelt hij een systematische vergelijking op. Ook het *waarom* wordt geformuleerd. Het doel is om door en in de taal sporen van identiteit zichtbaar te maken. Een naast het *wat* en het *waarom* krijgen we ook een antwoord op het *hoe*. Als we even terugdenken aan de definities uit de eerste paragraaf, dan constateren we dat er hier verschillen én overeenkomsten onderzocht worden. Op dit aspect komen we terug in de volgende paragraaf.

3. Indeling en afbakening van het onderzoeksveld

Voor de indeling van het onderzoeksveld ‘contrastieve taalkunde’ kijken we naar Hellinger (1977). Hij onderscheidt vier verschillende gebieden:

a. confrontatieve linguïstiek
b. taalvermenging/contactfenomenen
c. interlinguïstiek
d. interferentielinguïstiek.

De eerstgenoemde richting was een Pools-Oost-Duitse variant van het contrastief onderzoek. De naam *confrontatief* is politiek getint en getuigt van de maatschappelijke achtergrond waartegen de wetenschap zich in de Oostbloklanden ontwikkelde. De confrontatieve variant hield zich bezig met verschillen én overeenkomsten tussen verschillende (sub)systemen. De tweede richting, van Amerikaanse oorsprong, concentreerde zich op de vraag naar taalvermenging en contactfenomenen en was sterk sociolinguïstisch georiënteerd. In deze contrastieve aanpak interesseerde men zich vooral voor bi- en multilinguisme. De onder c. genoemde interlinguïstiek stelde zich tot doel niet-natuurlijke talen contrastief te benaderen, terwijl de interferentielinguïstiek trachtte te achterhalen of en, zo ja, in hoeverre een bepaald verschijnsel zich manifesteert in twee of meer taalsystemen.

Met betrekking tot de afbakening van de contrastieve linguïstiek binnen de taalkunde is er sprake van drie grote stromingen:
a. de VTO-georiënteerde opvatting
b. de typologie-georiënteerde opvatting
c. de VTO- én typologie-georiënteerde opvatting.

Tot op de dag van vandaag is de VTO-georiënteerde opvatting de meest bekende. Burgschmidt & Götz (1974) hanteren een driedeling die inhoudt dat de contrastieve linguïstiek een plaats inneemt naast de historische taalwetenschap en de taaltypologie. De grenzen tussen historische taalkunde, typologie en contrastieve linguïstiek zijn duidelijk en noodzakelijk en er is geen overgang mogelijk. Hellinger (1977) deelt dit standpunt. Ook Karcher (1979) sluit zich bij de VTO-georiënteerde opvatting aan. Hij beklemtoont het belang van het (synchrone) onderzoek van universalia.

We kijken nu naar de doelen en hypotheses van de VTO-georiënteerde opvatting.

VTO-georiënteerde doelen:	*Hypothesen:*
a. onthulling van interferentie	a. basis voor iedere nieuwe taal (L2, L3, [...]) is de moedertaal (L1)
b. voorspelling en diagnose van fouten	b. er bestaat een positieve transfer en een negatieve interferentie
c. identificatie en beschrijving van 'leerderstalen'	c. door de systematische analyse van L1 en L2, L3 [...] kunnen moeilijkheden voor de taalleerders voorgespeld worden

Na het grote enthousiasme van de de VTO-georiënteerde school in de jaren vijftig en zestig kwam de grote teleurstelling. De voorspellende kracht van modellen als hierboven beperkte zich namelijk tot het gebied van de fonetiek/fonologie en - gedeeltelijk - het lexicon. Verder bleek dat de onderzoeksresultaten maar sporadisch werden ingezet bij de ontwikkeling van leermateriaal. Het onderzoek kwam daarmee vrijwel tot stilstand in de Verenigde Staten, het eigenlijke geboorteland van de constratieve taalkunde. Pas onder invloed van de nieuwe aandacht voor contrastiviteit in Europa begon men zich binnen Amerikaanse linguïstische kringen weer bezig te houden met contrastief onderzoek.

Volgens de typologie-georiënteerde opvatting moet men bij de indeling van de contrastieve linguïstiek van een vierdeling uitgaan. De belangrijkste vertegenwoordiger van deze stroming is König (1990) die de contrastieve linguïstiek naast de historisch/vergelijkende, areale en typologische taalkunde plaatst.

We zetten vervolgens de doelen en hypothesen van de typologie-georiënteerde school op een rijtje.

Typologie-georiënteerde doelen:	*Hypothesen:*
a. generaliseren	a. op basis van een of meerdere parameters zijn talen te classificeren
b. verklaren	b. subtypologieën leiden tot een
	c. holistische typologie

Als illustratie bij dit model moge dienen een fragment van de contrastieve typologie van het Duits en het Engels ontworpen door König (1990, 128). Het gaat hier om een ‘zuivere’ typologische indeling op basis van bepaalde linguïstische categorieën.

[...]

Engels	*Duits*
aspecten (SF-EF)	-
Past/Present Perfect	-
-	partikelen van modaliteit
-	semantische congruentie (werkwoord-onderwerp)
geringe inventaris van	ruimere inventaris van focus-
focuspartikelen	partikelen
Deelwoorden	Voorzetsels

[...]

De derde opvatting is ten slotte de VTO- én typologie-georiënteerde richting. De naam van Kortmann (1998) moet hier in eerste instantie vermeld worden. Volgens deze opvatting zijn contrastieve linguïstiek en taaltypologie elkaars complementen. Resultaten van de twee vakgebieden moeten een aanvullende functie hebben. ‘Bevindingen van typologisch onderzoek [zijn] in staat [...], feiten op het gebied van de vreemdetaalverwerving te verduidelijken’. Kortmann (1998, 139, vertaald door M.K-F.). Ik sluit me bij deze opvatting aan omdat die op eclectische wijze de voordelen combineert van de VTO-en typologie-georiënteerde benadering. Of deze aanpak ook daadwerkelijk uitvoerbaar is in het kader van mijn promotie-onderzoek, hoop ik over drie jaar op het Zestiende Colloquium Neerlandicum te kunnen en te mogen vertellen.[3]

4. Verleden, heden en toekomst in een Europa zonder grenzen

Ik wil aan het eind van deze bijdrage de noodzakelijkheid van gemeenschappelijke projecten beklemtonen. In het begin werd de Europese

3 *Cf.* noot 1.

contrastieve linguïstiek beïnvloed door de Amerikaanse ontwikkelingen. Na de hierboven genoemde teleurstellende onderzoeksresultaten in de Verenigde Staten bleef ook in Europa het aantal contrastieve publicaties beperkt. Vanaf de jaren negentig is de tendens omgekeerd. Vanuit Europa wordt de contrastieve school in de Verenigde Staten geïnspireerd. Er zijn echter nog steeds te weinig 'grenzenvrije' projecten te zien, waarbij instituten van verschillende landen samen aan een contrastief onderzoek werken. We moeten echter ook de positieve voorbeelden vermelden, zoals de Pools-Duitse contrastieve grammatica van het Engels. We spreken de hoop uit dat de samenwerking in een Europa dat over steeds minder (politieke) grenzen beschikt intensiever wordt.

Bibliografie

Anderson, Sven-Gunnard: 'Zur Kontrastsituation nahverwandter Sprachen am Beispiel Deutsch-Schwedisch'. Jarmo Korhonen en Georg Gimpl (Hrsg.), *Kontrastiv*. Der Gingko-Baum, 15. Folge. Helsinki, 1997, 12-25.

Burgschmidt, Ernst en Götz, Dieter: *Kontrastive Linguistik Deutsch/Englisch*. München, 1974.

Hellinger, Marlis: *Kontrastive Grammatik Deutsch/Englisch*. Tübingen, 1977.

Juhász, János: 'Ungarisch-deutsche kontrastive Forschungen in Ungarn'. János Júhasz (Hrsg.), *Kontrastive Studien Ungarisch-Deutsch*. Boedapest, 1980, 17-34.

Karcher, Günther L.: *Kontrastive Untersuchung von Wortfeldern im Deutschen und Englischen*. Frankfurt am Main, 1979.

König, Ekkehard: 'Kontrastive Linguistik als Komponent zur Typologie'. Klaus Gnutzmann (Hrsg.), *Kontrastive Linguistik*. Frankfurt am Main, 1990, 117-131.

Kortmann, Bernd: ‘Kontrastive Linguistik und Fremdsprachenunterricht’. Wolfgang Börner en Klaus Vogel (Hrsg.), *Kontrast und Äquivalenz. Beiträge zu Sprachvergleich und Übersetzung*. Tübingen, 1998, 136-167.
Kühlwein, Wolfgang: ‘Kontrastive Linguistik und Fremdsprachenerwerb - Perspektiven und historischer Hintergrund’. Klaus Gnutzmann (Hrsg.), *Kontrastive Linguistik*. Frankfurt am Main, 1990, 13-32.
Szűcs, Tibor: *Magyar-német kontrasztív nyelvészet a hungarológiában (a magyar mint idegen nyelv közvetítésében)*. Pécser Beiträge zur Sprachwissenschaft 4. Budapest, 1999.

Middeleeuwen - romantiek - gothic wave
Over literatuur en cultuur rond het jaar 2000

Stefan Kiedroń

Voor Michał K., met dank voor de inspiratie!

meine kinder
es ist die letzte stunde
ihr habt gehört, dass der antichrist kommt
und jetzt sind viele antichristen gekommen
daran erkennen wir, dass es die letzte stunde ist
(Schmidt en Ostermann-Enders 2001, 13)

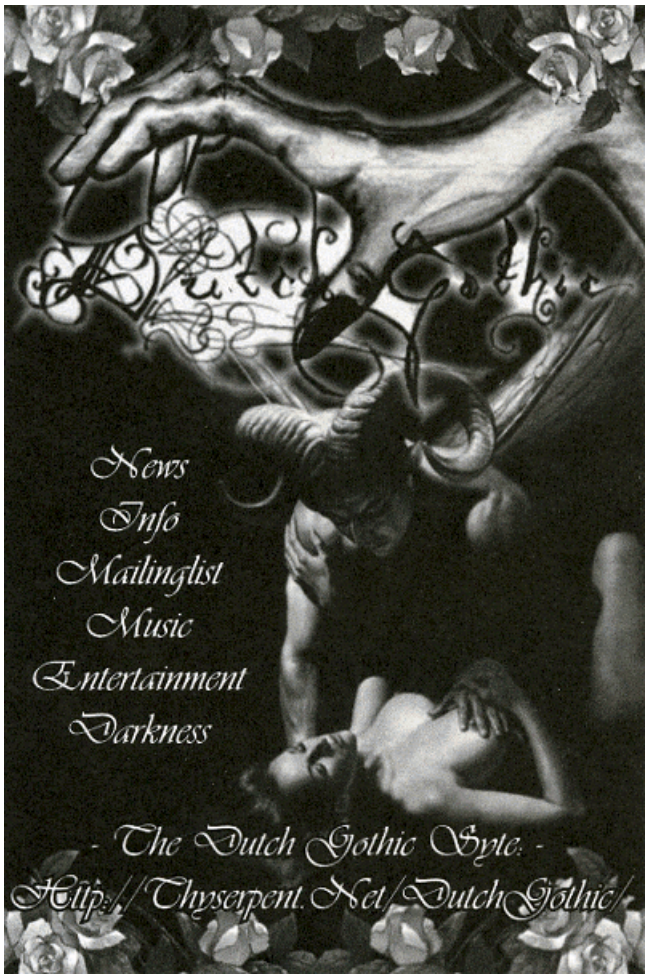
Met deze woorden begon ik vorig jaar het inderdaad laatste college voor derdejaarsstudenten neerlandistiek in Wrocław. Daarna klonk nog de mystieke muziek van de meest bekende *Gothic group* in Nederland: *Clan of Xymox*.

Het was dus het laatste college in een cyclus over ‘Pruiken, poeder en parfums - de fleur van de achttiende eeuw’. Moeten studenten ergens in Polen zo'n *Sara Burgerhart* lezen of de gedichten van Hiëronymus van Alphen, terwijl Nederlandse studenten dat niet meer doen?’ Nou, ze moeten niet - ze hebben het zelf gewild, dacht ik (want er waren onverwacht veel aanmeldingen voor dat college), en ik was tevreden want ik ben wel iemand die graag over de geregelde, rationele, klassiek harmonische verschijnselen uit het verleden vertelt. Dat laatste college - bedoeld als een logische afsluiting van de hele reeks - werd een succes. De bijna romantische gedichten van Rhijnvis Feith of de zeer romantische gedichten van Anthonie Christiaan Wijnandt Staring kregen een omkadering met fragmenten uit de Duitse romantiek en citaten van Willem Bilderdijk over Nederlands vernuft en Duitse dweperij. *Duitse* dweperij - omdat die hele romantische golf in Nederland vanuit Duitsland kwam overwaaien. Het begon met E.T.A. Hoffmann en zijn *Elixiere des Teufels* uit 1815. En natuurlijk kwam er in dat bewuste college ook een fragment uit dat vreselijke, bijna satanistische werk te pas. Het ging om de boete van monnik Medardus na een ongelukkige liefde voor een meisje genaamd Aurelia:

> Der Spaß der Hölle ist emporgestiegen. Ich höre mich lachen, aber dies Lachen zerschneidet die Brust, und brennender wird der Schmerz, und heftiger bluten alle Wunden. - Die Gestalt eines Weibes leuchtet hervor, das Gesindel weicht - sie tritt auf mich zu! - Ach, es ist Aurelie! 'Ich lebe und bin nun ganz dein!' spricht die Gestalt. - Da wird der Frevel in mir wach. Rasend vor wilder Begier, umschlinge ich sie mit meinen Armen. Alle Ohnmacht ist von mir gewichen, aber da legt es sich glühend an meine Brust - rauhe Borsten zerkratzen meine Augen, und der Satan lacht gellend auf: 'Nun bist du ganz mein!' (E.T.A. Hoffmann 1978, 214).

Prachtig, nietwaar? De studenten vonden dat ook wel... Ik mag eigenlijk niet zeggen 'vreselijk, satanistisch werk'... Dit is een subjectivering van literatuur die niet goed is en dus niet mag. Hoffmann was eenvoudigweg *de* vertegenwoordiger van zijn generatie, van al die romantici die zich zo graag in zwarte gewaden hulden en naar middeleeuwse verhalen over vampiers en gotische kastelen luisterden. En toen ik dat romantische gevoel ontdekte, toen heb ik ook eindelijk begrepen waarom ik vandaag op de Grote Markt in Wrocław altijd zoveel zwart geklede, raar uitziende jonge mensen kan ontmoeten. Dit zijn de moderne *Goths* die de romantische geest van vandaag verwoorden.

> *Gothic* is voor steeds meer jongeren een manier van leven. Ze hullen zich in zwarte gewaden, drinken wijn uit Keltische kelken en luisteren allemaal naar dezelfde droefgeestige klanken. Ze treffen elkaar op speciale dansfeesten en concerten, zoals het *Gotham festival*, zaterdag in Amsterdam. [...] Kwalificaties als vampiers en vleermuizen gelden in de *gothic* echter inmiddels als geuzennamen. [...] Het is een sprookjesachtige melange van middeleeuwse overleveringen, klassieke horror en *science fiction*. [...] Daarmee zetten *gothic*-aanhangers zich af tegen de in hun ogen kille, moderne maatschappij [...] en vluchten in de 'romantiek' van de Middeleeuwen.

Homepage van 'Dutch Gothic'

Zo schreef een journalist van het *Algemeen Dagblad* over het nieuwe cultuurverschijnsel '*Gothic wave*'. Niet alleen in Polen maar ook in Nederland zijn de aanhangers van deze romantisch-middeleeuwse stijl duidelijk steeds meer aanwezig. De titel van zijn stukje was 'Vampiers en vleermuizen' (zie www.dutchgothic.org; gevonden op 27 december 2002).

Sprookjes, Middeleeuwen, romantiek - kennen wij dat alles niet sinds eeuwen? Dood, duisternis, nacht? Niets nieuws onder de zon! Reeds in de middeleeuwse balladen zijn deze 'donkere' motieven te vinden. Zo begint bijvoorbeeld het lied *Van Thijsken vanden Schilde* uit het *Antwerps liedboek*:

> Het is goet vrede in alle duytsce landen;
> Sonder Thijsken vanden schilde
> Hi leyt te Delder ghevanghen,
> Hi leyt ghevangen so swaerlijck op zijn lijf
> (Van der Heijden 1968, 178)

En in de ballade *Van vrou van Lutsenborch* uit hetzelfde *Antwerps liedboek* vinden we motieven die ook in de moderne cultuur niemand zouden verbazen:

> Hi tooch uut zijnder scheyden
> Een mes van stale goet.
> Hi stac mijn here van Lutsenborch
> In zijns herten bloet(Van der Heijden 1968, 175).

Zelfs in de liefdesgedichten van hertog Jan van Brabant is er sprake van leed en dood:

> Cuusche smale! Haer bruun ogen
> Die haent mi dat gedaen,
> Dat ic minne moete dogen:
> Ic valle, in cans gestaen.
> Geft si mi troest, so waere mi wel besciet.
> Wacharme, ic pense sine willes doen niet.
> Die mi haet dus bevaen,
> In haer prisoen gedaen,

Ensi mi troeste, ic ben doet, sonder waen. (Van der Heijden 1968, 38 e.v.).

Zoals ik reeds zei, zijn ook bij Rhijnvis Feith en zijn bewonderaar Staring dezelfde motieven te vinden van dood, kerkhoven en duisternis. Feith heeft het bekende gedicht *Het graf* geschreven en bij Staring zien we onder andere de gestalte van *De zwarte vrouw*. Heeft hij bij het schrijven van dit 'Vervolg der vertelling Leonora' reeds geweten dat hij een silouhet ging beschrijven van een *gothic lady* rond het jaar 2000 - als het om de kleuren gaat?

Er is bij Staring nog meer te vinden: *De dood, De vampyr of De dodendans*. Dit zijn de titels van zijn gedichten. Maar het blijft met alleen bij de titels, ook de inhoud heeft dezelfde sfeer:

't Sloeg twalef. Als de volle dag
Scheen de onbewolkte maan;
En huivrend zat de Torenwacht
En staarde een Wonder aan:

De Kerkhof roert zich; graf bij graf,
Wier diep zich openspert:
't Is UITGAANSNACHT voor elken Doô,
Die tot GERAAMTE werd (Staring 1940, 417).

'Het is uitgaansnacht!' Deze leus zou vandaag elke *goth* gelukkig maken. Zoals voor ons, rationeel denkende mensen, de leus 'Carpe diem!' - Pluk de dag! - altijd van het allergrootste belang was en is, zo is voor *gothic people* de leus 'Carpe noctem!' nog belangrijker.

Ja, ook in de hedendaagse *Gothic scene* vindt men dichterlijke vormen met zulke motieven. De meest bekende en meest bejubelde Nederlandse dichter 'Einsames Kadaver' (ja, ja... - zulke namen komen hier van pas) schrijft bijvoorbeeld over *Pére Lachaise* of - net als Feith - gewoonweg over *Graf*). Ik geef hier enkele citaten van zijn *home page* 'Poetry Slugfest' (met speciale aandacht voor het laatste, waar de stemming van een moderne 'junge Werther' heerst):

Pére Lachaîse

Zerken die de namen dragen
Die destijds moeders hen gaven
Als bron om ego's aan hun klank te laven
En die nu de familiegrafkelders schragen
Ter meerdere glorie van zichzelf en God
De Naam onder de namen [...]

Graf

Laat er geen arduin op storten
of marmer of zelfs maar een bloem
laat een graf de grond
als plaats om te verdwijnen
en te vergeten wat is geweest;
De buitenzijde

Afscheidsbrief

Genoeg nu, gedaan met leven
Geen nieuwe dageraad, niet nog een uur
De enkele woorden eigen reeds lang gegeven
In bange verdediging bezwijkt de laatste muur
Van het uitgewoonde huis, van mijn naam
De ruiten radeloos stukgeslagen
Want immer met mezelf alleen
In nachten vol verlangend vragen [...]
(www.network54.com/Realm/poetry_slugfest/
htm - gevonden op 7 augustus 2003).

Hoewel: de grootste rol speelt de *gotische* muziek. De meest bekende Nederlandse groep is de reeds aan het begin genoemde *Clan of Xymox* die als megaster op het 'Castle Party 2002' in het Poolse Bolków optrad. Het voorlaatste album van *Clan of Xymox* had als titel *Notes from the underground*. Het nieuwste album is in September 2003 verschenen. Zoals de groep op haar *official homepage* (www.clanofxymox.com) met trots vermeldt, heeft dit nieuwe album (met de intrigerende titel *Farewell*) van het Duitse 'Gothic magazine' *Orkus* reeds de waardering '10 op 10' gekregen.

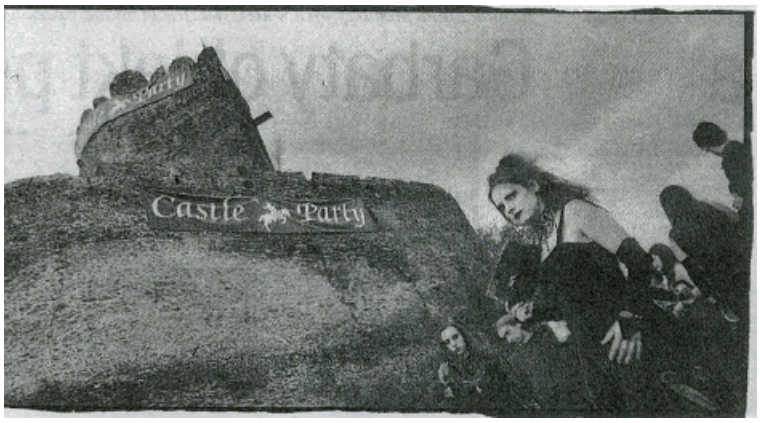

Dus toch nog parfums - net zoals in mijn college... (Reclame uit het tijdschrift *Orkus*)

De belangrijkste bron van de *gothic music* ligt in Duitsland (vooral *Lacrimosa*, maar ook andere groepen met prachtige namen als *Armageddon Dildos, Bella Morte, Death in June, D.-Pressiv* of *Terminal choice*). En - ja! Precies zo - vanuit Duitsland - kwam ook de negentiende-eeuwse romantiek naar Nederland (men denke aan de reeds genoemde E.T.A. Hoffmann en zijn *Elixiere des Teufels*). Hoewel er dus ook in andere landen *gothic groups* existeren, zoals bijvoorbeeld in Polen (*Closterkeller* met de zangeres Anja Orthodox), in Spanje (*Gothic Sex*) en tot aan België (de groep *Suicide Commando* met Johan van Roy), is Duitsland tóch *het* land van *Gothic*.

En *Clan of Xymox* is dus terecht trots. De groep heeft zelfs uit eigen beweging de hele *Dutch Gothic scene* verenigd. Op 25 September 1999 was de *Eerste Dutch Gothic Piknik* een feit in de Burcht in Leiden. En - na vier jaar traditie - hadden ze in juni 2003 in het Vondelpark... tachtig (!) fans verzameld (bron van deze informatie: www.dutchgothic.org, gevonden op 7 augustus 2003). Vergeleken met Duitsland is dit een te verwaarlozen aantal *gothic* aanhangers. Tijdens het laatste *Wave Gothic Treffen* in Leipzig ver-

zamelden zich duizenden *goths*. En zelfs in het reeds genoemde Poolse Bolków waren er tijdens het *Tiende Castle Party 2003* eveneens enkele duizenden (bron van de informatie: gesprek met Michał Kiedroń op 7 augustus 2003).

Bolków (Polen), Castle Party, juli 2003

CASTLE PARTY *w Bolkowie*

Bal gotów

Przez najbliższy weekend Bolków opanują miłośnicy muzyki mrocznej i tajemniczej. Jutro zaczyna się tam Castle Party

To już dziesiąta, jubileuszowa edycja festiwalu. W 1994 roku, na pierwszy festiwal do Grodźca przyjechało ok. 300 fanów. Dziś na Castle Party do Bolkowa przyjeżdża kilka tysięcy fanów.

Pierwszy z festiwalowych koncertów na zamkowym dziedzińcu rozpocznie się jutro o godz. 14. Gwiazdą tego dnia będzie niemiecka formacja Umbra Et Imago, słynąca z ekscentrycznych i prowokujących przedstawień. Wystąpi też reaktywowana Brygada Kryzys. MIS

Persbericht in *Gazeta Wyborcza* over *Castle Party 2003*

Maar laten we terugkeren tot literatuur. In de romantische literatuur van de negentiende eeuw waren namelijk, zoals gezegd, veel van de *gotische* motieven terug te vinden. Staring speelde hier in de Nederlandse letteren een vooraanstaande rol.

Een concreet voorbeeld is Starings verhaal over de *Vampier*. Het gaat over een dwerg namens Pandolf die als vampier wordt gedood. Deze Pandolf was

> Van 't slag, uit ridderboeken
> Bekend, waarbij men niets dan ondengd heeft te zoeken
> (Staring 1940, 306).

De ‘ridderboeken’ laten uiteraard zien dat Staring aan de middeleeuwse sfeer dacht. Maar voor mij is het commentaar van Staring dat hij bij zijn gedicht toevoegt, het meest interessant - omdat we daar ook een *Polish connection* vinden:

> Vampier is de naam van een soort van Vleermuis, maar betekent ook een Lijk, waarvan, elders, het bijgeloof beuzelt, dat hetzelve des nachts zijn graf verlaat, om levenden te kwellen, en hun bloed weg te zuigen. Een dode, die voor Vampyr dreigt te spelen, behoudt meer kleur dan lijken plegen te hebben, en is aan geen verrotting onderworpen. Deze superstitie heerst algemeen bij de, lagere volksklassen, in Polen, Hungarijen, Illyrië, Napels en Turkije (Staring 1940, 443).

Vampiers... Zij wekken tegenwoordig steeds meer belangstelling. Enige tijd geleden verscheen in Polen een gedegen wetenschappelijke studie van de hand van de vooraanstaande Poolse literatuurhistorica Maria Janion onder de titel *Wampir. Biografia symboliczna* (Vampier. Een symbolische biografie), Gdańsk 2002. En er worden ook wetenschappelijke symposia over de *goticismen* georganiseerd (zie Gazda et al. 2003, passim). Zo is het in Polen... En als we naar de ontwikkelingen in Duitsland kijken dan herkennen we opnieuw de grote invloed van de Duitsers op de romantische cultuur.

Deze Duitse invloed werd niet altijd positief beoordeeld - zeker niet in Nederland. Willem Bilderdijk schreef in zijn verhandeling *Over dichterlijke geestdrift en dweepery* uit 1809 het volgende:

> Van oudsher [...] waren de Duitschers tot dweepery geneigd. [...] Van daar die in 't oog loopende duisterheid, en de [...] met mysticismus vervulde en daardoor barbaarsche stijl, die hunne schriften zoo lang plag te kenteekenen. [...] Wanneer men in Duitschland alle klassen van menschen waarneemt, inzonderheid die der Geleerden, of die zich met schrijven ophouden, men wordt in de persoonen niet minder dan in hunne schriften, door dit kenmerk getroffen. Geen Duitscher byna, of hy voert de kenlijke grondslage der dweepzucht in 't oog, in de stem, in elke uitdrukking (Kalla 2000, 171).

Wat heeft nu een neerlandicus aan dit verschijnsel van de *Gothic wave*? Moet hij misschien bij de woorden van Bilderdijk oppassen? - vooral die over ‘de Geleerden, of die zich met schrijven ophouden’? Toch niet. Want: dankzij de *Gothic wave* groeit de interesse voor middeleeuwse literatuur en cultuur.

De iedereen bekende *Digitale bibliotheek van de Nederlandse letteren* (dbnl) heeft enige tijd geleden onder de leden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkinde een enquête (onder eindredactie van Rene van Stipriaan) gehouden over de canon van de Nederlandse literatuur. Een van de vragen in deze enquête was *Welke periode(n) verdienen in het literatuuronderwijs de meeste aandacht te krijgen?*

Het viel niet anders te verwachten: de Moderne Tijd (dat wil zeggen de hele twintigste eeuw) kreeg 90,3% van alle stemmen. Daarna kwam de Gouden Eeuw met 39,5% en dan de negentiende eeuw met 29,8%. De Middeleeuwen (tot ca. 1550) belandden op de voorlaatste plaats met 18,7% van de stemme van het zo competente gezelschap. Ik hoef er niet aan toe te voegen dat de door mij aan de Wroclawse studenten zo spontaan voorgestelde achttiende eeuw op de laatste plaats kwam - met amper 3,3% (bron: www.dbnl.n1/letterkunde/enquete_dbnlmnl_21062002.htm, gevonden op 7 augustus 2003).

De Middeleeuwen op de voorlaatste plaats... Dit tijdperk verdient beter... En hopelijk krijgt de middeleeuwse literatuur - en breder: de middeleeuwse cultuur - dankzij de moderne *Gothic people* een grote stimulans en een respectabeler positie. Eén vraag is echter belangrijk: is deze ‘*Gotische* golf’ van vandaag een *hype* die straks overwaait (zoals een *Goth fan* het formuleerde)? Dat weet ik niet...

Anekdotisch klinkt nu in de context van deze vraag het verhaal over het aan het begin genoemde college over romantische poëzie dat ik - in mijn hoogmoed en dweperij van het Wroclawse succes - ook aan een Tsjechische universiteit heb gepresenteerd. De Tsjechische studenten waren verrast door het vampierachtige *decorum* (want net als in Wrocław was *ik* de vampier) en er was niet edit veel *respons* van hun kant. Alleen bij Starings *Jaromir*-cyclus werden ze actiever; ik denk, niet zozeer omdat dat middeleeuws was maar omdat Jaromir nit Praag stamde. En zelfs de naam van de in de Poolse *gotische* kringen zeer bekende Tsjechische groep *XIII Stoleti* (Dertiende Eeuw) zei hen niets. De stemming was meer in de trant: 'Middeleeuwen? Is dat iets? Hollandse romantiek? Bestaat dat?'. Ik heb pas bij het citeren van Starings commentaar over de vampiers gezien waarom die stemming zo was. Zoals gezegd, noemde Staring naast Hongarije en Illyrië ook Polen. Eén land noemde hij echter niet en dat hebben de studenten meteen gezien: het was Bohemen. Ik was duidelijk misplaatst tussen al die Boheemse studenten die niet zo *gotisch* waren.

Dus misschien heeft een Poolse neerlandicus het eenvoudiger wanneer hij voor zijn Poolse studenten over middeleeuwse balladen of romantische gedichten vertelt. Onder hen kan men immers de aanhangers van de *Gothic wave* vinden. En de Nederlandse *gothic* gedichten zoals die van de reeds genoemde 'Einsames Kadaver' zijn voor hen zeker aantrekkelijk.

Ik eindig daarom met het slot van de 'wertheriaanse' *Afscheidsbrief* van Einsames Kadaver:

Afscheidsbrief

[...]
Aan U die deze manke woorden vindt
Zacht zij Uw oordeel, mild Uw spot;
Ook de grootste lafaard was eens kind...

Het is tijd. Ik ga.
(www.network54.com/Realm/poetry_slugfest/htm, gevonden op 7 augustus 2003)

Bibliografie

Gazda, Gazda et al. (red.): *Gotycyzm i groza w kulturze*. Lódź, 2003.
Hoffmann, E.T.A.: *Die Elixiere des Teufels*. Berlijn, 1978.
Janion, Maria: *Wampir. Biografia symboliczna*. Gdańsk, 2002.
Kalla, B.: *Programy romantyzmu w Niderlandach*, diss. Wrocław, 2000.
Schmidt, T. en Ostermann-Enders, D.: 'Der siebte Tag', Minuswelt feat. In Strict Confidence. Cd *Orkus collection 2*, EFA 61667 - 2. Orkus, 2001.
Staring, A.C.W.: *Gedichten*. Jan de Vries (red.) met medewerking van C. Kruyskamp. Amsterdam, 1940.
Heijden, M.C.A. van der (red.): *Wie wil horen een goed nieuw lied? Liederen en gedichten uit de middeleeuwen*. Utrecht en Antwerpen, 1968.
www.clanofxymox.com
www.dbnl.n1/letterkunde/enquete_dbnlmnl_21062002.htm
www.dutchgothic.org
www.network54.com/Realm/poetry_slugfest/htm

Identiteit en lokaliteit in *Mijn zuster de negerin* van Cola Debrot: Nederlands-Antilliaans werk in het licht van de Afrikaanse 'plaasroman'

Jerzy Koch

> 'Een zware weg terug naar het huis, waar hij een zuster had gevonden, maar een minnares verloren.' (65)[1]

1. Bij wijze van inleiding

In de aankondiging van mijn lezing stond op de website van de IVN aanvankelijk 'Jerzy Koch - over de (post)koloniale literatuur uit West-Indië'. Wat raar, dacht ik, dat 'West-Indië'. Hoe lang zal in het Nederlands nog de fout worden herhaald die door Columbus en consorten werd begaan toen zij zich inbeeldden dat zij de Indiërs - dus bewoners van India (oftewel Voor-Indië) - zagen?

Deze oude benaming voor het Caraïbische gebied (dat wil zeggen het eilandenrijk van de Antillen, Belize en de Guyanas) leidt ons direct naar het imaginaire karakter van onze voorstelling. Met betrekking tot ex-koloniale gebieden wordt steeds vaker het woord 'uitvinding' gebruikt. Daardoor wordt benadrukt dat het om iets meer gaat dan de ontdekking en de verovering van de overzeese gebieden. Utopieën, droombeelden en projecties hebben daarbij altijd een grote rol gespeeld. De dubbelzinnige term 'West-Indië' legt de vaste eigenschappen van ons menselijk denken bloot. Voor mijn part hoeft deze uitdrulkking niet als een kolonialistisch overblijfsel uit ons vocabulaire geschrapt te worden. Want 'West-Indië' kan men beschouwen als een fossiel dat in de Nederlandse taal blijft bestaan om ons steeds weer te wijzen op de grillige manier van onze perceptie: wat wij denken waargenomen en gerecipieerd te hebben, blijken uiteindelijk denkconstructen te zijn.

1 Alle aanhalingen uit *Mijn zuster de negerin* komen uit de uitgave door De Bezige Bij: Amsterdam, 1978. De tekst is ook op internet te lezen http://www.ongebonden.n1/schnet.html (geraadpleegd op 8 augustus 2003).

Hebt u erop gelet dat ik het nadrukkelijk heb over *het imaginaire karakter van onze voorstelling* en *ons menselijk denken*? Het is gemakkelijk om de voorouders binnen het kader van het ideologische (bijvoorbeeld koloniale) discours te zien en onszelf daarbuiten, met als gevolg dat aan hen in het verleden altijd iets toegeschreven kan worden, maar ons niet. We plegen te zeggen 'wij zijn niet racistisch' en 'wij zijn niet seksistisch', maar hoeveel maren zouden er niet aan toegevoegd moeten worden? We zien onszelf graag buiten het huidige discours dat bepaalt wat wij in de wetenschap doen en hoe wij te werk gaan, welk instrumentarium, begrippenapparaat en welke methodologie door ons gebruikt wordt, wat wij als probleem stellen dat de moeite waard is om opgelost te worden en wat niet en hoe wij over het algemeen door onze tijd geconditioneerd zijn. Nee, wij zijn helemaal niet politiek correct, maar [...] Mijn betoog heeft niet alleen maar betrekking op de identiteit van weleer maar ook - en veel meer - op de huidige gesteldheid van de mens.

2. Probleemstelling

In de meeste gevallen wordt literatuur uit de voormalige Nederlandse koloniën apart bestudeerd. Soms worden Suriname en de Antillen nog als één geheel benaderd, maar Zuid-Afrika staat daarbij bijna altijd los van enig verband. Dit verwondert omdat literatuur uit deze verre contreien zich niet alleen ontwikkelde langs de dialogale lijn Europees moederland - overzeese (gewezen) kolonie. Het verticale noord-zuid-tweerichtings-verkeer mag het sterkste zijn (Rutgers 2002, 248), de schrijvers zelf hebben getoond dat er meer bestaat; men denke alleen al aan de bijdrage van de Afrikaanse schrijvers - zoals C. Louis Leipoldt of Elisabeth Eybers - aan het op Curaçao verschijnende tijdschrift *De Stoep* (1940-1951).

Ook vandaag wordt in Europa de Nederlandse en Afrikaanse literatuur apart bestudeerd, als deze laatste al überhaupt het object van onderzoek en onderwijs is. Mijns inziens kunnen probleemstellingen geformuleerd over de ene literaire traditie een stimulerende uitwerking hebben op de studie van de andere.

In mijn bijdrage wil ik tonen dat het comparatisme in de benadering van de Nederlands-Antilliaanse en Afrikaanse literatuur tot wederzijdse bevruchting kan leiden. *Mijn zuster de negerin*, een van de klassieke teksten uit de Nederlandstalige literatuur, wil ik consequent bekijken door

het prisma van de typische elementen van de *plaasroman*. De *plaas* (boerderij, hoeve, farm) was altijd de ruimte om de Zuid-Afrikaanse problemen in verband met de identiteit en lokaliteit te verwoorden. Omdat de kwestie van identiteit en lokaliteit eveneens de kern uitmaakt van Debrots novelle, biedt de moderne benadering van de Afrikaanse *plaasroman* een verruimend interpretatiekader voor het Nederlandse verhaal. Tevens wil ik proberen om de problematiek van de novelle in het kader van de emancipatie op het Caraïbische gebied te plaatsen.

3. Verhaal

Mijn zuster de negerin wordt dikwijls als klassieker van de Nederlands-Antilliaanse literatuur voorgesteld. In tegenstelling tot andere canonieke werken is het een dun boekje en waarschijnlijk is dit de reden dat het nog steeds door scholieren wordt gelezen. Ik kan dus aannemen dat u het verhaal ook kent, maar ik acht het wenselijk om - zonder dieper in te gaan op de inhoud - toch het een en ander in uw herinnering op te roepen.

Het hoofdpersonage, Frits Ruprecht, is de laatste telg uit een blank koloniaal geslacht. Na de dood van zijn ouders keert deze dertigjarige man, de enige erfgenaam, uit Europa terug om zich op het erfgoed van zijn familie te vestigen. Hij ziet zijn geboorte-eiland voor het eerst na veertien jaar. Hij koestert het gevoel van verbondenheid met de mensen onder wie hij geboren en getogen is. Hij denkt zijn verlangen naar saamhorigheid, ‘zwartheid en aanhankelijkheid’ (12) te kunnen verwezenlijken door met een negerin te trouwen. Het zwarte jeugdvriendinnetje Maria, lijkt hiervoor de ideale vrouw omdat ze alle verwachte eigerischappen bezit. Tot het dramatische keerpunt komt wanneer blijkt dat Maria een dochter van zijn vader is en dus de zuster van Frits, de zuster de negerin.

4. Plaasroman

*Plaasroman*kan gedefinieerd worden als een historisch subgenre van de Zuid-Afrikaanse roman dat in de jaren dertig en veertig van de twintigste eeuw tot bloei kwam. Volgens thema- en motievenstudie zou het in de plaasroman gaan om grond en grondbezit, om erf- en geboorterecht en om de patriarchale traditie. Plaasroman is meer dan een prozawerk met

boerderijen, landerijen en natuurtonelen als decor. De cruciale kwestie binnen dit genre is de vraag naar de betekenis van de Afrikaanse *plaas* als bron van betekenis, dat wil zeggen de vraag naar de zin van een specifieke gemeenschap van grond en mensen.

Vandaag zien we een groeiende belangstelling voor dit subgenre en vele contemporaine Zuid-Afrikaanse auteurs gebruiken *plaas* als zingevende ruimte. Kennelijk geeft *plaas* nog steeds grote mogelijkheden om problemen in verband met de identiteit en lokaliteit te verwoorden (Koch 2002, 281-295).

H.P. van Coller heeft een poging ondernomen om zowel de wezenlijke kenmerken van de plaasroman (1987, 3) alsook de kenmerken van de *plaas* in de roman (1995, 241) op te sommen. De *plaas* is volgens hem:

(i) zingevende ruimte (waardoor de bewoners aanspraak kunnen maken op de grond)
(ii) idyllische ruimte (in contrast met de stad)
(iii) feodale ruimte (met typische hiërarchische structuren)
(iv) mythische ruimte (personages doen denken aan heldengestaltes die met het noodlot worstelen; overeenkomsten met het scheppings-verhaal)
(v) onvervreemdbare ruimte (verlengstuk van de gezin- en volksstructuur)
(vi) patriarchale ruimte (dominante vaderfiguren en patriarchale regels bij de erfopvolging)
(vii) historische ruimte (verlengstuk van de familie- en volksgeschiedenis)
(viii) religieuze ruimte (plaas als sacrale dimensie en met pantheïstische trekken in de verhouding tot nartuur).

5. Mijn zuster de negerin *gelezen als* plaasroman

Zelfs een vluchtig doornemen van deze karaktertrekken laat het gevoel ontstaan dat de novelle van Cola Debrot daadwerkelijk geïnterpreteerd kan worden in het kader van het Zuid-Afrikaanse plaasnarratief. Laten we even kijken naar de belangrijkste overeenkomsten:

- de diepere betekenis van de *plaas* - Frits Ruprecht kent aan de plantage waarop hij zich opnieuw wil vestigen een diepere betekenis toe,

- de tegenstelling tussen *plaas* (eiland) en stad (Europa) - de traditionele spanning tussen *plaas* en stad wordt bij Debrot vervangen door de tegenstelling tussen het geürbaniseerde Europa en het landelijke eiland,
- de ruimte en de natuur van het (platte)land - de ruimte en de natuur van het Antilliaanse eiland verkrijgt hierdoor een extra dimensie,
- de verwerping van de erfenis / het motief van de verloren zoon - Frits' lotgevallen komen overeen met die van de verloren zoon die zijn erfenis aanvankelijk verwerpt en later lange tijd nodig heeft om tot het besluit te komen dat de geboortegrond zijn eigenlijke plaats onder de zon is,
- het motief van de voorouders / de patriarchale orde / de sociaal-politieke stratificatie - de novelle laat duidelijk de patriarchale en koloniale orde zien en toont de sociale stratificatie zowel in het verleden als ook in de vertelde tijd,
- de *plaas* als idyllische ruimte - terwijl Frits de bekende plaatsen op het eiland ziet, het terras herkent en het ouderlijke landhuis bezoekt, reconstrueert hij in zijn herinneringen het diffuus gebied tussen verleden en heden dat duidelijke idyllische trekken vertoont,
- grond en natuur bevatten de antwoorden op de vragen van de held - de protagonist voelt aan dat de ruimte van zijn kinderwereld, de grond, natuur en mensen van het eiland hem eigen zijn en antwoorden op zijn existentiële vragen bewaren,
- de jaargetijden en hun cirkelgang - het kosmische ritme en de cirkelgang van de jaargetijden - typische elementen die de *plaasroman* structureren - worden in de compositie van de novelle vervangen door het *chiaroscuro* waarmee Debrot heel graag werkte om met dag en nacht, licht- en schaduweffecten spanning en sfeer op te bouwen,
- het aardse, zinnelijke en seksuele - het aardse, zinnelijke en seksuele is bij Debrot duidelijk aanwezig, maar zoals in vele plaasromans wordt deze hele sfeer eerder gesuggereerd en er wordt er heel omzichtig mee omgegaan.

6. De ruimte van het huis

Het verhaal van Debrot speelt zich af rond eeu plantage en een plantagewoning. Het motiefvan het erf en het huis bevat de kern van alle andere belangrijke motieven daarom wil ik mijn verdere analyse van *Mijn zuster de negerin* toespitsen op de ruimte rond en van het huis.

Debrot plaatst zijn verhaal tegen de achtergrond die de meest voor de hand liggende locatie is, namelijk de plantage Miraflores die ook in de roman *Bewolkt bestaan* (1948) terugkomt.

> In beide werken symboliseert ze de leegte die de mens bij tijden invult, hetzij met zijn eigen eenzaamheid, hetzij met dadendrang die tot niets leidt. In alle gevallen treedt de plantage corrigerend op, want de mens is er een deel van (Heuvel en Well 989, 50).

De plantage en het ouderlijk huis waarnaar de held terugkeert, fungeren als plaatsen waar de mens zichzelf kan hervinden.

De huizen waarover Frits Ruprecht op het eiland beschikt, worden reeds opgesomd voor hij een voet aan de wal zet. Aan het boord van het schip wordt hij begroet met een toespraak van de notaris, die de protagonist een bos sleutels overhandigt - voor het woonhuis in de stad, het koetshuis, het landhuis op de plantage en de sleutel van het hek. Dit is alsof de notaris in zijn hoedanigheid van juridisch deskundige, een soort ambtelijke keuring aan Frits Ruprechts wederkomst verleent. Frits aanvaardt dit maar wil tegelijkertijd de sociale keur en het keurslijf niet accepteren. Hij bedankt beleefd voor de plaats die hem in de blanke gemeenschap toegewezen wordt: hij wil geen gebruikmaken van de auto van de notaris en wijst eveneens zijn voorstel af om bij hem te gaan lunchen om zijn inmiddels volwassen geworden dochter weer te zien. Deze sociaal gesanctioneerde verwachting, dat de held aansluiting zal vinden bij het doen en laten van de vorige generatie, hoort de lezer nadat hij kennis heeft gemaakt met de innige wens van Frits: ‘Bij een negerin wil ik leven. Ik zal haar noemen: mijn zuster de negerin’ (5). Reeds hieruit mag men concluderen dat Frits niet een onbewuste erfgenaam wil zijn.

6.1 Woonhuis in de stad

Dejonge heer wil weliswaar ‘alles met eigen ogen [...] zien, alles eigenhandig [...] doen’ (9), maar wanneer hij voor het ouderlijk huis in de stad is aangekomen, wil hij het gebouw niet binnengaan.

De oorzaak van zijn gedrag ligt niet alleen in het feit dat het huis hem aan een grafmonument doet denken. Er is ook iets archetypisch in de vorm van dit huis, het heeft namelijk iets weg van een ark. Het motief van de ark is een van de opmerkelijkste motieven in de Afrikaanse literatuur. Terwijl het (binnen)land van Afrika afgeschilderd wordt als het mythische beloofde land wordt het *plaashuis* midden van het immense ‘veld’ (steppe) dikwijls als de archetypische ark voorgesteld. In concreto gaat het om de vorm van het huis dat door de voorouders gehouwd is maar door de daaropvolgende generaties voorzien wordt van bijgebouwde gedeelten. Omdat de volgende generatie haar nieuwe vertrekken rond deze oude kern aanbouwt, wordt het hele huis als het ware naar binnen gecentreerd en verkrijgt een bepaalde tempelachtigheid waarvoor men respect moet voelen.

Het stadsverblijf van de Ruprechts vertoont duidelijk gelijkenis daarmee - het grote vierkantige huis heeft een piramidedak en is vergroot met een uitbouw afgedekt door een half zadeldak (18). De formulering ‘slechts aan één zijde was het huis vergroot met een uitbouw’ (18) wijst op de positie van Frits als erfgenaam. Maar door niet naar binnen te willen gaan, toont Frits zijn weerzien om de taak, rechten en verplichtingen aan te nemen die hem rechtmatig toevallen.

Symbolisch is de positie die het woonhuis op het erf inneemt, namelijk tussen het koetshuis en het kleine huis van de naaister. Terwijl het alleenstaande, kleine huis van de naaister ondanks de heersende droogte, omringd wordt door bloemen, is het koetshuis ‘vreselijk vervallen [...]; van buiten was al duidelijk te zien dat de planken, die nooit waren opgeverfd, geheel vermolmden’ (19).

Niet het statige huis van de Ruprechts gaat Frits op het erf in, maar juist dit bouwvallige en rommelige koetshuis. De elementen van het interieur verbeelden kennelijk de vanitas: de vergankelijkheid van het

destijdse vermaak (uitgestrooide speelkaarten),[2] ijdelheid aller moeite (lege halster) en de vergankelijkheid van al het aardse (roest).

Dit tafereel van verval wordt kracht bijgezet door het beeld van 'grote zwarte plekken' (19) aan de stam van een boom die in de protagonist herinneringen oproepen aan de tijd toen hij als kind getuige was van de slachting van dieren, stuiptrekkingen en geronnen bloed. Ook dit is een vanitas-motief - alles en iedereen zal tot stof wederkeren.

Deze vanitas-visie heeft niet alleen te maken met de traumatische ervaringen van het kind, maar wijst ook op de melancholische gesteldheid van Frits. Zijn geesteshouding kan heel goed omschreven worden met de term 'weemoed'. Dit concept is aanvankelijk in een rudimentaire vorm door de Zuid-Afrikaanse schrijver C.M. Van den Heever (1935, 57-58) ontwikkeld om het werk van Stijn Streuvels te ontleden. Later heeft de hedendaagse criticus J.M. Coetzee (1988, 90) dit tot een gedachte uitgewerkt die bepaalde eigenschappen moest omschrijven van de *plaasromans* van Van den Heever zelf. Weemoed (*melancholy*) - waaronder een bijna ziekelijke passiviteit wordt verstaan - wordt opgevat als de omweg via het individualisme om de personages tot 'levenslust' (*vitality*) te brengen, dat wil zeggen tot de aanvaarding van het supra-individuele bewustzijn (vergelijk voetnoot 3). Deze ervaring van heimwee en weemoed is ook overduidelijk voor Frits Ruprecht kenmerkend.

6.2 Landhuis

Het plantershuis op Miraflores wordt door Debrot reeds vanuit de verte beschreven. Zijn ligging 'op de top van de heuvel' (31) en de gevels van de omringende gebouwen zetten luister bij. Uit deze eerste beschrijving kan de symboliek van de palimpsest en tabula rasa afgelezen worden. De gevels van de bijgebouwen lijken op 'grote witte plakkaten waarvan de vergankelijke woorden door stromen regen waren weggewassen' (31) en het landhuis is de witheid zelve.

Beide beelden hebben betrekking op de communicatieve dimensie van de relatie tussen de generaties. Frits zal pas in de confrontatie met de

2 Een ruitenkaart wordt over het algemeen met een vrije persoon of met geld geassocieerd, en een schoppenkaart met onrust en ook met de persoon van vrije stand (iemand na de scheiding of dood van de partner).

plantage zijn volle identiteit verkrijgen en is nog een onbeschreven blad of een palimpsest waarop nieuwe tekst geschreven kan worden. Frits kan ook gezien worden als iemand die de geschiedenis van de voorouders, hun levenswijze en de collectieve betekenis opgeborgen in de huizen, niet kan of wil lezen.

Opmerkelijk is dat dit landhuis - kennelijk een stenen gebouw - niet met een monumentaal mausoleum vergeleken wordt, zoals net stadsverblijf van de Ruprechts, maar wel met 'wit linnen' van 'een overgrote tent' (31) en zelfs met de vleugels van een vogel.

De indrukken en gevoelens van het hoofdpersonage worden geleidelijk geactiveerd: eerst bij het hek, dan op de oprijlaan en het terras en vervolgens in het huis zelf. Debrot verstrekt dit in passend gedoseerde hoeveelheden om naderhand een soort crescendo te bereiken.

6.2.1 Het hek van Miraflores

Het beeld dat aan de grens van Miraflores geschetst wordt, roept in mij een scène uit *Sewe dae by die Silbersteins* van Etienne Leroux op, een boek uit 1962 dat voor een van de eerste moderne verwerkingen van de traditionele *plaasroman* doorgaat. Ook daar komt eenjonge man op een landgoed waar zijn identiteit gevormd zal worden. Bij Leroux heet dit:

> Die ingangspoort bestaan uit twee enorme, wit geverfde pilare, aan weerskante verbind met ewe wit geverfde ringmure wat soos twee arms die aardse besittings van die Silbersteins tot teenaan die horison omhels (Leroux 1989, 13; Leroux 1965, 9).

Bij Debrot is de prent niet veel anders: 'Witgekalkt waren de heiningmuren die zich uitstrekten ter weerszijden van het hek en witgekalkt de muren aan beide zijden van de oprijlaan' (31).

Dit noopt mij om met betrekking tot Debrot te herhalen wat ik in een tekst over Leroux schreef (vergelijk Koch 2002, 433), namelijk dat deze muren als de magisch-realistische 'plooi in de ruimte' en als literaire 'vierde dimensie' aangeduid kunnen worden. Hierdoor wordt de te betreden grond vanaf het eerste moment tot de topos van de overgangsplaats maakt:

> Kenmerkend voor deze overgangplaatsen is de ligging ervan, die met de traditionele symboliek van de inwijding overeenkomt (een centrale plaats, al dan niet omringd, te bereiken via proeven en de concentrische kringen van het labyrint)' (Cumps 1998, 261).

6.2.2 De oprijlaan en het terras

De oprijlaan en het terras vormen de volgende kring waardoor Frits heen moet om het huis te bereiken. Hij nadert het huis afwachtend: 'Frits reed langzaam, tastte met de voorwielen de weg af' (32). Er is geen haast in zijn bewegingen, hij sluit langzaam de garage en langzaam gaat hij door de oprijlaan alsof hij zijn aankomst uitstelt. Zijn gedachten worden door latente beelden uit het verleden overheerst. Dit zijn geen statische taferelen want Frits beleeft het herinnerde opnieuw in alle sterkte.

> Diep in hem schreide een oude, bijna dode stem: in het duister zit je moeder op het terras in een schommelstoel... je ziet haar niet [...] het is het geluid van het schommelen en de geur van je moeder die je leiden [...] dan stoot je tegen de schommelstoel aan [...] je raakt het kleed van je moeder [...] je tast de kanten kraag af om haar hals [...] je moeder steekt je haar hand toe [...] je speelt met de hand [...] (32-33).

6.2.3 Het huis zelf

Het terras waarop deze scène zich lang geleden afspeelde, is leeg en dit veroorzaakt bij Frits een gevoel van gaping 'alsof hij zich stortte van leegte in leegte' (34). Deze 'grote bijna misselijke leegheid' (34), wordt dan bij het binnenkomen van het huis door een opwelling opgevuld. 'Toen trad hij het huis binnen. Daarmee was het of hoge sluizen zich openden. Werkelijkheid en herinnering stortten zich, om de voorrang strijdend, over hem' (35).

Op de drempel staande verplaatst Frits zich in zijn gedachten merk-waardigerwijs eerst naar de zolder. Naar deze ruimte met haar 'wirwar van spanten en binten' (35) klom de kleine jongen op en bij afwezigheid van zijn vader thuis keek hij naar 'zwermen vleermuizen' (50; 35).

De symboliek van de zolder als het onderbewuste wordt versterkt door de vleemuizen: ze behoren tot de categorie gemengde of tussenwezens die verschillende grenzen overschrijden.

Frits wrijft zich met de hand over de ogen om de hersenschimmige voorstellingen te verdrijven, maar de manier waarop het licht onder de arcaden valt, schept verder de indruk van een ‘onwerkelijk labyrint’ binnenshuis. Frits stelt het uit om deze ruimte binnen te treden. Aanvankelijk is het niet duidelijk of dit het heilige der heiligen is of een plaats die negatief getaboeïseerd is.

Bij nader inzien heeft ook het landhuis klaarblijkelijk iets van een tempel. Zoals de beuken van een kerk is de horizontale ruimte verdeeld over ‘een smal voorhuis, een smal achterhuis en een breder middenstuk’. Het middenschip van het landhuis is dan ‘op zijn beurt ook weer in drieën verdeeld: het slaapvertrek van zijn ouders, links; de kamer, waar hij zelf vroeger sliep, rechts; en in het midden de woonzaal’ (36). Er is sprake van ‘arcaden’ en ‘de pijlers van de bogen’ (36) en een eukele keer wordt zelfs direct naar het inwendige van het landhuis verwezen als van een kerk.

De emoties van Frits zijn over het huis verdeeld. De meest ambivalente verbindt hij met de woonzaal gelegen midden in het huis, de meest positieve met de uiteinden van het gebouw. Dit laatste betreft niet alleen het terras of de zolder maar ook het voor- en achterhuis waar in een soort grensgebied de kleurlingen vertoefden. Opvallend is dat er met geen adjectief gerept wordt van de blanken die in de woonzaal verbleven, terwijl Frits zelfs in Europa heimwee had naar de geur van de kleurlingen uit het voor- en achterhuis.

De vraag die Frits Ruprecht bij monde van de verteller zich stelt: ‘Zou het leven uit de architectuur ook niet grotendeels verdwenen zijn tegelijk met de menselijke gezichten [...]?’ (37), is een retorische. De held bevolkt de ruimte van het ouderlijk huis met zijn eigen terugkomende herinneringen en opgeroepen gevoelens. Ook is er plaats voor de onverwachte verschijning van het gezicht van Maria, maar dit blijkt nu de werkelijkheid (51).

7. Problemen rond de identiteit

Direct na zijn aankomst, in gesprek met zijn voormalige vriend Karel, verwoordt Frits Ruprecht zijn psychische toestand waarin hij de beslissing

heeft genomen om naar het geboorte-eiland terug te keren. Tegelijk verbaliseert hij ook een andere drijfveer achter zijn komst. ‘Bovendien is het zo gek niet, nu mijn ouders dood zijn en ik niemand anders heb, om maar verder een opzettelijk krankzinnig bestaan te leiden’ (24-25).

Ik wil nog een ander fragment aanhalen waar ingegaan wordt op deze moeilijke relatie van Frits met de ouders. ‘Zijn moeder [...] Zijn vader [...] Soms verschenen zij hem voor ogen, zo helder, zozeer in levenden lijve, dat hij er zelf van schrok. Soms ook waren het slechts begrippen, namen’ (32-33).

Frits heeft klaarblijkelijk een ambivalente verhouding met zijn ouders gehad. Het is duidelijk dat hij zich tegen de wil of de wens van zijn ouders afzette en zijn verblijf overzee rekte. Pas na de dood van beide ouders begint Frits zich vragen te stellen en naar antwoorden te zoeken en uiteindelijk probeert hij de ontstane kloof te overbruggen.

De parallellen met de oude motieven van de *plaasroman* dringen zich hier vanzelf op. De afstand tussen het moderne verstedelijkte leven en het eenvoudige leven op het platteland wordt door diverse auteurs gebruikt om de *plaas* te idealiseren. De stad stond synoniem voor zedelijke ontsporing, economische bedreiging en ook nog verengelsing. Bij Debrot wordt de plaats van de stad door Europa ingenomen. Weliswaar speelt het andere continent niet de rol van een verbanningsoord van de boer zoals stad in de plaasroman, maar het is zichtbaar dat de planterszoon Frits Ruprecht zijn ongenoegen met het leven in Europa en met de Europeanen menigmaal uitspreekt. Na de kennismaking met de wijde wereld keert hij gedesillusioneerd terug naar het eiland en zoekt hij geborgenheid op de familie-plantage.

In de traditionele *plaasroman* werden het individuele en supraindividuele bewustzijn vaak tegen elkaar uitgespeeld. Het supraindividuele bewustzijn (*supraindividual consciousness*)[3] is kenmerkend voor de mens die zich niet langer als individu beschouwt, maar als onderdeel van de

3 J.M. Coetzee (1988, 90) verstaat onder *supraindividual consciousness*: ‘consciousness of himself [protagonist - J.K.] as a mere manifestation or bearer of the species - or, in the narrower perspective [...] as a manifestation or bearer of the line (*familie*) whose blood runs in his veins.’ Praeg (1992, 40) beschrijft het supra-individuele bewustzijn in termen van voorvaderlijke traditie of onmiddellijke communale of verwantschapsgroep van het individu. De positie van de individuele farmer definieert Coetzee door het begrip *lineage* te gebruiken in zijn tweebetekenissenperspectief dat wil zeggen ‘geslacht’ (nageslacht, nakomelingschap) en ‘afkomst’ (afstamming, komaf, origine).

gehele ontplooiing van opeenvolgende generaties. Voorkeur geven aan een soort collectief bewustzijn in een breed famile- en volksverband boven het streven naar een individueel bewustzijn is in vele *plaasromans* het teken dat de protagonist rijp is geworden. Hierdoor neemt hij afstand van de vroegere weemoed, dromen en bespiegelingen en neemt hij zijn rechtmatige plaats in tussen voor- en nageslacht. Het spectrum van de reacties strekt zich uit van de eenvoudige reconstructie van de identiteit tot de complexe poging tot (her)definiëring, maar een uiterlijk teken daarvan blijft merendeels de terugkeer naar de *plaas*. Dit is niet alleen het geval in de oude romans maar ook in de eigentijdse waar satire en persiflage domineren.

Dat Frits Ruprecht in een identiteitscrisis verkeert, getuigt reeds een uitspraak op de eerste pagina: ‘Het is eigenlijk al wonderbaarlijk dat ik Frits Ruprecht heet, wat voor een ander alleen maar mag betekenen: zijn twee voornamen’ (5).

Een nog betere visualisatie van het feit dat Frits Ruprecht zich in een beslissend stadium van zijn leven bevindt, treffen we aan in het beeld van het interieur van het landhuis.

> Aan de wand hing een ingelijste plaat, die hij ook van vroeger kende, voorstellende een heel jong meisje, geknield, in nachtjapon, en biddend met gevouwen handen. Prerafaëlitisch. Het origineel was hij eens in de Tate of National Gallery tegengekomen, als hij zich niet vergiste was het de Tate Gallery. Daar voor was hij lang blijven stilstaan, omdat het een kopie leek van de plaat op de verre plantage, zoals ook het gezicht, dat hij nu in de ronde spiegel boven de tafel onderzocht, een verfomfaaide kopie leek van zijn vroeger kindergezicht (49).

Naar het voorbeeld van de oude Nederlandse meesters plaatst Debrot hier een beeld binnen een ander beeld door middel van de spiegel. Tegelijk doet hij wat de schilderkunst moeilijk kan doen: hij vervaagt de grenzen van tijd en ruimte, projecteert spiegelingen van het heden op het verleden en kaatst die terug naar de tegenwoordige tijd. Maar niets barst uit zijn voegen omdat Debrot auteur is van het concept van kristal - zijn kristalmetafoor geeft het beste zijn visie weer op de verhouding literatuur-leven.

Kunst was voor hem geen escapisme maar een poging om het bestaan in al zijn tegenstrijdigheden te reflecteren. De tegenstellingen worden in de kunst niet opgeheven maar eerder verhevigd en onder spanning ge-

bracht, precies zoals het interieur van het plantagehuis. De facetten van een kristal intensiveren elkaars werking. Op dezelfde wijze versterken heden en verleden, droom en werkelijkheid, herinnering en verbeelding de manier waarop de protagonist tijd en ruimte beleeft en zichzelf daarin. Voor Debrot was literatuur niet zozeer de weergave van een levenshouding, maar het actieve ontdekken daarvan; zo is voor Frits Ruprecht de intensieve beleving van de ruimte van het landhuis een vorm van zelfverkenning en een poging tot zelfbevestiging. Juist daarom brengt de dramatische ontknoping van het verhaal voor de protagonist niet alleen ontnuchtering (Maria kan zijn vrouw niet worden) maar tegelijkertijd ook onverwachte vervulling (hij die naar een verbroedering met de zwarte mensen verlangde en aansluiting bij hen zocht, blijkt nu echte familie van hen). Dit wordt in de slotzinnen van de novelle verwoord.

> Droevig werd het leven, maar het werd vol van een zinrijkheid die het elders mist. En dit is het enige dat men de kinderen dezer aarde niet kan ontnemen (66).[4]

8. Caraïbische identiteit en conditio humana

Frits Ruprechts problemen met de identiteit lijken enkele tientallen jaren na de publicatie van *Mijn zuster de negerin* zelfs meer actueel. De tekst van Debrot wordt gebaat door een breed perspectief waarin zowel ruimte is voor Antilliaanse en Caraïbische als ook zelfs voor een mondiale gesteldheid. De discussies rondom de ontvoogding van de bewoners van het Caraïbisch eilandenrijk bieden het geschikte interpretatiekader. Hun emancipatiestrijd wordt dikwijls ingedeeld in drie stadia (vergelijk Aldrich 1995, 101-124; Gyssels 2001, 35-41; Kwaterko 2003, 89-124; 159-205).

Het eerste stadium is ingezet door de vader van de negritude Aimé Césaire. Césaire (1983) betoogde dat de zwarte mens dringend *le nègre*, dat wil zeggen de Afrikaanse component van zijn identiteit, moet herwaarderen. Zijn hele schrijverschap was een belangrijke uiting van de raciale trots en tevens een eis tot publieke erkenning en protest tegen de Franse dominantie.

4 In werkelijkheid is dit een herhaling van de woorden die Frits in de mond van Maria legt: ‘Droevig wordt het leven, maar vol van een zinrijkheid die het elders mist’ (56).

De tweede fase daarentegen wordt gekenmerkt door de zoektocht naar een aparte Antilliaanse identiteit. Edouard Glissant (1981) verwijt bijvoorbeeld Césaire de Afrika-nostalgie.

> Met het vervangen van het *négritude*-concept door zijn eigen antillianité-concept wilde Glissant zijn waardering van de vele facetten in de Antilliaanse identiteit onderstrepen. Hiermee wilde hij de Antilliaan aansporen zich nu ook psychisch te dekoloniseren [...] (Gyssels 2001, 35).

De derde fase begon met het optreden van de zogenaamde creolisten (Jean Bernabé, Patrick Chamoiseau en Raphael Confiant). Ze bekritiseren hun voorgangers. Césaire verwijten ze dat hij al te francofiel was, niet genoeg rekening hield met het Creools en zijn revolutionaire woorden nooit in daden heeft omgezet. Glissant wordt aangerekend dat hij te elitair schrijft. Daartegenover stellen de creolisten de idee van *la créolité* en prijzen het concept van *diversalité* aan (neologisme afgeleid van *universalité* en *le divers*).

Maar de werkelijke ambities van de creolisten reiken verder. De processen van *créolisation* en *métissage* blijken niet alleen eigen aan de Antillen maar doen zich ook voor in alle grote steden, met andere woorden de hele wereld is aan creolisatie onderhevig. De gemarginaliseerde Antillianen ontpoppen zich als voorlopers van een niet te stoppen ontwikkeling waarin de creolisatie, dat wil zeggen het in contact komen en versmelten van culturen, centraal staat en kenmerkend wordt, niet alleen voor de creolofone gemeenschappen, maar ook voor een steeds multiracialer en multicultureler wordende wereld (vergelijk Gyssels 2001, 40).

Moge dit korte betoog ons terugwerpen in onszelf en ons allemaal laten reflecteren over onze eigen identiteit, want Frits Ruprecht, over wie ik het had, kan fungeren als een moderne Elckerlijc.

Bibliografie

Aldrich, Robert: ‘From *Francité* to *Créolité*: French West Indian literature comes home’. Russell King et al., *Writing across worlds: literature and migration*. Londen en New York, 1995, 101-124.

Coller, H.P. van: ‘Die Afrikaanse plaasroman as ideologiese refleksie van die politieke en sosiale werklikheid in Suid-Afrika’. H. Ester en A. Van Leuvensteijn:, *Afrikaans in een veranderende context. Taalkundige en letterkundige aspecten*. Amsterdam, 1995, 236-250.
Cumps, Dorian: *De eenheid in de tegendelen. De psychomachische verhaalwereld van F. Bordewijk (1884-1965) en de mythe van de hermafrodiet: een interpretatie*. Amsterdam, 1998.
Gyssels, Kathleen: ‘Négritude debout! De Antilliaanse ontvoogdingsstrijd in drie fasen’. *Nieuwzuid. Driemaandelijkse discursieve machine voor cultuurkritiek en emusement*. Jaargang 1, nummer 3, 35-41 (2001).
Glissant, Édouard: *Le discours antillais*. Parijs, 1981.
Heever, C.M. Van den: *Die Afrikaanse gedagte*. Pretoria, 1935.
Heuvel, Pim en Wel, Freek van: *Met eigen stem: herkenningspunten in de letterkunde van de Nederlandse Antillen en Aruba*. Assen-Maastrecht, 1989.
Koch, Jerzy: *Outsider onder de zijnen: vormen van xenofanie in de Afrikaanse roman*. Wrocław, 2002.
Kwaterko, Józef: *Dialogiz Ameryka. O frankofońskiej literaturze w Québecu i na Karaibach*. Kraków, 2003.
Leroux, Etienne: *Zeven dagen bij de Silbersteins*. Vertaald door K. Maartense. Utrecht [in de reeks Witte Beertjes 887], 1965.
Leroux, Etienne: *Die Silberstein-trilogie*. Kaapstad en Pretoria, 1989.
Praeg, L.: *Die ‘Self’ en die ‘Ander’: 'n Filosofiese studie van die Selfdefiniëring van die Afrikaner in enkele geselekteerde tekste 1877-1948*. Stellenbosch, 1992 (ongepubliceerde M.A.-verhandeling).
Rutgers, Wim: *Beneden en boven de wind. Literatuur van de Nederlandse Antillen en Aruba*. Amsterdam, 1996.

Praeg, L.: Die ‘Self’ en die ‘Ander’: 'n Filosofiese studie van die Selfdefiniëring van die Afrikaner in enkele geselekteerde tekste 1877-1948. Stellenbosch, 1992 (ongepubliceerde M.A.-verhandeling).
Rutgers, Wim: *Beneden en boven de wind. Literatur van de Nederlandse Antillen en Aruba*. Amsterdam, 1996.
Rutgers, Wim: ‘De Nederlandse Antillen en Aruba’. Theo D'Haen (red.), *Europa buitengaats: koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. Vol. 1. Amsterdam, 2002, 247-288.

De literaire grenzen voorbij: jeugdliteratuur in het onderwijs Nederlands als vreemde taal

Josien Lalleman en Helma van Lierop-Debrauwer

Inleiding

In een bespreking van de dierenverhalen van Toon Tellegen pleit auteur en criticus J.F. Vogelaar voor een vrijer grensverkeer tussen literatuur voor kinderen en literatuur voor volwassenen. Volgens hem hebben jonge en volwassen lezers meer gemeenschappelijk dan op grond van kennis en vaardigheden mag worden aangenomen:

> Als het om literatuur gaat bestaat er naast de categorieën kind en volwassene nog een derde, die zich weinig aan leeftijden en genres gelegen laat liggen, maar waarvoor verbeelding, verbazing, belangstelling, vergeetachtigheid en mogelijkheidszin onmisbare faculteiten zijn.[1]

Vogelaar is niet de enige die de laatste jaren nadrukkelijk bezwaar maakt tegen een rigide indeling van boeken in leeftijdscategorieën en vooral ook tegen de vooroordelen die daaraan vastzitten. Want de consequentie van het stempel kinder- of jeugdboek is dat veel volwassenen het als onbelangrijk terzijde schuiven. Imme Dros zoekt de verklaring voor dat gebrek aan waardering onder meer in de houding van volwassenen ten opzichte van kinderen. Volwassenen hebben geen hoge pet op van de denkwereld van het kind. Volgens hen zijn kinderen door gebrek aan levenservaring niet in staat zich een mening te vormen ‘over het Leven met een grote L, beschreven in Literatuur met een grote L en beoordeeld door de Kriticus met de grote K’:

> In die Hoge Literatuur is de volwassen mens de maat van alle dingen en als kinderen daarin levend, sprekend en denkend

1 J. Vogelaar; ‘Het geheim van het dubbele vraagteken’. N. Matsier et al, (red.): *Het literaire klimaat 1986-1992*. Amsterdam, 329-337 (1993).

> worden opgevoerd, lijken ze geobserveerd door een sterrekijker of een microscoop. Een literair genre waarin het kind de maat is van alle dingen kan haast niet serieus genomen worden door mensen die er een eer in stellen volwassen te zijn, die de volwassenheid zien als een status.[2]

Hoe is deze opvatting over kinderen en kinderboeken ontstaan en in hoeverre snijdt ze hout? Deze twee vragen laten zich beantwoorden aan de hand van een kort historisch overzicht.

In de ban van de opvoeding

In het algemeen wordt de tweede helft van de achttiende eeuw beschouwd als de periode waarin een eigen literatuur voor kinderen tot bloei kwam. In *De hele Bibelebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden* spreekt P.J. Buijnsters met enige ironie over het wondeijaar 1778. In dat jaar verscheen *Proeve van kleine gedigten voor kinderen* van Hieronymus van Alphen. Door velen wordt de dichtbundel van Van Alphen beschouwd als het begin van het Nederlandse kinderboek. De indruk wordt gewekt dat er voor 1778 helemaal niets is geschreven wat ook voor kinderen bedoeld was. Dat idee is inmiddels in diezelfde *Bibelebontse berg* genuanceerd. Het overzicht van de boeken verschenen van de Middeleeuwen tot de tweede helft van de achttiende eeuw, laat zien dat er voor 1778 al veel meer leesmateriaal voor kinderen beschikbaar was dan steeds is verondersteld. In de tweede helft van de achttiende eeuw is wel sprake van een opvallende toename in de productie van boeken voor kinderen. Die productie kenmerkt zich bovendien, aldus Brüggemann en Ewers,[3] door een verscherpt publieksbewustzijn en door een uitbreiding van het aantal beschikbare genres. Verantwoordelijk voor deze ontwikkelingen waren de verbeterde sociaal-economische omstandigheden en de ideeën over kinderen en opvoeding van met name John Locke, Jean-Jacques Rousseau en de Filantropijnen. De nieuwe pedagogische inzichten betekenden een ingrijpende verandering in de

2 I. Dros: ‘Buiten vooe de deur’. *Raster* 56, 122-131 (1991).
3 Th. Brëggemann en H.H. Ewers: *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur 1750-1800*. Stuttgart, 1982.

verhouding tussen volwassenen en kinderen. Dasberg[4] spreekt van het ontstaan van 'jeugdland', waardoor een scherpe scheiding ontstond tussen de volwassenen leefwereld en de kinderlijke leefwereld. Rousseau was één van de eersten die schreef over de ontwikkeling van kinderen. Zijn eigen opvoedingsplan dat hij uiteenzette in *Emile ou de l'éducation* (1762) is gebaseerd op een indeling van de kinderlijke ontwikkeling in vier fasen: de zuigelingenperiode, de kinderperiode, de pré-puberale fase en de puber-teitsfase. Iedere fase kent zijn eigen opvoedingseisen.

Veel van de ideeën van Rousseau hebben een praktische uitwerking gekregen bij de Filantropijnen, een groep Duitse pedagogen. In hun aandacht voor lezen en boeken weken de Filantropijnen echter af van Rousseau. Terwijl Rousseau weinig vertrouwen had in een opvoeding door middel van boeken, zagen de Filantropijnen in een eigen literatuur voor kinderen juist een belangrijk middel om hun opvoedingsideaal, de vorming van nuttige burgers, te verwezenlijken. Normen en waarden zouden beter beklijven wanneer ze aangeboden werden door middel van verhalen dan wanneer ze als abstracte regels zouden worden aangeleerd. Ze ontdekten in de fantasie een belangrijk werkterrein voor hun pedagogiek en begonnen met het schrijven van boeken voor kinderen. Als aanhangers van de ontwikkelingspsychologische inzichten van Rousseau zagen ze zich daarbij genoodzaakt tot aanpassing aan dejonge lezer, zowel voor wat betreft de vorm als de inhoud. De Filantropijnen introduceerden het begrip *adaptatie* dat sindsdien een kernbegrip is in de studie van de kinder- en jeugdliteratuur. Kinderboekenschrijvers moeten in hun teksten rekening houden met de geringere lees- en levenservaringen van hun beoogde lezer. De aanpassingen kunnen de inhoud betreffen, de stijl, de structuur en de uiterlijke vormgeving. De manier waarop een auteur zich aanpast en de mate waarin dit gebeurt, zijn afhankelijk van het beeld dat de auteur van zijn beoogde lezer heeft.

De Filantropijnen zijn van grote betekenis geweest voor de ontwikkeling van een eigen literatuur voor kinderen, niet alleen door het schrijven van boeken voor kinderen, maar ook door hun beschouwingen over het schrijven van kinderboeken. Om ervoor te zorgen dat boeken een effectief middel in de opvoeding waren, formuleerden ze een aantal eisen waaraan

4 L. Dasberg: *Grootbrengen door kleinhouden als historisch verschijnsel*. Meppel, 1984. Tiende, vermeerderde druk.

goede kinderboeken moesten voldoen. Met name de voorbeeldfunctie van de personages wordt daarin benadrukt.

In de ban van de literatuur

Vanaf haar ontstaan is de jeugdliteratuur dus nauw verbonden geweest met de opvoeding. In *Wat heten goede kinderboeken?* beschouwt Anne de Vries[5] de geschiedenis van net kinderboek in de periode 1880-1980. Hij stelt vast dat de pedagogische benadering die zijn oorsprong vindt in de Verlichting, steeds aanwezig is, soms nadrukkelijk op de voorgrond, zoals aan het eind van de negentiende eeuw en in de jaren zeventig van de twintigste eeuw, soms wat meer op de achtergrond. De pedagogische idealen in de verschillende tijdvakken zijn niet steeds dezelfde, de ideeën over de functie en invloed van kinderboeken wel. Omdat het kind in de eerste plaats gezien wordt als lid van de maatschappij, ligt het accent in de pedagogische benadering op wat het kind moet leren. Over de eisen ten aanzien van kinderliteratuur zegt De Vries het volgende:

> De vertegenwoordigers van de pedagogische benadering verlangen dat kinderboeken aansluiten bij het doel van de opvoeding, en stellen daarom vooral morele (politieke, godsdienstige) eisen; aan het kinderboek als kunstwerk besteden ze geen aandacht.[6]

De Vries concentreert zich in zijn uiteenzetting vooral op de beschouwers, de critici van kinderboeken. Maar ook veel schrijvers zien kinderboeken als een pedagogisch instrument. Een aantal critici is zelf schrijver. Bovendien is er altijd sprake van een wisselwerking tussen critici en auteurs. Wanneer de pedagogische benadering in een bepaalde periode domineert, dan weer-spiegelt zich dat in de kinderboeken die verschijnen. Een illustratie daarvan zijn de ontwikkelingen in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Kritische pedagogen ontdekten begin jaren zeventig het kinderboek als een interessante mogelijkheid om kinderen maatschappelijk bewust te maken.

5 A. deVries: *Wat heten goede kinderboeken? De theoretische opvattingen over kinderliteratuur en de praktijk van de boekbeoordeling in Nederland 1880-1980*. Amsterdam, 1989.

6 A. de Vries 1989, 284.

De bestaande kinderboeken waren daarvoor naar hun mening ongeschikt, omdat het daarin gegeven maatschappijbeeld totaal verouderd was. Ze boden kinderen eeu mogelijkheid om weg te vluchten van de maatschappij, terwijl ze daarmee juist geconfronteerd moesten worden. Het pleidooi van de pedagogen voor een nieuw soort kinderboeken met informatie over eigentijdse problemen als milieuvervuiling, rassendiscriminatie, abortus en echtscheiding leidde tot het ontstaan van het zogenaamde probleemboek. Duidelijk is dat het genre niet zozeer een literaire als wel een sociaal-historische achtergrond heeft. Heel globaal kan gezegd worden dat de auteur van probleemboeken een boodschap heeft die hij op een zo direct mogelijke manier aan de lezer probeert over te brengen.

Hoewel de pedagogiek een duidelijk stempel heeft gedrukt en vaak nog drukt op de kinderliteratuur, is er ook een andere kant van de medaille. Naast veel moraliserende en slecht geschreven kinderboeken, zijn er heel veel kinderboeken, waaruit een heel andere visie op kinderliteratuur spreekt dan een pedagogische. In deze opvatting ligt de nadruk op het tweede deel van de samenstelling jeugdliteratuur. De Vries spreekt in zijn overzicht van een esthetische benadering van kinderliteratuur. In deze benadering, waarvan hij het ontstaan situeert in de Romantiek, wordt het kind gezien als individu, als iemand die al iets is: ‘het heeft zijn eigen emoties en zijn eigen gedachten, en heeft dus recht op boeken die daarbij aansluiten’.[7] De eisen die vertegenwoordigers van deze benadering aan kinderboeken stellen, zijn dienovereenkomstig. Een belangrijke eis is dat de inhoud voor kinderen herkenbaar moet zijn. Daarnaast hechten ze veel waarde aan het kinderboek als literatuur, als kunstwerk. Om die reden eisen ze dat vorm en inhoud van een tekst met elkaar in hamionie zijn en dat veel zorg besteed wordt aan de taal.

Het historisch overzicht van De Vries laat zien dat men in alle perioden van de kinderliteratuurgeschiedenis naast een pedagogische ook een esthetische benadering aantreft. Voor wat betreft de invloed van beide benaderingen, is sprake van een voortdurende golfbeweging. Nu eens is de visie van het kinderboek als middel in de opvoeding het meest nadrukkelijk aanwezig in de beschouwingen en in de kinderliteratuur zelf, dan weer gaat de aandacht vooral uit naar het kinderboek als literatuur. De discussies over maatschappijkritische kinderliteratuur in de jaren zeventig en de probleem-boeken die daarvan het resultaat waren, zijn zoals gezegd een uiting van de

7 A. de Vries 1989, 281.

pedagogische benadering. De kritiek daarop maakte de weg weer vrij voor een benadering, waarin het kinderboek in de eerste plaats gezien wordt als een vorm van literatuur. Eén van de felste critici van de moraliserende kinderliteratuur uit de jaren zeventig was Guus Kuijer. In zijn in 1980 verschenen essay *Het geminachte kind* haalt hij scherp uit naar critici en kinderboekenschrijvers die zich gedragen als betweters, waardoor het kinderboek zich enkel bezighoudt met: 'de antwoorden [...], niet met de vragen, met de oplossingen in plaats van met de raadsels. Mensen die zich met kinderboeken bezighouden, zijn geïnteresseerd in het "onderwerp", het pedagogische doel van het boek, niet in het boek als uiting van een belang-wekkende persoonlijkheid'.[8]

Kuijer en anderen pleiten voor kinderboeken waarin plaats is voor verwondering, onder woorden gebracht in een taal die tot de verbeelding spreekt.

Sinds de jaren tachtig heeft de jeugdliteratuur zich in literair opzicht sterk ontwikkeld. In het hedendaagse kinderboekenaanbod zijn veel boeken te vinden die in alle opzichten beantwoorden aan de kenmerken die Ghesquiere onder verwijzing naar Roman Ingarden als wezenlijk voor literatuur beschouwt: harmonie tussen vorm en inhoud en de onuitgesproken zingeving.[9] Veel kinderboekenschrijvers van nu stellen de grote vragen die bij het leven horen, maar geven niet meer de pasklare antwoorden van de alwetende opvoeder. Ze zetten de lezer aan tot nadenken, tot het maken van zijn eigen boek. In een artikel in *de Volkskrant* op 30 mei 2003 stelt Korteweg dat er wat hem betreft een belangrijk verschil is tussen jeugd-literauur en volwassenenliteratuur:

> In jeugdliteratuur komt 'de ruimte van het volledige leven', om met Lucebert te spreken, nu eenmaal niet aan de orde. Dat kan ook niet: kinderen hebben minder kennis en levenservaring.[10]

8 G. Kuijer: *Het geminachte kind. Acht stukken*. Amsterdam, 1980, 130.
9 R. Ghesquiere: *Het verschijnsel jeugdliteratuur*. Amersfoort en Leuven, 2000.
10 H. Bouman: 'Voor alle leeftijden. Oprukkende cross-over boeken bedienen zowel volwassenen als kinderen'. *de Volkskrant*, 30 mei 2003. Bouman citeert hierin Korteweg.

Maar wie de teksten leest van schrijvers als Guus Kuijer, Joke van Leeuwen, Wim Hofman, Imme Dros, Peter van Gestel, Anne Provoost, Bart Moeyaert, Toon Tellegen, Els Pelgrom en Sjoerd Kuyper, om maar enkele bekende hedendaagse auteurs te noemen, zal toch moeilijk kunnen volhouden dat daarin geen sprake is van 'de ruimte van het volledige leven'. Net als schrijvers voor volwassenen zijn deze auteurs op zoek naar de geheimen van het bestaan, verkennen ze de grote thema's uit het leven. Dat ze daarbij sonis bewust, soms onbewust, rekening houden met de jonge lezer, doet niets af aan de zeggingskracht van de tekst. Op de vraag naar het verschil tussen schrijven voor kinderen en schrijven voor volwassenen, antwoordde Joke van Leeuwen ooit het volgende:

> In essentie is er geen verschil of je voor volwassenen of kinderen schrijft, noch in hoe een boek groeit noch in hoe je het schrijft. Maar ik schrijf wel vanuit het perspectief van een mens dat nog niet zo lang leeft, van iemand die dingen voor het eerst meemaakt, voor het eerst ziet. Een kind is een machteloos wezen in deze maatschappij, het is klein, letterlijk klein en toch moet het zich handhaven in een groep, temidden van een gigantische hoeveelheid impulsen vanuit de volwassenenwereld.[11]

Een dergelijk perspectief maakt een tekst niet per definitie minder literair. Joke van Leeuwen is één van de auteurs die zich om die reden met kracht verzet tegen het opdelen van literatuur in hokjes. De kijk van kinderen op de wereld is anders dan die van volwassenen, maar niet minder echt. Hetzelfde geldt voor complexiteit van compositie en stijl. De moeilijk-heidsgraad is niet doorslaggevend voor het antwoord op de vraag of een tekst literatuur is of niet. Een eenvoudige tekst is niet altijd een simpele tekst. Belangrijker dan de kwestie van complexiteit is de vraag of die tekst iets te zeggen heeft, of hij mogelijkheden biedt tot verschillende interpretaties, zodat de lezer zijn eigen tekst kan maken. Een tekst is literatuur als er meer gezegd wordt dan er letterlijk staat, als gewone dingen op niet alledaagse manier verwoord worden, als vorm en inhoud een eenheid vormen, als de tekst niet alleen gelezen, maar ook beleefd kan worden.

11 L. Janssen: 'Over irritante muziek en een reis zonder bestemming. Interviews met Joke van Leeuwen en Anne Vegler'. *Raster*, 56, 132-141 (1991).

Literatuur heeft iets geheimzinigs, gaat een leven lang mee en kan steeds opnieuw gelezen worden. In het juryrapport van de LIBRIS Woutertje Pieterse Prijs 1988, het eerste jaar waarin deze prijs werd uitgereikt, wijst ook juryvoorzitter Jan Blokker op het geheim als kenmerk van literatuur, waardoor

> [...] lezen altijd een vorm [is] van boven je macht reiken. Hoe onbevangener de lezer, de te groter en ondoorgrondelijker en verlokkender het mysterie. Kinderen, die nog weinig weten, dus op een benijdenswaardige manier onbevangen zijn, kunnen al lezend een paradijs van geheimzinnigheid betreden - aangenomen dat ze gezegend worden met boeken van schrijvers die dat weten: die de raadselachtige wereld kunnen oproepen waarin vallen geen pijn doet. Wat dat betreft moet er ook geen onderscheid gelden tussen kinderboeken en andere boeken: alle boeken maken, als ze goed zijn, gelijkelijk deel uit van wat we literatuur noemen.[12]

Binnen de kinderliteratuur worden nog steeds leeftijdscategorieën gehanteerd. In veel gevallen is het de uitgever die bepaalt voor welke leeftijdsgroep het boek is. Veel schrijvers van kinderboeken zijn zoals gezegd tijdens het schrijven niet bewust bezig met het publiek. Ze schrijven omdat ze iets te zeggen hebben en omdat ze houden van taal. En zo zou het ook moeten zijn, aldus Sjoerd Kuyper:

> Eigenlijk denk ik dat schrijvers moeten schrijven wat ze willen schrijven en maar moeten afwachten voor welk publiek het bestemd is. Je begint gewoon en als het maar éven geschikt is voor kinderen, nou, géef ze het dan ook![13]

Rekening houden met een groep lezers, betekent niet noodzakelijkerwijs uitsluiting van alle andere groepen lezers. Dat is treffend verwoord in het juryrapport van de LIBRIS Woutertje Pieterse Prijs 1991 die in dat jaar werd toegekend aan *Anderland* van Paul Biegel, een boek dat was

12 Juryrapport LIBRIS Woutertje Pieterse Prijs, 1988.
13 S. Kuyper: 'Hoofden uit de mist!'. *Raster* 56, 106-113 (1991).

uitgegeven als boek voor volwassenen: ‘Voor het kinderboek bestaat geen bovengrens in leeftijd zomin als er voor literatimr een ondergrens valt aan te wijzen.’[14]

Veel hedendaagse kinderboeken overstijgen de leeftijdscategorieën waarin ze zijn ingedeeld. Ze behoren tot de literatuur zonder leeftijd.

Jeugdliteratuur en vreemdetaalonderwijs

Taalverwerving

Volwassenen die Nederlands als tweede taal[15] leren, wordt dikwijis aangeraden zo veel mogelijk met moedertaalsprekers van het Nederlands te converseren, naar de televisie te kijken, en kranten en boeken te lezen. Dat is een goed advies: het verwerken van veel en goed taalaanbod is net zo noodzakelijk als woordbetekenissen in het hoofd stampen en grammaticaregels uit het hoofd leren. Degenen die Nederlands in het buitenland leren, zijn grotendeels aangewezen op geschreven Nederlands, en voor hen is het daarom nog belangrijker dat er verschillende soorten leesmateriaal voor- handen is.

Iedereen die een tweede (of derde) taal aan het leren is kent de frustraties. Als je denkt al aardig op weg te zijn ontdek je dat je het journaal nog niet kunt volgen. Het lukt alleen enigszins met kennis van de actualiteit en de getoonde beelden. Ook lezen in de vreemde taal blijft een moeizame bezigheid: zeifs vergevorderde anderstaligen lezen in hun moedertaal gemiddeld zestig procent sneller dan in de tweede taal, nog afgezien van de tijd die ze nodig hebben om het woordenboek te raadplegen.[16] Aan de

14 Juryrapport LIBRIS Woutertje Pieterse Prijs 1991.

15 De term ‘tweede taal’ gebruik ik als overkoepelende term voor zowel tweede- als vreemdetaalverwerving, dus om te refereren naar het Nederlands dat buiten en het Nederlands dat buiten het Nederlandse taalgebied wordt geleerd. Ik gebruik meestal het neutrale ‘anderstalige’ om te refereren naar zowel tweede- als vreemdetaalverwerving.

16 Tegenwoordig zijn de leermiddelen zo geordend dat de meest frequent voorkomende woorden het eerst aangeleerd worden, en dat een gevorderde tweede-taalverwerver van het Nederlands in elk geval de 4.000 meest frequente woorden van het Nederlands receptief beheerst. Hij kent daarmee ongeveer vijfentachtig procent van de woorden uit een gemiddelde tekst (Hazenberg 1993). Vaak is dat voldoen- de om de grote lijn van een tekst te kunnen begrijpen zonder al te vaak het woordenboek te hoeven raadplegen.

andere kant móet je lezen om de leessnelheid te verbeteren en om de kennis van woorden en structurele mogelijkheden van de taal te vergroten en te verfijnen. Je moet dus zo snel mogelijk *gaan* lezen om dat proces op gang te brengen, al is het teleurstellend om na enkele bladzijden al de lijn van het verhaal kwijt te zijn. Om dit te voorkomen moet een vreemdetaalverwerver teksten krijgen aangeboden die hij aankan, en die niet te hoog gegrepen zijn.

In het taalverwervingsonderwijs gebruikt men dikwijls kranten-artikelen om de leesvaardigheid te oefenen: die zijn relatief kort, hebben betrekking op de actualiteit (die men vaak al globaal kent), en zijn over het algemeen grammaticaal gezien niet zo complex. Pas veel later komen literaire teksten aan bod, en vaak ook helemaal niet, ze zouden te moeilijk zijn en te veel tijd vergen. Dat is natuurlijk jammer, want literaire teksten worden niet voor niets als zodanig bestempeld: het betreft teksten van mensen die goed kunnen schrijven (wat je niet van iedere journalist kunt zeggen) en waarin de mogelijijkheden van de Nederlandse taal tot hun recht komen.

Aan het gebruik van literaire teksten in het taalverwervingsonderwijs kleeft ook een bezwaar: ze zijn dikwijis niet alleen origineel wat betreft de inhoud, maar ook origineel in de wijze van formuleren. Als een bepaalde gedachte nét iets anders wordt verwoord dan verwacht, word je daar als lezer alleen prettig door verrast als je je bewust bent van bet afwijkende. Beginniende tweede-taalverwervers weten nog niet eens wat ‘gewoon’ taalgebruik is, en kunnen daarom niet blij verrast worden door de schoonheid van het nét even anders formuleren. In teksten die niet speciaal voor het taalonderwijs zijn geschreven, en vooral in literaire teksten, is daar geen rekening mee gehouden. In *De scheepsjongens van Bontekoe*[17] komen bijvoorbeeld veel zinnen voor met een gemarkeerde woordvolgorde, zoals:

> In het bos achter het strand schetterden *bij honderden de vogels*.

Het is niet goed om anderstaligen in een vroeg stadium met dergelijke zinnen te confronteren, omdat ze dan net de ongemarkeerde woordvolgordemogelijkheden[18] geleerd hebben, wat al moeilijk genoeg is. Ze zouden het verschil tussen de ongemarkeerde volgorde en de formulering van

17 Johan Fabricius: *De scheepsjongens van Bontekoe*. Amsterdam, 1924.

18 Een ongemarkeerde versie van deze zin is: ‘In het bos achter het strand schetterden *de vogels bij honderden*’.

Fabricius niet opmerken of erdoor in de war worden gebracht, maar zeker niet als bijzonder taalgebruik herkennen.

Ook metaforisch taalgebruik gaat de kennis van beginners vaak te boven. In het volgende fragment uit een gedicht van Ted van Lieshout is het voor beginners niet te raden dat 'wurgen' metaforisch gebruikt wordt:

> [...] Maar als je slaapt kom ik terug, zit bij je, klaar om je wakker te wurgen
> als je lucht durft over te slaan of je verslikt in een ademtocht.
> Ted van Lieshout, uit het gedicht 'Je slaapt' in *Begin een torentje van niks*. Amsterdam, 1994.

Als er 'wakker maken' had gestaan, was dit gedicht niet te moeilijk geweest, nu is het voor een beginner niet duidelijk dat *wakker wurgen* niet bestaat. Als hij de betekenis van wurgen al zou kennen, dan nog zou hij kunnen denken dat dit zoiets betekent als 'met geweld wakker maken'.

Metaforisch taalgebruik komt ook veelvuldig in proza voor. In *Mansoor*[19] van Bart Moeyaert bijvoorbeeld, staat de zin *Zijn gezicht zat onder de pijn*. Een beginner kan niet raden dat dit een bijzondere manier is om te zeggen dat iemand een pijnlijk gezicht trekt. Het verrassende van zo'n formulering ontgaat hem.

Bepaalde vormen van ironie, ten slotte, zijn voor anderstaligen erg moeilijk te vatten. In een tweedejaars grammaticales gebruikte ik een keer een essay van Karel van het Reve, waarin hij zich kritisch uitlaat over het nut van vergelijkingen.[20] Ik had mij van tevoren verkneukeld over de pret die de studenten zouden hebben bij dit stuk, waaruit ik hier een fragment citeer:

> In het bekende boek *Zij droeg die nacht een paars corset* komt de zin voor: 'Hij lachte weer, als een oude mannetjesolifant, die weet dat hij de anderen nog aan kan'. Waarom staat die zin er? [...] De manier waarop een oud heertje triomfantelijk lacht is de lezer niet bekend. Daarom neemt Rinus zijn toevlucht tot

19 Bart Moeyaert: *Mansoor of hoe we Stina bijna doodkregen*. Amsterdam en Antwerpen, 2001.
20 Karel van het Reve: 'Vergelijkingen dienen ter verduidelijking'. *Uren met Henk Broekhuis*. Amsterdam, 1978.

> een vergelijking. Hij neemt iets wat iedere lezer kent: dat eigenaardige lachje van een oude mannetjesolifant die voelt dat hij de andere mannetjesolifanten nog de baas is, en daarmee vergelijkt hij het lachen van dat oude heertje. Nu begrijpt het publiek wat Rinus bedoelt.

De studenten vonden dit helemaal niet leuk. Veel van hen concludeerden dat Van het Reve van mening is dat de vergelijking goed gelukt was; hij schrijft immers: 'Nu begrijpt het publiek wat Rinus bedoelt', en zagen niets geestigs in dit stuk. Deze vorm van ironie, iets wat je belachelijk vindt juist met grote stelligheid beweren, is voor anderstaligen heel moeilijk te begrijpen. Het duurt namelijk lang voordat men in een vreemde taal de neiging los kan laten om een tekst op de voet te volgen.

Deze bezwaren tegen het gebruik van literaire teksten in het taalverwervingsonderwijs gelden vooral voor het vreemdetaalonderwijs, waar de studenten niet de hele dag 'gewoon' Nederlands om zich heen horen. Voor beginners moeten we daarom op zoek naar teksten die niet alleen relatief eenvoudig zijn voor wat betreft hun woordgebruik en zinsopbouw, maar die tevens literair genoemd kunnen worden om andere redenen dan de originaliteit van het taalgebruik en het gebruik van complexe vormen van ironie. Dat beperkt de mogelijkdheden enorm, vooral wat betreft de poëzie. Poëzie, ook jeugdpoëzie, heeft immers als belangrijke eigenschap de vrije en afwijkende woordvolgorde.

Gelukkig is het niet zo dat we er bij beginners van afmoeten zien om geschikte teksten te zoeken, want ze zijn er wel. In de poezie kunnen we bijvoorbeeld de gedichten van Annie M.G. Schmidt gebruiken, die door hun ritme en sterke eindrijm ook helpen bij het aanleren van nieuwe woorden en goede zinnen. Wel vallen ook van haar een groot aantal gedichten af, niet alleen omdat het onderwerp een gemiddelde volwassene niet zo aanspreekt, maar ook omdat veel van Schmidts gedichten te lang zijn om in ëën les te kunnen behandelen. Een voorbeeld van een geschikt vers is het volgende:

> ***Het meubilair***
>
> Gaat u mee een eindje wand'len? vroeg de tafel aan de stoel.
> Van dat stilstaan in de kamer krijg ik toch zo'n stijf gevoel.
> Inderdaad, zo sprak de stoel, ik word óók wel een tikje stijf.

Kom, we gaan, we hebben tenslotte poten aan ons lijf.

Mag ik u dan vergezellen? vroeg het eikehout dressoir.[21]
Maar ik loop een beetje langzaam, want ik ben zo vreselijk zwaar.
Al die kopjes en die borden en die glazen in mijn maag.
Gaat u ook mee, boekenkastje? En de boekenkast zei: Graag.

Zo ging al het meubilair een eindje wand'len langs de zee.
Niet de klok en met de lamp, die mochten allebei niet mee.
Dus die staan nu wat te kniezen in het grote lege huis.
Tja, zo gaat het in dit leven: wie geen poten heeft, blijft thuis.

Annie M.G. Schmidt, uit: *Op visite bij de reus*. Amsterdam en Antwerpen, 1956.[22]

Literatuur mag tegenwoordig weer een boodschap bevatten, ook de literatuur voor volwassenen.[23] De strekking van dit gedicht is: het leven is hard; als je anders bent hoor je er niet bij. Als je geen poten hebt blijf je thuis, als je niet mooi bent word je een muurbloempje, als je blind bent kun je niet lezen.[24] Het is een sterk ritmisch en rijmend gedicht, dat gebruikt kan worden in het onderwijs aan beginners, omdat de inhoud verrassend is zonder dat er ongebruikelijke zinswendingen in voorkomen[25] of dat er sprake is van moeilijk te interpreteren beeldspraak. De personificatie is voor iedere beginner te begrijpen.

In het taalverwervingsonderwijs kan het gedicht op verschillende manieren gebruikt worden. In de eerste plaats als gecombineerde *luister- en spreekoefening*, waarbij de docent de te verwachten moeilijkheden van tevoren bespreekt, zoals de betekenis van een *dressoir*, en van *kniezen, vergezellen* en misschien ook de verkorte versie van *wandelen*. De opdracht

21 Zelf zou ik dit in een beginnersgroep veranderen in ''t eikenhout*en* dressoir'.
22 Zie Lalleman 2001 voor andere geschikte voorbeelden.
23 Zie bijvoorbeeld de bespreking door Stefan Hertmans van 'De schaduw van de vooruitgang', een essaybundel van Arnold Heumakers. *NRC* , 6 juni 2003.
24 Dit is een interpretatie achteraf, want Schmidt was nog jong en verre van blind toen ze dit gedicht schreef.
25 Er staat slechts één zin in met een gemarkeerde volgorde 'van dat stilstaan in de kamer krijg ik toch zo'n stijf gevoel'.

kan bijvoorbeeld luiden het gedicht twee keer te beluisteren en daarna de inhoud in eigen woordeu na te vertellen en bij voldoende tijd te becommentariëren, vooral wat betreft de betekenis van de laatste zin. Voor een grammaticales kunnen onder andere zinnen uit dit gedicht gebmikt worden ter illustratie van de adjectiefregel, van het onbepaalde voomaamwoord ‘al de/het’ of van de structuur van de ja/nee-vraag:

adjectief
Van dat stilstaan in de kamer krijg ik toch zo'n *stiff* gevoel.
ik word óók wel een tikje *stiff*.
Mag ik u dan vergezellen? vroeg het *eikehouten* dressoir.[26]
Maar ik loop een beetje *langzaam*, want ik ben zo vreselijk *zwaar*.
Dus die staan nu wat te kniezen in het *grote lege* huis.

al de/die vs. al het
Al die kopjes en die borden en die glazen in mijn maag.
Zo ging *al het* meubilair een eindje wand'len langs de zee.

Ja/nee vraag
Gaat u mee een eindje wand'len?
Mag ik u dan vergezellen?
Gaat u ook mee?

Ook kan een decent het gedicht laten transcriberen, waarbij allerlei vaardigheden geoefend worden. In de eerste plaats de luistervaardigheid: iemand die het gedicht niet goed gehoord of begrepen heeft zou bijvoorbeeld op kunnen schrijven ‘gadu’ in plaats van ‘gaat u’, ‘anons’ voor ‘aan ons’ of ‘togzoon’ in plaats van ‘toch zo'n’, omdat hij denkt dat het om een woord gaat dat hij nog niet kent. Het is ook een spellingsoefening: het (dat uitgesproken wordt als't), eindje (met een korte ‘ei’ en een ‘d’), grote en lege (met één ‘o’ en één ‘e’), vreselijk (met een ‘s’ en een ‘ij’, terwijl de uitspraak meer op de ‘u’ in ‘mug’ lijkt), ‘zei’ en ‘allebei’ (korte ‘ei’), ‘mochten’ (met ch). Ten slotte oefent het ook de grammaticale kennis, als men bijvoorbeeld ‘ik wordt’ of ‘watten’ (voor wat te) heeft opgeschreven, of lidwoorden niet gehoord heeft.

Een tweede voorbeeld van een gedicht dat in het taalverwervingsonderwijs gebruikt kan worden is ‘Sterk’ van Bart Moeyaert. Voor begin-

26 Zie de eerdere noot over de verandering naar *eikenhouten*.

ners te moeilijk omdat het een aantal niet zo gemakkelijke ingebedde zinnen bevat, maar daarom voor gevorderden juist geschikt als oefening om de zinsvolgorde in bijzinnen onder de knie te krijgen:

Sterk

Ik dacht dat het niet kon:
dat iets wat je niet ziet
je alle dagen draagt
en sterker maakt.
Alsof je spieren krijgt
van liefde.

En kijk, het klopt:
Het hart van oma
slaat nog altijd over
als ze opa ziet.
Maar nu hij oud is en te bed,
Misschieu nog net de hemel haalt,
loopt oma sinds een poosje
krommer en vraagt ze vaker
om mijn arm.
Zonder hem krijgt
ze het huis niet warm
en zeifs de bond
zakt zuchtend uaast de luie stoel.
Dus is het waar
dat liefde
spieren geeft
en op den duur
ook vuur.

Bart Moeyaert: *Verzamel de liefde*. Amsterdam en Antwerpen, 2003.[27]

Het gedicht begint met een vormelijk heel ingewikkelde ingebedde zin, waarop een anderstalige zijn tanden kan stukbijten. Toch is het, eventueel met hulp van de decent, niet moeilijk te begrijpen, ook als je de vorm niet direct doorziet. Iets draagt je; iets maakt je sterker, en dat iets is de liefde,

27 Eerder opgenomen in: Elisabeth Broekaert (foto's) en Bart Moeyaert (gedichten), *Let's stick together*. Antwerpen 2000. De gedichten van Moeyaert zijn in dit boek voorzien van een Engelstalige versie.

het lijken wel spieren. Het metaforisch gebruik van ‘dragen’ wordt daardoor gemakkelijk te interpreteren. Dit gedicht zou als opdracht kunnen meekrijgen: zoek de bijzinnen, probeer ze te herkennen aan de plaats van het vervoegde werkwoord en vergelijk die volgorde met de volgorde die je krijgt als je de bijzinnen omvormt tot hoofdzinnen:

bijzin	***hoofdzin*:**
[...] als ze opa *ziet*.	ze *ziet* opa.
Alsof je spieren *krijgt* van liefde.	je *krijgt* spieren van liefde.
Maar nu hij oud *is* [...], misschien nog	Maar nu *is* hij oud, misschien *haalt* hij
net de hemel *haalt*, [...]	nog net de hemel
[...] dat liefde spieren *geeft*.	liefde *geeft* spieren.

Andere volgordekwesties die met ondersteuning van dit gedicht aan de orde kunnen komen zijn samentrekking: *Dus is het waar dat liefde spieren geeft en [dat liefde] op den duur ook vuur [geeft]* en gemarkeerde hoofdzins-volgorde: *Zonder hem krijgt ze het huis niet warm* als tegenhanger van *Ze krijgt het huis zonder hem niet warm*. Vooral wat betreft dat laatste zijn gedichten een belangrijke ondersteuning in de uitleg van het effect van de volgorde tussen constituenten. Binnen de context van dit gedicht is het immers voor iedereen duidelijk waarom de constituent ‘zonder hem’ een speciale plaats in de zin verdient.

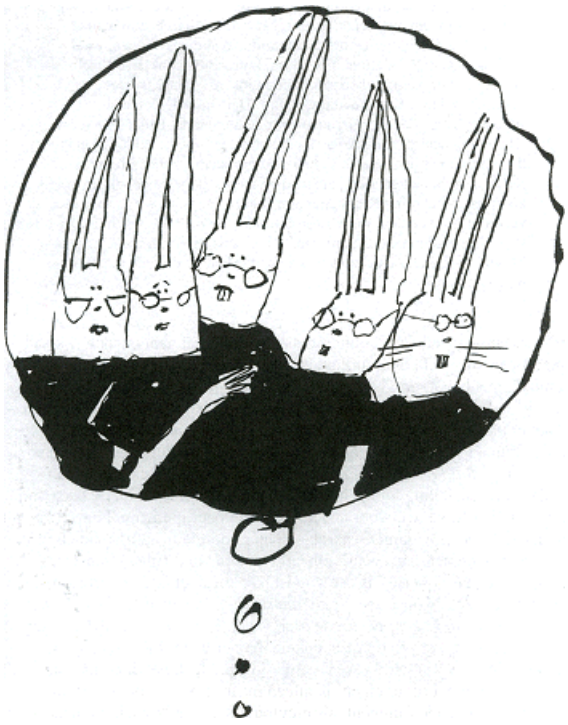
Een voorbeeld van een prozatekst die thematisch ook volwassenen iets te bieden heeft terwijl de zinsstructuren en het woordgebruik eenvoudig en doorgaans ‘gewoon’ zijn, is *Een heel lief konijn* van Imme Dros.[28] Het gaat over een dame van middelbare leeftijd die tot haar schrik allerlei dierentrekjes gaat vertonen. Hier volgt een fragment:

> [...]
> Ze zei niets. Ze gaf geen kik. Maar het bleef niet bij een staart. De oren van mevrouw Klein begonnen te goeien en te groeien. Ze zette er een muts over of een hoed. En als ze naar bed ging deed ze een netje om. Ze durfde niet meer naar de dameskapper. En de oren groeiden maar door. Bijna geen hoed paste meer. Ze moest wel naar

28 In het boek zelf is de letter groot, staan alle zinnen onder elkaar, en er staan heel amusante tekeningen op iedere bladzijde van Jaap Lamberton, die de tekst conceptueel ondersteunen en becommentariëren (Amsterdam en Antwerpen, 1993). Dit aspect van jeugdliterair werk, de visuele ondersteuning van het verhaal, maakt het lezen van een boek een stuk gemakkelijker voor een beginnend tweedetaalverwerver.

> de dokter. ‘Dokter, dokter, mijn oren. Kijk!’ ‘Als dit een grap is, kan ik er niet om lachen’, zei de dokter. Mevrouw Klein begon hard te huilen. ‘Het is geen grap, het is een ramp. Wat moet ik doen, waar moet ik naartoe?’ ‘U moet niet bij mij zijn’, zei de dokter. ‘Ik heb niets voor konijnen. Ik ben een mensendokter.’ ‘Maar ik heet mevrouw Klein’, riep mevrouw Klein. ‘Dat kan iedereen wel zeggen’, zei de dokter. ‘Ga maar naar de dierenarts. Hup.’ Mevrouw Klein ging naar de dierenarts. ‘Ja die oren zijn goed’, zei hij. ‘Maar de rest lijkt nergens naar.’ ‘Ik heb ook een staart’, zei mevrouw Klein. ‘Dat is niet genoeg’, zei de dierenarts. ‘Ik behandel alleen hele konijnen.’ Mevrouw Klein ging alle dokters langs. Ook naar een met verstand van verstand. ‘Oren zijn bijzaak’, zei de dokter. ‘En die staart is een idee van u. Kom, praat alles eens flink van u af.’ Mevrouw Klein praatte alles van zich af. Maar de oren en de staart bleven zitten.
> [...]

Dit verhaal laat zien dat literatuur die eenvoudig van taal is, toch rijk aan inhoud kan zijn. Dit komt vooral door de diverse vormen van humor en. ironie die het bevat, droge humor (‘*als dit een grap is kan ik er niet om lachen’, ‘maar de oren en staart bleven zitten*’), aardige woordgrapjes (‘*een [dokter] met verstand van verstand*’), ironie (‘*dat kan iedereen wel zeggen*’), drama (‘*ik behandel alleen hele konijnen*’) tot keiharde uitspraken (‘*maar de rest lijkt nergens naar*’). Belangrijk is dat deze vormen van ironie, in tegenstelling tot het eerder genoemde voorbeeld uit de tekst van Karel van het Reve, wél voor anderstaligen te begrijpen zijn, hoewel ze niet simpel zijn. Ook de manier waarop een hier voor de hand liggend cliché, ‘alles zit tussen de oren’, wordt omzeild en Dros in de plaats daarvan schrijft ‘oren zijn bijzaak’ is een vondst. De korte tot uiterst korte zinnen, met veelal dezelfde opbouw (*Ze zei niets. Ze gafgeen kik. Ze durfde niet meer naar de dameskapper. En de oren groeiden maar door. Bijna geen hoed paste meer.*) geven op geen enkele manier de indruk dat hier voor simpele zielen wordt geschreven, eerder integendeel, het dilemma van mevrouw Klein wordt er eigenlijk alleen maar nijpender door. Dit blijkt ook uit het volgende fragment, als mevrouw Klein hulp zoekt bij haar kinderen: ‘Ze schrokken van de oren. “Zou dat erfelijk zijn?” vroegen ze. “Kunnen wij dat ook krijgen? Wat erg! Wat ontzettend!”’

Een andere prozatekst uit de jeugdliteratuur waarvan fragmenten al vrij snel in het taalverwervingsonderwijs gebruikt kunnen worden, is de hervertelling van Grimm's sprookje Sneeuwwitje door Wim Hofman.[29] Een anderstalige kan dit relatief snel aan, omdat het bronverhaal in het algemeen bekend is, ook in de niet-westerse wereld.

In Hofmans hervertelling worden de figuren uit het verhaal psychologisch uitgediept, met Sneeuwwitje en haar stiefmoeder (door Hofman boosaardig veranderd in haar biologische moeder) als belangrijkste personages. Sneeuwwitje verdrijft haar eenzaamheid en verveling tijdens haar lange dagen zonder gezelschap (de dwergen zijn immers de hele dag elders aan het werk) door talloze briefjes te schrijven, aan haar moeder, aan God, maar ook aan allerlei voorwerpen, de stoel, de tafel, de wortel. De prins krijgt een geheel eigen plek in het verhaal: hij wordt voorgesteld als een wat slappe, afwezige man, die met zijn gehele meubilair op reis gaat om naar Sneeuwwitje te zoeken. Hofmans hervertelling is somber, met een humoristische ondertoon. De lichtvoetige versie van het sprookje zoals Walt Disney het verfilmde is ver te zoeken: de dwergen zijn morsige, anonieme, fantasieloze en op geld beluste mannetjes, Sneeuwwitje is aandoenlijk zolang ze ongelukkig is, maar aan het eind van het verhaal, als zij de spiegel van haar moeder op haar learner laat plaatsen, wordt een mogelijke herhaling gesuggereerd van wat zij als kind heeft doorstaan: *Zij wilde zichzelf wel eens zien. En toen dat gebeurd was zei de spiegel: 'Goed zo, mooi zo'*.

Het verhaal zit vol symboliek, waarvan veel is terug te voeren op de bijbel: een giftig wurglint als symbool voor de slang uit het paradijs, kleren die met bloed doordrenkt aan de moeder worden teruggegeven, de prins die een ster ziet vallen bij Sneeuwwitjes dood. En de woorden van de moeder van Sneeuwwitje als zij achter de verblijfplaats van Sneeuwwitje tracht te komen, doen aan die van Herodes denken: *Kom dan terug om mij ervan te vertellen, zodat ik ook eens naar haar kan gaan kijken*.[30]

29 Wim Hofman: *Zwart als inkt is het verhaal van Sneeuwwitje en de zeven dwergen*. Amsterdam en Antwerpen, 1997.

30 Blz. 165 van 'Zwart als inkt', *Mattheus* 2, 7-9 staat: 'Toen riep Herodes de wijzen in het geheim en deed bij hen nauwkeurig navraag naar den tijd, dat de ster geschenen had. En hij Het hen naar Bethlehem gaan, en zeide: "Gaat en doet nauwkeurig onderzoek naar dat kind; en zodra gij het vindt, bericht het mij, opdat ook ik hem hulde ga bewijzen."'

Het volgende fragment uit Hofmans bewerking, voorafgegaan door het overeenkomstige stuk uit het oorspronkelijke sprookje, geeft een beeld van de originaliteit van dit werk:

Oorspronkelijk verhaal:
Maar de koningin, die dacht dat het Sneeuwwitjes longen en lever waren, die ze had gegeten, wilde nu graag weer horen, dat ze de allereerste was en de allerschoonste. Ze ging naar de Spiegel en zei:
'Spiegeltje, spiegeltje aan de wand, Wie is de mooiste van 't hele land?'

Toen antwoordde de Spiegel:
'O, koningin, heel mooi zijt gij, maar Sneeuwwitje over de bergen bij de zeven dwergen is duizend en duizendmaal mooier dan gij.'
Ze schrok. Want ze wist, dat de Spiegel geen onwaarheid sprak. Ze begreep dat de jager haar dus had bedrogen, ze begreep dat Sneeuwwitje nog leefde.
Grimm, vertaling uit begin twintigste eeuw.[31]

Bewerking Hofman:[32]
[...]
'Spiegeltje [...] hoe was het ook alweer?
Spiegeltje spiegeltje aan de wand Wie is de mooiste van het land?'
'Tja', zei de spiegel.
'Nou?' zei de vrouw.
'Je bent nog wel mooi', zei de spiegel.
'Maar er moet iemand zijn die mooier is.'
De vrouw hield haar gezicht nu vlak voor het spiegelglas en de kaars vlak bij haar gezicht.
'Voorzichtig!' zei de spiegel, 'straks brand je je weer zoals toen.'
'Vertel op!' zei de vrouw. 'Verzin nu geen smoesjes!'
Haar adem maakte de spiegel wazig.
'Wie is het?
Het is tochniet [...]?'
Ze tekende een letter op de spiegel.
S
'Dat kan niet.
Ze is dood. Aan het mes geregen.
Ik heb haar kapotte kleren gekregen.
Ze zaten onder het bloed.
Ik heb haar lever en alles gegeten, zoals het moest. Daardoor werd ik mooier en mooier. Zo is het toch?
'Zo is het', zei de spiegel, 'je bent erg mooi, ik raak niet uitgekeken, maar ik moet bekennen:
Sneeuwwitje is mooier.'
De spiegel zweeg. Keek naar het zwarte wolkje dat voor de maan langs schoof.
'Je liegt', zei de vrouw, raaar ze voelde dat het waar was.

31 De sprookjes van Grimm, vertaling M.M. de Vries-Vogel. Wormerveer, 3de druk.
32 Zwart als inkt, 90.

Hofmans zinnen zijn kort en structureel maar zelden complex.[33] Voor een goed begrip van de tekst volstaat ook bij beginners de uitleg van enlcele woorden en uitdrukkingen, zoals *smoesje, wazig, lever, aan het mes rijgen* en *niet ultgekeken raken*. Het is geen poëzie, hoewel de bladspiegel dat wel doet vermoeden, maar heeft daar wel wat kenmerken van. Zo komen regelmatig herhaling (‘mooier en mooier’) en alliteratie (geregen, gekregen, gegeten) voor, en sommige stukken van het boek klinken zo ritmisch als een gedicht.

Daar waar in het oorspronkelijke sprookje de gebeurtenissen rechttoe-rechtaan worden verteld, weidt Hofman regelmatig uit, zoals in: *‘Voorzichtig!’ zei de spiegel, straks brand je je weer zoals toen*. Hij voert spreektaal in: *‘Tja’, zei de spiegel. ‘Nou?’ zei de vrouw*, inclusief de daarbij behorende volgordemogelijkheden: *Keek naar het zwarte wolkje* [...]. Verder brengt hij intermezzo's aan, *[...] hoe was het ook alweer?* en *[...] ik raak niet uitgekeken, maar [...]* en maakt hij ruimte voor het detail: *Haar adem maakte de spiegel wazig*.

In tegenstelling tot het origineel bouwt Hofman de spanning van de scè;ne zorgvuldig op: ‘Maar er moet iemand zijn die mooier is.’ en ‘“Wie is het? Het is toch niet [...]?” Ze tekende een letter op de spiegel. S’

Eigenlijk is er maar é;é;n conclusie mogelijk: Hofman heeft met zijn hervertelling de kwaliteit van het origineel overtroffen, en het verhaal psychologisch kloppend gemaakt.

Prozateksten als die van Imme Dros en Wim Hofman kunnen gebruikt worden in het taalverwervingsonderwijs,[34]. op dezelfde wijze als hierboven beschreven voor het gedicht van Annie M.G. Schmidt. Ze kunnen dienen als materiaal voor luister- en spreekvaardigheidslessen, bij de uitleg van diverse constructies en als ondersteunende tekst bij de verwerving van nieuwe woorden.

33 Er komen geen gemarkeerde zinsvolgorden voor en de enige complexe zin in dit fragment is de samengetrokken zin ‘*De vrouw hield haar gezicht nu vlak voor het spiegelglas en [ze hield] de kaars vlak bij haar gezicht*’, die overigens receptief niet moeilijk is.

34 Andere voorbeelden van geschikte teksten voor beginners: Guus Kuijer: *Voor altijd samen, amen* 1999; Sjoerd Kuyper: *Robin en God* 1996; Joke van Leeuwen: *lep!* 1996; Nicolaas Matsier: *Ida stak een zebra over* 1986; Annie M.G. Schmidt: *Otje* 1980; Toon Tellegen: *Toen niemand iets te doen had* 1988; Sylvia Vanden Heede: *Mijn staart eraf als het niet waar is* 1999; Max Velthuijs: *Kikker serie.* Zie ook de catalogus bij de tentoonstelling op het colloquium (Lalleman 2003)

Conclusie

Literaire teksten zijn interessant als illustratiemateriaal binnen het vreemde-taalverwervingsonderwijs, omdat ze goed geschreven zijn, en dus kwalitatief hoogstaand taalgebruik bieden. Het probleem is het vinden van geschikte teksten: veel gedichten en verhalen zijn te moeilijk of te lang, of beide. In het taalverwervingsonderwijs moet vooral aandacht besteed worden aan woordenschatverwerving en de opbouw van grammaticale kennis, en daarom passen die te moeilijke en te lange teksten meer in het literatuuronderwijs.

De voorwaarden waaraan teksten moeten voldoen hebben betrekking op de lengte, de complexiteit van het taalgebruik en de mate waarin de zinnen afwijken van het 'gewone'. Voor beginners zijn teksten ongeschikt waar met regelmaat ongebruikelijke zinsconstructies, teveel onbekende woorden en moeilijk als zodanig te herkennen metaforen in voorkomen. Voor gevorderden is de keuze gemakkelijker, omdat er bij de selectie veel minder rekening hoeft te worden gehouden met het voorkomen van gemarkeerde woordvolgorden of een te grote hoeveelheid onbekende woorden. Maar ook voor gevorderden blijft gelden dat zij nog sterk vasthouden aan de letterlijke tekst, en bepaalde vormen van ironie en beeldspraak niet altijd doorgronden. Teksten die aan die voorwaarden voldoen vinden we wat vaker in de jeugdliteratuur dan in de literatuur voor volwassenen.

Jeugdliteratuur en cultuuronderwijs

In het universitair NVT-onderwijs kunnen bepaalde jeugdliteraire teksten gebruikt worden als ondersteuning bij de onderwijs cultuur en maatschappij. In die teksten staan, dikwijls impliciet, veel wetenswaardigheden over Nederlandse en Vlaamse zeden en gewoonten. Ook zijn er teksten die de drempel naar klassieke werken helpen verkleinen.

Kennis van land en volk

‘Onbekendheid met zeden en gewoonten tast een drama aan’ schrijft Imme Dros.[35] Het leidt tot allerlei interpretatieproblemen, van onschuldig omdat het een detail in een verhaal betreft, tot ernstiger vormen, waarin een verhaal in z'n geheel verkeerd begrepen wordt. Milde vormen van onbegrip betreffen bijvoorbeeld het over het hoofd zien van intertekstuele verwijzingen; in zo'n geval mist de lezer wel iets, maar heeft dat geen invloed op het begrip van de tekst als geheel. Een Australiër begrijpt niet dat hij meer moet betalen voor een huis ‘op het zuiden’, een Zuid-Amerikaan kan op het verkeerde been worden gezet als hij op straat wordt aangesproken door een vrouw die de weg kwijt is of als een gast het schilderij in zijn huiskamer uitbundig prijst,[36] een buitenlander verbaast zich in Nederland over de vreugde van iemand die een ‘lintje’ heeft gekregen. Begripsproblemen ontstaan als een lezer dit soort dingen niet weet, terwijl er in een tekst vanuit wordt gegaan dat hij die kennis wé;l heeft.

Bij de keuze van literair werk in het NVT-cultuuronderwijs moet rekening gehouden worden met mogelijke lacunes in kennis. In jeugdliterair werk worden net als in de literatuur voor volwassenen grote thema's behandeld, maar wordt vaker rekening gehouden met het feit dat de lezer nog niet alles weet. Dit ‘rekening houden met’ lean leiden tot een ergerlijk didactisch toontje, maar er zijn genoeg jeugdauteurs die daar een literair verantwoorde vorm voor gevonden hebben. De liefde, generatieconflicten en geloofskwesties komen ter sprake, maar ook het leven van alledag, zoals wat er gegeten wordt, welke feesten men viert, wat voor weer het is en hoe het omringende landschap eruit ziet. Ook komt de lezer te weten wat de personages in een boek denken en zeggen, en hoe ze dat verwoorden. Al lezend lean een anderstalige dus heel wat te weten komen over typisch Nederlandse gewoonten, de normen en waarden die er zoal voorkomen binnen verschillende sociale en historische contexten. In het volgende fragment wordt bijvoorbeeld het fenomeen van de 1 april-mop nader belicht:

35 Imme Dros: ‘De kleren en de keizer’. *Literatuur zonder leeftijd* 53, 423-445; citaat van blz. 425.

36 In vele Zuid-Amerikaanse landen geldt het eerste als uitnodiging tot betaalde sex; een gastheer wiens schilderij door een gast geprezen wordt, is verplicht om het werk cadeau te doen aan die gast.

> Op een ochtend zei onze vader dat we naar Gaby toe moesten. Hij had een peerdekadoes bij haar besteld, en die zou vannacht gebakken zijn, zonder krenten. [...]
> We moesten allemaal lachen. 'Is dat grappig?' zei onze vader. We antwoordden niet. We duwden op onze buik en pakten onze lippen vast om ons gegiechel te smoren, want het was 1 april, en onze ene broer was er net in geslaagd om onder de tafel de veters van onze vader aan elkaar te knopen. [...]
> 'Wat zal het zijn', zei Gaby. 'Peerdekadoes', zeiden we. 'Zonder krenten.' Mijn ene broer zei dat onze vader zijn bestelling niet zelf kon komen ophalen, omdat we zijn veters aan elkaar hadden geknoopt. Hij grinnikte. '1 april, 1 april!'[...]
> 'Juist', zei ze, en ze beet op haar lip. 'De peerdekadoes. Zodoende.' Ze verdween door een deur waarachter nog een deur zat. We hadden het net over de voeten van Gaby, dat het altijd leek alsof ze op de zijkanten van haar schoenen liep, toen we achter de twee deuren geschater hoorden. Het was Gaby en haar bakker. We werden helemaal blij vanbinnen, om het plezier dat we ze bezorgden. Ze vonden onze grap met de veters van onze vader net zo geweldig als wij.
> Bart Moeyaert: *Broere: de oudste, de stilste, de echtste, de verste, de liefste, de snelste, en ik*. Amsterdam en Antwerpen, 2000, 27-29.

Cultuur

De kennismaking met klassieke Nederlandstalige teksten, zoals Mariken van Nieumeghen, het lied van Heer Halewijn, Reinaert de Vos en de Beatrijs, wordt in het universitair onderwijs buiten de muren vaak lange tijd uitgesteld, omdat het taalgebruik te veel problemen oplevert. Wil men een dergelijke tekst toch aan zijn studenten voorleggen, dan moet er een vertaling bij worden gebruikt, die meestal de schoonheid van het origineel mist. Ook voor teksten die interessant zijn om hun historische aspecten, zoals het reisjournaal van Willem Ysbrantsz. Bontekoe, is meestal geen plaats in het onderwijs. Het aardige van de jeugdliteratuur is dat er steeds meer bewerkingen verschijnen van klassieke werken, die zelf literaire waarde hebben, maar waarin wel enkele belangrijke vereenvoudigingen zijn aangebracht, zonder dat er van het oorspronkelijke verhaal wordt

afgeweken.[37] Een voorbeeld is de bewerking van de Beatrijs door de Vlaming Ed Franck.[38]

De Beatrijs

De *Beatrijs*, een anoniem dichtwerk dat waarschijnlijk uit de dertiende eeuw stamt, is een van de mooiste verhalende gedichten uit de Middelnederiandse letterkunde, maar voor scholieren en anderstalige studenten is de stap naar de originele tekst, ondanks de verschillende vertalingen die er inmiddels zijn verschenen,[39] toch vaak nog te groot.

In zijn bewerking volgt Ed Franck het oorspronkelijke verhaal op de voet: Beatrijs, de mooie derde dochter uit een aanzienlijke familie, wordt naar een klooster voor jonkvrouwen gestuurd. Hoewel zij als non niet ongelukkig is, en haar werk als kosteres zorgyuldig doet, wordt zij verteerd door een liefde voor een jongeman, die zij vlak voor ze het klooster in ging had ontmoet Na zeven jaar kloosterleven besluit zij samen met hem te vluchten. Ze krijgen twee zoons. Als het geld op is, verlaat de jongeman haar en leeft Beatrijs vervolgens van de betaalde liefde. Dan krijgt ze berouw, smeekt Maria om vergeving en keert terug naar het klooster. Niemand heeft haar afwezigheid ontdekt. Het blijkt dat Maria zelf al die jaren haar plaats heeft ingenomen.

Het opvallendste verschil tussen het oorspronkelijke werk is dat de bewerking in proza-vorm geschreven is, in tegenstelling tot het aa-bb-cc-rijm van het origineel. Het taalgebruik van Franck is wel poëtisch, zowel in ritme als in woordkeus. Zo slaapwandelt de wind, ademen rnuren geluidloos en aarzelt een vaag gerucht in de kerk. Een ander verschil is dat Franck op diverse punten een psychologische dimensie aan het verhaal heeft toegevoegd, daar waar het origineel de feiten met weinig of zelfs zonder uitleg

37 Overigens verschijnen er ook bewerkingen waarin in belangrijke mate van het origineel wordt afgeweken, Bijvoorbeeld, *Mariken* van Peter van Gestel (Utrecht 1997) kan eigenlijk geen bewerking meer worden genoemd.

38 Ed Franck: *Beatrijs*. Averbode, 1997. Andere voorbeelden zijn: Paul Biegel: *Reinaart de vos*. Haarlem, 1972; Henri van Daele: *Tijl Uilenspiegel*. Averbode, 1993; Karel Verleyen en Jan Verbanck: *Heer Halewijn*. Leuven, 1999 (bewerkingen van middeleeuwse literatuur) en Edward van de Vendel: *Gijsbrecht*. Amsterdam en Antwerpen, 1998 (bewerking van zeventiende-eeuwse literatuur).

39 Onder andere van Gabriël Smit (1979), Willem Wilmink (1995), beide op rijm en die in proza van Adema(1982).

presenteert. Hij staat bijvoorbeeld veel langer stil bij de gewetensstrijd van Beatrijs als zij het klooster wil verlaten, bij de gelukkige tijd met haar minnaar en bij haar moeizame bestaan als prostituee en alleenstaande moeder. Ook voert hij aan het begin van het verhaal, in het tweede hoofdstuk, een terugblik naar Beatrijs' jeugd in, waardoor haar obsessie voor haar geliefde, die zij toch al jaren niet meer heeft gezien, begrijpelijker wordt. Het grote vertrouwen van Beatrijs in Maria wordt in korte bewoordingen beschreven, maar zonder de stichtelijke toon van het origineel. Zo schrijft de oorspronkelijke auteur zijn verhaal op ‘om Maria te eren’, in de versie van Franck ‘omdat ik het niet kan laten’.

Soms blijft Franck heel dicht bij de oorspronkelijke tekst (hieronder voorzien van een tamelijk letterlijke hertaling),[40] zoals in de volgende twee fragmenten:

Origineel:
‘ay mi’, seitsi, ‘aymie,
Vercoren lief, mi es soe wee;
Sprect iegheh mi een wort oft twee
Dat mi therte conforteert!
Ic ben die troest ane u begheert.
Der minnen strael stect mi int herte,
Dat ic doghe grote smerte.
In mach nemmermeer verhoghen,
Lief, ghi en hebbet uut ghetoghen.’

Wilmink:
‘Ach lieveling’, verzuchtte zij,
‘ik heb er zoveel moeite mee, toe zeg me gauw een woordje of twee
dat mij een beetje troosten kan.
Ik word er zo wanhopig van, de liefdesangel in mijn hart steekt me en
geeft me pijn en smart.
Ik zal dagelijks moeten lijden totdat jij me komt bevrijden.’

Franck:
‘Mijn liefste lief’, fluisterde Beatrijs opeens,
‘ik ... ik ben zo ongelukkig.
Zeg iets, toe zeg iets dat me kan troosten.
Er steekt een pijl in mijn hart.
Trek hem eruit, jij alleen kunt dat.’

Origineel:
‘Maria, moeder, soete name,
Nu en mach minen lichame
Niet langer in dabijt gheduren.’

Wilmink:
‘Maria, moeder vol genade,
mijn lichaam, het kan na mijn daden
het habijt niet meer verdragen’

Franck:
‘Maria, moeder met de zoete naam’, fluisterde ze,
‘mijn lichaam kan het

40 Willem Wilmink: *Beatrijs: een Middeleeuws Maria-mirakel*. Amsterdam, 1995.

kloosterkleed niet langer verdragen’

In het algemeen heeft Ed Franck echter een geheel nieuwe tekst gecreëerd, waarbij hij afwisselend het origineel uitbreidt of juist sterk inkort. Dit laatste is bijvoorbeeld het geval als Beatrijs een lang gebed tot Maria richt, dat Franck in de volgende twee zinnen samenvat: ‘Troost vond ze ook bij

Maria. Zeven keer per dag bad ze trouw de gebeden voor de moeder die alle leed verstond omdat ze het zelf ondervonden had.'

De stijl waarin Ed Franck zijn bewerking heeft geschreven kenmerkt zich door een afwisseling van bloemrijk en alledaags taalgebruik. Zintuiglijke waarnemingen, zoals '*in de kloostertuin neuzelde hij [= de wind] in de fruitbomen*', personificaties als '*de stilte [...] die altijd bereid was te luisteren*' en bloemrijke beschrijvingen van het gevoelsleven van Beatrijs worden afgewisseld met korte, puntige zinnen zonder werkwoord, zoals die waarin Beatrijs' liefde voor het klooster wordt beschreven.

Ed Franck heeft de Beatrijs zo bewerkt dat ook de lezer nu geraakt zal worden door het verhaal en de thematiek. Deze bewerking evenaart de literaire waarde van het origineel misschien niet volledig, maar benadert deze op sommige plaatsen wel. Zoals wel gebleken is uit de fragmenten hierboven, is het taalgebruik te moeilijk voor beginners, maar voor gevorderde anderstaligen biedt deze bewerking de mogelijkheid om kennis te maken met de zeden en gewoonten in de Nederlandse Middeleeuwen en met het kloosterleven en de regels van de hoofse liefde.

Conclusie

Jeugdliteratuur is niet alleen nuttig in het vreemdetaalverwervingsonderwijs, maar biedt anderstaligen ook de mogelijkheid op aangename wijze hun kennis en inzicht op het gebied van de Nederlandse geschiedenis, cultuurgeschiedenis en land en volk te verbreden en te verdiepen.

De grens tussen jeugdliteratuur en literatuur voor volwassenen is artificieel, in beide genres vinden we heel goede, goede, minder goede en matige schrijvers. Dat die grenzen voorbij zijn, is prettig voor het NVT-onderwijs, want daarmee worden de keuzernogelijkheden voor interessant lesmateriaal groter.

Literatuurverwijzingen

Primaire literatuur

Adema: vertaling Beatrijs. Taal & Teken, Amsterdam, 1982.
Alphen, H. van: *Proeve van kleine gedigten voor kinderen*. Den Haag, 1778.
Biegel, P.: *Reinaart de vos*. Haarlem, 1972.
Dros, I.: *Een heel lief konijn*. Amsterdam en Antwerpen, 1993.
Fabricius, Johan: *De scheepsjongens van Bontekoe*. Amsterdam, 1924.
Franck, E.: *Beatrijs*. Averbode, 1997.
Gestel, P. van: *Mariken*. Utrecht, 1997.
Hofman, W.: *Zwart als inkt is het verhaal van Sneeuwwitje en de zeven dwergen*. Amsterdam en Antwerpen, 1997.
Kuijer, G.: *Voor altijd samen, amen*. Amsterdam en Antwerpen, 1999.
Kuyper, S.: *Robin en God*. Amsterdam, 1996.
Leeuwen, J. van: *Iep!*. Amsterdam en Antwerpen, 1996.
Lieshout, T. van: *Begin een torentje van niks*. Amsterdam, 1994.
Matsier, N.: *Ida stak een zebra over*. Amsterdam en Antwerpen, 1986.
Moeyaert, B.: *Let's stick together*. VPMA, 2000.
Moeyaert, B.: *Broere: de oudste, de stilste, de echtste, de verste, de liefste, de snelste, en ik*. Amsterdam en Antwerpen, 2000.

Moeyaert, B.: *Mansoor of hoe we Stina bijna doodkregen*. Amsterdam en Antwerpen, 2001.
Moeyaert, B.: *Verzamel de liefde*. Amsterdam en Antwerpen, 2003.
Reve, K. van het: 'Vergelijkingen dienen ter verduidelijking'. *Uren met Henk Broekhuis*, Amsterdam, 1978.
Schmidt, A.M.G.: *Op visite bij de reus*. Amsterdam en Antwerpen, 1956.
Schmidt, A.M.G.: *Otje*, Amsterdam en Antwerpen, 1980.
Smit, G.: vertaling Beatrijs. Amsterdam, 1979.
Tellegen, T.: *Toen niemand iets te doen had*. Amsterdam en Antwerpen, 1988.
Daele, Henri van: *Tijl Uilenspiegel*. Averbode, 1993.
Heede, S. Vanden: *Mijn staart eraf als het niet waar is*. Tielt en Gorinchem, 1999.
Velthuijs, M.: *Kikker serie*, Amsterdam, verschillende jaren.
Vendel, E. van de: *Gijsbrecht*. Amsterdam en Antwerpen, 1998.
Verleyen, K. en Verbanck, J.: *Heer Halewijn*. Leuven, 1999.
Vries, M.M. de: *De sprookjes van Grimm*, Wormerveer, z.j.
Wilmink, W.: *Beatrijs: een Middeleeuws Maria-mirakel*. Amsterdam, 1995.

Secundaire literatuur

Bouman, H.: 'Voor alle leeftijden. Oprukkende cross-over boeken bedienen zowel volwassenen als kinderen.' *de Volkskrant*, 30 mei 2003.

Brüggemann, Th. en Ewers, H.H.: *Handbuch zur Kinder- und Jugendliteratur 1750-1800*. Stuttgart, 1982.
Dasberg, L.: *Grootbrengen door kleinhonden als historisch verschijnsel*. Meppel, 1984. Tiende, vermeerderde druk.
Dros, I.: 'Buiten voor de deur'. *Raster*, 56, 122-131 (1991).
Dros, I.: 'De kleren en de keizer'. *Literatuur zonder Leeftijd* 53, 423-445 (2001).
Ghesquiere, R.: *Het verschijnsel jeugdliteratuur*. Amersfoort en Leuven, 2000.
Hazenberg, S.: 'De selectie van een nuttige Nederlandse woordenschat voor anderstalige studenten'. *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen* 46/47: 2/3, 96-106(1993).
Heimeriks, N. en Toorn, W. van (red.): *De hele Bibelebontse berg: de geschiedenis van het kinderboek in Nederland en Vlaanderen van de middeleeuwen tot heden*. Amsterdam, 1989.
Hertmans, S. van: 'Bespreking van "De schaduw van de vooruitgang" van Arnold Heumakers'. *NRC* , 6 juni 2003.
Janssen, L.: 'Over irritante muziek en een reis zonder bestemming. Interviews met Joke van Leeuwen en Anne Vegter'. *Raster* 56, 132-141 (1991).
Juryrapport LIBRIS Woutertje Pieterse Prijs 1988.
Juryrapport LIBRIS Woutertje Pieterse Prijs 1991.
Kuijer, G.: *Het geminachte kind*. Amsterdam, 1980.
Kuyper, S.: 'Hoofden uit de mist!'. *Raster* 56, 105-113 (1991).

Lalleman, J.A.: ‘Kun je met gedichten Nederlands leren? Jeugdpoëzie in het tweede-taalonderwijs’. *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaan* 8, 2, 195-212 (2001).
Lalleman, J.A.: ‘Jeugdliteratuur en het Nederlands als vreemde taal’. *Catalogus* behorende bij de gelijknamige tentoonstelling op het Vijftiende Colloquium Neerlandicum van de IVN. Groningen, augustus 2003.
Rousseau, J.: *Emile on de l'é;ducation*. Amsterdam, 1762.
Vogelaar, J.: ‘Het geheim van het dubbele vraagteken. Toon Tellegen’. N. Matsier et al. (red.), *Het literaire klimaat 1986/1992*. Amsterdam, 1992, 329/340.
Vries, A. de: *Wat heten goede kinderboeken? De theoretische opvattingen over kinderliteratuur en de praktijk van de boekbeoordeling in Nederland 1.880-1980*. Amsterdam, 1989.

Wie zijn neus schendt ...
Bouazza en Benali neuzen in Shakespeare

Henriette Louwerse

In 1997 publiceerde de in het Caraïbisch gebied geboren Britse auteur Caryl Phillips een bloemlezing met teksten van ‘vreemden’ in de Britse literatuur sinds het eind van de achttiende eeuw. Deze *outsiders* zijn schrijvers die niet in Groot-Brittannië geboren zijn maar wel als Britten beschouwd kunnen worden. Wat vooral opvalt is dat de overgrote meerderheid van Phillips' auteurs zonder enige vorm van *special pleading* tot de canon van de Engelse literatuur gerekend kan worden. Als je eenzelfde oefening zou doen voor de Nederlandstalige literatuur op dit moment zou je. het een stuk moeilijker hebben om een even prestigieuze en omvangrijke verzameling bij elkaar te puzzelen. Aan het eind van de eenentwintigste eeuw zal dat misschien anders liggen: de voortekenen in de hedendaagse Nederlandse literatuur zijn hi ieder geval gunstig.

Phillips noemde zijn anthologie *Extravagant strangers*, een verwijzing naar Shakespeare's *Othello*, waarin het hoofdpersonage zo wordt aangeduid door een van de vele xenofobe Venetianen in zijn omgeving. Phillips maakt van de frase een geuzenterm die een deel van zijn impact uiteraard ontleent aan het feit dat het om de woorden van de *National bard* gaat, boegbeeld van de Engelse, en misschien wel de hele westerse beschaving. Phillips, die zelf een bewerking van *Othello* heeft ingelast in zijn roman *The nature of blood*, is niet de enige *outsider* in de contemporaine westerse literaturen die Shakespeare's stem laten horen in het multiculturele literaire en bredere culturele debat. En toeval of niet, maar twee van de *outsiders* die regelmatig worden opgenomen in bundels van Nederlandse migrantenauteurs hebben zich recent ook aan Shakespeare gewaagd in een poging om de canon een zetje te geven. Het is daarbij zeker niet de bedoeling Shakespeare van zijn voetstuk te stoten als ware hij de verwerpelijke vertegenwoordiger van een onderdrukkende westerse monocultuur - veeleer gaat het, net als bij Phillips, om een oproep Shakespeare te herlezen als voorganger in de ontgrenzing van literatuur en cultuur.

In de inleiding van zijn vertaling/bewerking van *Othello* onderschrijft de Nederlandse auteur van Marokkaanse afkomst Hafid Bouazza heel nadrukkelijk Shakespeare's canonieke heldenstatus: 'begaafde geesten zijn ... tijdloos'.[1] Ter illustratie van de veelomvattendheid van Shakespeare's genie voert Bouazza aan dat hij, in *Othello*, zonder veel kennis te hebben van de Arabische taal en cultuur toch een 'wonderbaarlijk inzicht in de culturele geest' van de Arabieren lijkt te hebben. Bouazza erkent weliswaar dat de figuur van Othello voor een groot deel 'gebaseerd is op folklore en conventie' (7), en in die zin meer een vehikel is voor vooroordelen en vermeende karaktereigenschappen dan de belichaming van culturele authenticiteit. Maar die stereotypering wordt ruimschoots gecompenseerd door Shakespeare's vermogen een reële Axabier te creëren met behulp van specifiek taalgebruik:

> [...] ik geloof wel dat vergelijking met Shakespeare's oorspronkelijke idioom een verbazingwekkende overeenkomst vertoont tussen een fictieve Moor en reële Arabieren. De dichter gaf Othello een geest door middel van een licht bombastische poëzie, en die voorliefde voor hyperbolen is een wezenlijk onderdeel van de Arabische (poëtische) geest. (8)

De folkloristische Othello heeft dus wel degelijk 'een geest', maar die is slechts het gevolg van de poëzie, van het taalgebruik, niet omdat hij voorspelbaar gedrag of herkenbare uiterlijke kenmerken vertoont. In zijn vertaling tracht Bouazza die cultureel-linguïstische spiritualiteit verder te profileren door vooral Othello's monologen te larderen met tekstgedeeltes uit de Arabische poëtische canon die Othello 'iets van een geheugen en een achtergrond' (7) mee zouden moeten geven. En, het moet gezegd, dit leidt niet tot opvallende stijlbreuken. Of daarmee de 'Arabische (poëtische) geest' van de taal die Shakespeare Othello in de mond legt bewezen is, is nog maar de vraag. Immers, ook de bombast en de hyperbolen van een Lear of een Coriolanus zouden niet uit de toon vallen in Othello's verheven monologen.

Het is dus niet zozeer in de eigenlijke vertaling, maar vooral in het begeleidende commentaar, dat Bouazza Othello in een duidelijke Arabische

1 William Shakespeare: *Othello*. Vertaald door Hafid Bouazza. Amsterdam, 2003, 9.

context plaatst. De vertaling is namelijk voorzien van vele voetnoten en deze voetnoten zijn duidelijk de speelweide waarin Bouazza zijn vrijheden heeft gezocht; vrijheden die hij zich niet Icon veroorloven bij de vertaling van de tekst, aangezien hij werkte in opdracht van toneelregisseur Ivo van Hove. De inhoud van de noten varieert van commentaar op, of vergelijkingen met de gelijknamige opera van Verdi, tot etymologische opmerkingen en het melden van gebruiken of overtuigingen die kennelijk gelden in de Axabische wereld. Het beeld van de Arabier dat uit de voetnoten naar voren komt is bepaald niet flatteus noch geeft het de indruk erg genuanceerd te zijn: Arabieren zijn seksistisch en vrouwonvriendelijk (noot 86, 87, 107), hebben een voorliefde voor kromme logica (noot 98), en buiten hun exotische kant uit om zich in het bed van vrouwen te praten (noot 89), om er een paar te noemen. Als Othello bijvoorbeeld tegen Desdemona, die hij nu van overspel verdenkt, zegt: ‘uw hand zou alle vrijheid ontzegd moeten worden; bidden, vasten, kastijding en veel vrome oefeningen’ vermeldt Bouazza in de voetnoten, ‘Othello's Arabische natuur komt naar boven’ en ‘Moslims knikken nu instemmend’ (noot 86, 87).

Naast het weinig genuanceerde beeld van de Arabier dat de noten schetsten, lijkt een flink aantal voetnoten niet of nauwelijks in verband te staan met de tekst. Ze mogen dan iets zeggen over Arabische gebruiken, maar het lijntje naar Shakespeare ontbreekt. Bijvoorbeeld, als Desdemona in de laatste alcte zegt, ‘mijn ogen jeuken, is dat een voorbode van huilen?’, last Bouazza de volgende noot in:

> Het trillen van het linkerooglid wordt door Arabieren beschouwd als een voorbode van slecht nieuws en het trillen van het rechterooglid uiteraard als een voorbode van goed nieuws. Het jeuken van de linkerhand duidt op gelduitgave. Dat van de rechterhand op het ontvangen van geld. Zulk bijgeloof wordt al in de tiende eeuw in de Arabische literatuur vermeld. (noot 130)

Naarmate het notenapparaat vordert, wordt het voor de lezer wel erg moeilijk zich aan de indruk te onttrekken dat de vele, vaak weinig relevante weetjes die de revue passeren, dienstdoen als knipogen naar, wat Bouazza in zijn nawoord noemt het ‘schamele nest van folklore en afgestorven wortels’. Dat is volgens Bouazza wat er ontstaat op het moment dat mensen behoefte hebben aan ‘afgebakende identiteit’ (229). Bouazza's ‘verarabiserende’ voetnoten maken zich al te opvallend schuldig aan de folklorise-

ring van de Arabische culturele identiteit waartegen auteurs als Bouazza zich elders juist met klem verzetten.[2] Het klinkt wat lullig, maar Bouazza neemt ons bij de neus. Bouazza heeft dan wel in verschillende interviews en commentaren aangegeven van Othello 'een echte Arabier' te hebben gemaakt, maar tegelijkertijd ondermijnt hij zijn project door in de voetnoten de twijfelachtigheid van die intentie bloot te leggen.[3]

Zowel in zijn inleiding, waarin hij Shakespeare's perceptie van de authentieke Arabische cultuurgeest prijst, als in zijn voetnoten, waarin hij het concept Arabier persifleert, hanteert Bouazza dezelfde premisse, namelijk dat de figuur Othello bij Shakespeare inderdaad een. *Arabier* is en niet de zwarte die wellicht de meesten onder ons zich onwillekeurig voorstellen bij het horen van de naam Othello. Shakespeare's tekst bevat wel degelijk aanwijzingen die de voorstelling van Othello als zwarte onderbouwen: Othello wordt beschreven als 'the thick-lips' (1.1.67), hij verwijst naar zichzelf als 'black', en Shakespeare gebruikt vrij systematisch de aanduiding 'Moor', een term die gemakkelijk gebruikt werd als alternatief voor 'negro'.[4] Bij een wat preciezere bestudering blijkt echter dat Shakespeare's 'Moor' een in hoge mate cultureel onbestemde figuur is die wel degelijk ook een aantal 'Arabische' indicaties meekrijgt. Iago noemt Othello bijvoorbeeld 'a Barbary horse' (berberse hengst) en een 'erring Barbarian' (berberse idioot).[5] Bouazza neemt deze onbestemdheid in Shakespeare's

2 Zie bijvoorbeeld 'Literatuur is er niet voor om je cultureel te identificeren. De rest is folklore en heeft met literatuur niets te maken'. Hafid Bouazza: *Een beer in bontjas*, Amsterdam, 2001, 31. Ook 'Je moet ook heel erg oppassen met het begrip cultuur en culturele identiteit. Voordat je het weet kom je nit bij de geknoopte kleedjes, soepjurken en mintthee'. *Haagse Courant*, 8 September 1995.

3 Onder andere in 'Driften'. *Het Parool*, PS van de week, 1 februari 2003.

4 Het Engelse woord 'Moor' verwijst strikt genomen weliswaar naar inwoners van de Noord-Afrikaanse regio Mauretanië (nu ruwweg Marokko en Algerije), en breder naar de Arabisch-Berberse Moslims van Noord-West-Afrika, maar in het eigenlijke gebruik werd de term tot in de zeventiende eeuw toch vaak als quasi-synoniem voor 'negro' gehanteerd (*OED*).

5 Voor een gedetailleerdere discussie van zwart versus Arabier zie: William Shakespeare: *Othello*. E.A.J. Honingrnann (ed.), *The Arden Shakespeare*. Londen, 1999. Ook aardig in deze context is te vermelden dat er een langlopende discussie bestaat over wie nu het *morele* recht heeft om Othello te spelen. In eerste instantie werd Othello vertolkt door een donker geschminkte witte acteur, maar in de tweede helft van de twintigste eeuw (na Paul Robeson) moest de acteur toch minstens 'partly non-Caucasian' zijn om geaccepteerd te worden als Othello. Zie Lois Potter: *Othello*, Shakespeare in Performance Series. Manchester, 2002. Voor de Toneelgroep Amsterdam speelde Hans Kesting voor de Moor. Naar verluidt was hij geelbruin geschminkt.

tekst mee in zijn vertaling: zijn meest systematische vertaling voor ‘Moor’ mag dan Arabier zijn, hij schroomt niet om hetzelfde woord met ‘glimmende kachelpijp uit de woestijn’ ‘zandneger’, ‘Turk’, ‘verschroeide Tartaar’, ‘Berber’ te vertalen. Vooral ‘zandneger’ is aardig hier: ‘zand’, met woestijn en meer Arabische connotaties, naast ‘neger’, zwart dus. Het effect hiervan is dat Bouazza het multicultiirele potentieel van Shakespeare's tekst uiteindelijk onderstreept: hij legt juist de frictie tussen op zich altijd al onstabiele en hybride identiteitsconstructen bloot, en ontkracht zo de gedachte dat de inzet van het stuk de eenvoudige oppositie zou zijn tussen twee duidelijk afgebakende culturele identiteiten, nl. de Europese en de Arabische. Bouazza versterkt de culturele hybriditeit zoals die bij Shakespeare al verschijnt door enerzijds in zijn programmatische uitspraken de Arabische aspecten van Othello strategisch te privilegiëren (in de voetnoten tot op het absurde af), en anderzijds in de eigenlijke tekst het hybride karakter van het origineel, dat in de opvoeringstraditie grotendeels is uitgevlakt, te herwaarderen. Hiermee verzet Bouazza's versie zich tegen het in essentie racistische verlangen multiculturele antagonismen te herleiden tot eenduidige opposities. Ook in de voetnoten zijn daar verdere aanwijzingen voor, getuige bijvoorbeeld de volgende merkwaardige uitspraak:

> De Italiaanse regisseur Franco Zeffirelli heeft de Opera Othello (1986) verfilmd met Placido Domingo en Katia Ricciardelli in de hoofdrollen. Het was een vernuftig idee van de regisseur om Othello, voordat hij bij Desdemona binnenloopt om haar het leven te ontnemen, enkele voodooachtige rituelen laat uitvoeren. Hij heeft begrepen dat Iago in zijn opzet is geslaagd: in Othello de ‘Neger’ de ‘Turk’ naar boven brengen. Zoals hij zei: ‘Men should be what they seem.’ (noot 139)

Bouazza gebruikt hier Iago's uitspraak: ‘men should be what they seem’ (3.3) om aan te geven dat de in de opera voorgestelde Othello als ‘zwarte’ eigenlijk een ‘Turk’ is en dat zou duidelijk worden door de voodooachtige praktijken die hij voor de camera uitvoert. Het ironische hiervan is natuurlijk dat wij voodoo helemaal niet met Turken associëren, maar juist met zwarte religieuze riten. De verwarring is compleet, waar de zwarte, de Turk, de Arabier beginnen of ophouden is volstrekt onduidelijk en daarmee raakt Bouazza aan de kera van Othello: wat hij precies is, is niet van belang, het belangrijkste is dat Othello een vreemde is, en het blijvende

belang van Shakespeare is dat hij die vreemdheid in zijn literaire representatie heeft doorgegeven zonder haar te neutraliseren in een sluitende culturele stereotypering.

Dat het Bouazza deels inderda ad ook te doen is om een reflectie op de literaire praktijk op zich mag verder blijken nit het feit dat hij tot twee keer toe verwijst naar een andere literaire tekst die deze metaliteraire dimensie bevestigt. In de inleiding, onmiddellijk nadat hij Shakespeare heeft uitgeroepen tot een eeuwige titaan wiens rijkdom aan verbeelding zijn armoede aan betrouwbare informatie moeiteloos compenseert, merkt hij op dat in de moderne literatuur enkel Jorge Luis Borges in dit opzicht met Shakespeare te vergelijken is. Met name Borges' korte verhaal ‘Het zoeken van Averroës’ zou een ‘welluidende resonantie’ van *Othello* zijn (9). En in een voetnoot over de ‘prikkelbare verbeelding’ van de Arabieren roept hij de lezer opnieuw op om in dit verband Borges' korte verhaal te lezen (noot 101). Deze resonantie helemaal uitpluizen zou hier te ver voeren, maar de relevantie van deze verwijzing naar Borges kan kort samengevat worden: Borges stelt scherp op een moment in het leven en werk van de islamitische filosoof Ibn Rushd (1126-98), beter bekend als Averroës, die een cruciale rol heeft gespeeld in de overlevering van de Griekse filosofie vanuit islamitisch Spanje naar de Enropese Middeleeuwen. Tot zijn invloedrijkste werk behoorde zijn commentaar op Aristoteles' *Poetica* en Borges' verhaal is een denkbeeldige herschepping van een probleem waartegen Averrës; aanliep, namelijk de betekenis van de termen ‘tragedie’ en ‘komedie’ - termen die voor zijn islamitische cultnur, waarin theater niet bestond, obscuur moesten blijven. Borges schetst een schrijnend portret van een man die zich niettemin verplicht voelt een voor hem totaal ontoegankelijke cultnrele praktijk te bewaren en over te leveren aan de toekomst: Averrës;' zoektocht wordt zo een allegorie voor de transmissie van culturele alteriteit, eeu transmissie die gedoemd is tot falen maar die in haar mislukking kan uitbloeien tot een alternatieve cultuur waarin wat vreemd is bewaard wordt als voorwerp van respect.

Averrës;' vertaling, of beter zijn cultarele transmissiewerk, vormt een belangrijke voedingsbron voor de middeleeuwse Europese beschaving en het aardige is natuurlijk dat Shakespeare, als groot toneelschrijver en boegbeeld van de westerse letteren, schatplichtig is aan een hem geheel vreemde Arabische cultnur waarin juist theater letterlijk onvoorstelbaar was. Aristoteles, Averrës;, Shakespeare, Borges: de complexe intertekstu-

ele achtergrond van Bouazza's *Othello* vraagt vooral aandacht voor de altijd bedreigde overlevering van het culturele verschil, een overleveringstitraditie waarin Bouazza zich liJkt in te willen schrijven. Wat Bouazza's bewerking laat zien is precies de onvanzelfsprekendheid van Shakespeare die weleens vergeten dreigt te worden wanneer hij wordt opgevoerd als vertegenwoordiger van een stabiel westers erfgoed. Wat op het eerste gezicht zou kunnen lijken op een toe-eigening van dat erfgoed door een vreemdeling, blijkt een erkenning te zijn van de vreemdheid die dat erfgoed tot in de kern kenmerkt.

In de theatermonoloog *Jasser* is het Abdelkader Benali, de tweede 'vreemde' Nederlander, die zich aan Shakespeare waagt. In deze monoloog, naar een idee van de acteur Sabri Saad El Hamus, toont Benali ons Jasser Mansoer, een Nederlandse Palestijn die gecast is in de rol van Shylock, de roemruchte jood nit Shakespeare's *The merchant of Venice*. Het vertollken van een jood op toneel is waarschijnlijk voor iedere Palestijn een beladen rol, maar voor Jasser geldt dat in het bijzonder: hij is opgegroeid in een van de bezette gebieden. Hij zegt over, zijn jeugd, '[...] de politiek zat ons al in het bloed, want Palestijn-zijn is op zich al een politieke daad'.[6]

Bij de aanvang van de monoloog zien we Jasser in zijn kleedkamer, vlak voor hij het toneel op moet. Hij is in slechte doen: zijn Nederlandse vriendin is ervandoor, zijn moeder zou hem vermoorden als ze erachter kwam dat hij een jood speelde en tot overmaat van ramp hebben Marokkaanse schoffies zijn koffertje gestolen met daarin zijn belangrijkste relcwisiet: de grote neus. Het is dan ook niet verwondeiiijk dat Jasser chaotisch en verward is. Hij springt van de hak op de tak en naast het overdenken van zijn relatie met zijn Nederlandse vriendin Marjolein keert hij regelmatig terag naar zijnjeugd en dan vooral naar de tijden waarin hij met zijn vriendjes op straat toneelspeelde. Het spel had altijd een politieke lading en Jasser vertokte in de scènes steevast zijn grote held, Jasser Arafat. Het spel neemt een wending op het moment dat dejongetjes besluiten Rabin uit te nodigen voor een (nagespeelde) vergadering van de Arabisch Liga en Jasser de rol van Arafat inruilt voor die van de joodse leider Rabin. Dit is gevaarlijk spel en Jasser realiseert zich dat maar al te goed:

6 Benali: *Jasser*, 35.

> Ik voel me ongemakkelijk als ik me probeer te concentreren op Rabin.
> De Rabin in mij moet groeien. Ik weet niks van Rabin of Israeli's of joden
> af.
>
> Hoe speel je een jood?
> Hoe denkt een jood?
> Hoe voelt een jood?
> Hoe voelt een jood?
> Ik ga de jood spelen.
> Ik sidder van schaamte. (39)

Niet alleen is eenjood voor Jasser een *unknown quantity*, Jasser komt door het opeisen van Rabins rol ook als een echte Hamlet tussen zijn vader en zijn moeder te staan. Zijn moeder wenst haar zoon naar de hel op het moment dat ze ontdekt dat Jasser voorjood wil spelen, maar zijn vader bezoekt hern in een droom waarin hij zijn eigenjeugddroom vertelt:

> Toen ik zo oud was als jij, wilde ik acteur zijn, zo zou ik, door een masker
> op te zetten, alle grenzen kunnen oversteken, vreemde tongen leren en
> koningen en leiders naar de kroon steken. Ik zou lainnen bemiddelen
> tussen oorlog en vrede, tussen de levenden en de doden. Ik zou de
> mensheid leren wat respect is. (41)

Jassers vader houdt zijn zoon het theater voor als een reddende interculturele praktijk. Zelf heenft hij zijn droom moeten laten varen (hij is bouwvakker geworden), maar Jasser heeft net als Hamlet die erfenis op zich genomen. En zoals het een modeme Hamlet betaamt wil dat niet meteen lukken: ‘dejood’ die hij als acteur speelt is inderdaad *de* jood, Shylock, een figuur die traditioneel hoog scoort in de antisemitische verbeelding.

Dat Jasser verscheurd wordt tussen zijn beide ouders en dus tussen de behoeffce aan stereotypering en demonisering aan de ene kant en herkenning en bemiddeling aan de andere blijkt uit zijn houding ten aanzien van Shylock. Hij lijkt trots te zijn op een soort verbondenheid met de jood:

> Er is geen Nederlander die Shylock kan spelen. Er is geen jood die
> Shylock wil spelen.

> [...]
> Wij zijn broeders. We kennen elkaar langer dan vandaag. De Arabier snapt Shylock beter dan wie dan ook. (8-9)

Aan de andere kant wil hij er wel voor zorgen dat het beeld van Jasser de acteur, Palestijn, bewonderaar van Arafat niet samenvalt met Shylock, de jood. De gestolen neus veroorzaakt bij Jasser niet voor niets zoveel paniek: zonder de neus kan hij geen jood spelen, maar de neus functioneert hier als een wel erg verdacht identiteitsrekwisiet, want als er één ding is dat 'de' Palestijn *niet* nodig heeft om 'de' jood uit te beelden is het wel 'de' Semitische neus. Maar Jasser heeft de wassen neus zo hard nodig omdat de Shylock die Jasser wil spelen de klassieke antisemitische karikatuur is die hij als schrikbeeld wil opvoeren. De Shylock die Jasser *niet* wil spelen is de joodse buur die hij, net als Rabin, in zich wilde laten groeien, en van wie hij erkent dat het zijn 'broeder' is. Wat vooral niet mag gebeuren is dat het masker van de karikatuur zelf ontmaskerd wordt en dat er iets als respect verschijnt.

De Shakespeare die Jasser expliciet voor zichzelf opeist is de vermeende anti-joodse spreekbuis die in dienst staat van de agressieve bevestiging van de eigen culturele identiteit. Jasser gaat nog verder: hij is ervan overtuigd dat Shakespeare oorspronkelijk een Palestijn was ('Sjeik al Kabir'). Dit 'historische' feit wordt door een machtige culturele samen-zwering nog steeds ontkend. De absurditeit van deze paranoïde stelling laat zich lezen als Benali's equivalent van Bouazza's bedenkelijke voetnoten: ook hier wordt de ideologische annexatie van Shakespeare tot in het absurde doorgetrokken. En net als bij Bouazza is het ook bij Benali uiteindelijk de tekst van Shakespeare die weerstand biedt aan deze identiteitshysterie.

In zijn verwarde monoloog haalt Jasser een aantal regels uit *The Merchant of Venice* aan. Het gaat hier slechts om een handjevol regels, maar het opvallende is dat het net die stukken betreft waarin Shakespeare Shylock juist niet van zijn 'verwerpelijke' kant laat zien maar precies het 'menselijke' toont. Op het moment dat Jassers moeder niet meer het onderscheid kan maken tussen haar zoon en de rol die hij speelt, valt voor de toeschouwers het verschil tussen Jasser de acteur die Shylock vertolkt en Shylock de karikaturale jood weg. Naadloos loopt het in elkaar over:

> Mijn zoon speelt een jood
> Mijn huis uit! Bastaard! Duivelgebroed!

> Op de dag dat zijn vader sterft, wil hij een jood zijn.
> Mijn huis
> Mijn huis
> Mijn huis
> Uit
>
> Omdat ik een jood ben.
>
> Ogen.
> Handen.
> Armen.
> Benen.
> Gevoel.
> Hartstochten.
> Word ik niet gevoed door hetzelfde voedsel?
> Verwond door dezelfde wapens?
> ...
> De smeerlapperij die jullie mij leren, zal ik in praktijk brengen - en het moet vreemd lopen als ik jullie daarin niet overtref. (43-44)

De verbitterde Shylock die Shakespeare hier laat spreken is het tragische product van een xenofobe logica die enkel haat en wraak oplevert, en het is dit inzicht dat Benali's monoloog aan het slot tracht te redden in de vorm van een grimmig verzoeningsvisioen waarin de culturele hybriditeit zegeviert. En als die droom werkelijkheid wordt, besluit Jasser:

> dan zal ik eindelijk begrijpen wat ik heb achtergelaten, maar vooral wat ik, ondanks het verzet van alle varkens hier - horen jullie me! - heb meegenomen en bewaard! (45)

Wat deze twee vreemde Nederlanderse schrijvers hebben achtergelaten is het drogbeeld van een stabiele culturele identiteit; wat ze allebei uit Shakespeare hebben meegenomen én bewaard, is de moeilijke opdracht van een samenleving die niet meer door dat altijd aanlokkelijke drogbeeld wordt begrensd.

Bibliografie

Benali, Abdelkader: *Jasser*. Amsterdam, 2002.
Borges, Jorge Luis: 'Averroës' Search'. Vertaald door Anthony Kerrigan. *Jorge Luis Borges, A Personal Anthology*. New York, 1967.
Bouazza, Hafid: *Een beer in bontjas*. Amsterdam, 2001.
Phillips, Caryl: *The European Tribe*. Londen, 1987.
Phillips, Caryl: *Extravagant Strangers: A literature of belonging*. Londen, 1997.
Phillips, Caryl: *The Nature of Blood*. Londen, 1998.
Potter, Lois: *Othello*. Shakespeare in Performance. Manchester, 2002.
Shakespeare, William: 'The Merchant of Venice'. Jay L. Halio (ed.), *The Oxford Shakespeare*. Oxford, 1993.
Shakespeare, William: 'The Merchant of Venice'. Martin Coyle (ed.), *New Casebooks*. Basingstoke, 1998.
Shakespeare, William: 'Othello'. E.A.J. Honingmann (ed.), *The Arden Shakespeare*. Londen, 1999.
Shakespeare, William: *Othello*. Vertaald door Hafid Bouazza. Amsterdam, 2003.

Een contrastieve syntaxis Nederlands-Italiaans

Marleen Mertens

1. Inleiding

Bij het onderwijs van de grammatica moet de docent extra muros rekening houden met de voorkennis van zijn studenten. Italiaanse universitaire studenten hebben tijdens hun schooltijd een stevige grammaticale basis meegekregen, van waaruit ze ook de Nederlandse taalverschijnselen proberen te interpreteren. Ook al is de docent een fervent voorstander van de zuiver communicatieve methode, mijn ervaring is dat zij een sterke behoefte voelen aan theoretisch houvast.

Zo heb ik het plan opgevat de Nederlandse en Italiaanse zinsbouw contrastief te vergelijken in het kader van de functionele linguïstiek,[1] in de hoop dat deze bespiegelingen bij de student tot een dieper inzicht in de taal zullen leiden.

2. Zinsdelen vs complementi

Als we de beschrijving van de Italiaanse syntaxis nader beschouwen, valt meteen op dat deze een andere onderverdeling hanteert. Er worden slechts drie soorten zinsdelen[2] onderscheiden: het subject, het direct object en het indirect object; dit laatste wordt op semantische basis onderverdeeld in een dertigtal 'complementi'. Bijkomende moeilijkheid is dat niet alle 'complementi' zinsdelen zijn, getuige bijvoorbeeld het 'complemento di materia', dat de materie aanduidt waarvan iets gemaakt is, zoals *d'oro* -

1 Recente handboeken op het gebied van de zinsbouw zijn: Devos et al. 1992, Luif 1994, Bennis 2000, Vandeweghe et al. 2000; vergelijkend onderzoek Nederlands-Italiaans werd uitgevoerd door D. Ross (2000).

2 Ter herinnering de definitie van het zinsdeel uit de ANS: 'Categorieën zoals het onderwerp en het gezegde heten ZINSDELEN: dat zijn zelfstandig functionerende woorden of combinaties van woorden waarvan de functie bepalend is voor de betekenis van de zin' (Haeseryn et al. 1997, 1087).

van goud in *Mi ha dato un anello d'oro. - Hij heeft me een gouden ring gegeven*.

Waar hebben we het dan eigenlijk over als we de plaatsing van een bepaald zinsdeel willen uitleggen aan onze studenten? Voor we toekomen aan een vergelijkende beschrijving van de volgorde van de zinsdelen, moeten we eerst duidelijk maken welke lading gedekt wordt door de verschillende zinsdelen die de Nederlandse grammatica kent.

3. Valentiegrammatica

Het blijkt dus dat we als aanzet voor een contrastieve syntaxis een vergelijkende classificatie van de zinsdelen van het Nederlands en het Italiaans moeten maken. Hierbij dringt zich echter een nieuwe vraag op: welke indeling (in zinsdelen) zal ik hanteren voor de Nederlandse zinsdelen?

Het spreekt vanzelf dat de onvolprezen ANS als meest volledige beschrijving van de Nederlandse taal, de onmisbare basis is voor elke grammaticale studie. Maar zoals verschillende auteurs[3] reeds opmerkten bezigt de ANS geen uitgesproken taalkundig referentiekader, wat als gevolg heeft dat het onderscheid tussen 'complementen' en 'toevoegingen' (Haeseryn et al. 1997, 941), met andere woorden tussen verplichte en nietverplichte zinsdelen, niet systematisch wordt doorgevoerd.

Nu vormt dit onderscheid de basis van de valentiegrammatica[4] volgens welke het predikaat de kern is waarrond de zin is opgebouwd. De

3 Lamiroy et al. 2001, Leclerq 2000, Van Megen 1992, Vandeweghe 2001.

4 Het begrip valentie zoals ik het gebruik heeft zijn oorsprong in de *case grammar* van Fillmore (1968, 1969, 1977). Hij vult de zuiver syntactische valentietheorie van Tesnière aan met een semantische component.

> [...] dieptecasussen behoren tot het type semantische relaties dat elementen van zinsstructuren met elkaar aangaan in een zekere context [...] Men kan ook zeggen dat de casustheorie ten minste ten dele de SEMANTISCHE VALENTIE van werkwoorden en bijvoeglijke naamwoorden beschrijft; deze beschrijving is vergelijkbaar met die van de syntactische valentie van sommige Europese taalkundigen (Tesnière 1959). {[...] deep cases are among the types of semantic relations that elements of sentence structures have with each other in context [...] The theory of cases can also be seen as offering at least a part of the SEMANTIC VALENCE description of verbs and adjectives, comparable to the syntactic valence descriptions given by certain European linguists [...] (Tesnière 1959).} (Fillmore 1977, 60).

De theorie werd verder uitgewerkt door de functionalistische linguïstiek van onder meer Dik, Comrie en Payne.

verbale valentie is de kracht van het werkwoord om constituenten aan zich te binden. Dankzij het begrip valentie kunnen er binnen de zin hiërarchische structuren worden onderscheiden: er zijn constituenten die valentiebepaald zijn - de complementen - en andere die vrij kunnen worden toegevoegd - de toevoegingen. Deze termen heb ik in het Italiaans respectievelijk vertaald met ‘complementi’ en ‘complementi periferici’, de termen die gebruikt worden in de generatieve Italiaanse grammatica van Renzi (2001).[5]

Dit theoretische onderscheid heeft een praktische neerslag op de zinsbouw. Het verklaart onder meer waarom in de volgende zinnetjes de ene constituent meer bewegingsvrijheid heeft dan de andere:

Ze zijn naar Italië gereden.
Ze zijn via München gereden.
Ze zijn via München naar Italië gereden.
*Ze zijn naar Italië via München gereden.

In het zinnetje:

Ze zijn via München gereden.

is *via München* namelijk een complement, terwijl dezelfde constituent in:

Ze zijn via München naar Italië gereden.

een toevoeging is.

4. Kwantitatieve en kwalitatieve valentie

Door de valentie wordt niet alleen bepaald hoeveel complementen een predikaat verplicht bij zich neemt (Dik 1989, 69), maar ook de semantische rol die dit complement vervult en eventueel de selectiecriteria waaraan het moet voldoen (Dik 1989, 69). Laten we een voorbeeld geven:

5 Via de generatieve theorie komen de auteurs van deze grammatica vaak tot gelijklopende conclusies als de functionele taalkundigen en blijkt ook hun werk het principe van de valentie te eren.

Piet slaat de bond.

Piet is agens, degene die handelt, terwijl *de hond* patiens is, degene die ondergaat. Het onderwerp van het predikaat *slaan* is altijd een agens die bovendien aan het selectiecriterium |menselijk| moet voldoen. De patiens is bij *slaan* ook aan selectiecriteria onderhevig, namelijk |levend|, want:

*Piet slaat de tafel.

is geen correcte zin.

Over het aantal en de precieze aard van deze semantische rollen zijn de taalkundigen het helemaal niet eens. Dit hoeft geen verwondering te wekken als we bedenken dat taal een continuüm is dat de eindeloze verscheidenheid van de werkelijkheid weerspiegelt. Givón gaat zelfs zo ver te beweren dat er in een taal evenveel semantische rollen zijn als werkwoorden (Givón 1984, 110 en 127). We moeten de semantische rollen dus beschouwen als niet meer of niet minder dan een werkinstrument van de taalkundige. De indeling die ik hanteer[6] is grotendeels gebaseerd op die van Payne (1997, 48-51).

Zo codeert de mens de wereld door middel van taal: elk predikaat dat een handeling of een toestand uitdrukt, bindt een aantal complementen van een bepaalde aard aan zich. Nu is het interessante dat de verschillende talen de wereld op verschillende manieren kunnen coderen; coderen betekent immers interpreteren. Hierdoor is een typologische vergelijking tussen talen mogelijk (Dik 1989, 107). Een klein voorbeeld. In het Engels kunnen we dezelfde toestand op twee manieren beschrijven:

Bees were swarming in the garden.
The garden was swarming with bees (Fillmore 1977, 69).

In het Nederlands kan het onderwerp van actiewerkwoorden moeilijk een locatief - *the garden* - zijn en is dit vaak verplicht een levend wezen:

6 Agens; kracht: bijvoorbeeld *de wind*; instrument gebruikt door een agens; experiencer: een bewuste deelnemer aan een handeling maar geen agens of patiens, subject van mentale werkwoorden; patiens: een deelnemer waarvan de toestand wordt beschreven of die een verandering ondergaat; stimulans: wat een gevoel of een waarneming teweegbrengt bij een patiens; recipiens: een deelnemer waarvoor iets bestemd is; begunstigde: de deelnemer die begunstigd wordt door een gebeurtenis; locatief; doel; tijd; wijze.

Bijen zwermden in de tuin
*De tuin zwermt met / van de bijen.

5. Grammaticale functies

Het vergelijken van de semantische rollen *an sich* is niet interessant voor de taalkundige, want bij de handelingen van alle volkeren op de wereld zijn min of meer dezelfde deelnemers aanwezig (Godin 1980, 36). Zo zal er bij *slaan* altijd een agens en een patiens zijn, ook al kunnen de selectiecriteria wel verschillen.

Het typologisch onderzoek houdt zich bezig met de vraag hoe een bepaalde taal de semantische rollen in de drie grammaticale basisfuncties codeert: subject, direct object en indirect object (Givón 1984, 13). Deze drie functies werken als een soort rooster dat de taal over de verscheidenheid van de wereld legt om deze te kunnen bevatten, te coderen en te interpreteren (Payne 1997, 51).

Zoals gezegd is een semantische rol geen duidelijk afgebakende categorie; in de functionele linguïstiek definieert men deze rollen aan de hand van een aantal kenmerken die prototypen beschrijven. In de grammaticale functies kunnen prototypische deelnemers optreden, maar soms ook minder prototypische. Als we bijvoorbeeld in een zin een deelnemer hebben die een prototypische agens is en bovendien de ‘topic’ van de communicatie, dan hebben we te maken met een ideaal onderwerp (Payne 1997, 131-132). Even een voorbeeld van een typologische vergelijking tussen het Nederlands en het Italiaans:

L'inondazione	si	riappropria	delle	terre	colonizzate.
De overstroming	zich	toe-eigent	van de	landen	gekoloniseerde.

?De overstroming eigent zich het ingepolderde land weer toe.

De overstroming heeft niet alle eigenschappen van de agens en kan in het Nederlands moeilijk onderwerp zijn bij het predikaat *zich toe-eigenen*. In de Nederlandse zin krijgen de verschillende deelnemers aan de actie een andere grammaticale functie toegewezen: *de overstroming* wordt geen onderwerp maar komt in de meer perifere functie van bijwoordelijke bepaling terecht. Bovendien moet een beroep worden gedaan op een ander

werkwoord dat geen agens vereist, maar een patiens, omdat er geen geschikte agens onder de deelnemers is te vinden:

Het ingepolderde land gaat weer verloren bij overstromingen.

In het algemeen vinden we in de Romaanse talen vaker minder prototypische semantische rollen in de grammaticale basisfuncties, terwijl de Germaanse talen - met uitzondering van het Engels - die minder prototypische rollen weren (Hawkins 1986, 33).

6. Zinsdelen en hun prototypische definitie

Tot nog toe hebben we het gehad over drie grammaticale functies die zinsdelen volgens de functionele grammatica kunnen bekleden en die ook het Italiaans voorziet: subject, direct object en indirect object. Zoals we allemaal weten zijn er in de ANS nog andere zinsdelen te vinden. Deze heb ik onder de loep genomen om te kijken welke valentiegebonden zijn en welke niet. Het was mijn bedoeling een aantal zinsdelen te bepalen dat niet nodeloos afwijkt van de traditie maar wel de principes van de valentiegrammatica in acht neemt.

Om tot een indeling te komen moet rekening worden gehouden met formele kenmerken, maar moet ook worden gezocht naar definities van de semantische rol die een bepaald prototypisch lid van de categorie vervult. In hun *Grammatica van de Nederlandse zin* (Vandeweghe et al. 2000) definiëren de auteurs een aantal valentiebepaalde zinsdelen. Hun indeling is me een leidraad geweest, hoewel ik er, in het licht van een vergelijking met het Italiaans, enkele wijzigingen in heb aangebracht.

Verder heb ik onderzocht welke traditionele Italiaanse 'complementi'[7] overeenkomen met de Nederlandse zinsdelen zodat de student zich gemakkelijker kan oriënteren. Ook de grote generatieve grammatica van Renzi (2001) - hoewel het gebruik ervan binnen de muren van de universtieiten is gebleven - kon niet buiten beschouwing blijven.

Ten slotte wil ik nog aanstippen dat in de valentiegrammatica de

7 Hiervoor maakte ik gebruik van schoolgrammatica's zoals Palazzo (2001).

volgende taalelementen niet als complement worden beschouwd maar als deel van het predikaat:

- het wederkereud voornaamwoord van verplicht wederkerende werkwoorden zoals ***zich** haasten*;
- het niet werkwoordelijk deel van idiomatische uitdrukkingen zoals ***zijn biezen** pakken*;
- het naamwoordelijk deel van het gezegde of het predikaatsnomen zoals ***ziek** zijn*, dit heeft tot gevolg dat ik geen wezenlijk onderscheid maak tussen het naamwoordelijk en het werkwoordelijk gezegde.[8]

7. Valentiegebonden zinsdelen

Hierna volgt een overzicht van de valentiegebonden zinsdelen die ik zal behandelen met de vertaling in het Italiaans die ik ervan maakte en de benaming van de overeenkomstige traditionele 'complementi'

8. Predikaatschema's

Het zou uiteraard onbegonnen werk zijn de valentie van alle predikaten in de twee talen te vergelijken. Daarom heb ik syntactische en semantische predikaatschema's opgesteld.

De basis voor een dergelijk kader voor de analyse van werkwoorden en hun complementen is door Fillmore gelegd met zijn *case frames*, valentiepatronen of predikaatschema's. Deze *case frames* hebben de volgende functie: '[...] een brug te slaan tussen de beschrijvingen van situaties en hun onderliggende syntactische voorstelling'[9] (Fillmore 1977, 61).

Met andere woorden: voor de besclirijving van bepaalde situaties worden in een taal bepaalde predikaatschema's gebruikt.

8 Volgens onder andere Dik en Payne bestaan er verbale, nominale en adjectivistische predikaten (Dik 1989, 162). Hieraan moet worden toegevoegd dat het Nederlands ook adverbiale predikaten kent. In de meeste talen die deze soorten predikaten onderscheiden, kan een predikaat in een ander worden omgezet, zodat bijvoorbeeld een nominaal predikaat de functie van verbaal predikaat kan krijgen (Dik 1989, 163). Sommige talen gebruiken hiertoe een koppelwerkwoord, dat vaak de kenmerken van een verbaal predikaat heeft, maar semantisch leeg is (Payne 1997, 115).

9 '[...] to provide a bridge between descriptions of situations and underlying syntactic representations.'

Nederlands zinsdeel	**Italiaans zinsdeel volgens traditie**	**Italiaanse terminologie**
Subject	soggetto	soggetto
direct object + oorzakelijk object	complemento diretto	oggetto diretto
Indirect object	complemento indiretto	oggetto indiretto
- meewerkend object	- complemento di termine	- oggetto ind. recipiente
- ondervindend object	- complemento di termine	- oggetto ind. esperiente
- belanghebbend object	- complemento di vantaggio	- oggetto ind. beneficiario
- possessieve datief	- dativo di possesso	- dativo di possesso
voorzetselobject	complemento di termine, speci complemento di specificazione, compagnia, abbondanza, colpa, allontanamento, di specificazione, luogo [...]	oggetto preposizionale
predikatief complement - oordeelscomplement - resultaatscomplement	complemento predicativo del soggetto complemento predicativo dell'oggetto	complemento predicativo - complemento predicativo di giudizio - complemento predicativo di risultato
specificerend complement - maatcomplement - naamcomplement - hoedanigheids-complement	complemento di età, stima, prezzo, misura, quantità	complemento di specificazione - complemento di misura - complemento di nome - complemento di qualità
adverbiaal complement - locatief complement - wijzecomplement - complemento di luogo - complemento di modo		
complemento avverbiale - complemento di luogo - complemento di modo		

Nu heb ik bij het opstellen van deze schema's meer dan eens jaloers naar mijn Engelstalige en Duitstalige collega's gekeken. Die hebben namelijk werkinstrumenten voorhanden waar wij neerlandici alleen maar van kunnen dromen: valentiewoordenboeken waar de valentiepatronen van alle werkwoorden beschreven worden.[10]

Op de site van de E-ANS lezen we dat het in de bedoeling van de auteurs lag om de elektronische versie een meerwaarde te verlenen ten opzichte van de folioversie door in de toekomst koppelingen te maken met andere bestanden (bijvoorbeeld databanken, een valentiewoordenboek) maar ik vrees dat in de nabije toekomst dergelijke initiatieven niet gestimuleerd zullen worden en dat het voorlopig bij dromen zal blijven.

9. Predikaatschema's op basis van semantische rollen

Voor zijn cross-lingnuïstisch onderzoek verdeelt Payne de predikaten op semantische basis (Payne 1997, 54). Aangezien de belangrijkste predikaats-typen in alle bekende talen voorkomen, kunnen we dit beschouwen als een universele classificatie. Zo onderscheiden we bijvoorbeeld metereologische, mentale en causatieve predikaten, toestands-, positie-, bewegings- en actiepredikaten. Vergelijkend onderzoek van de *patterns* binnen deze groepen toont aan welke semantische rollen door welke grammaticale functies vervuld worden.

De indeling in semantische groepen van de predikaten is niet minder willekeurig dan die in semantische rollen van de complementen. De onderzoeker probeert dan ook prototypen te omschijven, maar het is wel duidelijk dat de ontelbare handelingen en toestanden van de wereld zich niet in hokjes laten dwingen. Zo hoort het nominaal predikaat *verliefd zijn* zowel bij de toestandspredikaten als bij de emotiepredikaten thuis. Bovendien kan eenzelfde predikaat met verschillende valentiepatronen optreden:

> Ik ruik de bloemen: waarnemingswerkwoord met subj./experiencer - dir. obj./patiens
> Ik ruik aan de bloemen: actiewerkwoord met subj./agens - voorzetselobj./patiens

10 Enkele studies over valentiepatronen: Bianco 1996, Drosdowski 1984, Engel et al. 1978, Francis et al. 1996.

De kamer ruikt naar bloemen: toestandswerkwoord met subj/locatief - voorzetselobject/patiens.

10. Predikaatschema's op basis van semantische rollen én grammaticale functies

Andere auteurs[11] verdelen de predikaten volgens de grammaticale functie (subject, direct object, enz.) van de complementen. Aan een dergelijke onderverdeling ligt onmiskenbaar een grammaticale categorisering ten grondslag; men bedenke bijvoorbeeld dat in het Italiaans noch het voorzetselobject, noch de bepaling van gesteldheid als aparte categorie bestaat.

Voor mijn doel, een typologische vergelijking tussen het Nederlands en het Italiaans, heb ik gekozen voor een compromis tussen de twee categoriseringsmethoden.[12] Eerst heb ik alle mogelijke Nederlandse syntactische predikaatschema's opgesteld. Voor elk pattern heb ik de prototypische semantische groepen werkwoorden gezocht die dat schema bezigen. Binnen elke syntactisch-semantisch bepaalde groep bestaan er overeenkomsten wat betreft de codering van de semantische rollen in grammaticale functies. Door beschrijving en cross-linguïstische vergelijking van de prototypische leden van de groep kunnen bepaalde taalkundige fenomenen uitgelegd worden.

Een voorbeeld van een predikaatschema:

Subject - predikaat - indirect object - direct object

Hierin zijn de volgende semantische groepen vertegenwoordigd:

- emotiepredikaten met loos onderwerp:
  Het spijt me dat Jan niet kan komen.
  Het bevalt me niet dat je zo laat thuiskomt.
- cognitieve predikaten:
  Jochem herinnerde zich het voorval.

11 Engel 1983, Van Megen 1992, Leclerq 2000.

12 In navolging van Givón (1984, 89) die de predikaten categoriseert op basis van zowel de kwalitatieve als de kwantitatieve valentie.

- taalhandelingspredikaten:
  De sergeant schreeuwt de soldaat een bevel toe.
  Hij vertelde ons een vreemd verhaal.
  Ik schrijf mijn oom een brief.
- handelingspredikaten:
  De bewaker geeft de hond wat brood.
  Hugo schenkt de gasten een glas wijn in.

11. Conclusie

In de eerste fase van mijn cross-linguïstische vergelijking van de Nederlandse en de Italiaanse syntaxis onderzoek ik welke zinsdelen in de verschillende syntactische en semantische predikaatschema's voorkomen, waarbij systematische verschillen tussen de twee talen aan het licht komen. In de tweede fase zal het accent worden gelegd op de plaatsingsmogelijk-heden van de verschillende zinsdelen in het Nederlands. Mijn bevindingen zullen te zijner tijd in boekvorm verschijnen.

Bibliografie

Bennis, Hans: *Syntaxis van het Nederlands*. Amsterdam, 2000.
Bianco, Maria Teresa: *Valenzlexikon Deutsch-Italienisch = Dizionario della valenza verbale*. Heidelberg, 1996.
Devos, Filip et al.: *Nederlands, Frans en Engels in contrast*. Deel 2: de zin. Leuven, 1992.
Dik, Simon C.: *The theory of functional grammar*. Part I: *The structure of the clause*. Dordrecht, 1989.
Drosdowski, Gunter: *Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache*. Band 4. 1984.
Engel, Ulrich et al.: *Kleines Valenzlexikon deutscher Verben*. Tübingen, 1978.

Engel, Ulrich et al.: *Valenzlexicon Deutsch-Rumänisch*. Heidelberg, 1983.
Fillmore, Charles J.: 'The case for case'. E. Bach en R. Harms (eds.), *Universals in linguistic theory*. New York, 1968.
Fillmore, Charles J.: 'Toward a modern theory of case'. D.A. Reibel en S.A. Schame, *Modern studies in English: readings in transformational grammar*. Englewood Cliffs, 1969.
Fillmore, Charles J.: 'The case for case reopened'. P. Cole en J.M. Sadock (eds.), *Syntax and Semantics, vol. 8 Grammatical Relations*. New York, 1977.
Francis, Gill et al.: *Collins cobuild grammar patterns. 1 Verbs*. Londen, 1996.
Givón, Talmy: *Syntax: a functional typological introduction*. Volume I. Amsterdam en Philadelphia, 1984.
Godin, Pierre: *Aspecten van de woordvolgorde in het Nederlands. Een syntactische, semantische en functionele benadering*. Bibliothèque des Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain 16. Louvain-la-Neuve, 1980.
Haeseryn, W. et al.: *Algemene Nederlandse spraakkunst*. 2 delen. Groningen en Deurne, 1997.
Hawkins, John A.: *A comparative typology of English and German, unifying the contrasts*. Londen en Sydney, 1986.
Lamiroy, Béatrice et al.: 'Het project 'Nederlandse Grammatica voor Franstaligen' en het probleem van de terminologie'. Ludo Beheydt et al. (red.): *Contrastief onderzoek Nederlands-Frans. Recherches contrastives néerlandais-français*. Bibliothèque des cahiers de l'institut de linguistique de Louvain 108. Louvain-La-Neuve, 2001, 111-123.
Leclerq, R.: 'De ANS en de verbale valentie'. *Neerlandica Extra Muros* 38, 3, 25-31 (oktober 2000).

Luif, Jan: *In verband met de zin. Inleiding in de Nederlandse spraakkunst*. Amsterdam, 1994.
Megen Jan van: 'Kontrastive Beschreibung der Valenz niederländischer und deutscher Verben'. *Germanistentreffen Belgien-Niederlände - Luxemburg - Deutschland*, DAAD, Dokumentationen und Materialien, 21. Bonn, 1992.
Palazzo, Anna: *A chiare lettere. B Sintassi della proposizione e del periodo*. Marco Derva, 2001.
Payne, Thomas E.: *Describing morphosyntax, A guide for field linguists*. Cambridge, 1997.
Renzi, Lorenzo: *Grande grammatica italiana di consultazione*. Bologna, 2001.
Ross, Dolores: *Tra Germanico e Romanzo: un approccio morfosintattico*. Triëst, 2000.
Vandeweghe, Willy et al.: *Grammatica van de Nederlandse zin*. Leuven en Apeldoorn, 2000.
Vandeweghe, Willy: 'ANS: over de moeilijke relatie tussen beschrijving en theorie.' Vandeweghe, Willy et al. (red.), *Polyfonie. Opstellen voor Paul Van Hauwermeiren*. Gent, 2001, 202-209.

Buitendijks, binnendijks: Nederlandstalige koloniale en postkoloniale literaturen[1]

Bert Paasman

Het is uiteraard een misverstand te menen dat er één Nederlandse literatuur is: er zijn Nederlandse literaturen. De Fransen onderscheiden naast de Franse literatuur in Frankrijk de francofone literaturen van ex-koloniën en overzeese gebiedsdelen. De Engelsen onderscheiden de *Commonwealth literature* en/of *New literatures* van hun traditionele eilandliteratuur.

Men kan er zelfs over twisten of de Nederlandse en Vlaamse literatuur, behorende tot een geografisch aaneengesloten taalgebied, gezien de culturele en taalkundige verschillen wel één literatuur vormen. Het is behalve een literair-taalkundig ook een politiek debat dat op vele goede gronden in het voordeel van de twee-eenheid is uitgevallen. De activiteiten van de Nederlandse Taalunie zijn als het ware een belichaming van deze twee-eenheidsgedachte. De redactie van het onder auspiciën van de Taalunie te verschijnen nieuwe handboek van de Nederlandse literatuur, heeft deze twee-ene literatuur tot onderwerp van het standaardwerk in voorbereiding gemaakt. Het is als een *intramurale* literatuurgeschiedenis opgezet, binnen de muren van de Lage Landen, binnen de dijken en de duinen zou ik willen zeggen. Een even helder als betreurenswaardig besluit, want de *extra-murale* literaturen, de Nederlandstalige literaturen buiten Nederland en België, dreigen nu buiten de boot te vallen. Te denken valt aan de Nederlands-talige literaturen van het voormalig Nederlands-Indië/Indonesië, van Zuid-Afrika, van Suriname en van de Nederlandse Antillen en Aruba - om de belangrijkste te noemen. Pro memorie kan daarbij nog de bescheiden literatuur van Nieuw-Nederland of ‘Holland on the Hudson’ (met de eerste dichter van Manhattan, zoals hij wel genoemd is, Jacob Steendam) en van andere kleine handelsposten en koloniën van de Oost- en West-Indische Compagnieën genoemd worden (met bijvoorbeeld Willem G. van Focqenbroch als dichter van Elmina, Ghana), en voor België de bescheiden

1 Bewerking van voordracht bij het afscheid van dr. Wim Rutgers van de Universiteit van Aruba (1 december 2001).

literatuur van de voormalige Belgische Kongo. Met excuses aan mijn Vlaamse collega's zal ik me hier met de literaturen van de (Noord-)Nederlandse ex-koloniën en rijksdelen bezighouden - niet zonder naar Luc Renders en Julien Vermeulen als vooraanstaande onderzoekers van de Belgische-Kongoliteratuur te verwijzen.[2]

Extramurale auteurs en hun teksten zullen in het grote handboek worden behandeld voorzover ze een intramurale rol spelen: dat wil zeggen in het binnendijkse circuit gepubliceerd en gerecipieerd zijn. Een *geïnte-greerde* behandeling. Dat zou kunnen inhouden dat bijvoorbeeld de romans van Eddie du Perron, Albert Herman, Tip Marugg, Boeli van Leeuwen en Frank Martinus Arion in een bepaald kader, bijvoorbeeld dat van de romanontwikkeling in het Interbellum of dat van na de Tweede Wereldoorlog, aan de orde zullen komen, maar niet als Nederlands-Indische literatuur, of Surinaamse, Antilliaanse, liever nog: als Nederlands-Caraïbische literatuur. En waarschijnlijk blijven daarom hun teksten in het Sranan, of Papiaments en de samenhang daarvan met de Nederlandstalige teksten, onbesproken. Het Antilliaans-Arubaanse literaire circuit, de daar aanwezige instituties,[3] de eigen receptie en de eigen literaire tradities, waaronder de orale, zullen niet belicht of sterk onderbelicht blijven. Hetzelfde geldt voor het Surinaamse veld door Michiel van Kempen voorbeeldig ‘in kaart gebracht’.[4] Schrijvers die niet pendelen, maar zich metterwoon in Nederland gevestigd hebben, zoals Astrid Roemer uit Suriname en Denis Henriques uit Aruba, zullen natuurlijk als intramurale auteur beschouwd worden. Maar kan Henriques' *Zuidstraat* (1992) volledig begrepen worden buiten de Arubaanse couleur locale en buiten de traditie van de Caraïbische *yard novel* om, of ontkoppeld van Naipauls *Miguel street*? Houdt een dergelijke behandeling van Henriques in dat zijn werk in het Papiaments geen aandacht zal krijgen? Dan zal hij, vrees ik, net als andere postkoloniale schrijvers de nieuwe literatuurgeschiedenis binnen hinken.

Misschien vindt u het wel een verstandig besluit van de Nederlands-Vlaamse redactie om zich niet met zaken in te laten waarvoor zij zich niet

2 Zie Verthé en Henry 1961, Vermeulen 1988 en 1989 en Renders 2002.

3 Door Wim Rutgers zo grondig te boek gesteld in *Beneden en boven de wind. Literatuur van de Nederlandse Antillen en Aruba*. Amsterdam, 1996.

4 Dat wil zeggen te boek gesteld in het tweedelige, 1396 pagina's tellende *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*. Breda, 2003.

competent genoeg acht. Laten de historici van de voormalige koloniën en/of rijksdelen overzee, maar hun eigen literatuur- en cultuurgeschiedenis schrijven, in de lijn van de postkoloniale theorieën: *the empire writes back and rewrites*.[5] Herschrijven en terugschrijven, dat wil zeggen vanuit het eigen (niet-Europese) perspectief het verhaal van expansie, kolonisatie en dekolonisatie vertellen. Een aantrekkelijk en politiek correct lijkend standpunt, maar praktisch nog niet haalbaar: wetenschappelijke onderzoeks- en schrijftradities moeten worden opgebouwd en zolang de Surinaamse historicus van de Surinaamse letteren en de Antilliaans-Arubaanse historicus van de Antilliaans-Arubaanse letteren niet zijn opgestaan, moeten we genoegen nemen, of liever, ons gelukkig prijzen met *bakra's* als Michiel van Kempen en *macamba's* als Wim Rutgers. Zolang zij de aard van hun betrokkenheid en hun wetenschappelijke uitgangspunten maar expliciet maken, weet de gebruiker exact wat voor (wit) vlees hij/zij in de kuip heeft. Ook theoretisch is het rigoureuze postkoloniale standpunt niet zondermeer staande te houden: om het maar eens bot te formuleren, men hoeft geen vrouw te zijn om over vrouwen te schrijven, geen middeleeuwer om over de Middeleeuwen etc. Maar een belangwekkende extra dimensie zou het natuurlijk geven: namelijk het eigen Surinaams en Antilliaans/Arubaans perspectief dat kan leiden tot een herschrijving van de eigen geschiedenis: van binnenuit. Belangrijk voor mensen en culturen die in een laatste fase van emancipate zijn. Overigens is het mijns insziens niet zo dat het post-koloniale perspectief per definitie alleen door ex-gekoloniseerden en hun nakomelingen geclaimd en vertolkt kan worden, ook de ex-kolonisators en hun nakomelingen kunnen emanciperen!

Ik betreur het dat een uniek project als een nieuw handboek van de Nederlandse literatuur, de buitendijkse letteren, met hun eigen circuits, instituties, tradities etc. nauwelijks of niet een plaats toemeet. Nederland en Vlaanderen zijn al lang niet meer die door duinen en dijken ommuurde Lage Landen bij de zee, bevolkt door stamppot boerenkool etende calvinisten en bier drinkende roomsen. Alleen al na de Tweede Wereldoorlog kwamen in Nederland ruim 310.000 migranten uit Nederlands-Indië/Indonesië,[6] waarvan 180.000 gekleurde, Indische mensen, dat wil zeggen van gemengde, Eur-Aziatische afkomst; 120.000 van oorsprong witte Neder-

5 Zie Ashcroft et al. 1989, 1995 en 1998.
6 Zie Willems 2001.

laders die door langdurig verblijf in de tropen een perkamentkleurige huid hadden gekregen; 12.500 Molukkers (volbloed Aziaten) en nog enkele duizenden andere volbloed Indonesiërs van Java tot en met Nieuw Guinea. Zij brachten hun eigen gekleurde Indisch-Nederlands en hun culturen mee. Na 1970 volgden de migranten uit West-Indië: 185.000 Surinamers en 116.000 Antillianen en Arubanen. Met hun eigen culturele achtergronden en eigen varianten van het Nederlands.[7] Parallel aan deze deze ex-koloniale migranten kwamen de arbeidsmigranten vanaf de jaren zestig uit de landen rond de Middellandse Zee: Grieken, Italianen, Joegoslaven, Spanjaarden, Turken, Marokkanen en Kaapverdianen. Vanaf de jaren 1970-1980 volgden dan nog de vluchtelingen uit alle gebieden op de wereld waar dictators, oorlogen en natuurrampen het leven van de eerzame burgers ondraaglijk maakten: Oost-Europa, Ruanda, Ethiopië, Liberia, Somalië, Oeganda, Iran, Irak, Afghanistan, Pakistan, Sri Lanka, Vietnam, Chili, Argentinië, Nicaragua, El Salvador en vele andere landen. En zowel de arbeidsmigranten als de economische en politieke vluchtelingen (met hun kinderen ca. 1.200.000 in getal)[8] brachten hun eigen talen en culturen mee, waaronder niet-christelijke religies, zodat bijvoorbeeld de moskee en de hoofddoekjes hun intrede deden in kerk- en pettenland. Een groot verschil met de nieuwkomers uit de ex-koloniën en rijksdelen is natuurlijk dat die andere migranten in hun landen van herkomst niet met de Nederlandse taal kennis gemaakt hadden. Niettemin zijn sommigen van hen bekende en lezens-waardige Nederlandse auteurs geworden: als voorbeelden noem ik Jasmine Allas uit Somalië (auteur van onder andere de roman *De generaal met de zes vingers* uit 2000) en Kader Abdolah uit Iran (auteur van de romans *De reis van de lege flessen*, 1997, en *Spijkerschrift*, 2000, *Portretten en een oude droom*, 2003). Triomfen viert ook de geboren Chinese Lulu Wang, auteur van romans die spelen ten tijde van Mao: *Het lelietheater* (1997) en *Seringendroom* (2001). En de tweede generatie Marokkanen in Nederland bracht een verrassend grote groep Nederlandse schrijvers en dichters voort: ik noem slechts Abdelkader Benali (auteur van de roman *Bruiloft aan zee*, 1996, en van *De lang verwachte*, 2002) en Hafid Bouazza (auteur van *De voeten van Abdullah*, 1996, van *Momo*, 1998,

7 Zie Paasman 2002, 7. Met dank aan dr. Leo Lucassen, Instituut voor Sociaal-Economische geschiedenis (Universiteit van Amsterdam).

8 Zie Paasman 2002, 7. Met dank aan dr. Leo Lucassen.

Salomon, 2003, en *Paravion*, 2003) en de dichter Mustafa Stitou (met de bundels *Mijn vormen*, 1994, *Mijn gedichten*, 1998, en met *Varkensroze ansichten*, 2003).[9]

In zo'n multiculturele samenleving zou het normaal moeten zijn aan de literaturen en de culturen van de nieuwe Nederlanders een ruime plaats toe te kennen in onderwijs en in leer- en studieboeken: zowel aan de thuis-culturen in Nederland als aan de culturen in het land van herkomst. Hoe kunnen we anders gelijkwaardig 'integreren met behoud van eigen identiteit'? Tot mijn spijt moet ik constateren dat er nog weinig sprake is van een integratieproces waarbij niet alleen de nieuwkomers vernederlandsen, maar ook de Nederlanders ten minste enigszins vernieuwkomeren. Iedere druppel wijn in de oceaan gestort maakt de oceaan weliswaar definitief anders, maar dat is vooralsnog niet waar te nemen. Hoewel, wie zich in het Nederlandse straatleven begeeft, vooral dat van de steden, hoeft geen zonnebril meer op te zetten om donkere mensen te zien - maar dat is uiterlijke verandering.

Het lijkt minder zinvol om een speciale geschiedenis van de Nederlandstalige migrantenliteratuur te schrijven - immers, migrant is men zolang men zich als migrant gedraagt, als migrant herkenbaar is, als migrant behandeld wordt. Is men eenmaal geïntegreerd dan is de migrantschrijver 'gewoon' een Nederlands schrijver geworden. Migrantenliteratuur is een tijdelijk etiket. Niemand zal de beroemdste Nederlandse schrijver aller eeuwen, Joost van den Vondel, een migrantschrijver noemen, maar hij was van Zuid-Nederlandse komaf en geboren in Keulen. Volgens de huidige definitie zou hij een *allochtoon* genoemd moeten worden. Migrantschrijvers zullen, als zij na literaire weging niet te licht bevonden worden, in de nieuwe literatuurgeschiedenis waarschijnlijk als Nederlandse auteurs met een speciale thematiek opgenomen, 'geïntegreerd', worden: namelijk die van het fysieke en psychische proces van de verplaatsing van het land van herkomst, of afkomst, naar het land van aankomst; en de spanning tussen de normen en waarden van de oude en nieuwe samenleving, en soms met een afwijkende taal en stijl.

Blijft de lacune bestaan van een handboek van de Nederlandstalige koloniale en postkoloniale literaturen, dus inclusief de buitendijkse

9 Een veelbelovende auteur is ook Fouad Laroui, die aanvankelijk in het Frans schreef, nu ook in het Nederlands: onder andere *De quel amour blessé* (1998), *Méfiez-vous des parachutistes* (1999), *Vreemdeling aangenaam* (2001), *Verbannen woorden* (2002).

literaturen. Het recente handboek *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Enropese talent*,[10] waarin Peter van Zonneveld, Gerard Termorshuizen en ondergetekende de Indisch-Nederlandse literatuur behandelen, Michiel van Kempen, Jos de Roo en Wim Rutgers de Surinaamse en Antilliaans/Arubaanse literatuur, Ton Anbeek de Marokkaans-Nederlandse auteurs, Luc Renders de Nederlandstalige Kongo-literatuur en Eep Franken de Afrikaanse literatuur,[11] beschouw ik als een prachtig voorwerk, maar het biedt nog geen eenheid en samenhang: alle auteurs hebben vanuit een eigen vraagstelling en eigen historiografische normen gewerkt, zodat het werk in feite een verzameling van gevarieerde deelstudies is geworden - niettemin een bijzonder aanbevolen werk.

Kenmerkend voor een nieuw handboek zou volgens mij moeten zijn dat de lijnen van de koloniale periode naar de postkoloniale doorgetrokken worden en dat de beide literaire circuits, dat in het voormalige moederland (het aanvankelijke centrum) en dat in de voormalige kolonie (de aanvankelijke periferie) behandeld worden. Interessant is het te zien in hoeverre en hoe de literaire traditie en de instituties in de voormalige kolonie steeds meer een eigen weg gaan: bijvoorbeeld de weg van de Surinaams-Nederlandse naar de Nederlandstalige-Surinaamse of van de Caraïbisch-Nederlandse naar Nederlandstalige-Caraïbische literatuur. Hoe de literatuur van Europese passanten en blijvers overgaat in die van de ‘creolen’ in de oudste zin van het woord, namelijk de in de kolonie geborenen, en die weer in de literatuur van de vrije bewoners van het onafhankelijke land. Dankzij de gemeenschappelijke taal, kunnen deze literaturen nog in meer dan één circuit functioneren - hoe afwijkend de interpretatie en de receptie ook kunnen zijn. De kritische criticus Jos de Roo, kenner van de Surinaamse en Antilliaanse/Arubaanse literatuur, waarschuwde mij eens toen ik voor de eerste keer een doctoraal-scriptie over een moderne Nederlandstalige Antilliaanse auteur zou gaan begeleiden: ‘houd er rekening mee dat de helft je ontgaat’. En dat is niet weinig. In een nieuw handboek zullen daarom de eigen achtergronden van de buitendijkse literaturen zodanig belicht moeten worden dat zo'n grote literaire miscommunicatie niet meer hoeft plaats te vinden.

10 Onder redactie van Theo D'haen, Amsterdam, 2002.
11 Zie D'haen 2002, deel 1, 33-374.

Zo'n buitendijkse literatuurgeschiedenis hoeft de binnendijkse niet te gaan herhalen wat betreft moederlandse periodisering, stromingen en stijlen, geschiedenis van poëtica en retorica, van instituties etc., maar kan naar de intramurale geschiedenis verwijzen en alleen die zaken daaruit overnemen die relevant zijn voor de buitendijkse letteren. Gebleken is dat de koloniale auteurs, meestal geïsoleerd van de moederlandse ontwikkelingen, slechts een flauwe afspiegeling geven van Europese stromingen en stijlen en, meestal gedateerd, achterhoede. Interessanter is het daarom te laten zien wat die koloniale literaturen juist onderscheidt van de moederlandse: op stijl en taalgebruik na is dat meestal niet de literaire vormgeving, maar de thematiek. Enkele van de mijns insziens belangwekkendste thematische vragen zijn:

a. Op welke wijze wordt de ideologie van expansie, kolonisatie en dekolonisatie gethematiseerd?
b. Is er sprake van verzet van de gekoloniseerde en/of kolonisator tegenover deze ideologie?
c. Hoe wordt de relatie en interactie tussen de verschillende bevolkings-groepen weergegeven, in het bijzonder vormen van racialiteit en discriminatie enerzijds en het zogenoemde ‘verindischen’ of ‘vernegeren’ of ‘creoliseren’ anderzijds?
d. Hoe worden de verschillende bevolkingsgroepen, inclusief de mestiezen en/of mulatten, gekarakteriseerd? En hun culturen, waaronder religies, uiteraard inclusief de natuurreligies?
e. Wordt de gekoloniseerde in de literaire tekst stem en ogen gegeven (als verteller en focalisator) en hoe zijn diens uitspraken en waarnemingen dan? Welke taal spreekt hij en hoe is zijn taalgebruik?
f. Hoe worden de man-vrouwrelaties, waaronder het concubinaat en het gemengde huwelijk, weergegeven?
g. Hoe worden slavenhandel, slavernij en contract- of koelie-arbeid beschreven? Hoe verdedigd, gedoogd of bestreden?
h. En hoe natuur en landschap: clichématig en Eurocentrisch, of onbevangen empirisch, of als bovennatuurlijk, magisch bezield?

Aan de werken van de postkoloniale auteur zouden dezelfde vragen gesteld kunnen worden, maar de antwoorden kunnen geheel verschillend zijn: immers de postkoloniale auteur *rewrites and writes back*. De studie naar de overgang van de koloniale naar de postkoloniale literaturen belooft boeiend te worden (met scharnieren als Eddie du Perron, Albert Herman en Cola

Debrot). De postkoloniale auteur kan nieuwe literaire genres en technieken hanteren, bijvoorbeeld ontleend aan of geïnspireerd op eigen etnische tradities, zoals de orale en kan de voormalig koloniale taal adapteren met eigen woorden en uitdrukkingen, al of niet uit de thuistalen, en eigen betekenissen geven aan het binnendijkse Nederlands.

Als belangrijkste verschillen tussen koloniale en postkoloniale literatuur noemt men meestal: 1°. de verschuiving in perspectief: van kolonisator naar gekoloniseerde;[12]

In de Indisch-Nederlandse literatuur is dat proces door externe omstandigheden geheel anders verlopen dan in de Nederlandstalige literaturen van voormalig West-Indië. De Nederlandse expansie in Zuidoost-Azië begon eind zestiende eeuw; begin zeventiende eeuw kreeg de VOC het officiële octrooi van de Staten Generaal om handelscontracten af te sluiten, handels-vestigingen aan te leggen en te besturen, er recht te spreken en de vestigin-

12 Of, voeg ik eraan toe, van kolonisator naar ex-kolonisator en van gekoloniseerde naar ex-gekoloniseerde. 2,°;. de verschuiving van de literaire tradie en de instituties van het centrum, het ex-moederland (ook wel de metropool genoemd), naar de periferie: de ex-kolonie, waar een nieuw centrum kan ontstaan. De postkoloniale auteurs maken zich los van de Europese metropool en van het eurocentrisme in hun cultuur en grijpen terug op hun eigen etnische tradities en zoeken aansluiting bij de cultuur van hun regio. Althans zo simpel staat dit proces te boek. De praktijk is minder eenvoudig, aangezien menig auteur met allerlei vitale banden aan het ex-moederland gebonden is: hij kreeg er zijn opleiding, debuteerde er, heeft er contacten met collega-auteurs, critici, redacteuren en lezers, treedt er op in fomms en literaire festivals en, last, but not least, wordt er uitgegeven! De literaire infrastructuur in vele ex-koloniën is niet in staat hetzelfde te bieden als die in het ex-moederland, de leescultuur en het aantal lezers staan in geen verhouding tot die in het ex-moederland. Sommige auteurs uit de vroegere periferie vechten zich als het ware het vroegere centrum binnen.[13]

13 Denk aan auteurs als V.S. Naipaul en Salmon Rushdie, voor de Nederlandstalige literatuur mogen we zeker ook aan Astrid Roemer en Frank Martinus Arion denken.
Zo'n gecompliceerd proces van gehecht te zijn en toch onthechting na te streven kan zich (niet zonder persoonlijke tragiek) in het leven van één auteur afspelen, zoals dat het geval was bij Albert Herman en Cola Debrot.

13 Denk aan auteurs als V.S. Naipaul en Salmon Rushdie, voor de Nederlandstalige literatuur mogen we zeker ook aan Astrid Roemer en Frank Martinus Arion denken.

gen zonodig tegen aanvallen van inheemse volkeren of Europese concurrenten te verdedigen. Kolonisatie was aanvankelijk geen doel van deze multinational, er moest in de eerste plaats winst gemaakt worden. Alleen rondom Batavia (thans Jakarta), het administratieve centrum van de Compagnie, op de Molukken waar de felbegeerde specerijen vandaan kwamen, en rondom de Zuid-Afrikaanse Kaap, het verversingspunt voor de schepen op hun maandenlange zeereis, werd enigermate gekoloniseerd. Men had in het Aziatische octrooigebied goed georganiseerde inheemse bestuursstructuren aangetroffen, eeuwenoude culturen, eigen talen en religies. En hoewel er met Europese ogen naar gekeken werd en de vermeende Europese superioriteit beleden werd, heeft men nauwelijks pogingen gedaan om deze inheemse structuren en culturen te vereuropeaniseren. De Nederlandse taal speelde een geringe rol, er werd aanvankelijk voornamelijk Portugees en Maleis gesproken. Het Christendom werd nergens opgelegd, er was voor de negentiende eeuw nauwelijks sprake van zending of missie. Ook nadat de VOC failliet was gegaan en de Staat der Nederlanden dat deel van het handelsgebied dat overeenkwam met het huidige Indonesië, ging ombouwen tot een staatskolonie, liet men de inheemse structuren (bestuur, adat, godsdiensten) intact en bleef het Maleis, en niet het Nederlands, de belangrijkste taal. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog beheerste niet eens één procent van de bevolking van het Rijk van Insulinde de Nederlandse taal (men raadplege voor een en ander *Wreg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië, 1600-1950. Een taalpolitieke geschiedenis*, de dissertatie van Kees Groeneboer).[14] In die tijd werkten Indonesische nationalisten al aan de nieuwe eenheidstaal voor na de onafhankelijkheid: het Bahasa Indonesia - paradoxaal genoeg deden zij dat ook in Nederland waar zij studeerden. Toen die onafhankelijkheid in augustus 1945 uitgeroepen werd, was er een nieuwe taal voorhanden voor postkoloniale literatoren zoals Pramoedja Ananta Toer. Slechts enkele Indonesische schrijvers en dichters schreven ook in het Nederlands, maar meestal stopten zij daarmee in de loop van de jaren vijftig toen de Indonesisch-Nederlandse relatie sterk verslechterde in verband met de Nieuw-Guineakwestie. De Indisch-Nederlandse literatuur werd in Indonesië nog korte tijd voortgezet door Beb Vuyk en Han Resink: beiden van gemengde komaf, die voor de Indonesische nationaliteit gekozen hadden. De prozaïste Vuyk kwam in 1958 alsnog naar Nederland en de

14 Groeneboer 1993.

dichter Resink stierf in 1997 in Jakarta - waarmee in Indonesië de Nederlandstalige literatuur uitstierf. Het *writing back* en *rewriting* vond en vindt aldaar plaats (voorzover het al plaatsvindt) in het Indonesisch.[15]

Onder de Indische migranten in Nederland werd de Indisch-Nederlandse literatuur wel voortgezet. Zowel door de zogenoemde eerste generatie, dat wil zeggen auteurs die nog in de kolonie geboren en/of getogen zijn (Rob Nieuwenhuys, alias E. Breton de Nijs; Jan Boon, alias Tjalie Robinson, alias Vincent Mahieu; Paula Gomes; Margaretha Ferguson; Beb Vuyk; Maria Dermoût; Hella Haasse; Aya Zikken; Rudy Kousbroek; A. Alberts; F. Springer en anderen),[16] als door de zogenoemde tweede generatie, in Nederland geboren en getogen of daar op zeer jeugdige leeftijd gekomen (Ralph Boekholt, Marion Bloem, Jill Stolk, Ernst Jansz, Alfred Birney, Theodor Holman, Adriaan van Dis en anderen).[17] Beide generaties schrijven over de migratieproblematiek: het tot twee culturen behoren (positief), of zich tussen twee culturen bevinden (negatief), het onbegrip en de vooroordelen waaraan zij soms blootstonden en de maatschappelijke dwang tot aanpassing (negatief), de voortzetting van een Indische levensstijl in huiselijke en familiale kring (positief). De eerste generatie koestert selectief en niet zonder nostalgie de herinneringen aan het land van herkomst, de tweede generatie is nieuwsgierig naar het land van afkomst dat ze slechts uit verhalen van ouders en familieleden kent. Na de normalisering van de betrekkingen met Indonesië in de jaren zeventig hebben vele eerste-generatie auteurs een ‘terugkeerreis’ gemaakt (en beschreven) om hun herinneringen aan het oude Nederlands-Indië te toetsen aan het nieuwe Indonesië en ze hebben ontdekt dat Indië definitief niet meer bestaat. Er was natuurlijk herkenning van mensen, zeden en gewoonten, gebouwen, natuur en landschap, maar die bevonden zich in een

15 Ik noemde al Pramoedja Ananta Toer, auteur van onder andere de vierdelige romancyclus *Karya Buru* [Werken van Buru] en zou daaraan kunnen toevoegen: Mochtar Lubis (*Djalan tak ada udjung* [Een weg zonder einde]), Y.B. Mangunwijaya (*Burung-Burung Manyar* [Het boek van de wevervogel] en *Ikan-ikan hiu, ido, homa* [Tussen admiraals en sultans]) en bijvoorbeeld de recente, interessante dichter Zeffry J. Alkatiri (*Dari Batavia sampai Jakarta 1616-1999* [Van Batavia tot Jakarta 1616-1999]).

16 Over de eerste generatie zie onder andere Nieuwenhuys 1978 en Van Zonneveld 1995 en 2002.

17 Bekende auteurs van die generatie zijn verder Nicolette Smabers, Glenn Pennock en Anneloes Timmerije. Over de tweede generatie zie Van Zonneveld 1995 en 2002. In *Indische letteren* is in december 2003 een dubbelnummer over de tweede generatie Indische schrijvers verschenen, ingeleid door Bert Paasman.

andere wereld waarin zij vreemdeling waren geworden.[18] De tweede-generatie auteurs maken uiteraard geen terugkeerreis, maar een, wat ik maar heb genoemd, *roots*-reis. Zij ontdekken dat het Indië van hun ouders niet meer bestaat, dat ze geleefd hebben met de mythe Indië, dat hun vaderen moederland Nederland heet. Behalve Indische Nederlanders zijn er nog de Molukkers, waar men onder de tweede generatie de begaafde proza-schrijver Frans Lopulalan en enkele dichters, zoals Eddie Supusepa en Abé Sahetapy, aantreft. Hun ouders waren tegen hun wil naar Nederland gebracht, omdat de vaders als KNIL-militairen niet op de Molukken gedemilitariseerd konden worden, omdat daar een opstand tegen Indonesië aan de gang was. 'Tijdelijk' gingen ze daarom in 1951 naar Nederland - en ze zitten er nu nog. Evenals sommige Indo-schrijvers voelen ze zich slachtoffer van het kolonialisme en ze geven in hun werk dan ook een andere visie op de kolonisatie en dekolonisatie van Nederlands-Indië: zij schrijven 'terug'. Sommige Indo-schrijvers hebben ook herschreven en teruggeschreven, maar blijven met het dilemma van de gemengde afstamming zitten. Zoals Paula Gomes het formuleerde, ik heb zowel het bloed van de onderdrukker als van de onderdrukte in mij. Ondertussen is in Nederland de derde generatie Indo's en Molukkers volwassen geworden, maar tot op heden heeft zich onder hen slechts een enkele auteur gemanifesteerd: de veelbelovende prozaschrijfster Anjez Winkler en de dichteres Ramona Maramis.[19] De grote vraag is of er in hun oeuvre nog een substantiële band met het voormalige Nederlands-Indië van hun grootouders tot uitdrukking zal worden gebracht. Het is dan ook niet onwaarschijnlijk dat de Indisch-Nederlandse literatuur die in Indonesië al uitgestorven was, op termijn ook in Nederland zal uitsterven. De tweede generatie schrijvers is rond de vijftig, de eerste generatie is al boven de vijfenzestig, sommigen in de tachtig (zoals de prozaschrijfsters Hella Haase en Aya Zikken - wie zei ook alweer dat tropenjaren dubbel tellen?). Al met al lijken de grenzen van deze literatuur in zicht te komen. Maar zeker weten we dat niet. Rob Nieuwenhuys, auteur van het baanbrekende handboek de *Oost-Indische spiegel*, voorspelde de dood van de Indische letteren al in 1972, maar heeft, gelukkig, ongelijk gekregen.

18 Bij Tjalie Robinson leidt dat tot een bijzonder positieve, misschien destijds wel té positieve vergelijking: uit de cocon van eeuwen kolonialisme is de prachtige atlasvlinder Indonesië te voorschijn gekomen (zie Paasman 1998, 217, ontleend aan *Tong Tong* 9 (1965), nr. 23).

19 Zie de bijdrage van Esther Captain aan het tweede-generatienummer van *Indische letteren* 18 (2003).

Ik kan slechts kort ingaan op de Nederlandse literatuur van Zuid-Afrika, die bestond vanaf de Compagniestijd tot en met begin twintigste eeuw. Aanvankelijk was er slechts passantenliteratuur maar in het begin van de negentiende eeuw ontstond er in Kaapstad en omgeving een eigen literair circuit, met tijdscliriften, gedichten, verhalen, toneelstukken, preken; er kwam een schouwburg en zelfs een rederijkerskamer. Maar tegelijkertijd was het Afrikaans zich aan het ontwikkelen van thuistaal naar cultuurtaal. In 1925 nam het de plaats van het Nederlands als officiële taal over. Elisabeth Conradi schreef het standaardwerk *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika* (1934-1949) en Siegfried Huigen bracht deze buitendijkse literatuur opnieuw onder de aandacht in zijn dissertatie *De weg naar Monomotapa* (1996). Het Afrikaans is thans de derde taal in Zuid-Afrika en bezit een bloeiende literatuur, maar hoewel wij na 1994 (de afschaffing van de apartheid) weer voorzichtig over taalverwantschap durven praten, kunnen we deze taal geen variant van het hedendaags Nederlands meer noemen en de literatuur geen Nederlandse literatuur meer.

De Surinaams-Nederlandse en de Nederlandstalige-Surinaamse literatuur hebben toekomst. Het Nederlands is na de onafhankelijkheid van Suriname niet als schooltaal vervangen, het heeft een geheel andere geschiedenis als die van het Nederlands in Oost-Indië (zoals we in *Onderwijs als sleutel tot maatschappelijke vooruitgang*, 2001, de dissertatie van Lila Gobardhan kunnen lezen).[20] Het gemaakte onderscheid tussen die twee Surinaamse literaturen is overigens vooral theoretisch, in de praktijk is de scheiding moeilijk aan te brengen, omdat auteurs dikwijls in beide landen gewoond, gestudeerd en/of gewerkt hebben. En bovendien nogal eens pendelen: de in Nederland woonachtige Surinaamse schrijvers hebben de regelmatige inspiratie van hun warme geboorteland nodig om in het kille Nederland te kunnen overleven, en de in Suriname wonende auteurs zoeken na hun debuut in eigen beheer, of in een Surinaams tijdschrift of bij een kleine Surinaamse uitgever, al spoedig een Nederlandse uitgever (In de Knipscheer of Conserve) en komen in het Nederlandse literaire circuit terecht. Ze zijn vaak en graag geziene gasten op Poetry International (Rotterdam), de Nacht van de Poëzie (Utrecht), het Kwakoefestival (Amsterdam) en de Winter-nachten (Den Haag). Ze doen mee aan signeersessies voor, tijdens en na de Boekenweek.

20 Gobardhan 2001.

De laatste jaren publiceerden verscheidene in Nederland woonachtige Surinamers, ik bedoel Nederlanders van Surinaamse origine, romans, verhalenbundels en gedichten: Astrid Roemer, wijlen Hugo Pos, Ellen Ombre, Clark Accord, Chitra Gayadin, John Leefmans, Joanna Werners, Candani, Annel de Noré, Annette de Vries, Rita Rahman (geboren op Aruba, maar getogen in Suriname), Mala Kishoendajal, Chandra Doest en Antoine de Kom. Van hen zijn Chandra Doest en Antoine de Kom als enigen in Nederland geboren en hun literaire positie lijkt dus vergelijkbaar met die van de tweede generatie Indische auteurs: Suriname is niet meer hun land van herkomst, maar hun land van afkomst. Het verschil met de situatie van de Indisch-Nederlandse literatuur is uiteraard dat wanneer de Surinaams-Nederlandse literatuur zou opdrogen, er altijd nog de Nederlandstalige Surinaamse literatuur is. En deze literaturen bevruchten elkaar. Bekende Surinaamse, dat wil zeggen in Suriname woonachtige schrijvers die in deze tijd in Nederland publiceren zijn Cynthia McLeod, John H. de Bye (beide auteurs van historische romans) en Marilyn Simons (de bekroonde debutant van het Kwakoefestival uit 2002); verder blijven dichtbundels op de Nederlandse markt verkrijgbaar van de Surinaamse dichters Shrinivasi, Jid Narain, Bernardo Ashetu, Michael Slory en anderen.[21] Natuurlijk zijn er schrijvers en dichters die in de andere Surinaamse talen publiceren, met name in het Sranan, het Sarnami en het Surinaams-Javaans. Zij herschrijven in hun werk vooral de tijd van slavernij en contractarbeid.[22]

Uit het internationale postkoloniale debat komt naar voren dat de taal van de vroegere kolonisator niet per definitie ongeschikt is om te herschrijven of terug te schrijven, nadat men een tijd laug gemeend had dat een dekolonisatie niet kon plaatsvinden via de taal en andere culturele codes van de vroegere kolonisator. De ex-gekoloniseerde kan de culturele codes echter ook adopteren en adapteren voor zijn emancipatieproces, hetgeen in Engelstalige literatuur van bijvoorbeeld India en het Caraïbisch gebied is gebeurd, en ook in de Frans-, Spaans- en Portugeestalige literaturen. Het Surinaams-Nederlands lijkt me ook een prachtig voorbeeld: het is een

21 Er is bovendien een rijke bloemlezing van de Surinaamse dichtkunst voorhanden: de *Spiegel van de Surinaamse poëzie* (Van Kempen ed. 1995).

22 In het Sranan, de lingua franca van Suriname, evenals het Papiaments ontstaan in de slaventijd, wordt door jongeren poëzie en proza gepubliceerd, niet zelden nationalistisch en/of anti-kolonialistisch en anti-neokolonialistisch van aard. R. Dobru (pseudoniem van Robin E. Ravales) was hun voorganger.

volwaardige variant van het standaard-Nederlands en tegelijkertijd in zijn gebruik niet Nederlands, maar door en door Surinaams. Wijlen Edgar Cairo ging in het gebruik ervan het verst; hij adapteerde niet alleen, maar herschiep de taal.

De situatie van de literatuur van de Nederlandse Antillen en Aruba lijkt in eerste instantie sterk op die van Suriname: ook tussen de Antillen/Aiaxba en Nederland verhuisden auteurs voor studie en werk en bleef men pendelen tussen twee circuits.[23] Sommige Antillianen en Arubanen zijn even regelmatig als Surinamers te gast op Nederlandse literaire festivals. Evenals in Suriname is er een eigen literair leven, er zijn eigen instituties, bibliotheken, uitgevers, boekhandels, onderwijsinstellingen, literaire prijzen, literaire rubrieken in de media, recenserende kranten en tijdschriften - hoe bescheiden soms ook. Auteurs als Tip Marugg, Boeli van Leeuwen en Frank Martinus Arion behoren mijns inziens tot de besten die het Nederlandse taalgebied heeft voortgebracht. Het bekendste deel van hun oeuvre, voornamelijk romans en verhalen, werd en wordt nog steeds in het Nederlands geschreven. De brandende vraag is evenwel: hoe lang zal het Nederlands op Aruba, Bonaire en Curçao, nog de school- of gouvernementstaal en (voorzover het om proza gaat) een literaire taal blijven? Er is een jongere generatie schrijvers en dichters die in het Papiaments schrijft, dat wil zeggen Papiamen*tu* op Curaçao en Bonaire en Papiamen*to* op Aruba (men heeft er niet voor niets een status aparte), zoals uit de rijke, driedelige bloemlezing *Pa Saka Kara* (Om het gezicht te tonen) onder redactie van Aart Broek et al. (Willemstad, 1998) blijkt. Van hen is de Curaçaoënaar Gibi Bacilio ook in Nederland geen onbekende meer. Er zijn dichters die in het Engels publiceren zoals Lasana Sekou en Changa Hickinson van Sint Maarten. Maar dient zich ook nog een jonge en levensvatbare generatie Nederlandstalige auteurs aan, of zal deze buitendijkse literatuur uitsterven en zal het Papiamentu of -to, het Spaans of het Engels de literaire communicatietaal worden?

Het voortbestaan van de Nederlandstalige literatuur in Suriname en de Antillen/Aruba lijkt aldus af te hangen van het voortbestaan van het Nederlands. En het hangt natuurlijk af van de ontwikkeling en emancipatie

23 Tenzij men notoire vliegangst heeft als Boeli van Leeuwen, of het isolement zoekt als Tip Marugg: dan blijft de schrijver op het eiland, maar zijn op het eiland geconcipieerde geesteskinderen worden in Nederland ter wereld gebracht.

van het Papiaments en het Sranan en Sarnami. En met de taalontwikkelingen in de regio: komt er een bovennationale Caraïbische taal, bijvoorbeeld Engels of Spaans? Maar in de eerste plaats, verwacht ik, zal de relatie tot het voormalige moederland de doorslag geven. In Suriname zal de gulden door de dollar worden vervangen. Zal er een domino-effect volgen, zal ook de steen van het Surinaams-Nederlands omvallen? Mijn (ongetwijfeld politiek geheel incorrecte) mening is dat ik dat niet verwacht en niet hoop: ik zou die prachtige Surinaamse verhalen en gedichten in het Nederlands niet willen missen.

De nieuwe Antilliaanse tweehoofdige premier Mirna/Anthony Godett zegt het Nederlands door Papiaments en Engels te zullen vervangen en ik vrees dat ik 'haar&hem' niet eens ongelijk zal kunnen geven, omdat het Papiaments en niet het Antilliaans-Nederlands voor het overgrote deel van de bevolking de thuistaal is. Op Aruba liggen de draaiboeken ook al klaar om het Nederlands op de scholen door Papiamento te vervangen. Ik vrees daarom dat de Nederlandse literatuur op de Antillen/Aruba een onzekere toekomst tegemoet gaat en dat de Antilliaans/Arubaanse literatuur in Nederland in het Nederlands (zoals de poëzie van de Arubaan Quito Nicolaas of die van de Antillianen Carel de Haseth en Walter Palm) als gevolg daarvan over een of twee generaties een gewone binnendijkse literatuur zal zijn geworden; de tweetalige dichters De Haseth en Palm zijn ook al van middelbare leeftijd, en de veelbelovende Limburgse Arubaan Dax Hassel dicht voornamelijk in het Engels.

Wij zouden ons, tot slot, als wereldwijde liefliebbers, onderzoekers en docenten van de Nederlandse taal en literatuur, als lid van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek, iets meer moeten realiseren dat wij behalve onze geliefde twee-eenheid, de binnendijkse Noord- en Zuid-Nederlandse literatuur, een indrukwekkende traditie hebben van buitendijkse literaturen in Zuidoost-Azië, Zuid-Afrika, Noord-, Midden- en Zuid-Amerika, in boeiende, eigen varianten van het binnendijkse Nederlands, die het waard zijn in hun buitendijkse context gelezen, bestudeerd en beschreven te worden. Ontstaan als koloniale en voortlevend als postkoloniale literatuur, sommige afgesloten, sommige mogelijk met de grenzen in zicht, maar andere vooralsnog onbegrensd. Een deel van die literatuur is door migratie of remigratie van buitendijks zelfs binnendijks geworden. Zouden deze literaturen ook voor studenten Nederlands buiten Nederland en België niet een grote aantrekkingskracht kunnen hebben, al naar gelang de regio

waar men studeert, minstens even groot als die van de autochtone binnendijkse letteren?

Ik ben het bestuur van de IVN erkentelijk dat Jerzy Koch, Henriëtte Louwerse, Ena Jansen en ik deze 'boodschap' in uw midden hebben mogen brengen en ik zou vurig wensen dat op een volgend IVN-congres eens een groot aantal van de genoemde Indische, Surinaamse, Antilliaanse, Arubaanse, Afrikaanse en migrantschrijvers, postkoloniale auteurs van binnen en buiten de dijken, met hun werk persoonlijk aanwezig is voor een nadere kennismaking.

Bibliografie

Anbeek, Ton: 'Doodknuffelen. Over Marokkaans-Nederlandse auteurs en hun critici'. Theo D'haen, (red.), *Europa buitengaais. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. 2 delen. Amsterdam, 2002, deel 1, 289-301.

Ashcroft, Bill et al.: *The empire writes back: theory and practice in post-colonial literatures*. Londen, 1989.

Ashcroft, Bill et al. (eds.): *The post-colonial studies*. Londen, 1995.

Ashcroft, Bill et al.: *Key concepts in post-colonial studies*. Londen, 1998.

Barend-Van Haeften, Marijke en Paasman, Bert (eds.): *De Kaap: Goede Hoop halverwege Indië. Bloemlezing van Kaapteksten uit de Compagniestijd*. Hilversum, 2003.

Broek, Aart Gideon et al. (eds.): *Pa saka kara*. 3 delen. Willemstad, 1998.

Conradie, Elisabeth: *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika; 'n kultuurhistoriese studie*. 2 delen. Pretoria en Kaapstad, 1934-1949.

D'haen, Theo (red.): *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. 2 delen. Amsterdam, 2002.

Franken, Eep: ‘De verre zuster. Zuid-Afrikaanse literatuur in het Afrikaans’. Theo D'haen (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. 2 delen. Amsterdam, 2002, deel 1, 329-374.
Gobardhan-Rambocus, Sabitrie Lilawatie: *Onderwijs als sleutel tot maatschappelijke vooruitgang: een taal- en onderwijsgeschiedenis van Suriname, 1651-1975.* Zutphen, 2001.
Groeneboer, Kees: *Weg tot het Westen. Het Nederlands voor Indië, 1600-1950. Een taalpolitieke geschiedenis*. Leiden, 1993.
Huigen, Siegfried: *De weg naar Monomotapa. Nederlandstalige representanten van geografische, historische en sociale werkelijkheden in Zuid-Afrika*. Amsterdam, 1996.
Kempen, Michiel van (ed.): *Spiegel van de Surinaamse poëzie, van de oude liedkunst tot de jongste dichters*. Amsterdam, 1995.
Kempen, Michiel van: ‘“Van grouwelijcke monsters en kinderen gods”. De Nederlandse koloniale literatuur over Suriname’. Theo D'haen (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. 2 delen. Amsterdam, 2002, deel 1, 160-198.
Kempen, Michiel van: *Een geschiedenis van de Surinaamse literatuur*. 2 delen. Breda, 2003.
Nieuwenhuys, Rob: *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven, vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. 3e bijgewerkte en herziene druk. Amsterdam, 1978.
Paasman, Bert: ‘Tjalie Robinson als tussenfiguur.’ Elisabeth Leijnse en Michiel van Kempen (red.), *Tussenfiguren, schrijvers tussen de culturen*. Amsterdam, 1998, 211-223.

Paasman, Bert: ‘De Indisch-Nederlandse literatuur uit de VOC-tijd’. Theo D'haen (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. 2 delen. Amsterdam, 2002, deel 1, 33-97.
Paasman, Bert: *Wandelen onder de palmen. De morele actualiteit van het koloniale verleden*. Amsterdam, 2002.
Renders, Luc: ‘Nikkerke en ikkerke. Nederlandstalig proza over Kongo’. Theo D'haen (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. 2 delen. Amsterdam, 2002, deel 1, 302-328.
Roo, Jos de: ‘Hollandse hovaardij. Moderne Surinaamse schrijvers over Nederland.’ Theo D'haen (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. 2 delen. Amsterdam, 2002, deel 1, 199-246.
Rutgers, Wim: Beneden en boven de wind. Literatuur van de Nederlandse Antillen en Aruba. Amsterdam, 1996.
Rutgers, Wim: ‘De Nederlandse Antillen en Aruba.’ Theo D'haen (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. 2 delen. Amsterdam, 2002, deel 1, 247-288.
Termorshuizen, Gerard: ‘“Indië is ook in het litterarische eene melkkoe”. Indisch-Nederlandse letterkunde van de negentiende eeuw’. Theo D'haen (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Europese talen*. 2 delen. Amsterdam, 2002, deel 1, 98-132.
‘Tweede generatie’. *Indische letteren* 18(2003), nummer 4 (december).
Vermeulen, Julien (ed.). ‘De Afrika-roman in Vlaanderen.’ *Vlaanderen. Tweemaandelijks tijdschrift* 38, nr. 225 (1989).
Vermeulen, Julien: *De Centraalafrikaanse woordkunst en de Nederlandse Afrika-literatuur*. Gent, 1989.
Verthé, Arthur en Bernard, Henry: *Geschiedenis van de Vlaams-Afrikaanse letterkunde*. Leuven, 1961 [1962/63].

Zonneveld, Peter van: *Album van Insulinde. Beknopte geschiedenis van de Indisch-Nederlandse literatuur*. Amsterdam, 1995.
Zonneveld, Peter van: 'Indische literatuur van de twintigste eeuw'. Theo D'haen (red.), *Europa buitengaats. Koloniale en postkoloniale literaturen in Enropese talen*. 2 delen. Amsterdam, 2002, deel 1, 133-159.

Contrastieve taalkunde, tussentaal en pedagogische grammatica

Jan Pekelder

1. Inleiding

De vraag die in deze bijdrage centraal staat, luidt: binnen welke grenslijnen zou het coutrastief onderzoek zich, naar onze menings moeten ontwikkelen teneinde op de lange duur een voedende relatie te kunnen aangaan met het onderwijs?[1]

We onderscheiden drie delen. In het eerste deel werpen we een blik op de contrastieve aanpak in het onderwijs en het zuiver onderzoek (§ 2 en § 3). Het tweede deel is gewijd aan twee aspecten die betrekking hebben op de theoretische inkadering van de contrastieve aanpak (§ 4, § 5 en § 6). We gaan in op de aard van de data voor de contrastieve grammatica en we behandelen de descriptieve invalshoek van waaruit de contrastieve grammatica ons inziens het best geconcipieerd kan worden. In het derde deel ten slotte, concentreren we ons op het toegepast onderzoek. We proberen een weg uit te stippelen die loopt van de contrastieve grammatica via de studie van de tussentaal naar de pedagogische grammatica op contrastieve grondslag (§ 7, § 8 en § 9).

2. De contrastieve aanpak in het onderwijs

Als we Kuiken (2001) en Appel en Van Kalsbeek (2001) mogen geloven is het slecht gesteld met de validering van de contrastieve aanpak in het vreemdetalenonderwijs. De eerste schrijft dat de kennis omtrent het effect van contrastief taalonderwijs op de verwerving grotendeels gebaseerd is op de intuïtie dat het wel nuttig zal zijn. Appel en Van Kalsbeek stellen, geheel in dezelfde lijn, dat contrastief taalonderwijs slechts gebaseerd is op de gedachte of ervaring dat het inzetten in het onderwijs van contrasten tussen

1 We gaan niet in op de historische inkadering van de contrastieve aanpak, want dat is elders reeds gebeurd (vergelijk Van Els et al. 1977, Hiligsmann 1997, Soffriti 2001).

talen en culturen een gunstig effect heeft op het leerproces. Hoewel we deze observaties delen, mogen ze niet verhullen dat er in de jaren vijftig tot zeventig, tijdens de eerste contrastieve golf, veel onderzoek is verricht naar dergelijke effecten (Van Els et al. 1977). Dit onderzoek heeft echter geen eenduidige resultaten opgeleverd. Bovendien kwam het in de loop van de jaren zeventig vrijwel tot stilstand. Dit was voornamelijk te wijten aan de discrepantie die er ontstond tussen de linguïstische theorie en de toepassing daarvan in de onderwijspraktijk, onder invloed van het in de jaren zestig opgekomen generativisme.

Hoe dan ook, heden ten dage blijkt er opnieuw behoefte te bestaan aan experimenteel onderzoek naar de effecten van contrastief taalonderwijs. Naar onze mening betekent dit echter niet dat we nu spoorslags moeten overgaan tot dergelijk onderzoek. Het heeft immers weinig zin effecten te meten van een bepaalde aanpak als deze niet of nauwelijks theoretisch is gefundeerd.[2] Met andere woorden: de vraag naar wat de contrastieve aanpak eigenlijk inhoudt of zou moeten inhouden is vooralsnog niet op afdoende wijze beantwoord. Alvorens op deze problematiek in te gaan, werpen we nu eerst een blik op de coutrastieve aanpak in het zuiver onderzoek.

3. De contrastieve aanpak in het zuiver onderzoek

Als onderdeel van de vergelijkende taalwetenschap is de zuivere contrastieve taalkunde nauw verwant met de typologische aanpak (Robins 1969). De typologische aanpak probeert relevante structuurkenmerken, zoals bijvoorbeeld woordvolgorde, als criteria te hanteren om talen typologisch te groeperen. Talen worden dan (1) op basis van verwantschap in een aantal families ondergebracht en (2) op grond van een aantal universeel geachte structuurkenmerken onderling vergeleken. Er wordt op gelijkenissen gefocust waarbij tientallen of honderden talen zijn gemoeid (Dik 1977, Greenberg 1978). De contrastieve aanpak concentreert zich daarentegen op twee of enkele talen met als doel tot in de details na te gaan of een specifiek element al dan niet in de betreffende talen aanwezig is. Wat dit laatste

2 Het feit dat er wel experimenten zijn uitgevoerd die laten zien dat niet-contrastieve, expliciete grammaticale instructie een positieve invloed heeft op de taalvaardigheid doet daar niets aan af (De Graaff l997).

betreft, is het opvallend dat er - mogelijk mede onder invloed van het universalistische Chomskyaanse model - sprake is van een zekere fixatie op overeenkomsten. Zo stelt Soffritti (2001) dat de vergelijking van twee talen dikwijis (*sic*) een veelheid aan overeenkomsten oplevert en - *nota bene* - dat zij vooral relevant is voor de ondersteuning van het vreemdetalenonderwijs.[3] In dezelfde trant wijst Van der Heijden (2000) er naar aanleiding van het Nederlands en het Duits op dat het potentieel aan mogelijke volgordes in deze talen gelijk is en dat er slechts verschillen vallen te bespeuren in het gebruik.[4] Hiligsmann en Wenzel (2001) drukken zich weliswaar voorzichtiger uit, maar ook zij geloven in het bestaan van zogenaamde 'echte tegenhangers' bij hun vergelijking tussen het Nederlands en het Duits. Een echte tegenhanger is dan een Duits woord dat op een Nederlands woord lijkt en hetzelfde communicatieve effect teweegbrengt. Ze spreken van formeel en functioneel-pragniatische equivalenten. Zelfs als we bij wijze van werkhypothese zouden aannemen dat er tussen talen echte tegenhangers bestaan, dan nog staan we voor een lastig methodologisch probleem. Want hoe meet je een communicatief effect en op grond van welke criteria beslis je dat twee lexicale elementen op elkaar lijken? Is het al moeilijk een beslissing te nemen over formele gelijkenissen, het is nog veel lastiger functioneel-pragmatische overeenkomsten vast te leggen om de eenvoudige reden dat situaties per definitie cultureel geconnoteerd zijn en daardoor - zeker voor linguïsten - moeilijk te beschrijven.

4. Taaluitingen versus taalkundige gegevens

De zojuist geschetste kijk op het contrastieve bedrijf hangt naar onze mening voor een belangrijk deel samen met de reeds geconstateerde ont-brekende theoretische inkadering. Zonder deze inkadering bestaat er geen duidelijk idee van de relevantie van vergelijkingen in het algemeen en van de relevantie van de daaruit resulterende contrasten en/of overeenkomsten

3 Dit is trouwens in tegenspraak met wat hij verderop beweert naar aanleiding van een contrastieve analyse van de progressieve vorm in het Engels, het Italiaans en het Duits. Hij stelt namelijk dat overeenkomsten tussen talen partieel en misleidend kunnen zijn (2001).

4 Elders nuanceert ze dit en stelt dat het in grote lijnen juist is dat er weinig formele woordvolgordeverschillen bestaan tussen het Nederlands en het Duits (2000).

in het bijzonder. Appel en Van Kalsbeek (2001) herinneren ons eraan dat talen, zelfs verwante talen als bijvoorbeeld het Nederlands en het Frans, over het algemeen zoveel van elkaar verschillen dat het in de praktijk onmogelijk is aan alle contrasten aandacht te schenken. Deze opmerking wordt trouwens ondersteund door de observatie dat er heden ten dage niet meer dan een zestigtal semantische primitieven zijn ontdekt (Goddart en Wierzbicka 2001). Dat wil zeggen concepten die in alle tot nu toe bestudeerde natuurlijke talen worden uitgedrukt. De conceptuele verschillen tussen talen moeten dus wel erg groot zijn. Gezien het feit dat het merendeel van de lexicale elementen van een taal de historische en culturele ervaringen van de betreffende taalgemeenschap weerspiegelen en belichamen, hoeft dit geen verbazing te wekken. Volledige identificatie van elementen van twee talen is in het beste geval dus alleen bij hoge uitzondering mogelijk (vergelijk Van Els et al. 1977). De onvermijdelijke consequentie die we hieraan moeten verbinden, is dat we onze contrastieve uitspraken niet kunnen baseren op de observatie van ‘naakte’ taaldata, dat wil zeggen onbeschreven taaluitingen. We moeten er met andere woorden voor oppassen om zonder enig richtsnoer uitingen met elkaar te vergelijken, omdat dit, gemakkelijk kan ontaarden in het vastleggen van pseudo-convergenties of -divergenties (vergelijk Kühlwein 1975). De vraag rijst bijgevolg op grond van welke criteria we - vanuit een zuiver taalkundig oogpunt - uitsluitsel kunnen verkrijgen met betrekking tot de relevantie van vergelijkingen. De aangewezen weg is ons inziens de uit te voeren vergelijkingen op te tillen naar een hoger niveau van abstractie. Anders gesteld: we zullen moeten overgaan tot het creëren van een vergelijkingsbasis.

Een dergelijke vergelijkingsbasis neemt in onze visie de vorm aan van zogenaamde taalkundige gegegevens. Onder taalkundige gegevens verstaan we: binnen een en dezelfde taallkundige theorie beschreven en dus geproblematiseerde data uit de twee te vergelijken talen. Alleen deze gegevens stellen ons in staat valideerbare uitspraken te doen over de relevantie van taalverschijnselen in de twee talen. Deze gegevens vormen de data - op een hoger niveau van abstractie - voor de op te stellen zuivere contrastieve grammatica. We illustreren dit idee nu aan de hand van het verschijnsel ‘subjectsmarkering’ in het Nederlands en het Frans.

5. Subjectsmarkering

Zowel het Nederlands als het Frans worden beschouwd als SO-talen, dat wil zeggen als talen waarin de constituent die de functie van nominaal subject vervult, voorafgaat aan de constituent die de functie van nominaal direct-object bekleedt (Dik 1977, Greenberg 1978).[5] Het is niet moeilijk om data in beide talen te vinden die deze overeenkomst illustreren. Zie (1) en (2).

(1) l'étudiante a embrassé l'étudiant
(2) de studente heeft de student gekust

Nadere beschouwing van deze SO-volgordes laat echter al snel zien dat ze in het Nederlands en het Frans niet dezelfde waarde hebben. De uitingen in (1) en (2) krijgen namelijk een verschillende beschrijving en corresponderen dus met verschillende taalkundige gegevens. Zie (3) en (4).

(3)	l'étudiante	a embrassé	l'étudiant	
SYN	sub		dob	
PRA	top^{i}/foc^{ii}		top^{ii}/foc^{i}	
(4)	de studente	heeft	de student	gekust
SYN	sub^{i} / dob^{ii}		sub^{ii} / dob^{i}	
PRA	top^{i}/foc^{ii} foc		top top^{ii}/foc^{i}	

Deze beschrijvingen laten zich als volgt verwoorden. We kunnen er in het Frans niet om heen of de syntactische functie van *l'étudiante* is hier subject en die van *l'étudiant* direct object. Beide NP's kunnen tevens de pragmatische functies topic en focus vervullen, met dien verstande dat als *l'étudiante* topic is, *l'étudiant* focus is en vice versa.

In het Nederlands ziet het er enigszins anders uit. Zowel *de studente* als *de student* kunnen hier subject of direct object zijn. Als *de studente* subject is en *de student* direct object, kunnen beide de pragmatische functies topic en focus vervullen, zodanig dat als *de studente* topic is, *de*

5 Preciezer: het NL is SOV en het FR SVO. Het is trouwens opmerkelijk dat er, bij ons weten, tot nu toe niet op is gewezen dat we hier met onvergelijkbare grootheden te maken hebben: S en O zijn grammaticale **functies**, terwijl V voor een grammaticale **klasse** (woordsoort) staat. De invulling van de termen ‘subject’ en ‘direct object’ is hier traditioneel grammaticaal.

student focus is en omgekeerd. Als *de studente* daarentegen direct object is en *de student* subject, vervult *de studente* verplicht de pragmatische functie focus, terwijl *de student* verplicht de pragmatische functie topic bekleedt.

Alleen al op grond van deze gegevens dienen we te besluiten dat de Franse subjectsfunctie niet op exact dezelfde wijze gemarkeerd wordt als de Nederlandse. Als we nu de markering van een functie, zoals voorgesteld door Martinet (1985) en verder uitgewerkt door Pekelder (2002b), als de betekenaar van die functie beschouwen, luidt de implicatie dat we hier in feite met twee verschillende functies te maken hebben. Het Franse nominale subject is - naar alle waarschijnlijkheid - systematisch interpreteerbaar aan de hand van zijn positie voor het direct object, terwijl het Nederlandse nominale subject in een aantal gevallen slechts interpreteerbaar is op grond van de context en/of de situatie. Dit neemt uiteraard niet weg dat het Nederlandse subject in het middenstuk, zoals bekend, doorgaans positioneel gemarkeerd wordt. Het neemt dan een plaats in voor het indirect en direct object. Zie (5).

(5) [...]	omdat	ouders	leraren	leerlingen	leveren
SYN		sub	iob	dob	

De ongelijksoortigheid van het Franse en Nederlandse nominale subject is echter zodanig dat zelfs de positionele markering binnen het Nederlandse middenstuk in uitzonderlijke gevallen doorbroken kan worden. Zie (6) waar het subject achter het direct object staat.[6] Zonder nu dieper op deze gegevens te kunnen ingaan, is het wel duidelijk dat hier lexicale factoren een rol spelen, onder andere het type werkwoord.

(6) toen	overviel	de soldaten	een hevig heimwee	-----
SYN		dob		sub

We concluderen dat de markering van de Nederlandse subjectsfunctie in tegenstelling tot de markering van de Franse subjectsfunctie veelkantig is. Naast contextueel-situationele markering, kent het Nederlands positionele en lexicale markering (respectievelijk (4), (5) en (6)). De contrastieve

6 In het Frans correspondeert (6) bij voorkeur met een passieve constructie. Er verschijnt bijgevolg geen direct object; *à ce moment les soldats furent envahis d'un mal de pays intense*. We danken Philippe Hiligsmann voor deze precisering.

uitspraak - gebaseerd op de observatie van ‘naakte’ taaluitingen - volgens dewelke het Nederlands en het Frans SO-talen zijn - kan bijgevolg niet in al haar rigiditeit gehandhaafd worden.

Deze korte analyse toont ons inziens voldoende aan dat vergelijkingen tussen talen pas vruchten afwerpen als we taalkundige gegevens als (3) en (4) tegenover elkaar zetten en dus uitstijgen boven het concrete niveau van de vergelijking van ‘naakte’ taaluitingen als (1) en (2). Bovendien stelt deze analyse ons in staat voomoemde vergelijkingsbasis wat scherper te formuleren. Als vergelijkingsbasis stellen we voor: de diverse betekenaars van de functies die in de beschrijving zijn opgenomen, met andere woorden de markeringen. Daarbij kan in eerste instantie - bij wijze van werk-hypothese - de terminologie van de traditionele grammatica gebruikt worden. Al snel zal echter blijken dat deze door haar uniformiserende effect belangrijke verschillen tussen talen verhult. De observatie van zojuist, dat het subject in het Frans niet correspondeert met dat in het Nederlands, is daar een duidelijk voorbeeld van. Terzijde zij hier opgemerkt dat het geconstateerde verschil in betekenaar samengaat met een verschil in de betekenis van de subjectsfunctie. Hoe belangrijk deze problematiek ook is, we laten haar hier verder rusten (cf. Pekelder 2002b).

6. Taalsysteem versus taalgedragssysteem

We wijzen erop dat de optie om niet van ‘naakte’ taaluitingen maar van taalkundige gegevens uit te gaan een praktisch nadeel met zich meebrengt. Het betekent immers dat we niet zo maar kunnen overgaan tot het opstellen van een zuivere contrastieve grammatica. Er zal eerst een preliminaire stap gezet moeten worden, namelijk de opstelling van zuiver taalkundige beschrijvingen van de twee te vergelijken talen. Deze beschrijvingen dienen uitgevoerd te worden binnen een en hetzelfde theoretische kader. Dit laatste is onontbeerlijk voor de vergelijkbaarheid van de gegevens. Als deze beschrijvingen eenmaal voorhanden zijn, kan overgegaan worden tot het opstellen van een zuivere contrastieve grammatica. Daarvoor is echter specifiek gereedschap nodig. Het gaat nu immers niet meer om het beschrijven van taaluitingen, maar om de beschrijving van overeenkomsten en verschillen in bestaande beschrijvingen, de zogenaamde markeringen. Dit is echter niet de enige eis. We moeten in dit stadium ook reeds rekening

houden met de etappes die volgen op de opstelling van de zuivere contrastieve grammatica, met name de opstelling van de pedagogische grammatica op contrastieve grondslag. In feite stuiten we hier op het bekende probleem van de kloof die er gaapt tussen de zuivere en de toegepaste taalkunde. Elders hebben we trachten aan te tonen dat deze kloof gemakkelijker te overbruggen is als we voor de opstelling van een zuivere contrastieve grammatica het taalgedragssysteem als invalshoek nemen en niet in eerste instantie het taalsysteem (Pekelder 2002a).

De keuze van het taalgedragssysteem als uitgangspunt voor de vergelijking van taalkundige gegevens van twee talen laat zich verdedigen op grond van de overweging dat we in het onderwijs met leerders hebben te maken die opgeleid worden tot zo volwaardig mogelijke zenders (de productieve vaardigheden) en ontvangers (de receptieve vaardigheden). De centrale vraag is bijgevolg: hoe produceren en interpreteren zenders en ontvangers taaluitingen in context en situatie? Deze vraag veronderstelt een theoretisch kader waarbinnen zender- en/of ontvangerstrategieën onderzocht worden. Vanuit de zender geredeneerd, betekent dat: de bestudering van de processen die ten grondslag liggen aan het encoderen van multidimensionele ervaringsgegevens tot lineaire boodschappen. Vanuit de ontvanger gezien houdt het de bestudering in van de processen die ten grondslag liggen aan het decoderen van lineaire boodschappen en daarmee het reconstrueren van deze multidimensionele ervaringsgegevens.

Het theoretisch kader waarvan wij ons bedienen, vindt zijn oorsprong bij de Franse functionalist Martinet (1985). De in deze bijdrage ontwikkelde visie is echter volledig gebaseerd op de uitwerking die wij van Martinets theorie hebben gepresenteerd in Pekelder (1993, 2002b). Het gaat om een model waarin de ontvanger centraal staat en vooralsnog niet de zender. Het uitgangspunt is dat ontvangers een beroep doen op verschillende strategieën teneinde taaluitingen op syntactisch, semantisch en pragmatisch niveau te kunnen interpreteren (Pekelder 2002a). Om deze strategieën goed te kunnen uitvoeren, dient de ontvanger te beschikken over specifieke strategiekennis. We onderscheiden vier typen: positionele, functionele, lexicale en contextueel-situationele kennis. De positionele kennis betreft de interpretatie van volgorde, de functionele kennis betreft de interpretatie van functiewoorden, zoals voorzetsel en voegwoord, de lexicale kennis betreft de interpretatie van de andere lexicale eenheden, de contextueel-situationele kennis ten slotte betreft de interpretatie van taaluitingen voorzover deze

niet volledig interpreteerbaar zijn op grond van positionele, functionele of lexicale kennis.[7]

Het is zeer aanniemelijk dat voor alle talen dergelijke strategieën ingezet worden teneinde taaluitingen op de genoemde drie uiveaus te kunnen interpreteren (Pekelder 2002b). Verder is het aantoonbaar dat talen met name verschillen in de keuze van de strategie per niveau. Zo zal de ene taal in bepaalde gevallen volgorde inzetten ter markering van bijvoorbeeld een syntactische verbinding, een semantische relatie, enzovoorts, daar waar de andere taal een functiewoord gebruikt. Ter verdere illustratie geven we nu per niveau van interpretatie een voorbeeld. De uitgangstalen zijn opnieuw het Nederlands en het Frans.

6.1 Syntactische interpretatie

Op het syntactische niveau vragen we ons af op welk type kennis de ontvanger een beroep doet en dus welke strategieën hij of zij hanteert teneinde de hiërarchische verbindingen tussen constituenten te kunnen reconstrueren. Vergelijk (7) en (8) met (9) en (10).

(7)	niet	helemaal
SYN	bepaling	kern
positionele strategie	voor	achter
(8)	helemaal	niet
SYN	bepaling	kern
positionele strategie	voor	achter
(9)	pas	tout à fait
SYN	bepaling	kern
lexicale strategie		betekenis
(10)	pas	du tout
SYN	kern	bepaling
lexicale strategie		betekenis

7 Onder deze strategic laten we vooralsnog tevens de prosodische focalisatie vallen.

We constateren ten eerste dat de voorste constituent in (7) en (8), respectievelijk *niet* en *helemaal*, afhankelijk is van de laatste constituent, respectievelijk *helemaal* en *niet*. Ten tweede merken we op dat de constituent met de betekenis ‘tout à fait’ in (9) onafhankelijk is van *pas*, terwijl de constituent met de betekenis ‘du tout’ in (10) afhankelijk is van *pas*[8] Op grond van deze gegevens luidt de beschrijving van dit contrast: voor de reconstructie van de hiërarchische verbinding tussen *niet* en *helemaal* in (7) en (8), hanteert de NL-ontvanger een positionele strategie. Voor de interpretatie van de hiërarchische verbinding tussen *pas* en *tout à fait* in (9) en tussen *pas* en *du tout* in (10) hanteert de FR-ontvanger echter een lexicale strategie. De termen ‘kern’ en ‘bepaling’ geven de geconstateerde hiërarchische verbindingen weer. We kijken vervolgens naar een voorbeeld op het gebied van de semantische interpretatie.

6.2 Semantische interpretatie

Onder ‘semantische interpretatie’ verstaan we de reconstructie door de ontvanger van de betekenisrelaties die door hiërarchishe verbindingen worden gedragen. Vergelijk (11) en (12) met (13) en (14).

(11)	omdat	[de buurvrouw]NP	een boek leent	**van** de buurman
SEM		leenster		
functionele strategie				functiewoord
(12)	omdat	[de buurvrouw]NP	een boek leent	**aan** de buurman
SEM		uitleenster		
functionele strategie				functiewoord
(13)	parce que	[la voisine]NP	**emprunte**	un livre au voisin
SEM		leenster		
lexicale strategie			betekenis	
(14)	parce que	[la voisine]NP	**prête**	un livre au voisin
SEM		uitleenster		
lexicale strategie			betekenis	

8 Voor de experimenten waarop deze observaties zijn gebaseerd, verwijzen we naar Pekelder (2002b).

We stellen vast dat de functionele elementen *van* en *aan* in (11) en (12) in laatste instantie de semantische functie van de NP *de buurvrouw* bepalen, respectievelijk ‘leenster’ en ‘uitleenster’. De semantische functie van de NP *la voisine* in (13) en (14) wordt echter bepaald door de betekenis van de werkwoorden *emprunter* en *prêter*.[9] Het contrast moet nu als volgt beschreven worden. Teneinde de betekenisrelatie te reconstueren tussen het werkwoord en de NP *de buurvouw* in (11) en (12), hanteert de NL-ontvanger een functionele strategie. Voor de reconstructie van de betekenisrelatie tussen het werkwoord en de NP *la voisine* in (13) en (14), hanteert de FR-ontvanger echter een lexicale strategie. We kijken ten slotte naar een contrast op pragmatisch niveau.

6.3 Pragmatische interpretatie

Onder ‘pragmatische interpretatie’ verstaanwe de reconstructie door de ontvanger van het informationele belang dat de zender hecht aan betekenisdragende, hiërarchische verbindingen. Vergelijk (15) met (16).

(15)	[de	[rode]AP	drie tulpen]NP
		-voorkeursvolgorde	
PRA		+foc	
positionele strategie		voor	
(16)		[les trois tulipes	[rouges]AP]NP
		verplichte volgorde	
PRA		+foc	/-foc
C/S-strategie		C/S1	C/S2

We constateren ten eerste dat de vooropgeplaatste AP *rode* in (15) verplicht de pragmatische functie ‘focus’ vervult. Dit effect wordt bereikt door door-breking van een betrekkelijk sterke voorkeursvolgorde., namelijk *drie rode*, met de AP achteraan (cf. Pekelder 2002b). Uiting (15) kan geïnterpreteerd worden als een antwoord op de vraag: *welke drie tulpen wil je nu eigenlijk?* Ten tweede merken we op dat de onvooropplaatsbare AP *rouge* in (16) facultatief de functie ‘focus’ vervult, dat wil zeggen: afhankelijk van

9 Hanse (1987, 373) wijst erop dat *emprunter de quelqu 'un* archaïsch is.

context en/of situatie. In context en/of situatie 1 is de AP focus, in context en/of situatie 2 niet. Het contrast luidt nu als volgt: de NL-ontvanger hanteert een positionele strategie om het informationele belang te reconstrueren dat de NL-zender hecht aan de betekenisdragende verbinding tussen de AP *rode* en de NP *de tulpen*.[10] De FR-ontvanger daarentegen hanteert een contextueel-situationele strategie voor de reconstructie van het informationele belang dat de FR-zender hecht aan de betekenisdragende verbinding tussen de AP *rouge* en de NP *les tulipes*.

6.4 Balans

De hierboven geschetste aanpak mondt uit in een overzicht van de typen specifieke strategiekennis waarop moedertaalsprekers een beroep doen op syntactisch, semantisch en pragmatisch niveau. Het resultaat is een typologie van relevante contrasten, ofwel een zuiver taalkundige contrastieve grammatica. Een van de grote voordelen van een dergelijke grammatica is dat ze - uitgaande van een vergelijkingsbasis - soorten contrasten onderscheidt, namelijk de positionele, fanctionele, lexicale en contextueel-situationele markeringen. Een ander belangrijk voordeel is dat zowel het syntactische als het semantische en het pragmatische niveau afgetast worden op de eventuele aanwezigheid van de vier typen markeringen.

7. Van de zuivere contrastieve grammatica naar de tussentaal

Ervan uitgaande dat we beschikken over een typologie van relevante contrasten op zuiver taalkundige basis, rijst de vraag naar de relevantie van deze contrasten voor het vreemdetalenonderwijs. Gezien de bezwaren die er zijn geuit tegen de predicatieve waarde van de transfertheorie - de zogenaamde sterke claim - is het duidelijk dat we niet zonder meer mogen aannemen dat de relevante contrasten van zuiver taalkundige aard tevens relevant zouden zijn met betrekking tot het proces van vreemdetaalverwerving (Van Els et al. 1977).

10 Dit neemt uiteraard niet weg dat de syntagmatische focalisatie van *rode* in (15) gepaard kan gaan met een secundaire, prosodische focalisatie.

Zoals Hiligsmann (2000) er voor het Nederlands bij ons weten als een van de eersten op gewezen heeft, is het van het grootste belang een gecombineerde onderzoeksstrategie uit te zetten. Los van het zuivere contrastieve onderzoek moet er onderzoek gedaan worden naar de leerderstaal. Het inmiddels alom bekende idee dat daaraan ten grondslag ligt, is dat de tussentaal ten dele een geheel eigen regelgebaseerde dynamiek heeft die noch zonder meer is terug te voeren tot de moedertaal, noch tot de doeltaal. In concreto betreft tussentaalstudie het in kaart brengen van talige verschijnselen op verschillende niveaus van beheersing.[11] Het resultaat is een serie modellen van de door de vreemdetaalleerders geïternaliseerde regelsystemen, de zogenaamde tussentaalgrammatica's.

8. Een formeel en functioneel-pragmatisch uitgangspunt

We zijn er ons terdege van bewust dat de in deze bijdrage geschetste aanpak niet geheel in overeenstemming is met het zogenaamde functioneel-pragmatische uitgangspunt dat door sommige onderzoekers tegenwoordig wordt gehuldigd voor de opstelling van een pedagogische grammatica op contrastieve grondslag (Van der Heijden 2000, Beheydt 2001). We mogen echter niet vergeten dat er andere onderzoekers zijn die dit standpunt nuanceren. Hiligsmann en Wenzel (2001) bijvoorbeeld merken op dat aandacht voor geïsoleerde formele aspecten soms nuttig kan zijn.

De vraag rijst uiteraard welke invulling er aan de term ‘functioneel-pragmatisch’ wordt gegeven. Beheydt definieert een pragmatisch-functionele grammatica als een regelsysteem dat de grammaticale structuren systematisch verbindt met hun betekenis, hun functie en hun contextuele gebruik. We zijn het volledig eens met deze omschrijving, te meer daar alle hierboven door ons onderscheiden strategieën er netjes onder gerangschikt kunnen worden. We hebben daarentegen enige moeite met Beheydts opmerking dat het uitgangspunt van een dergelijke grammatica - de

11 De examens van het Certificaat Nederlands als Vreemde Taal (**oude stijl**) vormen een ideaal corpus voor tussentaalonderzoek. In de eerste plaats zijn ze gestratificeerd naar niveau. De niveaus zijn helder omschreven in termen van woordenschat en morfo-syntactische complexiteit (Beersmans et al. 1983) Een en ander stelt de onderzoeker in staat ontwikkelingsstadia in de verwerving te bestuderen. In de tweede plaats genereren de examens sterk vergelijkbare producten, dankzij de verregaande standaardisatie. Deze vergelijkbaarheid vormt een onmisbare voorwaarde voor een betrouwbare beschrijving van tussentaalverschijnselen.

zogenaamde zoektermen - betekenis en functie zou moeten zijn en niet grammaticale vorm.[12] Een van de belangrijkste argumenten, dat trouwens ook door Van der Heijden wordt gehanteerd, om als indelingscriteria uitsluitend betekenis en functie te nemen is dat vreemdetaalleerders in staat zonden zijn een beroep te doen op de semantische en pragmatische kennis van hun moedertaal. De moedertaalspreker zou zich bewust zijn van het feit dat hij/zij in bepaalde omstandigheden bepaalde functies moet inzetten (Beheydt 2001). Van der Heyden gaat nog verder en stelt dat de moedertaalspreker zich meer bewust zou zijn van de pragmatische dan van de strikt linguïstische aspecten van zijn/haar moedertaal (2000). We hebben hier onze twijfels bij. Afgezien van het feit dat we met psychologische termen als 'bewust zijn' moeten oppassen - het is beter te spreken van graden van bewustzijn - is het bij ons weten absoluut nog niet aangetoond dat taalgebruikers een groter pragmatisch regelbesef zouden hebben dan bijvoorbeeld een morfologisch of syntactisch regelbesef.[13] Daar komt bij dat we als taalkundigen minder goed weten hoe pragmatische regels er precies uitzien en vooral hoe ze zich verhouden tot de strikt linguïstische regels. Wat wel vaststaat is dat er in de vroege moedertaalontwikkeling al vrij snel sprake is van bepaalde vormen van regelbesef. Het gaat dan echter niet uitsluitend om functioneel-pragmatische maar tevens om formele regels. In de morfologische ontwikkeling van de kindertaal bijvoorbeeld is er sprake van regelbesef als het kind overgaat van de pure reproductie van meervouden die hij opvangt uit zijn omgeving naar systematische regeltoepassing door - om maar iets te noemen - al overgeneraliserend het meervoudssuffix *-s* te gebruiken. In dat geval is er sprake van een bepaalde graad van bewustwording (Booij en Van Santen 1995). Gelijksoortige observaties zijn gedaan in tussentaalcorpora van vreemdetaalleerders. Ook daar blijkt langzamerhand een bepaalde graad van formeel regelbewustzijn te ontstaan. Pekelder en Puttemans (2003) laten bijvoorbeeld zien dat Franstalige NVT-leerders op een middenniveau, na de 'ontdekking' van het principe der onderschikking, in staat blijken te zijn om in vergelijking met het beginnersniveau een grote hoeveelheid formeel onderscheiden typen connectoren te produceren. Opvallend is echter dat ze, wederom in

12 De term 'functie' verwijst hier naar de taalgebruikssituaties waarin de taalgebruiker verkeert en dus niet naar de functies van syntagma's.

13 Vergelijk Stutterheim over bewustzijnsniveaus (1954).

vergelijking met het beginnersniveau, nauwelijks meer functioneel-pragmatisch te onderscheiden tokens produceren.

Een ander argument om naast betekenis en functie tevens formele aspecten als zoekterm op te nemen in een pedagogische grammatica, luidt dat functioneel-pragmatische aspecten slechts een deel van de taalverschijnselen dekken. Er zijn ten eerste verschijnselen die door het taalsysteem in strikte zin worden beregeld. We behoeven maar te denken aan de plaatsing van het Nederlandse subject in het middenstuk. Ten tweede zijn er diverse taalverschijnselen waarvan we mogen aannemen dat ze een weerspiegeling vormen van algemene cognitieve principes. Deze zijn weliswaar, zoals we elders hebben laten zien, onder bepaalde condities gevoelig voor context en/of situatie, maar dat verlet niet dat ze in eerste aanleg iconisch van aard zijn (Pekelder 2002b). We denken onder andere aan het complexiteitsprincipe van Behaghel (1932). Ten laatste wijzen we op de conventionele polenstructuur die in principe ongevoelig is voor het functioneel-pragmatische regelsysteem.[14]

We besluiten dat er vooralsnog niet voldoende reden lijkt te bestaan om exclusief het pragmatisch-functioneel uitgangspunt te omarmen. Zoals we hierboven hebben geprobeerd te illustreren, is het voor de opstelling van een pedagogische grammatica waarschijnlijk adequater een gecombineerd syntactisch, semantisch en pragmatisch uitgangspunt te kiezen, binnen een kader waar het taalgedragssysteem centraal staat. Daarmee voorkomt men dat belangrijke onderdelen van het taal(gebruiks)systeem veronachtzaamd worden.

9. Van de tussentaal naar de pedagogische grammatica op contrastieve grondslag

De vraag rijst ten slotte hoe de volgende stap emit ziet op weg naar de contrastieve pedagogische grammatica. Ervan uitgaande dat we beschikken over (1) een typologie van relevante contrasten op zuiver taalkundige basis, en (2) beschrijvingen van het geïnternaliseerde regelsysteem van de tussentaal op verschillende niveaus van beheersing, kunnen we overgaan tot een

14 In Pekelder (2002b) proberen we trouwens aannemelijk te maken dat ook de conventionele polenstructuur van iconische aard is.

nauwgezet correlatie-onderzoek. Hierbij zal nagegaan moeten worden hoe de correlaties eruit zien tussen de verschillende typen relevante contrasten gegenereerd door de zuivere contrastieve grammatica enerzijds en de tussentaalgrammatica's anderzijds. We denken daarbij onder andere, maar zeker niet uitsluitend, aan verschijnselen als positieve/negatieve transfer en overproductie/overgeneralisatie. Op grond van de geconstateerde correlaties kan vervolgens overgegaan worden tot het bouwen van een prototype van een pedagogische contrastieve grammatica. In deze grammatica komen dus slechts die contrasten van de typologie aan de orde die in de tussentaal aanwijsbaar tot problemen leiden. In een latere fase worden experimenten opgezet die in staat zijn de therapeutische effecten te meten van het inzetten van deze pedagogische contrastieve grammatica in het vreemdetaalonderwijs. Deze experimenten zullen op nog nader te bepalen wijze moeten meten hoe het staat met de positionele, functionele, lexicale et contextueel-situationele kennis van de leerders. Ten slotte wordt op grond van deze experimenten het prototype verbouwd. Dan pas kan begonnen worden met de productie van bruikbare pedagogische grammatica's op contrastieve grondslag.

10. Conclusies

We realiseren ons terdege dat het hier gepresenteerde stappenplan aan de ambitieuze kant is. Het veronderstelt ten eerste dat beleidsmakers en subsidiënten grensverleggend leren denken. Het idee leren accepteren dat een wetenschappelijk degelijk onderbouwde pedagogische grammatica een werk van lange adem is. Ten tweede veronderstelt het dat beleidsmakers en subsidiënten ervan overtuigd raken dat dergelijke projecten niet uitsluitend uitgevoerd dienen te worden door jonge en dus onervaren wetenschappers omdat ze binnen de grenzen van de zogenaamde beperkte financiële middelen zouden blijven. Ten derde dat beleidsmakers en subsidiënten zich herinneren dat grammatica's ook in boekvorm kunnen verschijnen, hetgeen niet alleen een praktisch-pedagogische maar tevens een grote culturele meerwaarde heeft, zeker voorbij de intramurale grenzen. Ten vierde veronderstelt dit stappenplan dat zuiver en toegepast taalkundigen hun grenzen verleggen door samenwerking te zoeken. Ten laatste dat neerlandici zowel in figuurlijke als in letterlijke zin grensoverschrijdend gaan samenwerken met anglicisten, germanisten, romanisten, slavisten enzovoorts. De laatste

twee veronderstellingen lijken ons met enige goede wil uitvoerbaar. Maar dat heeft alleen nut als ook de eerste drie gerealiseerd worden. Wellicht dat de bloem der illusie eens de vrucht van de waarheid zal doen zien.

Bibliografie

Appel, R. en Kalsbeek, A. van: 'Contrasten over contrasten? De discussie over de rol van contrastiviteit in het onderwijs Nederlands als vreemde taal'. G. Elshout et al. (red.), *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw*. Münster, 2001, 363-373.

Beersmans, F. et al.: *Het Certificaat Nederlands als Vreemde Taal*. 's-Gravenhage en Brussel, 1983.

Beheydt, L.: 'Is een contrastieve zinsgrammatica zinvol?' L. Beheydt et al. (red.), *Contrastief onderzoek Nederlands-Frans / Recherches contrastives néerlandais-français*. BCILL 108. Louvain-la-Neuve, 2001a, 21-34.

Behaghel, O.: *Deutsche Syntax. Eine geschichtliche Darstellung*. Band IV. Heidelberg, 1932.

Booij, G. en Santen, A. van: *Morfologie. De woordstructuur van het Nederlands*. Amterdam, 1995.

Dik, S.C.: *The theory of functional grammar 1*. The structure of the clause. Tweede, herziene uitgave. Berlijn en New York, 1977.

Els, T. van et al.: *Handboek voor de toegepaste taalkunde. Het leren en onderwijzen van moderne vreemde talen*. Groningen, 1977.

Goddart, C. en Wierzbicka, A.: 'Taal, cultuur en conceptualisatie: transculturele semantiek'. R. Dirven en M. Verspoor (red.), *Cognitieve inleiding tot taal en taalwetenschap*. 2001. Tweede druk van de uitgave uit 1999. Leuven en Leusden, 155-182.

Graaff, R. de: *Differential effects of explicit instruction on second language acquisition*. Den Haag, 1997.

Greenberg, J.H.: ‘Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements’. J.H. Greenberg (red.), *Universals of language*. 1978. Zesde druk van de tweede uitgave uit 1966, 73-113.
Hanse, J.: *Nouveau dictionnaire des difficultés du français moderne*. Tweede, herziene editie. Parijs en Gembloux, 1987.
Heijden, E. van der: ‘Contrastieve grammatica's. Enkele overwegingen bij hun functie voor het taalverwervingsonderwijs Nederlands’. *Neerlandica Extra Muros* XXXVIII 2, 21-32 (2000).
Hiligsmann, Ph.: *Linguïnstische aspecten en pedagogische implicaties van de tussentaal van Franstalige M.O.-leerders van het Nederlands*. Genève, 1997.
Hiligsmann, Ph.: ‘Pro of contra(stieve) grammatica?’ L. Beheydt et al. (red.), *Contrastief onderzoek Nederlands-Frans / Recherches constrastives néerlandais-français*. BCILL 108. Louvain-la-Neuve, 2000, 133-147.
Hiligsmann, Ph. en Wenzel, V.: ‘Contrastief taalonderzoek: nuttig, nodig of overbodig?’. G. Elshout et al. (red.), *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw*. Münster, 2001, 317-336.
Kühlwein, W.: ‘Grundsatzfragen der kontrastiven Linguistik. *Neusprachliche Mitteilungen aus Wissenschaft und Praxis* 28, 80-91 (1975).
Kuiken, F.: ‘Contrastief en taakgericht: een contrast?’. G. Elshout et al. (red.), *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw*. Münster, 2001, 353-362.
Martinet, A.: *Syntaxe générale*.Parijs, 1985.
Pekelder, J.: *Conventies en functies. Aspecten van binominale woordgroepen in het hedendaags Nederlands*. BCILL 71. Louvain-la-Neuve, 1993.

Pekelder, J.: ‘Contrastiviteit’. Ph. Hilligsmann (ed.), *Le néerlandais en France et en Belgique francophone: approches scientifiques et didactiques/Het Nederlands in Frankrijk en in Franstalig België wetenschappelijk en didactisch benaderd*. Lille, 2002a, 15-34.
Pekelder, J.: *Décodage et Interprétation. Ordres linguistique, iconique et pragmatique en néerlandais contemporain*. BCILL 110. Louvain-la-Neuve, 2002b.
Pekelder, J. en Puttemans, Th.: ‘Didactiek en woordvolgorde. De productie van polenstructuren. Een eerste verkenning’. C. Henn (ed.), *N/F II. Onderzoek en praktijk tussen twee talen*. 2003, 73-90.
Robins, R.H.: *Algemene linguïstiek*. Nederlandse vertaling van de uitgave uit 1964. Utrecht en Antwerpen, 1969.
Soffritti, M.: ‘Talen in vergelijking: sociologisch, typologisch en contrastief’. R. Dirven en M. Verspoor (red.), *Cognitieve inleiding tot taal en taalwetenschap*. 2001. Tweede druk van de uitgave uit 1999. Leuven en Leusden, 275-307.
Stutterheim, C.F.P.: *Taalheschouwing en taalbeheersing*. Antwerpen, 1954.

De zinsaccentuering in het Nederlands: een verkenning over de grenzen tussen (toegepaste) taalkunde en didactiek heen

Laurent Rasier

1. Inleiding

De laatste jaren ziet het ernaar uit dat de grens tussen taalkunde en didactiek duidelijker is geworden. Aan de ene kant zijn veel taaldocenten en didactici van mening dat de taalkunde een abstract, theoriegericht vak is dat in concrete onderwijssituaties weinig of zelfs geen houvast kan bieden. Aan de andere kant huiveren steeds meer taalkundigen voor de directe toepassing van him onderzoeksresultaten. Toch hoeven taalkundig onderzoek en onderwijspraktijk mijns inziens elkaar niet uit te sluiten. Dit wil ik in deze bijdrage aantonen aan de hand van de zinsaccentuering in het Nederlands.

Met zinsaccent wordt bedoeld: de speciale nadruk die de spreker gebruikt om een woord(groep) in de zin te laten opvallen. Dit onderdeel van de prosodie[1] is bijzonder relevant voor dit betoog omdat de theoretische bevindingen - ondanks het feit dat niemand meer twijfelt aan het belang van zinsaccenten in het communicatieproces - nauwelijks ingang en weerklank hebben gevonden in het onderwijs van het Nederlands als vreemde taal (voortaan NVT-onderwijs). Er wordt eerst een overzicht gegeven van de studies van zinsaccent. Daarna wordt nagegaan hoe dat verschijnsel het best aangepakt kan worden in het NVT-onderwijs.

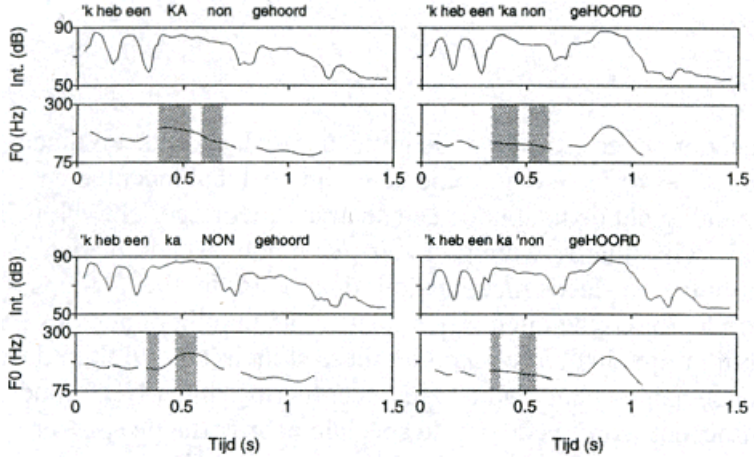
2. Het onderzoek naar de zinsaccentuering in het Nederlands

2.1 Fonetische realisatie van zinsaccent in het Nederlands

Om te weten te komen hoe zinsaccenten fonetisch gerealiseerd worden, heeft men gekeken naar de verschillen tussen de beklemtoonde en de

1 Tot prosodie behoort de woordklemtoon, het zinsaccent, de zinsintonatie, het ritme en de spreekpauzes. In feite vormt de prosodie de melodische en ritmische omlijsting waarin de overige onderdelen van de taal ingevoegd zijn. In functioneel opzicht draagt ze bij tot de structurering en de interpretatie van gesproken taalmateriaal.

onbeklemtoonde versie van eenzelfde lettergreep van een woord (*paradigmatische vergelijking*). In figuur 1 wordt het minimale klemtoonpaar *<u>ka</u>non - ka<u>non</u>*[2] afgebeeld mét zinsaccent (linker panelen) en zónder zinsaccent (rechter panelen).

Figuur 1. Intensiteit (dB), grondfrequentie (Hz) en duur (s) in het minimale klemtoonpaar <u>ka</u>non - ka<u>non</u>, uitgesproken mét zinsaccent en zónder zinsaccent (overgenomen uit Rietveld en Van Heuven 1997, 256)

In het Nederlands bestaan zinsaccenten voomamelijk uit een 'melodische beweging' op de geaccentueerde lettergreep (in casu een stijging van de grondfrequentie[3] onmiddellijk gevolgd door een toonhoogtedaling), een sterke verlenging ervan (circa vijftig procent langer dan in onbeklemtoonde positie) en een verhoogde intensiteit (Streefkerk 2002). Perceptief is vooral de aanwezigheid van een toonhoogtebeweging van belang (Van Katwijk 1974). Er dient echter onderstreept dat de prioriteitsvolgorde van deze correlaten van zinsaccent niet voor alle talen dezelfde is (Hirst en Di Cristo 1999). Dit is mijns inziens een van de redenen waarom vreemdetaalleerders

2 In alle voorbeelden die in deze bijdrage besproken worden, krijgen de onderstreepte woorden/syllaben een accent.

3 In de stemhebbende delen van het spraakgeluid vormt de harmonische frequentiecomponent met de laagste waarde de grondtoon of -frequentie (F_0). Veranderingen in de F_0 worden vvaargenomen als een soort 'zinsmelodie'.

zoveel moeite ondervinden met de fonetische realisatie van accenten in de doeltaal (Rasier 2003). Een tweede factor die hiermee verband houdt, is een gebrekkige luistervaardigheid (De Vriendt 1994).

2.2 Plaatsing van zinsaccent in het Nederlands

Een ander vraagstuk dat taalkundigen lange tijd heeft beziggehouden, heeft betrekking op de distributie van accenten in de zin. In de eerste studies (bijvoorbeeld De Groot 1962, Stutterheim 1964) wordt het plaatsen van accenten gezien als een voorspelbaar proces dat het best in syntactische termen kan worden beschreven. Er wordt namelijk uitgegaan van het type constructie, de syntactische plaats of de grammaticale functie, zoals moge blijken uit De Groot (1962, 74):

- *Elk* lid van de constructie krijgt een accent: nevenschikkende constructies en constructies van het type kern-appositie:
    (1) *(Er waren) witte, rode, gele (bloemen)*.
    (2) *De kinderen speelden, lachten, zongen, dansten*.
    (3) *De burgemeester, de heer Van Doornik, (opende de vergadering)*.

- Het accent ligt op het *laatste* lid van de constructie, wat de grammaticale functie van het element in kwestie ook is: werkwoord-(referentieel) bijwoord:
    (4) *Hij werkt werkelijk vlijtig*.
    (5) *Ik geloof werkelijk dat hij vlijtig werkt*.

- In woordgroepen die bestaan uit een werkwoord en een lijdend voorwerp ligt het accent altijd op het lijdend voorwerp, wat de plaats van dat element in de zin ook is:
    (6) *Een gil gevende verliet ze de kamer*.
    (7) *Ze bedwong zich om geen gil te geven*.
    (8) *Ik hoorde dat ze een gil gaf*.
    (9) *Ze gaf een gil*.

In latere publicaties nemen de accentueringsregels - onder invloed van de generatieve fonologie - de gedaante aan van sterk geformaliseerde systemen waarin het accentpatroon van gesproken taaluitingen afgeleid

wordt van de dieptestructuur.[4] Voor een Nederlands voorbeeld verwijs ik naar Van den Berg (1978).

Als reactie op de syntactische theorieën is er aan het einde van de jaren zestig een semantisch-pragmatische benadering ontstaan. In deze aanpak vormt de distributie van accenten geen inherente eigenschap van de zinsstructuur meer. Ze wordt eerder toegeschreven aan de nieuwswaarde van de constituenten. Over de manier waarop die bepaald kan worden, lopen de meningen uiteen. In de ene theorie bepaalt de spreker welke zinselementen in de context aan nieuwe respectievelijk oude informatie bijdragen (Halliday 1967). In de andere wordt ervan uitgegaan dat de informatieve waarde vastgesteld kan worden op grond van het *relative semantic weight* van het woord en de context waarin het voorkomt. Of het een accent krijgt, wordt in laatste instantie door de spreker zelf bepaald (Bolinger 1972).

In verband met de semantisch-pragmatische benadering toont Gussenhoven (1984) aan dat een theorie waarin structurele determinanten *a priori* uitgesloten worden, vroeg of laat tekortschiet. Deze vaststelling ligt ten grondslag aan de focusbenadering. In deze aanpak - waarvan men al sporen vindt in Kraak (1970) - poneert men twee stadia in de afleiding van accentpatronen. In de eerste fase selecteert de spreker materiaal dat hij bijzonder relevant acht. Het gaat hier om constituenten van variabele grootte.[5] Deze zinselementen worden gefocust:

(10) *Ikzeg niet* $_{+f}$*[be]staan maar* $_{+f}$*[ver]staan* (**nauwe focus**).

(11) (*Heb je het al gehoord?*) [*Yvonne is gearresteerd*]$_{+f}$ (*in Marseille*]$_{+f}$

(12) (*Wat is er aan de hand*?) [*Mijn sleutels zijn verdwenen*]$_{+f}$; (**brede focus**).

Aangezien de beslissing welke elementen al dan niet in focus worden geplaatst, afhangt van de communicatieve intentie van de spreker, is de

4 In de transformationeel-generatieve grammatica vormt de dieptestructuur een abstract niveau dat noodzakelijk en voldoende is voor de semantische interpretatie van de zin, terwijl de oppervlaktestructuur naar de waarneembare, hoorbare zinsstructuur verwijst. In deze theorie wordt er verder van uitgegaan dat alle zinnen transformaties zijn van kernzinnen en dat een eindig systeem van regels een oneindig aantal welgevormde taaluitingen kan produceren.

5 Vierkante haakjes geven focusdomeinen aan. De subscripten '-f' en '+f' betekenen [-focus] respectievelijk [+focus]. Voorts zijn de begrippen '*nauwe focus*' en '*brede focus*' vertalingen van de termen '*narrow focus*' en '*broad focus*'.

uitslag van dit eerste stadium onvoorspelbaar. Is de verdeling van focus bekend, dan wordt de plaats van accenten afgeleid uit de lexico-syntactische structuur. Een belangrijk postulaat is in dit opzicht dat er per focus-domein slechts één accent mag voorkomen. Zijn er in de uiting meerdere elementen met een grote nieuwswaarde, dan worden ze in afzonderlijke domeinen geplaatst (zie de zinnen 12 en 13). Belangrijke vertegenwoordigers van de focusbenadering in het Nederlands zijn Baart (1987), Gussenhoven (1984) en Haan (2001).

In dit overzicht dient ook gewezen te worden op enkele onderzoeken waarin de bovengenoemde benaderingen onder de experimentele loep worden genomen.

- *Accentplaatsing en lexico-syntactische structuur*. Ook al trekken sommige woordsoorten (bijvoorbeeld inhoudswoorden) en syntactische plaatsen (bijvoorbeeld laatste plaats van een woordgroep, eerste of laatste zinsplaats) vaker het accent naar zich toe dan andere (bijvoorbeeld functiewoorden, eerste of tweede positie in een woordgroep, het 'midden' van de zin), toch bestaat er geen één-op-één-relatie tussen accentuatie en lexico-syntactische structuur, alleen maar statistische tendensen (Kruyt 1985, Streefkerk 2002, Terken 1985).
- *Accentuatie en informatiestructuur*. In verband met het accentueren van zinselementen die aan oude en nieuwe informatie bijdragen, krijgen contextueel nieuwe constituenten in de overgrote meerderheid van de gevallen een accent. Tegen de verwachting in worden *oude* gegevens ook heel vaak benadnikt (Kruyt 1982, Nooteboom en Terken 1982).
- *Perceptie van focus en accent*. Hoewel het kenmerk [+ focus] bij voorkeur toegekend wordt aan nieuwe zinselementen, geeft het focussen en accentueren van oude informatie zelden aanleiding tot misverstanden (Nooteboom en Kruyt 1987). Toch wordt *nieuwe* informatie vlugger gedecodeerd als de spreker die ook in focus plaatst. Evenzo worden gefocuste *oude* gegevens langzamer verwerkt dan hun [- focus]-pendanten (Terken 1985).

Weer andere theoretici vragen zich af welk betekeniseffect de spreker wil bereiken door bepaalde woorden van een accent te voorzien en andere onbeklemtoond te laten. Een voorbeeld hiervan is Keijsper (1982) voor wie zinsaccenten in de eerste plaats een contrast uitdrukken tussen het bena-

drukte element en het alternatief waarvan de spreker (impliciet) meedeelt dat hij eraan denkt:

Het is mooi zomerweer. Marie stelt voor om naar het strand te gaan. Maar Piet wil liever in de stad blijven om naar een voetbalwedstrijd te kijken. Marie zegt: 'Laten we naar het strand gaan, ze verliezen die wedstrijd toch'. Maar Piet is niet te overreden en zegt:

(13) *Ik wil die <u>wedstrijd</u> zien*.
(14) *Ik wil die wedstrijd <u>zien</u>*.

In (13) deelt de spreker mee 1) dat hij de wedstrijd wil zien, 2) dat hij ook iets anders in gedachten heeft dan het zien van de wedstrijd (vandaar de plaats van het accent), 3) dat het andere niet is wat hij wil. In zin (14) daarentegen deelt de spreker mee 1) dat hij de wedstrijd wil zien, 2) dat hij aan niets anders denkt dan de wedstrijd, maar wél aan iets anders dan zien met betrekking tot de wedstrijd, namelijk *niet* zien, 3) dat hij die andere mogelijkheid uitsluit (vandaar het accent op *zien*).

Ten slotte dient er onderstreept dat de zinsaccentuering in belangrijke mate bijdraagt tot het markeren van de informatiestructuur. Daar wordt in de volgende paragraaf nader op ingegaan.

2.3 Accentuering, woordvolgorde en informatiestructuur in gesproken Nederlands

In het Nederlands - dat op een paar vaste ankerplaatsen na een tamelijk vrije woordvolgorde kent - regeert het *links-rechts-principe* de informatieverdeling in de zin (Haeseryn et al. 1997, 1235-1243). In dit pragmatische principe wordt ervan uitgegaan dat minder belangrijke informatie doorgaans eerder genoemd wordt dan gegevens met een grotere nieuwswaarde. Men poneert dus - althans in ongemarkeerde zinnen - een soort opgaande lijn in de informatieve geleding:

(15a) *Je zou alles* [*op <u>school</u>*]$_{+f}$ *moeten leren*.
(15b) *Je zou op school* [*<u>alles</u>*]$_{+f}$ *moeten leren*.

In de functionele grammatica verwijzen termen zoals *thema* en *rhema, topic* en *comment, topic* en *focus* naar de communicatieve dynamiek van de

zin, dat wil zeggen de distributie van gegevens met een kleine respectievelijk grote nieuwswaarde. In het *functioneel zinsperspectief* (voortaan FZP) van Firbas[6] (1992) fungeren *thematische* elementen als uitgangspunt van de mededeling, terwijl *rhematische* constituenten aan nieuwe informatie bijdragen. Hiernaast onderscheidt men ook nog overgangselementen (bijvoorbeeld werkwoordelijke elementen) die als het ware een brug slaan tussen het thematische en het rhematische gedeelte van de boodschap. In deze visie ziet de basisinformatieverdeling er dus als volgt uit: *thema - over-gangselementen - rhema*.

Zo'n neutraal patroon - dat volgens de auteur typerend is voor 'zinnen van eerste instantie' (dit is ongemarkeerde zinnen) - vindt men in de voorbeelden (15a) en (15b). Het informatief belangrijke element wordt er syntactisch én prosodisch gemarkeerd: niet alleen staat het helemaal rechts in het middenstuk, het wordt ook van een accent voorzien. Voorts zijn de twee zinnen niet onderling verwisselbaar. In (15a) wordt gevraagd naar de meest aangewezen plaats om te leren. De hoeveelheid stof doet er hier niet zozeer toe, terwijl juist dat aspect centraal staat in (15b). De gebruiksmogelijkheden van taaluitingen worden dus ingeperkt door de prosodische (in casu de accentuering) en niet-prosodische middelen (in casu de woordvolgorde) van FZP.

Om constituenten met een grote nieuwswaarde extra nadruk te verlenen, kan de spreker ook van de basisvolgorde afwijken en een gemarkeerde zinsconstructie gaan gebruiken. In de terminologie van Firbas (1992) is er dan sprake van 'zinnen van tweede instantie':

(16a) [*Op <u>school</u>*]$_{+f}$ *zoi je alles moeten leren*.

(16b) [*<u>Alles</u>*]$_{+f}$ *zou je op school moeten leren*.

Met behoud van het accent kunnen informatief belangrijke constituenten bijvoorbeeld de eerste zinsplaats innemen (topicalisatie/vooropplaatsing). De rhematisering is dan expliciet. Andere constructies die in het Nederlands gebruikt worden om belangrijke informatie te doen uitkomen, zijn dislocaties en gekloofde zinnen (Sleeman et al. 2000).

In de voorbeelden (16a) en (16b) gaat syntactische vooropplaatsing gepaard met wat men intonationele topicalisatie zou kunnen noemen. Dit is

6 Voor een toepassing van de ideeën van deze auteur op het geschreven Nederlands verwijs ik naar Godin (1984).

beslist niet altijd het geval. Soms herdefinieert de prosodie de communicatieve dynamiek van de zin door een element, dat in zinnen van eerste instantie een syntactisch zwakke plaats inneemt, toch op de voorgrond te plaatsen:

(17) [*Ik*]$_{+f}$ *heb het gedaan* (*en niet Peter*).

(18a) *Hij heeft* [*het boek*]$_{+f}$ *aan Jan gegeven* (*en niet de plaat*).

(18b) *[Hij]*$_{+f}$ *heeft het boek aan Jan gegeven* (*en niet Peter*).

Syntactisch gezien komen de bovenstaande zinnen overeen met de basisvolgorde. In prosodisch opzicht daarentegen hebben we te maken met een gemarkeerde accentdistributie. Er is in feite sprake van impliciete rhematisering door middel van de accentuatie. Hier hebben Franstalige NVT-leerders veel moeite mee (Hiligsmann en Rasier 2002). In het Frans is de rhematisering immers heel vaak expliciet (Hiligsmann en Rasier 2002, Sleeman et al. 2000).

Naast syntactische en prosodische procédés zijn er ook lexicale middelen om de informatieve geleding van een boodschap te markeren. Zo dragen *focuspartikels* bij tot het identificeren van rhematische zinselementen. Dit gebeurt weliswaar heel vaak in samenwerking met de accentuatie. Tot de focuspartikels behoren onder andere *(alleen) maar, toch, wel, eigenlijk, ook, niet, zelfs*, enz. Voor meer details verwijs ik onder meer naar Foolen (1993).

3. Over de grenzen tussen (toegepaste) taalkunde en (uitspraak)didactiek heen: de zinsaccentuering in het nvt-onderwijs

Uit het voorgaande blijkt dat de zinsaccentuering een zeer complex verschijnsel is. Het is dan ook de vraag hoe dit onderdeel van de prosodie het best aangeboden kan worden in het NVT-onderwijs. In de didactische benadering die in deze paragraaf voorgesteld wordt, vertrek ik vanuit de ideale situatie waarin de NVT-docent alle aspecten van de zinsaccentuering wenst te behandelen. Ik ben er mij echter van bewust dat niet alle facetten van deze problematiek even relevant zijn voor alle typen NVT-leerders. Duidelijkheidshalve presenteer ik de theoretische en empirische grondslagen van de benadering in de vorm van zeven stellingen.

3.1 Aan de uitspraak - en meer bepaald aan de aspecten die het meest bijdragen aan de communicatie - dient vanaf het begin van het verwervingsproces aandacht te worden besteed

In het uitspraakonderwijs gaat de meeste aandacht doorgaans uit naar de spraakklanken. In dit verband laten Munro en Derwing (1995) zien dat verkeerd uitgesproken klanken - in tegenstelling tot wat veel leerkrachten en VT-leerders denken - minder storend zijn dan fouten tegen de prosodie. In het onderwijs aan anderstaligen zouden prosodische verschijnselen zoals woordklemtoon, zinsaccent en het inlassen van spreekpauzes dus centraal moeten staan. Een recente uitspraakcursus waar zo'n *top-down*-benadering gehanteerd wordt, is Thio en Verboog (1999). In andere publicaties (bijvoorbeeld Beheydt et al. 1999, Coenen 1991, Verhoeven 1996) wordt de traditionele *bottom-up*-aanpak toegepast.

Verder lijkt het me belangrijk om al bij de aanvang van het leerproces de nadruk te leggen op de prosodische kenmerken van de doeltaal. Hiligsmann (1998) wijst er in dit opzicht terecht op dat het leerproces - althans in het begin - trager zou kunnen verlopen. Er dient echter onderstreept dat het afleren van diepgewortelde fouten veel meer tijd in beslag neemt dan het van meet af aan correct leren van een bepaald verschijnsel. Hiernaast biedt een vroeg begin het voordeel dat de prosodie vaker geoefend en gecorrigeerd kan worden, hetgeen blijkens Bongaerts et al. (1993) een positief effect kan hebben op het niveau van uitspraakvaardigheid dat uiteindelijk bereikt wordt.

3.2 In het uitspraakonderwijs moet de luistervaardigheid van de leerders centraal staan

In de vakliteratuur over uitspraakverwerving en -didactiek wordt heel vaak gesuggereerd dat uitspraakfouten in de eerste plaats te wijten zijn aan een gebrekkige luistervaardigheid (De Vriendt 1994, Hiligsmann 1998). Wat je niet hoort, kan je immers moeilijk correct (re)produceren. Daarom zou men voor de zinsaccentuering ook uit moeten gaan van de luistervaardigheid van de leerders zodat ze zich makkelijker bewust worden van zinsaccentverschijnselen. In dit verband doen uitspraakcursussen (bijvoorbeeld Beheydt et al. 1999, Coenen 1991, Thio en Verboog 1999, Verhoeven 1996) heel vaak een beroep op (geconstrueerde) zinnetjes die zonder

context aangeboden worden en waarin de benadrukte woorden onderstreept moeten woorden (zie ook 3.7). Voor dergelijke discriminatieoefeningen zou men mijns inziens eerder de voorkeur moeten geven aan authentieke Noord- én Zuid-Nederlandse documenten - bijvoorbeeld nieuwsberichten, interviews, voorgedragen versie van literaire teksten (Van der Heide 2002) - zodat de zinnen in context worden aangeboden. Dit is des te belangrijker omdat de context waarin de uiting voorkomt, mede bepalend is voor de plaats van de accenten (zie 2.2). Op die manier kan de leerder ook geconfronteerd worden met de variaties van de uitspraak van het Nederlands.

3.3 In een bespreking van de zinsaccentuering in het Nederlands moeten de functionele verschillen tussen de moedertaal van de leerders en de doeltaal duidelijk uit de verf komen. Er moet ook expliciet een link worden gelegd tussen fonetische vorm en linguïstische functie

Na de bespreking van de inhoudelijke aspecten van het document kan er aan de hand van vormgerichte taken ingegaan worden op de zinsaccentuering. Als eerste stap kan de leerders worden gevraagd het accentpatroon van enkele zinnen uit de luisteroefening en de betekenis ervan onder de loep te nemen. Op die manier kan er ingegaan worden op de functies van zinsaccenten, en meer bepaald op de vraag waarom bepaalde elementen met ‘extra nadruk’ worden uitgesproken en andere niet.

In het Nederlands vervullen zinsaccenten als het ware een *contrastieve* functie: die worden voornamelijk gebruikt om constituenten met een grote nieuwswaarde op de voorgrond te plaatsen. In functioneel opzicht kunnen er verschillen bestaan tussen het Nederlands en de moedertaal van de leerders. In NVT-lessen moeten dergelijke contrasten - bijvoorbeeld op basis van de vergelijking van parallelle en/of vertaalde documenten - aan bod komen. Onderzoeken naar de leerderstaal (onder andere Hiligsmann en Rasier 2002, Rasier 2003) laten namelijk zien dat functionele contrasten op prosodisch niveau voor leerproblemen (onder andere interferentiefouten) kunnen zorgen. Zo moet er in het geval van een Franstalig publiek op gewezen worden dat het vaste woordgroepaccent van het Frans - in tegen-stelling tot zijn Nederlandse pendant - een *demarcatieve* functie heeft. Het geeft namelijk aan waar woordgroepen in de spraakstroom beginnen en eindigen.

Het vrij mobiele karakter van het Nederlandse zinsaccent brengt met zich mee dat veranderingen in de plaats van accenten gepaard gaan met betekenisverschillen en dus dat niet alle varianten in een gegeven context even aanvaardbaar zijn. Om dit duidelijk te maken, kan de docent de originele accentdistributie wijzigen. Daarna kan de leerders worden gevraagd of de betekenis van de zin dezelfde blijft en of de nieuwe accentuatie in de context past.

Verder maken softwarepakketten voor spraakverwerking zoals *Praat* en *WinPitch*[7] het voor de NVT-docent mogelijk om in te gaan op de fonetische realisatie van zinsaccent in het Nederlands. Op die manier kan er expliciet een *link* worden gelegd tussen fonetische vorm en linguïstische functie. Hiervoor kan op grond van de luisteroefening bestudeerd worden welke akoestische signalen de aanwezigheid van een accent verraden. In het Nederlands spelen vooral de melodische beweging op de benadrukte syllabe (het zogenaamde '*punthoedpatroon*') en de verlenging ervan een belangrijke rol. De intensiteit is hierbij van ondergeschikt belang. In de tussentaal daarentegen constateert men - ongeacht de moedertaal - een forse toename van de intensiteit en een onvoldoende gebruik van de overige correlaten (Rasier 2003, 82-83). Het is dan ook belangrijk dat de leerders bewust worden gemaakt van de verschillen tussen hun spraak en die van moedertaalsprekers. Aan de hand van de bovengenoemde computer-programma's kan de realisatie van zinsaccent door VT-leerders 'zichtbaar' worden gemaakt en vergeleken worden met de spraak van *native speakers* (Chun 2002, 166). Deze procedure kan ook goede diensten bewijzen in de oefenfase (zie 3.6). Echter: alvorens over te gaan tot de oefeningen moet de theorie over zinsaccenttoekenning besproken worden. Daar wordt in de volgende paragraaf nader op ingegaan.

3.4 De theorie over accentplaatsing in het Nederlands kan het best aan de hand van een inductieve en contrastieve aanpak worden aangeboden

Bij VT-leerders levert het plaatsen van accenten in de zin heel wat problemen op. Vaak zijn ze er zich niet van bewust dat informatief onbelangrijke zinselementen - in de regel (zie echter 2.2) - geen accent krijgen. Verder

7 Voor meer informatie verwijs ik naar http://www.praat.org en http://www.winpitch.com.

vallen ze regelmatig terug op de prosodische kenmerken van hun moedertaal (Hiligsmann en Rasier 2002). In dit verband worden vooral ongemar-keerde accentpatronen overgebracht naar de tussentaal (Rasier 2003). Daarom kan de zinsaccentuering mijns inziens het best contrastief worden behandeld. In de meeste uitspraakcursussen worden de zaken echter (zogoed als) nooit contrastief aangepakt. Een praktisch probleem bestaat er in dit verband in dat de theorie over accentplaatsing nogal ingewikkeld is (zie 2.2). Om deze moeilijkheid te omzeilen, kan er bijvoorbeeld gebruik worden gemaakt van een inductieve aanpak.

Een nuttig uitgangspunt is de constatering dat zinsaccenten gebruikt worden om zinselementen met een grote nieuwswaarde 'in focus' te plaatsen (zie 3.3). Hieruit kan namelijk een algemene regel worden gedistilleerd, te weten elk element met een grote nieuwswaarde krijgt een accent. Het bepalen van de informatieve waarde van een zinselement is evenwel een subjectief proces dat in belangrijke mate gestuurd wordt door de context en/of de communicatieve intentie van de spreker. Om de leerders extra hulp te verlenen, lijkt het me nuttig om aan de hand van een aantal vormgerichte taken aandacht te besteden aan het accentpatroon van bepaalde lexicale categorieën, woordgroepen of syntactische plaatsen. Op grond hiervan kunnen een aantal vuistregels voor accentplaatsing worden geformuleerd:

- Functiewoorden (bijvoorbeeld lidwoorden, voorzetsels, voornaam-woorden) krijgen - behalve in contrastgevallen - geen accent:
  (20) *de hond, mijn twee honden, ik heb geen geld bij me*
  (21) *Men zegt niet de boek maar het boek, Zweden is het land waar je naartoe moet*

- Bijwoorden krijgen niet altijd het zinsaccent. Wel wanneer ze verzwarend werken:
  (22) *Het kan echt / heus / helemaal / werkelijk niet, hij drinkt nooit*

- In complexe nominale groepen wordt het laatste lid benadrukt (op voorwaarde uiteraard dat het niet om een contrastaccent gaat), bijvoor-beeld woordgroepen van het type 'adjectief + substantief' en partitieven:
  (23) *de Nederlandse taal, een leuk boek, een stuk vlees, een glas water*
  (24) *rode en gele tulpen, wil je een glas melk of een kopje melk?*

- Zinselementen die dicht bij de tweede pool staan, worden vaker benadrukt dan elementen die eerder in de zin voorkomen, bijvoorbeeld het scheidbaar partikel van samengestelde werkwoorden en voorzetsel-constituenten als deel van een vaste verbinding:

(25) *Dit houdt in dat ..., ik sta op*
(26) *Ik ben van plan in Nederland te gaan studeren, in staat zijn, tot stand komen*

- Vooropgeplaatste/getopicaliseerde constituenten behouden ook heel vaak hun accent:
  (27) *Het boek heb ik aan Martine gegeven, Aan Martine heb ik het boek gegeven*

- In negatieve zinnen ligt het zinsaccent op de persoonsvorm. Een zwaar accent op de negatie werkt contrasterend:
  (28) *Hij drinkt niet, dat mag niet*
  (29) *Wat je ook zegt, ik ga niet, hij komt wel en ik kom niet*

In verband met de bovenstaande regels kan het mijns inziens interessant zijn om het Nederlandse systeem te vergelijken met de moedertaal van de leerders. Het is namelijk niet uitgesloten dat gebrek aan expliciete kennis van intonatie-verschijnselen in de moedertaal het moeilijker maakt inzicht te verkrijgen in de intonatiestructuur van de doeltaal. Zo zou men in de eerste plaats de nadruk moeten leggen op Nederlandse structuren waarvan het accentpatroon afwijkt van de moedertaal van de leerders (bijvoorbeeld negatieve zinnen in het geval van Franstalige leerders: *dat weet ik niet <-> je ne le sais pas*)[8] (Hiligsmann en Rasier 2002, 50). Ongeacht het doelpubliek zou er ook expliciet moeten worden gewezen op het contrastief accent (bijvoorbeeld *ik zeg niet bestaan maar verstaan*). Daar wordt in de meeste uitspraakcursussen eigenaardig genoeg niet op ingegaan (zie ook 3.6).

Voorts wordt er in het hoofdstuk over zinsaccent vaak genoegen genomen met het algemene principe. De meeste auteurs wijzen er echter niet op dat dit principe van groot belang is voor de Nederlandse syntaxis, terwijl dat aspect cruciaal is voor NVT-leerders.

3.5 In een bespreking van de zinsaccentuering mag men niet voorbijgaan aan de verbanden tussen prosodie, informatiestructuur en syntaxis

Om belangrijke zinsdelen te doen uitkomen, beschikt de taalgebruiker over prosodische, lexicale en syntactische middelen. Omdat syntactische

8 In de Nederlandse zin is het accent op de negatie ook mogelijk, maar zo'n distributie werkt contrasterend.

verschillen tussen de doeltaal en de moedertaal het verwerven van een nieuw intonatiepatroon moeilijker (kunnen) maken (Hiligsmann en Rasier 2002, 39), kan de behandeling van de prosodie mijns inziens niet los worden gezien van de syntaxis:
(30) Ce matin, j'ai vu ton frère.
(31) Vanmorgen heb ik je broer gezien.
(32) *Vanmorgen heb ik je broer gezien.

In (30) en (31) is het informatief belangrijke element hetzelfde, maar het staat niet op dezelfde plaats. In de tussentaal van Franstalige NVT-leerders zorgen syntactische verschillen tussen het Frans en het Nederlands voor fouten tegen de prosodie: onder invloed van de moedertaal accentueren ze heel vaak het laatste woord in de woordgroep of in de zin, ondanks het feit dat dit zinselement niet altijd de grootste nieuwswaarde bezit (zie 32). Dankzij de contrastieve studie van parallelle en/of vertaalde teksten kunnen de leerders mijns inziens bewust worden gemaakt van prosodische en syntactische verschillen tussen de moedertaal en de doeltaal.

3.6 De zinsaccentuering moet tijdens het hele verwervingsproces van de doeltaal samen met de spreek- en luistervaardigheid van de leerders ingeoefend worden

In bepaalde didactische benaderingen van het VT-onderwijs begint het verwervingsproces met een vrij lange periode waarin de leerders slechts hoeven te luisteren naar de klanken en de ‘melodie’ van de vreemde taal. In andere heeft de vaststelling dat de prosodie heel vaak datgene is wat leerders het laatst onder de knie krijgen, tot de fatalistische assumptie geleid dat intonatieoefeningen - in tegenstelling tot oefeningen over de klanken - geen zin hebben. In het verlengde van Bongaerts et al. (1993) ben ik van mening dat VT-leerders baat kunnen hebben bij regelmatige uitspraak-oefeningen. In verband met de zinsaccentuering vindt men in uitspraak-cursussen een waaier van receptieve én productieve oefeningen.

- *Herkenning van zinsaccent*. In een aantal zinnen moeten de leerders de benadrukte zinselementen onderstrepen (Beheydt et al. 1999, Coenen 1991, Thio en Verboog 1999, Verhoeven 1996).

- *Fonetische realisatie*. De cursisten moeten het toonhoogteverschil aangeven door een punthoed op de beklemtoonde lettergreep te tekenen (Coenen 1991).
- *Zinsaccentuering en informatieve waarde*. De leerders horen een vraag en moeten aangeven welke zin er een geschikt antwoord op is (Coenen 1991). Met behulp van krantenkoppen kan er ook besproken worden waarom bepaalde woorden in de kop zijn opgenomen en andere niet. Een variant op deze oefening bestaat erin zinnen per telegram te versturen. Omdat telegrammen duur zijn, moet de boodschap met zo weinig mogelijk woorden duidelijk overgebracht worden (Thio en Verboog 1999).
- *Bijdrage van de accentuatie aan de betekenis van de zin*. In een aantal zinnen moeten de leerders op grond van de accentuering uitmaken wat de spreker eigenlijk bedoelt (Coenen 1991, Thio en Verboog 1999, Verhoeven 1996).
- *Productie van zinsaccent*. De leerders horen een aantal zinnen die ze moeten nazeggen (Coenen 1991). Ze kunnen ook een aantal zinnen afmaken, waarbij ze de accenten duidelijk moeten laten horen. Verder kan de docent een tekst laten voorlezen en de fouten tegen de zinsaccen-tuering corrigeren (Thio en Verboog 1999).

Dankzij de bovenstaande opdrachten kunnen alle aspecten van de zinsaccentuering aan bod komen in NVT-lessen. Aangezien onder-zoek heeft aangetoond dat vooral de ongemarkeerde accentpatronen van de moedertaal overgebracht worden naar de tussentaal (Rasier 2003), zou men er mijns inziens goed aan doen ook aandacht te besteden aan Nederlandse structuren met een van de moedertaal afwijkend accentpatroon alsook aan het contrastaccent In de geraad-pleegde uitspraakcursussen wordt dat aspect immers noch besproken noch geoefend (zie ook 3.4).

Er dient verder opgemerkt dat de zinsaccentuering niet uitsluitend in het kader van een college taalverwerving kan worden geoefend. Computer-programma's voor spraakverwerking bieden bijvoorbeeld de mogelijkheid om individueel te oefenen (Chun 2002). Dat aspect van de Nederlandse uitspraak kan eveneens aan bod komen in colleges literatuur of syntaxis, bijvoorbeeld bij het voordragen van een gedicht of de behandeling van de woordvolgorde.

3.7 In zinsaccentoefeningen is het heel erg belangrijk de fouten van de leerders systematisch te corrigeren

Voor de zinsaccentuering geldt: oefening baart kunst. Toch heeft het weinig zin om regelmatig te oefenen als de gemaakte fouten niet gecorrigeerd worden. In dit verband is het mijns inziens niet voldoende om zonder verdere uitleg de zin met de correcte accentuatie te laten herhalen. Het lijkt me beter om eerst de foute accentdistributie met de goede te contrasteren. Op die manier kan de docent te weten komen of de leerder het verschil tussen beide realisaties hoort (Hiligsmann 1998, 180). Om dit extra uit de verf te doen komen, kan hij de correctie met handgebaren ondersteunen: de hand gaat bijvoorbeeld omhoog wanneer de benadrukte lettergreep uitgesproken wordt (Thio en Verboog 1999). Hiernaast lijkt het mij ook belangrijk om te wijzen op de belangrijke woorden in de zin alsook op het betekenisverschil dat gepaard gaat met de verkeerde accentdistributie (Rasiei 2003, 83).

Een ander nuttig hulpmiddel bij het corrigeren van zinsaccentfouten, is de computer. Softwarepakketten voor spraakverwerking maken het bijvoorbeeld mogelijk om de fonetische realisatie van zinsaccent door VT-leerders te analyseren en te vergelijken met de spraak van moedertaal-sprekers. Met de computer kunnen leerders ook visuele feedback krijgen, hetgeen volgens Chun (2002, 166) een positief effect heeft op hun uitspraakniveau én hun motivatie.

4. Conclusie

In deze bijdrage zijn aan de hand van de zinsaccentuering de scheidings-lijnen tussen taalkunde en didactiek verkend. In dit verband is het standpunt verdedigd dat een grotere synergie tussen de twee disciplines tot beter onderwijs kan leiden. Indien er ook nog rekening wordt gehouden met de resultaten van onderzoeken naar de tussentaal, dan kan de behandeling van de Nederlandse prosodie (met name de zinsaccentuering) ongetwijfeld beter afgestemd worden op de leerders. Want daar gaat het ons in de neerlandistiek extra muros per slot van rekening om!

Bibliografie

Baart, J.L.G.: *Focus, syntax and accent placement. Towards a rule system for the derivation of pitch accent patterns in Dutch as spoken by humans and machines*. Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden, 1997.
Beheydt, L. et al.: *Uitspraak Nederlands. Tekst - en oefenboek*. Leuven, 1999.
Berg, B. van den; *Foniek van het Nederlands*. Amsterdam, 1978.
Bolinger, D.: 'Accent is predictable (if you're a mind-reader)'. *Language* 48, 3, 633-644 (1972).
Bongearts, Th. et al: 'Leeffijd en uitspraakvaardigheid. Kunnen late leerders een tweede taal leren spreken zonder buitenlands accent?'. *Gramma/TTT* 2, 1, 1-14 (1993).
Chun, B.: *Discourse intonation in L2. From theory and research to practice*. Amsterdam en Philadelphia, 2002.
Coenen, J.: *Uitgesproken Nederlands, een uitspraakcursus voor anderstaligen*. Groningen, 1991.
Firbas, J.: *Functional sentence perspective in written and spoken communication*. Cambridge, 1992.
Foolen, A.P.: *De betekenis van partikels. Een dokumentatie van de stand van het onderzoek, met bijzondere aandacht voor* maar. Dissertatie Katholieke Universiteit Nijmegen, 1993.
Godin, P.: *Aspecten van de woordvolgorde in het Nederlands. Een syntactische, semantische en functionele benadering*. Louvain-la-Neuve, 1984.
Groot, A.W. de: *Inleiding tot de algemene taalwetenschap. Tevens inleiding tot de grammatica van het hedendaagse Nederlands*. Groningen, 1962.

Gussenhoven, C: *On the grammar and semantics of sentence accents*. Dordrecht. 1984.
Haan, J.: *Speaking of questions. An exploration of Dutch question intonation*. Utrecht, 2001.
Haeseryn, W. et al.: *Algemene Nederlandse Spraakkunst. 2 delen*, Groningen en Deurne, 1997.
Halliday, M.A.K: 'Notes on transitivity and theme in English (part II)'. *Journal of Linguistics* 3, 2, 199-244 (1967).
Heide, H. van der: 'Prosodie en het taalonderwijs:"*Watersnood*", van Gerrit Achterberg'. *Neerlandica Extra Muros* 40, 1, 18-30 (2001).
Hiligsmann, Ph.: 'De uitspraak van (Belgisch-)Franstalige leerders van het Nederlands: een theoretische en didactische benadering'. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 2108, 171-182 (1998).
Hiligsmann, Ph. en Rasier, L.: 'De zinsaccentuering in de tussentaal van Franstalige leerders van het Nederlands'. Ph. Hiligsmann en E. Leijnse: *n/f Huidige tendensen in het NVT-onderwijs en -onderzoek*, 1, 37-53 (2002).
Hirst, D. en Di Cristo, A.: *Intonation systems. A survey of twenty languages*. Cambridge, 1999.
Katwijk, A. van: *Accentuation in Dutch. An experimental linguistic study*. Amsterdam en Assen, 1974.
Keijsper, C.E.: 'Over de relatie tussen context en accentuatie'. *Forum der Letteren* 23, 31-45 (1982).
Kraak, A.: 'Zinsaccent en syntaxis'. *StudiaNeerlandica* 4, 41-62 (1970).
Kruyt, J.G.: 'The effect of "given" and "new" information on (de)accentuation in Dutch'. *Linguistics in the Netherlands*, 167-171 (1982).

Kruyt, J.G.: *Accents from speakers to listeners. An experimental study of the production and perception of accent patterns in Dutch*. Dissertatie Rijks-universiteit Leiden, 1985.
Munro, M. en Derwing, T.: 'Foreign accent, comprehensibility and intelligibility in the speech of second language learners'. *Language Learning* 45, 1, 73-97 (1995).
Nooteboom, S.G. en Kruyt, J.G.: 'Accents, focus distribution, and the perceived distribution of given and new information: an experiment'. *Journal of the acoustical society of America* 82, 5, 1512-1524 (1987).
Nooteboom, S.G. en Terken, J.M.B.: 'What makes speakers omit pitch accents? An experiment'. *Phonetica* 39, 317-336 (1982).
Rasier, L.: 'Le système accentuel de l'interlangue d'apprenants francophones du néerlandais'. A. Mettouchi en G. Ferré (eds.), *Actes du colloques IP2003/Interfaces prosodiques*. Nantes (27-29 mars 2003), 79-84.
Rietveld, A.C.M. en Heuven, V.J. van: *Algemene fonetiek*. Bussum, 1997.
Sleeman, P. et al.: 'Informatiestructuur en syntaxis: overeenkomsten en verschillen tussen Frans en Nederlands'. *Leuvense bijdragen* 89, 1/2, 289-304 (2000).
Streefkerk, B.: *Prominence. Acoustic and lexical/syntactic correlates*. Utrecht, 2002.
Terken, J.M.B.: *Use and function of accentuation. Some experiments*. Dissertatie Rijksuniversiteit Leiden, 1985.
Thio, K. en Verboog, M.: *Verstaanbaar spreken, een handleiding uitspraakonderwijs voor docenten Nederlands als tweede taal*. Muiderberg, 1999.
Verhoeven, J.W.M.: *Sprekend Nederlands. Cursus uitspraak voor anders-taligen*. Antwerpen, 1996.

Vriendt, S. de: ‘Uitspraakcorrectie, in het bijzonder bij sprekers van Slavische talen die Nederlands leren’. S. Predota, *Handelingen Regionaal Colloquium Neerlandicum*. Wrocław, 1993, 313-319.

Zoveel hoofden, zoveel zinnen. Taalkundige samenwerking in de internationale neerlandistiek

Reinier Salverda

1. Inleiding

De vraag die voor mij ligt - geef een inleiding over zuivere en toegepaste taalkunde in de relatie tussen intra- en extramurale neerlandistiek - is eigenlijk onbegonnen werk. Je zou er de hele taalwetenschap voor moeten kunnen overzien, een geweldig gebouw, waarbinnen zo ontzaglijk veel gaande is, dat het voor één persoon niet meer mogelijk is om alles te overzien (vergelijk Salverda 1990, 12). De taalwetenschap ontwikkelt zich en gaat vooruit door taakverdeling, innovatie en specialisatie, in een proliferatie van subdisciplines; het recente *Handbook of linguistics* (Aronoff en Rees-Miller 2001) telt er al tweeëndertig. En die zijn niet eenvoudig even te verdelen in zuiver versus toegepast. We beschikken niet over een eenduidig principe waarmee we die twee sluitend van elkaar kunnen afgrenzen binnen de taalwetenschap.

Zo bezien is mijn opdracht dus onmogelijk. Tegelijk echter is zij ook weer heel simpel. Zo bevat het voorjaarsnummer 2003 van *Neerlandica Extra Muros* (NEM) enerzijds de kroniek van De Kleijn over het Nederlands voor anderstaligen, waarin recente publicaties op het gebied van de taalverwerving besproken worden, anderzijds die van Van der Horst, waarin de Nederlandse taalkunde aan bod komt. Hier loopt *de facto* een duidelijke grens tussen zuiver en toegepast: het ene is meer wetenschappelijk, het andere meer praktisch-didactisch gericht - beide boeiend en bloeiend, maar verder hebben ze weinig met elkaar te maken. Het zijn gewoon twee verschillende vakgebieden, die los naast elkaar staan binnen de neerlandistiek.

Maar of mijn opdracht nu onmogelijk is of juist heel simpel, in beide gevallen zijn we misschien iets te gauw klaar, en daarom gooi ik het hier nu over een andere boeg.

Ten eerste is daar de groei van de Internationale Vereniging voor Neerlandistiek (IVN), die tegenwoordig wereldwijd bijna zeshonderd leden

telt. Kwantitief gaat het dus goed met de extramurale neerlandistiek, al zijn er nog witte plekken in China, India en Latijns-Amerika. Mijn vraag is nu: Maar hoe staat het met de kwaliteit? Het lijkt me nodig hier eens grondig over na te denken. Dat is de uitdaging die ik zie in het thema van dit vijftiende IVN-congres - 'Neerlandistiek de grenzen voorbij'.

Ten tweede sluit ik aan bij de opmerking van de algemeen secretaris van de Nederlandse Taalunie (NTU) in zijn openingstoespraak, dat een sterke intramurale neerlandistiek van groot belang is voor de extramurale, en omgekeerd. In dit verband pleitte hij voor meer en betere samenwerking tussen neerlandici over de grenzen heen. Willen we tot een werkelijk internationale neerlandistiek komen, dan is dit inderdaad essentieel, en ik wil hier dan ook nagaan waar we onze taalkundige samenwerking dan het best op kunnen richten.

Ten derde roep ik in herinnering dat onze collega in Los Angeles, Bob Kirsner, ruim twintig jaar geleden een verlanglijstje indiende bij de intramurale neerlandistiek. 'Beste Sinterklaas,' schreef hij toen, 'als neerlandicus extra muros die het hele jaar zoet is geweest zou ik heel graag het volgende in mijn schoen willen vinden' (Kirsner 1982, 102), en hij formuleert dan de volgende vijf, ook nu nog actuele wensen: (1) meer reisen onderzoeksbeurzen en uitwisselingsprogramma's voor extramurale docenten en studenten; (2) meer bezoeken en studiereizen van intramurale neerlandici; (3) meer materiaal voor het onderwijs Nederlands als vreemde taal; (4) meer hulpmiddelen voor taalkundig onderzoek van het Nederlands, met name tekstcorpora en computerprogramma's; en (5) meer empirisch detailonderzoek van de Nederlandse syntaxis.

Aldus heb ik nu de volgende drie vragen als vertrekpunt: Hoe staat het met de kwaliteit van de internationale taalkunde van het Nederlands?, Hoe kunnen we als taalkundigen van het Nederlands zo goed en effectief mogelijk samenwerken over de grenzen heen?, en: Wat is er van Kirsners verlanglijst terecht gekomen, en wat blijft er nog te wensen over?

Voor ik nu aan mijn eigenlijke betoog toekom, schets ik nog kort het raamwerk waarbinnen we hier opereren, en dat gevormd wordt door de twee begripsonderscheidingen tussen respectievelijk 'zuiver' en 'toegepast', en intra- en extramuraal. Ik definieer deze termen zoveel mogelijk in aansluiting bij de gangbare praktijk.

Wat de eerste tweedeling betreft, is het het gemakkelijkst om te beginnen met de toegepaste taalwetenschap. In het al genoemde *Handbook of linguistics* (2001) is Applied Linguistics er precies één van de daarin

behandelde tweeëndertig subdisciplines (Rees-Miller 2001). In de praktijk valt dit vakgebied ook goed te identificeren. Internationaal is er de *Association Internationale de Linguistique Appliquée* (AILA). Binnen het Nederlandse taalgebied hebben we het *Handboek toegepaste taalkunde* van Van Els en anderen uit 1977 (Engelse vertaling 1984); voorts een aantal onderzoeksinstituten, geregeld congressen, tijdschriften, dissertaties en een bibliografie; en een bloeiende Vereniging voor Toegepaste Taalwetenschap met een eigen periodiek, *Toegepaste Taalwetenschap in Artikelen* (TTWiA).

Wat vervolgens de begripsafbakening betreft, beschikken we over twee verschillende opvattingen van toegepaste taalkunde. Dat is dus heel wat overzichtelijker dan bij de zuivere taalwetenschap, waarvan de meest uiteenlopende definities gegeven worden. De eerste opvatting van 'toegepast' is een ruime definitie: 'die eigenlijk alles omvat wat er aan taal te bestuderen valt' (Van Els 1977, 27). Dit lean uiteenlopen van taalonderwijs en -verwerving via vertaling en taalplanning tot bijvoorbeeld taaladvies en contrastieve taalstudie - en in de extramurale neerlandistiek kunnen we ook inderdaad met al die verschillende gebieden te maken krijgen. Daarnaast is er een tweede, meer beperkte definitie, waarin 'toegepast' samenvalt met vreemdetalenonderwijs (VTO). Dit is de oorspronkelijke betekenis van 'toegepast', zegt Van Els, en voor ons doel hier is dit genoeg. Dit is ook de gangbare praktijk, bijvoorbeeld in Beheydts hoofdstuk over het Nederlands als Vreemde Taal (NVT) in *Nederlandse taalkunde in kaart* (Smedts en Paardekooper 1999), en bij het Amsterdamse Steunpunt NVT van de Nederlandse Taalunie.

Eens 'toegepast' is afgebakend, rijst de vraag of 'zuiver' dan nu de rest is van het taalkundig bedrijf. Zijn die andere eenendertig subdisciplines in het *Handbook of linguistics* dus allemaal onderdeel van de zuivere taalwetenschap? Zo ja, dan omvat die zuivere taalwetenschap wel van alles, van historisch-vergelijkende taalwetenschap, fonetiek en fonologie, via morfologie en lexicon, syntaxis en semantiek, theorievorming, taaltypologie, pragmatiek, taalverwerving, veeltaligheid, sociolinguïstiek, psycho- en neurolinguïstiek tot en met computerlinguïstiek. Of moeten we liever onder zuivere taalwetenschap verstaan enkel die taalkunde die zich richt op het wetenschappelijk onderzoek van de structuur van het taalsysteem op zichzelf, het geïdealiseerde object van de formeel-theoretische taalwetenschap, zonder betekenis en context, zonder taalgebruikers en de situaties waarin taal wordt gebruikt? Het is niet

eenvoudig om op dit punt tot een afdoende begripsafbakening te komen. Wel kunnen we zeggen dat de ontwikkelingen in de zuivere taalwetenschap primair worden gedreven door intra-wetenschappelijke factoren als speurzin en nieuwsgierigheid, theorievorming, empirische en technische innovatie.

Apart noem ik hier nog, naast de onderscheiding 'zuiver/toegepast', het belangrijke terrein van het doorgeven en verspreiden van informatie. Op dit vlak levert NEM al jaren een uitstekende bijdrage met haar artikelen, kronieken en recensies. Daarnaast zijn er tegenwoordig allerlei andere nuttige informatiekanalen, bijvoorbeeld de websites van het Steunpunt NVT in Amsterdam, de Vakgroep Nederlands aan de Universiteit van Wenen, het tijdschrift *Onze Taal*, de Taalunie met haar nieuwe e-periodiek *Taalschrift*, Van Dale's *Taalpost*, het internet-tijdschrift *neerlandistiek.nl*, de linguïstische miniatuurtjes in *Neder-L*, en de website van de Digitale Bibliotheek Nederlandse Letteren (DBNL), waar we 'de Nederlandse taalkunde in honderd artikelen' kunnen vinden. Via deze kanalen wordt veel interessants aangeboden op taalkundig gebied, maar daar ga ik hier nu verder niet op in.

De tweede preliminaire begripsonderscheiding is die tussen intra- en extramurale neerlandistiek. Deze behelst een indeling naar de plaats waar de taalkundige onderzoek(st)er van het Nederlands werkzaam is, binnen dan wel buiten het taalgebied. Dit kan enorm variëren, afhankelijk van het land, de cultuur, de taal, het maatschappelijk en intellectueel klimaat en de instelling waarbinnen de extramurale neerlandist werkzaam is. Hier lijkt me het kernpunt, dat de beoefening van de Nederlandse taalkunde extramuraal plaatsvindt in een heel andere context dan binnen het taalgebied gebruikelijk is, in functie van en in contact met andere interesses, waarbij de taal-studie vaak niet om zichzelf wordt ondernomen, maar om uiteenlopende sociaal-culturele, historische, intellectuele of literaire redenen.

Direct merk ik hierbij op, dat de tweedeling tussen zuiver en toegepast mijns inziens niet samenvalt met die tussen intra- en extramuraal. Binnen het Nederlandse taalgebied zijn zowel zuivere als toegepaste taalkunde te vinden, en ook daarbuiten worden beide beoefend. Wat dit betreft sta ik dus op een ander standpunt dan de ANS (Haeseryn et al. 1997, 8), die de scheidslijn tussen theoretische en praktische taalkunde vrijwel parallel laat lopen aan die tussen intramurale en extramurale (vergelijk ook Salverda 1998, 263).

De vraag waar het mij nu om gaat, is, wat de verschillende circuits die we zo kunnen identificeren, over en weer met elkaar te maken hebben. Is het altijd eenrichtingsverkeer vanuit het taalgebied naar daarbuiten, is de extramurale neerlandistiek voornamelijk een doorgeefluik, en opereren we dus op basis van een missie- of zendingsmodel? Of is er sprake van wissel-werking, interactie en osmose? Wat kunnen intra- en extramurale neerlandici aan elkaar hebben? Waar liggen de raakvlakken en overlappingen, en waar gaat men elk zijns weegs? Welke obstakels en scheidsmuren staan een goede samenwerking in de weg, en hoe kunnen we die situatie verbeteren? Welke lacunes en desiderata zijn er, en welke rol kan de IVN hier spelen?

Al deze vragen leiden naar de centrale kwestie: hoe we nu op taalkundig gebied kunnen komen tot een werkelijk internationale neerlandistiek. Om daar meer duidelijkheid over te krijgen, bezie ik nu eerst het intramurale circuit, en vervolgens het extramurale. Ik kan hier niet een uitputtend overzicht geven, maar concentreer me op een aantal voor de verdere ontwikkeling van ons vakgebied belangrijke thema's en tendensen.

2. Het intramurale circuit

Bezien we nu eerst wat er binnen het taalgebied aan taalkundig onderzoek van het Nederlands wordt gedaan, en wat we daar extramuraal aan kunnen hebben.

Binnen het taalgebied houden de taalkundigen van het Nederlands zich met zeer veel bezig. Wie maar even rondkijkt, ziet dat bijvoorbeeld de *Leuvense bijdragen* artikelen bevatten over modaliteit, adverbia, balans-schikking, dialectverandering en streektalen. Het tijdschrift *TTT* had pas een speciaal nummer over tekstwetenschap. Er is het *Tijdschrift voor Taalbeheersing* met artikelen over argumentatie, overtuigen en het schrijven van informatieve teksten. *Nederlandse taalkunde* biedt artikelen over gapping, truncatie in kindertaal, de deletie van de slot-*n* en de uit-spraak van de *r*. Er verschijnen degelijke woordenboeken van de uitspraak, de etymologie en de chronologie van het Nederlands, en leuke taalboekjes over streektalen, het Amsterdams, het Antwerps en het Indisch Nederlands, over leenwoorden, schimpnamen, neologismen en murks of straattaal. Er is de prachtige studie van Van Sterkenburg over *Vloeken* (1997, 2001), de nieuwe spreektaalgrammatica van Jelle de Vries (2001), het onderzoek van het Nederlands op vakantie in Battus' *Opperlans!* (2002), en niet te verge-

ten natuurlijk de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (ANS, Haeseryn et al. 1997).

Intramuraal wordt veel wetenschappelijk onderzoek op het gebied van de Nederlandse taalkunde gedomineerd door een theoretische vraagstelling en het zoeken naar nieuwe kennis en inzichten. Daardoor kan dit onderzoek soms vrij ver afstaan van wat wij als extramurale taalkundigen aan het doen zijn, wanneer we de Nederlandse taal bestuderen in haar sociale, historische, culturele en literaire context, of met het oog op vertaling. Lang niet alles wat er intramuraal gedaan wordt, is dan ook even relevant, interessant of bruikbaar. De bijdragen in de serie *Linguistics in the Netherlands* zijn soms zo theoretisch en specialistisch dat ze aan vele extramurale linguïsten voorbij zullen gaan.

Wat weer wel bijzonder nuttig is, is het intramurale werk aan basis-voorzieningen, in grootschalige, multidisciplinaire, vernieuwende en technologisch hoogwaardige onderzoeksprojecten, waarvan ik hier met name noem de taaldatabanken van het Leidse Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) en het Vlaams-Nederlandse project voor em *Corpus Gesproken Nederlands* (vergelijk Salverda et al. 2001).

Daarnaast heeft ook de toegepaste taalkunde veel te bieden, vooral op het gebied van het Nederlands voor anderstaligen, nader onderscheiden in Nederlands als Tweede Taal (NT2) en Nederlands als Vreemde Taal (NVT). Ook dit levert van alles op dat van nut is voor de extramurale neerlandist. Ik denk aan de dissertatie van Hazenberg (1994) over woorden-schatselectie voor het onderwijs Nederlands aan anderstaligen en aan het handboek *Nederlands als tweede taal* (1996) van Hulstijn en anderen, aan het recente *Idioomwoordenboek* (1999) van Van Dale en het nieuwe *Combinatiewoordenboek* (2003) van De Kleijn. Men houdt zich hier bezig met onderzoek van allerlei aspecten van het taalleerproces zoals monitor-theorie, tussentaalhypothese, verwervingsvolgorde en leerdersvocabularium, met de productie van voor de lespraktijk bestemde leermiddelen en docentenmateriaal, en met didactische kwesties betreffende het nut van grammatica-onderwijs, de verschillende vaardigheden en hun toetsing, met taal en cultuur, het gebruik van nieuwe media en (bij)scholing (cf. Extra en Vallen 1999, Beheydt 1999). Interessant en belangrijk is hier de vraag die geregeld opduikt, of NT2 en NVT nu wel zo verschillend zijn, en wat voor synergie hier mogelijk is (Kalsbeek 2001, cf. De Vries 1988).

Overzien we nu deze veelzijdige intramurale productie als geheel, dan stellen we vast dat Kirsners wensen uit 1982 inmiddels ruimschoots in

vervulling zijn gegaan. Met het vele dat er door intramurale taalkundigen is en wordt geproduceerd, kunnen wij als extramurale neerlandici, vertalers, taalleerders en taalkundigen van het Nederlands alleen maar ons voordeel doen. Zeer positief is in dit verband ook de sterke tendens tot internationalisering in de intramurale neerlandistiek, die Engelstalige publicaties oplevert zoals *The phonology of Dutch* (1995) en *The morphology of Dutch* (2002) van Booij, waarin de klank- en vormleer van het Nederlands toegankelijk wordt gemaakt voor de internationale vakgemeenschap. Een goed voorbeeld is ook het artikel van Mirjam Ernestus en Harald Baaijen dat in maart 2003 in het tijdschrift *Language* stond, over de incorporatie van nieuwe woorden in het Nederlands, een verslag van een boeiend experiment met pseudo-woorden die in de verleden tijd *-te* of *-de* moesten krijgen. Daarbij ging het om de vraag wat je uit de reacties der proefpersonen kunt afleiden over de onderliggende kennis van wat wij in de wandeling doorgaans *'t kofschip* of *'t fokschaap* noemen.

Ik pleit ervoor om deze lijn verder door te trekken en te komen tot een Engelstalig internationaal *Handbook of Dutch Linguistics*. Een eerste reden hiervoor is dat wij als taalkundigen van het Nederlands op dit punt internationaal gezien momenteel achterlopen. Er is al een *Handbook of Japanese linguistics* (Tsujimora 1999, vergelijk Salverda 2002), en een internationaal *Handbook of Frisian studies* (Haider Munske 2001). Voor de taalkunde van het Nederlands hebben we echter niets dat daarmee te vergelijken valt. Laten wij ook zoiets gaan maken, in het Engels, dus met wereldwijd bereik, en in samenwerking tussen intra- en extramurale neerlandici, zuiver zowel als toegepast, want met zo'n handboek krijgt het Nederlands een beter internationaal profiel binnen de germanistiek en de algemene linguïstiek. Een tweede goede reden ligt binnen de neerlandistiek zelf (vergelijk Salverda 1995). Voor de internationale bekendmaking van de Nederlands/Vlaamse cultuur en geschiedenis hebben we al het jaarboek *The Low Countries* van de Stichting Ons Erfdeel, en voor de literatuur krijgen we nu de Engelse bewerking van het handboek van Stouten et al., *Histoire de la littérature néerlandaise (Pays-Bas et Flandre)* (1999). Het wordt tijd dat er voor de Nederlandse taalkunde een vergelijkbaar Engelstalig handboek komt, waarin de wetenschappelijke stand van zaken beschreven wordt op het terrein van de Nederlandse taal, grammatica, lexicografie, spelling, fonologie, morfologie, syntaxis, semantiek en pragmatiek, met goede aandacht voor het typisch-Nederlandse van modale partikels en balansschikking; voor de regionale, sociale, historische en structurele variatie die er in

het Nederlands zit; voor taalpolitiek, taalgeschiedenis, taalstrijd en de positie van de standaardtaal tussen de andere talen van Nederland, Vlaanderen en Europa; en voor kwesties van taalcontact, meertaligheid, creolisering en code-switching in het Nederlands als tweede of vreemde taal. Daarbij hoort natuurlijk ook een bibliografisch apparaat en een gids voor taaldatabanken en de *on line*-linguïstiek van het Nederlands.

Een dergelijk internationaal *Handbook of Dutch linguistics* biedt een goede focus voor samenwerking tusen taalkundigen, en zal, eenmaal gepubliceerd, een zeer belangrijke impuls geven aan de internationale beoefening van de Nederlandse taalkunde.

3. De extramurale studie van het Nederlands

Ook buitengaats heeft men niet stilgezeten. Ik noemde al de geregelde kronieken in NEM over taalkunde en taalverwerving. We zien het ook in het programma van dit congres, waar onderwerpen aan de orde komen die lopen van leerwoordenboeken en contrastieve grammatica via idioom en vaktalen tot *Lagelands* en ander digitaal materiaal, en van metaforen, valentie en didactiek tot de positie van het Nederlands tussen Duits en Afrikaans. Daarmee wordt de lijn doorgetrokken van eerdere IVN-congressen, waar aandacht werd besteed aan de modale partikels, het woordje *er*, collocaties en kwesties van woordvolgorde, en aan de bronnentaal-cursussen die worden ontwikkeld in Jakarta. In de afgelopen decennia hebben verder ook de Berkeley-conferenties en de Poolse serie *Neerlandica Wratislawiensia* een belangrijke bijdrage geleverd aan de extramurale taalkunde van het Nederlands.

Extramuraal wordt de Nederlandse taalkunde doorgaans ruim opgevat. De relevantiehorizon kan er lopen van taalverwerving tot en met cognitieve linguïstiek, en van fonologie en semantische analyse tot en met contrastieve grammatica. In de extramurale praktijk heb je soms meer aan nieuwe ideeën uit het vakgebied *Teaching of English to Speakers of Other Languages* (TESOL), met zijn aantrekkelijke aanpak van het onderwijs Engels voor anderstaligen. Soms ook zijn de germanistiek, de linguïstiek of de vertaalwetenschap in het betreffende land relevanter dan de intramurale Nederlandse taalkunde. De grens tussen zuiver en toegepast loopt daardoor extramuraal vaak ook anders dan binnen het taalgebied.

Zeer belangrijk is hier de extramurale traditie van taalkundig onderzoek dat voortkomt uit de lespraktijk. Een student komt bijvoorbeeld met een vraag, en als je dan de kwestie nader onderzoekt en drie, vier grammatica's vergelijkt, vind je nogal eens dat die elkaar óf allemaal napraten óf allemaal tegenspreken óf er nog nooit naar gekeken hebben. Zo stuit je op allerlei onopgehelderde en ononderzochte problemen in de Nederlandse taal, die aanleiding geven tot wetenschappelijk onderzoek. Een klassiek voorbeeld is het interjectie-onderzoek van Kirsner over *hoor*, waarin hij vanuit een consequent volgehouden VTO-perspectief ontdekkingen doet en op empirisch taalonderzoek gebaseerde beschrijvingen van de regels van het Nederlands geeft, die je nergens zo vindt (Kirsner 1991). Hij produceert daarmee nieuwe kennis van de Nederlandse grammatica en levert zo een bijdrage aan het zuiver wetenschappelijk onderzoek van de Nederlandse taalkunde.

Het probleem is alleen dat dit intramuraal maar weinig bekend is, misschien ook als gevolg van de gedachte dat extramurale taaldocenten voornamelijk werkzaam zijn in de toegepaste sfeer. Zo noemt Beheydt (1999), op een paar Duitse en Waalse bijdragen na, eigenlijk geen enkele extramurale taalkundige. Maar als we kijken naar de Engelstalige wereld, dan zien we dat er vanaf Hoogvliets *Elements of Dutch* (1900) de hele twintigste eeuw - achtereenvolgens door Bense, Kruisinga, Llewellyn, Bloomfield, Moulton, Shetter, Donaldson, Kirsner, Shannon, Fenoulhet, Quist, Van Oosten, Vismans, Howe en Fehringer - een stroom aan Engelstalige publicaties geproduceerd is, waarin de Nederlandse taal, grammatica en taalverwerving behandeld worden door extramurale neerlandici, contrastieve anglisten, germanisten en algemeen linguïsten. Dit alles zou nodig eens geïnventariseerd moeten worden en verdient nadere bestudering.

Het zou goed zijn als de IVN hier het initiatief nam voor een ‘geupdatete’ versie van het boek *Neerlandistiek buiten Nederland en België* (Boukema 1982), met daarin per land, regio of taalgebied een goed geïnformeerd overzicht van wat er gedaan is en wordt, welke projecten er lopen, welke materialen er zijn, en wat de verdere behoeften op taalkundig gebied zijn. In dit verband pleit ik voor het opzetten binnen de IVN van een sectie Taalkunde, die een forum voor informatie, discussie, samenwerking en projecten kan bieden.

Mijn laatste punt in deze paragraaf is dat het, gelet op de veelzijdige extramurale praktijk die ik hierboven kort geschetst heb, verwonderlijk is, dat we - zoals Beheydt (1999, 266) heeft opgemerkt - niet beschikken over

een *Handboek voor het Nederlands als vreemde taal*. Daardoor verdampt veel relevante expertise en moet iedereen telkens maar weer het wiel uitvinden. Er is dan ook dringend behoefte aan zo'n handboek, waarbij het natuurlijk niet de bedoeling is om het handboek *Nederlands als tweede taal* (1996) van Hulstijn en anderen te dupliceren, want om dubbel werk zit niemand verlegen. Wat nodig is, is een handboek waarin de specifieke werksituaties, de ervaring en de expertise van de neerlandistiek extra muros ten volle verdisconteerd zijn, en waarin aandacht wordt besteed aan grammaticale beschrijving en contrastieve analyse, aan vertalen en vertaalwoordenboeken, aan de didactiek van het NVT, de leerprocessen, de verschillende talige, pragmatische en interculturele vaardigheden zowel als de rol van grammatica-onderwijs en woordjes leren, aan testen, beschikbare hulpmiddelen en nieuwe media, aan de literaire en culturele context waarin de taalverwerving functioneert, aan Nederlands ‘for special purposes’ en aan het belangrijke gebied van het Nederlands als bronnentaal. Hierbij zouden dan met name ook de extramurale inzichten verwerkt moeten worden uit de recente dissertatie van Veronika Wenzel over relationele strategieën in het Nederlands van Duitse taalleerders (Wenzel 2002), en de uitkomsten van het Londense project *Critical Language Awareness*, waarin het gaat om hogere vaardigheden zoals tussen de regels lezen en het leren herkennen, analyseren en hanteren van culturele betekenissen (Quist 2000).

Laten de IVN en het Steunpunt NVT hier de handen ineen slaan en met een goed strategisch initiatief komen om in deze lacune te voorzien. Dit zal de professionele kwaliteit en wetenschappelijke onderbouwing van veel extramurale taalverwervingsactiviteiten zeer ten goede komen.

4. Een gemeenschappelijke focus: de grammatica van het Nederlands

In mijn ogen neemt de grammatica - opgevat als het geheel van regels waaraan sprekers van een taal, in casu het Nederlands, zich in hun taalgedrag blijken te houden - een centrale plaats in op ons vakgebied, zowel extra- als intramuraal.

Het internet biedt hier geweldige nieuwe mogelijkheden voor wereldwijde samenwerking. De Elektronische ANS bijvoorbeeld is een geweldige nieuwe voorziening, die allerlei taalonderzoek mogelijk maakt, en die een belangrijke plaats inneemt binnen het groeiende netwerk van elektronische voorzieningen waarmee de internet-neerlandistiek zich als

een olievlek aan het verspreiden is (cf. Salverda 2003). Ik denk hier met name aan het *Corpus Gesproken Nederlands* met zijn hoogwaardige programmatuur voor fonologische, morfologische en syntactische annotatie, en aan projecten als de *Modern grammar of Dutch* (MGD) in Tilburg en andere, waarover geregeld gerapporteerd wordt in de rubriek *Digitaal* van het tijdschrif *Nederlandse taalkunde*. Op allerlei verschillende manieren kunnen we met deze nieuwe voorzieningen zinnig taalkundig onderzoek ondernemen, toegespitst op uiteenlopende behoeften, dus zowel contrastief als theoretisch en beschrijvend, alsook in praktisch-didactische projecten met studenten. Ook valt te denken aan het maken van een nieuwe cursus Nederlandse intonatie voor anderstaligen, die verder gaat dan wat Collier en 't Hart in 1978 konden bieden.

Bij dit alles verdient de ANS hier onze speciale aandacht. Ruim veertig jaar geleden, in 1961, werd er vanuit de extramurale neerlandistiek gevraagd om een omvattende beschrijvende grammatica van het hedendaagse Nederlands. Volhardend gelobby vanuit de IVN heeft er toe geleid dat in 1984 de eerste druk verscheen, in 1997 gevolgd door een volledig herziene en bijgewerkte tweede druk, die nu sinds eind 2002 ook *on line* beschikbaar is.

De ANS is een van de beste grammaticale beschrijvingen van het Nederlands die we hebben. De ANS is tolerant, degelijk van descriptie, primair informatief en beschrijvend, en niet extreem normatief. De extramurale inbreng in de ANS is hierbij altijd van zeer wezenlijke betekenis geweest. Twee van de vier redacteuren waren zelf voortgekomen uit de extramurale taalkunde. In de bibliografie vinden we de publicaties vermeld van talrijke extramurale taalkundigen, zoals Bech, Shetter, Brachin, Kirsner, Vismans, Donaldson, Moulton en anderen. En de grammaticale beschrijving in de ANS is op veel punten verrijkt door opname van de inzichten in de structuur van het Nederlands die zij hebben aangedragen (zie verder Salverda 1998).

De ANS is daardoor zonder meer de meest extramurale grammatica van het Nederlands die er is. Zij is in dit opzicht uniek. Want helaas, heel vaak nog opereren intra- en extramurale taalkunde als twee gescheiden circuits. Wat Welschen doet in zijn dissertatie over de balansschikking wanneer hij ingaat op Brachins kijk op deze merkwaardige en unieke Nederlandse constructie (Welschen 1999, xviii), is bepaald niet gewoon of algemeen gangbaar. Veel vaker zien we dat extramurale bijdragen aan de studie van het Nederlands intramuraal niet gezien worden.

Hier valt dus nog heel wat te verbeteren. De weg daartoe wordt ons gewezen door de ANS, die een toonbeeld is van effectieve internationale samenwerking, ook inhoudelijk, op taalkundig gebied. Het ligt dan ook voor de hand om verdere samenwerking te richten op de voortgaande verbetering van deze grammatica, juist ook omdat zij op tal van punten stimulerende aanzetten biedt voor de verdere empirische bestudering van de Nederlandse zinsbouw, en van norm en variatie in het Nederlandse taalsysteem.

Als voorbeeld kies ik hier, vrij willekeurig, de zogenaamde imperatief van het plusquamperfectum (*Had dan je mond gehouden! Was maar vast naar huis gegaan!*). Van deze constructie, die je maar in weinig andere Nederlandse grammatica's aantreft, zegt de ANS dat zij alleen mogelijk is met *hebben* en *zijn* (Haeseryn et al. 1997, 66-67). Onlangs echter, in het mei-nummer van *Onze Taal* (72 nr. 5), heeft ANS-redacteur Van den Toorn allerlei interessante voorbeelden gegeven uit het werk van Nederlandse schrijvers en schrijfsters, waarbij hij overigens aantekent dat die eigenlijk tegen zijn taalgevoel indruisen. Die voorbeelden doen de vraag rijzen hoe het hier precies zit met bijvoorbeeld selectierestricties en lexicale beperkingen. Kan deze constructie alleen met *hebben* en *zijn* in de voltooid verleden tijd, of kun je ook de gewone verleden tijd gebruiken en zeggen *Las de krant!, Belde mij dan ook!, Kwam daar nog eens om!* en *Liet het toch bezorgen!* In wat voor context of situatie zijn deze zinnen mogelijk? Hoe zit het hier met de betekenisnuances, die uiteen lijken te kunnen lopen van irrealis en optatief via achterhaalde wens of opdracht tot verwijt achteraf? Is de analyse van Duinhoven (1995) juist, dat we bij deze irreële imperatief te maken hebben met een nieuwe ontwikkeling in het Nederlands van de afgelopen honderd jaar? Of is het een voorbeeld van wat Guépin noemt ‘ons slordig gebruik van tijden en wijzen’ (Guépin 2003, 87)?

Deze vragen malcen duidelijk dat er nog veel te ontdekken valt aan deze constructie. Ditzelfde geldt op nog veel meer punten van het Nederlandse taalgebruik. We stuiten hier op de kernfunctie van de ANS als schatkamer van de Nederlandse grammatica in de ruimst mogelijke zin. Deze functie wordt echter geheel miskend, wanneer men - zoals de Taalunie lijkt te doen - de ANS afdoet als product van een taalpolitiek die zich richt op ‘monumentenzorg’ (vergelijk De Caluwe et al. 2003, 13). Integendeel, de ANS, die al aan variatielinguïstiek deed lang voordat dit in de mode kwam, vormt bij uitstek een instrument dat helpt om in de meest uiteenlopende situaties effectief met het Nederlands om te gaan, en is aldus een essentiële

basisvoorziening, in het bijzonder voor docenten en studenten Nederlands extra muros.

Het is dan ook onbegrijpelijk en zeer te betreuren, dat de Nederlandse Taalunie, blijkens haar Beleidsplan 2003-2007, *De taalgebruiker centraal*, besloten heeft de komende jaren geen grammatica-onderzoek te ondersteunen, waardoor er dus geen voortgang komt in de ANS en het voor de ANS vereiste taalkundig onderzoek van het Nederlands. Dit terwijl er een aantal substantiële projectvoorstellen op tafel lag. Ik wil er dan ook krachtig op aandringen dat dit besluit wordt herzien, zodat er alsnog gewerkt kan worden aan een verbeterde derde editie van de ANS. Dat is ook hard nodig, want inmiddels lopen we met deze grammatica die voor het laatst herzien is in 1997, internationaal gezien flink achter, bijvoorbeeld bij het Engels, waar men beschikken kan over de *Longman grammar of spoken and written English* (1999), die met zijn zeer uitvoerige en op grootschalig corpus-onderzoek gebaseerde analyse van frequentie en acceptatie van constructies en patronen een nieuwe standaard heeft gedefinieerd voor grammaticale beschrijving, waar wij voor het Nederlands voorldpig alleen nog maar van kunnen dromen (Salverda 2003, 261).

5. Besluit

In dit inleidend overzicht heb ik een aantal ontwikkelingen aangegeven en voorstellen gedaan die ons verder kunnen helpen op de weg naar een werkelijk internationale neerlandistiek. Tot besluit formuleer ik nu de volgende stellingen.

(1) Wanneer we van ‘internationale neerlandistiek’ willen spreken, is een eerste vereiste dat we het contact en de samenwerking bevorderen tussen intra- en extramurale taalkundigen van het Nederlands, waar ook ter wereld. Ik zie het als een belangrijke strategische prioriteit voor de IVN om hier met initiatieven en plannen te komen, bijvoorbeeld voor een stimuleringsprogramma voor concrete samenwerkingsprojecten op taalkundig gebied. Oprichting van een Sectie Taalkunde binnen de IVN lijkt me daartoe een goede eerste stap.

(2) Hoewel Kirsners verlanglijst uit 1982 inmiddels dubbel en dwars vervuld is, heeft hij nog steeds groot gelijk met zijn uitspraak dat de

Nederlandse taal en haar grammatica te belangrijk zijn om alleen aan de Nederlanders over te laten. Tegen deze achtergrond heb ik voor de nabije toekomst de volgende drie wensen.

- Ten eerste, zoals er een internationaal *Handbook of Frisian studies* (2001) is, en ook een Engelstalig *Handbook of Japanese linguistics* (1999), zo moeten wij als taalkundigen van het Nederlands de handen ineenslaan om op korte termijn een internationaal *Handbook of Dutch linguistics* tot stand te brengen.
- Ten tweede, er is behoefte aan een 'ge-updatete' versie van Boukema 1982, met een overzicht van wat er in de wereld buiten Nederland en Vlaanderen aan taalkundig onderzoek van het Nederlands is en wordt gedaan.
- Ten derde, het ontbreekt ons aan een goed *Handboek van het Nederlands als vreemde taal*.

Het zou de professionaliteit en wetenschappelijke onderbouwing van ons werk zeer ten goede komen, als we zo spoedig mogelijk in deze drie lacunes voorzien.

(3) De extramurale taalkunde van het Nederlands heeft belangrijke inzichten opgeleverd in de grammatica van het Nederlands, en veel daarvan zijn ook in de ANS verwerkt. De ANS biedt, als schatkamer van de Nederlandse grammatica, een onmisbare basisvoorziening, die nu gelukkig ook *on line* toegankelijk is. Inhoudelijk echter is er sinds 1997 niets meer aan gedaan, terwijl deze grammatica juist aan de hoogste wetenschappelijke eisen zou moeten voldoen. En nu heeft de Nederlandse Taalunie eenzijdig het besluit genomen om in de periode tot 2007 geen grammatica-projecten te ondersteunen, waardoor er dus geen voortgang meer komt in het werk aan de ANS en het voor de ANS benodigde taalkundig onderzoek van het Nederlands. Ik vind dit ernstig te betreuren en wil er hier krachtig protest tegen aantekenen.

(4) Voor de toekomst is essentieel de rol van elektronische voorzieningen op het gebied van de Nederlandse taalkunde. Tezamen met een scala aan andere *on line*-voorzieningen bieden de Elektronische ANS en het *Corpus Gesproken Nederlands* een degelijke wetenschappelijke basis voor concrete samenwerking tussen intra- en extramurale taalkundigen in het onderzoek van het Nederlands in al zijn verscheidenheid. Ik roep

dan ook alle taalkundigen van het Nederlands, waar ook ter wereld, op om deze voorzieningen maximaal te benutten in onderwijs en onderzoek, en door geregelde feedback en commentaar bij te dragen tot de verdere verbetering ervan. En ik spreek graag de hoop uit dat de Nederlandse Taalunie in haar projectenprogramma ruimte zal maken voor taalkundige samenwerkingsprojecten over de grenzen heen.

Bibliografie

Aronoff, Mark en Rees-Miller, Janie (eds.): *The handbook of linguistics*. Malden en Oxford, 2001.
Battus: *Opperlans! Taal- en letterkunde*. Amsterdam, 2002.
Beheydt, Ludo: 'Nederlands als vreemde taal.' W. Smedts en P.C, Paardekooper (eds.), *De Nederlandse taalkunde in kaart*. Leuven en Amersfoort, 1999, 265-274.
Booij, Geert: *The phonology of Dutch*. Oxford, 1995.
Booij, Geert: *The morphology of Dutch*. Oxford, 2002.
Boukema, H.J. et al. (eds.): *Neerlandistiek buiten Nederland en België*. 's-Gravenhage en Hasselt, 1982.
Caluwe, Johan de et al. (red.): *Taalvariatie en taalbeleid. Bijdragen aan het taalbeleid in Nederland en Vlaanderen*. Den Haag, Antwerpen en Apeldoorn, 2003.
Collier, R. en 't Hart, J.: *Cursus Nederlandse intonatie*. Leuven, 1978.
Duinhoven, A.: 'Had gebeld! De irreële imperatief'. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 111, 346-364 (1995).
Els, Th. van et al. (red.): *Handboek toegepaste taalwetenschap*. Groningen, 1977. [Engelse editie Els, Th. van et al. (eds.): *Applied linguistics and the learning and teaching of foreign languages*. London, 1984.]

Ernestus, Mirjam en Baaijen, R. Harald: ‘Predicting the unpredictable: interpreting neutralized segments in Dutch’. *Language* 79, 1, 5-38 (March 2003).
Extra, G. en Vallen, T.: ‘Nederlands als tweede taal’. W. Smedts en P.C. Paardekooper (red.), *Nederlandse taalkunde in kaart*. Leuven en Amersfoort, 1999, 275-284.
Guépin, Jan Pieter: *Drietaligheid*. 's-Hertogenbosch, 2003.
Haeseryn, W. et al. (red.): *Algemene Nederlandse spraakkunst*. Groningen en Deurne, 1997.
Haider Munske, Horst (ed.): *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian studies*. Tübingen, 2001.
Hazenberg, S.: *Een keur van woorden. De wenselijke en feitelijke receptieve woordenschat van anderstalige studenten*. Amsterdam, 1994.
Hoogvliet, J.M.: *Elements of Dutch*. Amsterdam, 1900?
Horst, J.M. van der: ‘Kroniek van de taalkunde 2001/2002’. *Neerlandica Extra Muros* 41, 1, 42-47 (februari 2003).
Hulstijn, J. et al. (red.): *Nederlands als tweede taal in de volwassenen-educatie. Handboek voor leerkrachten in de volwasseneneducatie*. Amsterdam, 1996.
Kalsbeek, Alies van: ‘NT2-NVT: Synergie of scheiding der wegen?’ *Neerlandica Extra Muros* 39, 1, 23-33 (2001).
Kirsner, Robert S.: ‘De neerlandicus intra muros als Sinterklaas’. J. Wilmots (red.), *Verslag van het achtste colloquium van docenten in de neerlandistiek aan buitenlandse universiteiten*. 's-Gravenhage en Hasselt, 1982, 101-104.

Kirsner, Robert S.: ‘Het nut van intersubjectieve gegevens in taalkundige beschrijvingen van het Nederlands’. *Neerlandica Extra Muros* XXIX, 3, 12-20 (1991).
Kleijn, Piet de: ‘Boekentaal, mediataal, beeldtaal. Kroniek van het Nederlands voor anderstaligen’. *Neerlandica Extra Muros* 41, 3, 34-41 (2003).
Kleijn, Piet de: *Combinatiewoordenboek van Nederlandse substantieven (zelfstandige naamwoorden) en him vaste verba (werkwoorden)*. Amsterdam, 2003.
Nederlandse Taalunie: *De taalgebruiker centraal. Nederlandse Taalunie 2003-2007*. Den Haag, 2003.
Quist, Gerdi: ‘Culture in the university foreign, language curriculum: some theoretical considerations’. *Dutch Crossing* 24, 1, 3-28 (summer 2000).
Rees-Miller, Janie: ‘Applied linguistics’. Mark Aronoff en Janie Rees-Miller (eds.), *The handbook of linguistics*. Malden en Oxford, 2001, 637-646.
Salverda, Reinier: *Linguistics and the Dutch*. Inaugural Lecture, University College London. Londen, 1990 [http://www.ucl.ac.uk/dutch].
Salverda, Reinier: ‘Internationale neerlandistiek. Vijfentwintig jaar Internationale Vereniging voor Neerlandistiek’. *Ons Erfdeel* 38, 5, 725-732 (1995).
Salverda, Reinier: ‘Over de dubbelfunctie van de ANS. Internationalise-ringsperspectieven voor de Nederlandse taalkunde’. *Nederlandse taalkunde* 3, 3, 262-281 (1998).
Salverda, Reinier et al.: *Mid term evaluation Dutch spoken corpus project*. Den Haag, 2001 [http://lands.let.kun.nl/cgn/publs/mid_term_eval.pdf].

Salverda, Reinier: ‘Language diversity and international communication. Some reflections on why English is necessary but not enough’. *English today* 71, vol. 18 no. 3, 3-11 (July 2002).
Salverda, Reinier: ‘De elektronische ANS’. *Nederlandse taalkunde* 8, 3, 255-261 (2003).
Smedts, W. en Paardekooper, P.C. (red.): *Nederlandse taalkunde in kaart*. Leuven en Amersfoort, 1999.
Sterkenburg, P.G.J. van: *Vloeken. Een cultuurbepaalde reactie op woede, irritatie en frustratie*. Den Haag, 1997 [tweede druk 2001].
Stouten, Hanna et al.: *Histoire de la littérature néerlandaise (Pays-Bas et Flandre)*. Parijs, 1999.
Tsujimora, Natsuko (ed.): *Handbook of Japanese linguistics*. Malden en Oxford, 1999.
Vries, Jelle de: *Onze Nederlandse spreektaal*. Den Haag, 2001.
Vries, J.W. de: ‘Nederlands als vreemde en als tweede taal’. F. Balk-Smit Duyzentkunst et al. (red.), *Handelingen van het tiende colloquium Neerlandicum*. Woubrugge, 1988, 115-128.
Welschen, Ad: *Duale syntaxis en polaire contractie. Negatief gebonden of-constructies in het Nederlands*. Amsterdam en Münster, 1999.
Wenzel, Veronika: *Relationelle Strategien in der Fremdsprache. Pragmatische und interkulturelle Aspekte der niederländischen Lernersprache von Deutschen*. Münster, 2002.

Hoe (on)bruikbaar zijn taalgidsen?

Marketa Škrlantová

Met de naderende uitbreiding van de Europese Unie zullen de culturele en economische contacten tussen het Westen en Oosten van Europa nog meer worden geïntensiveerd. Er zullen nieuwe uitwisselingen ontstaan van studenten, specialisten en wetenschappelijke onderzoekers op verschillende vakgebieden. De landen van Midden- en Oost-Europa die tot nu toe tamelijk onbekend zijn gebleven, krijgen hierdoor langzamerhand in het bewustzijn van de 'Europese burger' een eigen gezicht en worden steeds aantrek-kelijker voor reizigers en toeristen.

Deze nieuwe situatie heeft als logisch gevolg dat er taalhulpmiddelen ontstaan voor diegenen, die deze landen tijdens hun vakantie of studie-verblijf bezoeken en gedwongen worden om enige tijd in een volledig vreemd land en vreemde cultuur te werken en zich daar verstaanbaar moeten maken. Er zijn dan ook de laatste jaren in diverse toetredingslanden nieuwe taalgidsen, toeristische gidsen, handwoordenboeken en gespecialiseerde terminologielijsten verschenen die de buitenlander moeten helpen de eerste problemen in contact met een nieuwe cultuur te overbruggen. Helaas kan de gebruiker voor wie deze producten bestemd zijn in een boekwinkel niet meteen de kwaliteit van het aangeboden boekje beoordelen. Pas in de praktijk komt de gebruiker er achter, welke slordigheden en onnauwkeurigheden deze taalhulpen vaak bevatten. Hieruit blijkt dan veelal, dat de schrijver van een dergelijk gidsje niet over de nodige taalkundige competentie beschikt om zo'n boekje verantwoord samen te stellen.

Een bevoegd en competent auteur van dit type publicatie heeft, naast grondige theoretische kennis op het gebied van de lexicografie en een linguïstische opleiding, namelijk ook gevoel voor cultuurverschillen nodig en bovendien zal hij enige weet moeten hebben van het interculturele communicatieproces. 'Interculturele verschillen zijn het gevolg van diepgaande culturele kenmerken, die het communicatief handelen van mensen onbewust beïnvloeden' (Stolze 1999). Cultuurverschillen zijn, met andere woorden, op alle niveaus van de communicatie zichtbaar en de kennis van

culturele achtergronden helpt ons de reacties van de gesprekspartners beter te begrijpen en onze eigen positie tegenover de ander in te nemen.

Communicatie verloopt in elke cultuur volgens bepaalde culturele conventies en stereotypen die het mogelijk maken om de basisconversatie schematisch vast te leggen. Deze problematiek behoort tot de actuele onderzoeks-onderwerpen binnen de psycholinguïstiek en de zogenaamde *crosscultural psychology* en vormt onder andere ook de basis voor het ontstaan van taalof conversatiegidsen. Aan de hand van verscheidene empirische onderzoeken zijn bepaalde basismodellen voor intermenselijke communicatie ontwikkeld, waardoor men het typische gedrag van de vertegenwoordiger van een bepaalde cultuur kan voorspellen. Deze cultuurverschillen zijn in diverse publicaties al uitvoerig beschreven, onder andere ook voor het Nederlandse taalgebied. Om die reden willen wij in deze lezing niet dieper op deze theoretische problematiek ingaan.

Toch vinden wij het nuttig om de kennis en resultaten van deze onderzoeken ook bij het samenstellen van bovengenoemde publicaties te gebruiken, want door deze boekjes komt de gebruiker juist vaak voor de eerste keer in contact met een vreemde taal en cultuur. Deze publicaties zouden juist vanwege het elementaire en introducerende karakter basis-informatie moeten verschaffen over de typische kenmerken van de nieuwe socioculturele context en helpen bij problemen die vaak juist door de interculturele verschillen en conventies ontstaan.

Hoe belangrijk het is om bij lexicografisch of vertaalwerk de doel-groep en doelcultuur voor ogen te houden, bewijst de vaak geciteerde Scopos-theorie van de bekende Duitse vertaaltheoretica Katarina Reiss. Zij stelt ‘vertalingen dienen immers te functioneren in een andere context, namelijk die van de doelcultuur. Deze beschikt over vaak principieel verschillende conventies (de heersende esthetica, smaak, morele code, enz.), die bij het nieuwe publiek niet bekend [hoeven] te zijn’ (Reiss 1991). In deze theorie wordt de nadruk gelegd op de gebruiker van een publicatie/ vertaling, en op het nut en de praktische toepassing.

De praktijk bij taalgidsen laat echter vaak zien, dat ze in verschillende talen uitgegeven worden en samengesteld zijn volgens één en dezelfde matrix. Dat betekent in concreto, dat de auteurs van de verschillende taal-gidsen gebonden zijn aan het bronnenmateriaal dat door de uitgeverij samengesteld is en dat door de auteur niet veranderd mag worden. Dit nu maakt het onmogelijk om deze publicaties aan de doeltaal- en cultuur aan te

passen. ‘Het zou een beetje naïef zijn om te denken dat het Nederlandse origineel in onveranderde vorm eenentwintig nationaliteiten kan aanspreken. Een Nederlandse matrix kan dan ook alleen maar een *aanleiding* zijn en geen *eindversie*. De vertaling dient dynamisch en met rationele, interculturele inzet en empathie bewerkt te worden’ (Rakšániová 2000).

De vertaaltheorie biedt meer manieren om de interculturele problemen bij het samenstellen van dergelijke publicaties te overwinnen. Van de meest gebruikte noemen wij de volgende drie methoden, die in het Duits ook onder het begrip *kompensatorische Übersetzungsstrategien* bekend zijn (Stolze 1999). Sommige van deze oplossingen lichten wij toe aan de hand van praktische voorbeelden uit de KOSMOS Taalgids *Wat en hoe Slowaaks* die tot stand is gekomen in samenwerking met Van Dale Lexicografie. De auteurs van dit boekje hebben geprobeerd om het originele model niet eenvoudigweg te vertalen naar het Slowaaks, maar het ook als uitgangspunt te nemen voor diverse noodzakelijke vertaaltransformaties.

- De parafraserende methode - omschrijven van een onbekende inhoud van een woord uit de brontaal.
  Voorbeeld: *bryndzové halušky* - aardappeldeegballetjes met schapenkaas.
- De referentiële methode - vervangen van het vreemde element door een bekende element van de doeltaal.
  Voorbeeld: *perník* - peperkoek/speculaas, *zemiaková placka* - aardappelpannenkoek.
- De modificerende methode - formuleren van zinnen volgens de conventies van de doeltaal, specifieke woordkeuze, die de regels van de doeltaal respecteert.

  Voorbeeld: Mag ik uw telefoon gebruiken? - *Môžem si od vás zavolat'* (Mag ik van u telefoneren?), Ik ga graag naar de film - *Chodím rada do kina* (Ik ga graag naar de bioscoop), Geen drinkwater - Úžitková voda.

Verder is het voorgelegde corpus in dit taalgidsje met typisch Slowaakse specialiteiten verrijkt, bijvoorbeeld *halušaronky, borovička, mak* [...] enz. Toch vindt men hier ook voorbeelden van interculturele verschillen die bij de taalgidsgebruiker voor erg onaangename situaties in een vreemd land kunnen zorgen. Zo kan men zich toch moeilijk voorstellen dat een Nederlander de volgende zinnen uit het boekje in gebrekkig Slowaaks voorleest:

- (bij klachten): Het stikt hier van de Nederlanders.
- (in een restaurant): Mogen wij de resten meenemen voor onze hond?

- (iemand versieren): Laten wij geen risico nemen. Heb je een condoom? Ik ben nog niet zo ver. Het gaat me veel te snel.

Cultuurverschillen vormen maar een van de vele problemen bij het samenstellen van taalgidsen en handwoordenboeken. Een woordenboek is namelijk niet alleen maar een databank van woorden, maar ook een bron van informatie over de vreemde taal en cultuur. Daarom is het bij het samenstellen van een woordenboekcorpus onmogelijk om alleen van de éne taal uit te gaan en de tweede helft van het tweetalig woordenboek simpelweg ‘om te draaien’. Ofschoon gespecialiseerde computerprogramma's de lexicograaf bij zijn werk enorm van dienst kunnen zijn, zijn ze nog steeds niet in staat om de taalvaardigheid en ervaring met gebruik van woorden in hun typische context te vervangen.

Vanaf de jaren vijftig helpen lexicografen ook gespecialiseerde tekstbanken bij het samenstellen van basismateriaal voor hun werk. Deze ontstaan langzamerhand in alle Europese taalgebieden en hierin kan men het gewenste woord in al zijn gangbare contexten bekijken. Hoe kleiner het woordenboek is, des te moelijker wordt de keuze van de meest nuttige woorden, die het zou moeten bevatten. In het Nederlandse taalgebied levert de Commissie voor Lexicografische VertaalVoorzieningen (CLVV) op dit vlak veel hulp, waarbij op basis van grotere databanken een gewenst kleiner corpus kan worden samengesteld.

Taalwetenschappers en vertalers, die bij hun werk dagelijks met terminologische problemen geconfronteerd worden en vaak op de hulp van een woordenboek aangewezen zijn, weten dat zulke hulpmiddelen veelal de beste vriend, maar vaak ook de grootste vijand kunnen zijn. Een treffend voorbeeld van al te veel amateurisme op lexicografisch gebied is het zojuist verschenen *Kramers woordenboek Slowaaks*, verschenen bij uitgeverij Spectrum te Utrecht. Aan de hand van een korte analyse van het genoemde woordenboek willen wij laten zien, hoe verraderlijk zulice producten kunnen zijn, indien er bij de voorbereiding niet genoeg aandacht wordt besteed aan aspecten als een verantwoorde corpusafbakening, een helder omschreven doelgroep of een scherp bewustzijn van interculturele verschillen.

Het corpus van dit ‘handig woordenboek voor thuis en op reis’ heeft, zoals op de achterkant van de uitgave vermeld, 30.000 ingangen. Als men dit corpus nader bekijkt is het niet moelijk te raden, waar de auteurs de Slowaakse ingangen voor de eerste helft van het woordenboek vandaan

hebben gehaald. In dit gedeelte vindt men namelijk als aparte lemma's letterlijke vertalingen van Nederlandse samengestelde woorden zoals *domáci trenažér (hometrainer), cestovná kancelária (reisbnreau), pernamentka na vleky (skipas)*. Het Nederlands-Slowaakse gedeelte van het woordenboek is door de auteur dus waarschijnlijk eenvoudigweg 'omgedraaid' in de computer en 'verrijkt' met woorden uit de in 2000 uitgekomen publicatie *Pravidlá slovenského pravopisu* (Het groene boekje van Slowakije). Toch vragen wij ons af hoe het kan gebeuren, dat een Nederlander bij het samenstellen van de 15.000 meestgebruikte Nederlandse woorden veelgebruikte begrippen als *stroop, polder, speculaas* of *spijkerbroek* vergeet? Aan de andere kant vindt men in het woordenboek dan weer termen als *krultang (ondulaçné železo)* of *kuit schieten (triet')* en in het Slowaaks-Nederlandse gedeelte volstrekt archaïsche woorden als *liace (teugels)*, of in het Slowaaks volledig foutieve uitdrukkingen als *zvonková hra (zvonkohra) - klokkenspel, hausovat' - housen enz.*

De grammaticale omschrijving van de lemma's is uiterst origineel. Bij zelfstandige naamwoorden worden de verkleinwoorden af en toe onder een zelfstandig lemma ondergebracht. Zo vindt men *vogel/vogeltje* onder elkaar, maar bijvoorbeeld bij *pad* staat *paadje* niet meer vermeld. Bij sommige bijvoegelijke naamwoorden wordt de tweede trap van vergelijking ook als een apart lemma opgenomen. Daardoor vindt men *breder* en *breed* als aparte ingangen onder elkaar, des te moelijker is het te begrijpen dat bij de bijvoegelijke naamwoorden zoals *smal*, of *snel* deze vormen weer ontbreken. Hetzelfde geldt ook voor de Slowaaks-Nederlandse variant van het woordenboek.

Oriëntatie en zoeken in dit boekje vraagt dan ook van een ervaren woordenboekengebruiker veel geduld en fantasie. Zoekt hij namelijk woorden op als *skibroek, ski-jack* of *skipulli*, dan vindt hij die onder het lemma *lyžiarsky (ski-)* en niet bij de zelfstandige naamwoorden *broek, jack* en *pulli*, die de basis voor deze benamingen vormen. Dit geldt dan helaas weer niet voor elk samengesteld woord, want een *gevarendriehoek* staat niet onder het lemma *gevaar* vermeld, maar wordt als een aparte ingang *výstražý trojuholnik* behandeld.

Merkwaardig zijn ook de betekenissen van sommige woorden die óf door slordigheid, óf door een beperkte kennis van beide talen zijn ontstaan. Zo leren wij uit dit woordenboek dat zoeten en planten, of potten en servies hetzelfde betekenen, dat de Slowaakse sterke drank Slivovica een soort brandy is en toelage wordt als middel vertaald:

zoeten - sadit' (planten), in plaats van *sladit' (zoeten)*
slivovica - pruimenbrandewijn, in plaats van *pruimenjenever*
toelage - pripravok(middel), in plaats van *pridavok/podpora*
nádoby - servies, in plaats van *potten*.

De bovengenoemde analyse is maar een kleine greep uit de kritische opmerkingen die dit eerste in Nederland verschenen woordenboek Slowaaks-Nederlands/Nederlands-Slowaaks verdient. De snelhei'd, waarmee commerciële uitgeverijen onbruikbare producten op de markt brengen is hoogst alarmerend. Lage prijzen en een snelle productie gaan helaas vaak ten koste van de kwaliteit degelijkheid en gebruiksvriendelijkheid.

Om deze situatie in de toekomst te voorkomen, probeert de afdeling neerlandistiek in Bratislava absolventen op te leiden die een open oog hebben voor de vertaalproblemen die wij hierboven hebben geschetst. Dat betekent dat ze vertaalopdrachten dienen te maken van allerlei aard en kwaliteit, waardoor ze goed worden voorbereid op wat ze in de praktijk tegen kunnen komen. Toekomstige neerlandici van de Comeniusuniversiteit in Bratislava maken dan ook tijdens hun universitaire opleiding nadrukkelijk kennis met de socioculturele verschillen en overeenkomsten tussen beide culturen, de Nederlandse en de Slowaakse. En deze zouden-zo denken wij - een onontbeerlijk onderdeel van eike vertaalopleiding moeten uitmaken. Tijdens vertaalcolleges krijgen studenten naast theoretische-lexicografische basiskennis ook inzicht in diverse beoordelingscriteria, zodat ze de kwaliteit van verschenen vertaalhulpmiddelen kritisch kunnen beoordelen.

Absolventen van de tolk/vertaler-studie zijn niet alleen bevoegde neerlandici met een grondige kennis van de Nederlandse taal, maar tevens specialisten voor de Nederlandse cultuur in hun eigen land. Want alleen grondige kennis van beide culturen en voldoende theoretische voorbereiding op het gebied van de linguïstiek maken het ontstaan van bruikbare en kwalitatief verantwoorde lexicografische producten mogelijk.

Bibliografie

Arntz, R. et al.: *Einführung in die Terminologiearbeit*. Ildesheim en Zürich en New York, 2002.

Huiting, J.H. en Eliášová, H.: *Kramers woordenboek Slowaaks*. Utrecht, 2003.
Muller, A. en Rakšányiová, J.: *Wat en hoe Slowaaks*. Utrecht, 1999.
Rakšányiová, J.: 'Vertaler als intercultureel deskundige'. *Interculturaliteit*. Bratislava, 2000, 128-133.
Reiss, K. en Vermeer, H.J.: *Grundleging einer allgemeinen Translationstheorie*. Tübingen, 1991.
Stolze, R.: *Die Fachübersetzung. Eine Einführung*. Tübingen, 1999.

Terminologische uitsluiting? Beschouwing over de terminologische benadering van het werk van Nederlandse schrijvers met een andere culturele achtergrond

Urszula Topolska

Een van de meest spraakmakende ontwikkelingen in het Nederlandse literaire leven van het laatste decennium is zonder twijfel de stroom debuten van schrijvers die uit de groep immigranten en hun nakomelingen voortkomen. Hun wortels liggen - vanuit de Europese invalshoek bezien - in verre en vreemde culturen, maar niet in de voormalige Nederlandse koloniën.[1] Ze wonen allemaal in Nederland, schrijven in de taal van dit land en nemen deel aan het literaire leven aldaar. Gezien het literatuur-wetenschappelijke standpunt maken deze gegevens het aannemelijk dat ze tevens tot de Nederlandse literatuur dienen te worden gerekend. In dit verband ben ik geïnteresseerd in de vraag of, en zo ja, welke plaats aan de schrijvers in kwestie wordt toegewezen door Nederlandse critici en literatuuronderzoekers. Omdat de gangbare terminologie en classificaties omtrent deze literaire ontwikkeling ten dele een antwoord op mijn vraag kunnen brengen, wil ik in het onderstaande betoog ingaan op het terminologische aspect van het geldende discours rondom de auteurs met een dubbele culturele achtergrond.[2] Ik inventariseer en bespreek gangbare termen die in de literaire instituties worden gehanteerd. In het verlengde hiervan probeer ik tevens de positionering na te gaan die ze al dan niet impliceren. Hierbij schenk ik in het bijzonder aandacht aan een tweetal termen: ‘allochtone literatuur’[3] en ‘migrantenliteratuur’. Ik onderzoek de rol die ze in het discours spelen.

1 Verder in dit betoog worden deze auteurs ‘schrijvers met dubbele culturele achtergrond’ genoemd.
2 In het vervolg in afkorting ‘het discours’ genoemd.
3 Naast de term ‘allochtone literatuur’ is een andere variant te vinden, namelijk ‘allochtonenliteratuur’.

De classificatie van de genoemde auteurs wordt voor het eerst gehanteerd in de literaire kritiek. Laten we daarom een steekproef nemen uit recensies over boeken van schrijvers uit de bedoelde groep - Kader Abdolah, Abdelkader Benali, Hafid Bouazza en Mustafa Stitou - om inzicht te krijgen in deze naamgeving.[4]

Het gekozen recensiebestand laat zien dat we in heel wat recensies met een neutraal termgebruik te maken hebben. Als zodanig beschouw ik zowel de termen 'dichter' of 'schrijver' alsook de volkomen afwezigheid van aanduidingen voor de auteurs en hun werk. In beide gevallen worden geen categorieën voortgebracht. Daartegenover staan aanduidingen die de schrijvers wel nader karakteriseren en derhalve als classificatienamen fungeren. Deze vallen duidelijk in twee subgroepen uiteen.

In de eerste subgroep vinden we termen zoals het aan Stitou toegekende 'grotestadsdichter' (*Vrij Nederland* 5 december 1998), een 'Amsterdammer' (*de Volkskrant* 9 oktober 1998), 'conceptuele dichter' (*NRC Handelsblad* 25 September 1998) danwel 'conceptueel kunstenaar' (*de Volkskrant* 9 oktober 1998). Andere voorbeelden zijn 'Hollandse magisch-realist' (*NRC Handelsblad* 20 februari 2002) en 'een barokke taalbouwer' (*HP/De Tijd* 14 maart 2001), waarmee respectievelijk Benali en Bouazza worden aangeduid. Deze bepalingen die zich op het tekstueel karakteristieke van het werk van de schrijvers toespitsen, typeren een individueel kenmerk ervan. Dit kenmerk blijft echter niet exclusief gereserveerd voor schrijvers met een dubbele culturele achtergrond.

De tweede - meest omvangrijke - subgroep[5] bestaat uit de omschrijvende uitdrukkingen die aan het etnisch-culturele kader refereren. Ze karakteriseren de schrijvers door expliciet te zinspelen op hun oorspronkelijke buitenlandse afkomst of specifieke culturele positie. Daarbij wordt ook vaak de band met Nederland betrokken. Behalve dat deze diverse aanduidingen getuigen van de stilistische bekwaamheden van critici, positioneren ze de bewuste auteurs ten opzichte van de overige Nederlandse schrijvers.

4 Het gaat om in totaal 36 recensies afkomstig uit landelijke week- en dagbladen en literatuurweten-schappelijke tijdschriften over boeken van Hafid Bouazza, Kader Abdolah, Mustafa Stitou en Abdelkader Benali.

5 Dergelijke bepalingen over de auteurs die in geanalyseerde recensies in gebruik zijn, worden in een bijlage aan het einde van de tekst verzameld.

Ten slotte zijn er nog enkele benamingen te vinden, zoals ‘Zonen van Sheherazade’ (*Elsevier* 28 juni 1997) of ‘Marokkaanse garde’ (*NRC Handelsblad* 20 februari 2002). Hun rol blijft evenwel marginaal. Ze zijn eveneens eerder te zien als teken van de creativiteit van recensenten, dan als een doelbewust poging om de auteurs vast te pinnen op hun buitenlandse afkomst.

Het overzien van het discours vanuit een breder perspectief, dan alleen dat van de literatuurbeschouwing, levert nieuwe bevindingen op. Naast de classificerende voorstellen zoals ‘Marokkaans-Nederlandse schrijvers’, ‘medelandse schrijvers’, ‘allochtone schrijvers’ en ‘migranten-auteurs’ komen nog andere omschrijvende aanduidingen voor: bijvoorbeeld ‘biculturele schrijvers’, ‘schrijvers op het kruispunt van twee culturen’ danwel ‘schrijvers tussen culturen’.

Bovendien is er een omvangrijke verzameling van benamingen voor teksten van deze auteurs te vinden. Behalve ‘allochtonenliteratuur’, ‘(im)migrantenliteratuur’ functioneren in deze context de begrippen ‘multiculturele literatuur’ en ‘interculturele literatuur’. Verder wordt voorgesteld om de term ‘etnische literatuur’ of de meervoud ‘etnische literaturen’ te introduceren die mede het oeuvre van desbetreffende auteurs zouden omvatten. Ook het begrip ‘wereldliteratuur’ past men wel eens toe op het werk van de auteurs in kwestie. Opvallend is het over het algemeen het spaarzame gebruikvan de termen ‘minderhedenliteratuur’, ‘ballingsliteratuur’ of ‘vluchtelingenliteratuur’ in het discours.[6]

Op grond van de gevonden definities en de in context voorkomende auteursbenamingen kan men stellen dat de definitorische onderscheiding die de afzonderlijke termen voortbrengen, stoelt op één criterium of een combinatie van de volgende criteria: afkomst, de Nederlandse taal of tekstuele kenmerken. De termen kunnen een beperkte of bredere interpretatie toegekend krijgen zodat ze al naargelang de context wat anders behelzen. Zo kunnen ze betekenen:

1. literatuur van auteurs met een andere dan Nederlandse culturele achtergrond en met/zonder Nederlandse nationaliteit, in Nederland wonend en publicerend, of

6 De afwezigheid van zulke termen kan tevens een suggestie geven over het kader waarin het discours zich in Nederland afspeelt, waar Ralf Grüttemeier mijns inziens terecht op wijst. Dat kader is niet sociaal-politiek zoals in Duitsland, maar cultureel-antropologisch van aard (2001, 16).

2. literatuur van wel of niet in het Nederlands schrijvende auteurs met een culturele achtergrond die van het westerse culturele patroon afwijkt, of
3. literatuur die de problematiek van het leven in twee culturen thematiseert.

Van alle eerder opgesomde termen schijnen ‘allochtonenliteratuur’ en ‘migrantenliteratuur’ het meest gangbaar en bruikbaar te zijn. Het nazien van het recente literatuurkritische en literatuurwetenschappelijke discours noopt echter tot een andere conclusie.

De notie ‘allochtoon’ - politiek correcte vervanger van ‘migrant’ - nestelde zich sinds de jaren tachtig in het publieke denken van de Lage Landen zodat deze tegenwoordig de meest gebruikelijke aanduiding is geworden voor de Nederlander met een vreemde achtergrond. Halverwege de jaren negentig, toen men met een behoorlijk gestegen aantal debuten van schrijvers met een dubbele culturele achtergrond werd geconfronteerd, kwamen de termen ‘allochtone literatuur’ en ‘allochtone schrijver(s)’ in omloop. Beide benamingen doken ook in literatuurkritische teksten op. Het gebruik van het begrip ‘allochtone literatuur’ in de uiteenzettingen van critici en letterkundigen is thans niettemin verwaarloosbaar. De term ‘allochtone auteurs’ komt weliswaar nogal frequent voor. Hij treedt onder andere in functie van trefwoord in de vakbibliografieën *BNTL* wat in zekere mate het gebruik ervan in het literaire circuit kan sanctioneren.

Bovendien komen de bewuste termen vaak voor in een context van al dan niet direct geuite kritische opmerkingen. Op de eerste plaats brengen de termen in veler ogen een negatieve rubricering tot stand. Men houdt de termen voor ‘het allochtone label’, ‘het allochtone hokje’ (*de Volkskrant* 25 augustus 1995), ‘het etiket’ (Paasman 1999, 332) of ‘een stempel’ (Ergün 1996, 9), om slechts enkele bepalingen aan te halen. Verder valt de dubbelzinnige toepassing van de term ‘allochtone literatuur’ op. Men hanteert die soms niet om er de auteur mee aan te duiden, maar om juist te accentueren dat ‘het de auteur gelukt is zich aan [deze benaming] te onttrekken’ (*HP/De Tijd* 16 augustus 1996) of er wordt vermeld dat men het jammer zou vinden als werken ‘afgedaan zouden worden als ‘allochtonenliteratuur’’ (*Trouw* 24 maart 2002). En wat nog meer, er wordt geopperd om deze term opzettelijk te mijden (Anbeek 1999, 335) of zelfs helemaal af te schaffen (De Preter 2000).

De categorie ‘migrantenliteratuur’ kent een veel langere geschiedenis in de literatuurwetenschap. Ze treedt er als overkoepelende categorie op

voor literatuur geschreven door mensen die buiten het geboorteland leven. De term wordt in dit licht regelmatig toegepast, maar soms met zichtbare aarzeling. Die komt tot uitdrukking door de geschiktheid van de toepassing van de term in twijfel te brengen of deze tussen aanhalingstekens te zetten.

Gezien het bovenstaande dringt de vraag zich op waarom het begrip 'allochtone literatuur' in 'een kwade reuk' is komen te staan, zoals een criticus het formuleerde (*Trouw* 24 maart 2002), en waarom het gebruik van de term 'migrantenliteratuur' wel eens op weerstand stuit.

Het is natuurlijk uitgesloten dat ik in het korte bestek van deze bijdrage de bovenstaande vraag uitputtend kan behandelen. Niettemin wil ik op een paar bezwaren wijzen die een denkbare verklaring zouden kunnen bieden.

Het eerste bezwaar zou in de vage betekenis van het woord 'allochtoon' ofwel 'migrant' in de literaire context schuilen. In hun bespiegelingen maken literatuurbeschouwers en letterkundigen gewag van de moeilijkheid die zich voordoet bij het aangeven van wat precies onder 'het allochtone' in de literatuur te verstaan is (Paasman 1999, 324; Anbeek 1999, 335; Ergün 1996, 8), In het overheidsgebruik van de notie 'allochtoon' geldt een duidelijke, door het Centraal Bureau voor de Statistiek omschreven definitie. Deze stelt dat een persoon tot de groep van 'allochtonen' wordt gerekend als hijzelf of ten minste één van zijn ouders in het buitenland is geboren. In de literatuur blijkt dit principe niet te gelden. De uit Hongarije afkomstige Rogi Wieg, de in Duitsland geboren Renate Dorrenstein en vele andere Nederlandse schrijvers met een andere-dan-Nederlandse achtergrond[7] worden nooit als 'allochtoon' of 'migrant' gekwalificeerd.

Het kenmerk waarop zich de toepassing van de term 'allochtoon' en hiermee 'allochtonenliteratuur' zou baseren, is het 'niet-blank-zijn', zoals ook in het alledaagse taalgebruik doorgaans met 'allochtonen' wordt bedoeld, n1. 'diegenen die op grond van uiterlijke kenmerken herkenbaar zijn als niet-West-Europeanen' (Sterk 2000, 108).[8] Maar dat blijkt nog steeds niet het enige, of tenminste niet eenduidige, onderscheidingscriterium.

7 In deze context wijst men ook vaak op de uit Oostenrijk afkomstige Harry Mulisch of op de in de Verenigde Staten geboren en getogen schrijfster Ethel Portnoy.

8 Datzelfde geeft overigens de definitie van het lemma 'allochtaon' aan in het *Woordenboek Nederlandse taal* waar staat dat 'allochtoon' 'met name [wordt] gebruikt als aanduiding voor personen met een niet-blanke huidskleur'. Daaraan wordt wel eens het tweede kenmerk toegevoegd, namelijk het 'moslim-zijn' (Spoormans 1998, 82).

Uitgaande van de definitie van het CBS[9] én van de alledaagse betekenis van het woord ‘allochtoon’ zou men ervan uit kunnen gaan dat ook het werk van anteurs afkomstig uit de voormalige Nederlandse koloniën onder ‘allochtonenliteratuur’ zou vallen. Het literaire circuit is op dit punt echter verdeeld. Aan de ene kant zijn er diegenen die, conform de sociologische betekenis van het begrip ‘allochtoon’, in Nederland woonachtige vroegere rijksgenoten wel tot de ‘allochtone schrijvers’ rekenen[10]. Aan de andere kant staan diegenen die ze niet als zodanig beschouwen, omdat de Nederlandse taal en cultuur voor deze auteurs niet volkomen vreemd zijn. Hun ‘alloch- of autochtoon zijn’ is vandaar problematisch (Paasman 1999, 324).

Afgezien van de verwarrende omvang van de notie ‘allochtoon’ wordt onder critici en neerlandici toch vaak de opvatting gehuldigd dat het in hoge mate betwistbaar is om degenen die sociologisch gezien tot de ‘tweede generatie-allochtonen’ behoren, dat wil zeggen in Nederland geboren en opgegroeid zijn, als ‘allochtoon’ - dus ‘van elders afkomstig’ - aan te merken.

Ander obstakel tegen de toepassing van beide categorieën op de hele groep schrijvers met een niet-westerse achtergrond is dat het een simphficerende gedachte zou kunnen bewerkstelligen alsof het om een samenstelling van teksten gaat die homogeen van aard zijn - wat beslist niet het geval is.

Het laatste staat in verband met een ander mogelijk bezwaar tegen de termen in kwestie, nl. een - veeleer ongunstige - beeldvorming die ze zouden kunnen teweegbrengen. Volgens vele critici en literatuuronderzoekers zouden de categorieën ‘allochtone literatuur’ en ‘migrantenliteratuur’ een soort literatuur introduceren waaraan veel lezers een verwachtinghorizon verbinden. Dat denkbeeld dat de inhoud van de teksten betreft, komt vooral neer op de zogenaamde ‘allochtonenproblematiek’ respec-

9 Volgens de door het CBS gehanteerde regel worden de ex-koloniën tot het buitenland gerekend waardoor de uit Suriname, Antillen en Indonesië afkomstige personen wel ‘allochtonen’ te noemen zijn. Daaraan wordt wel eens het tweede kenmerk toegevoegd, namelijk het ‘moslim-zijn’ (Spoormans 1998, 82).

10 Als voorbeeld kan een recensie over de door Astrid Roemer samengestelde verhalenbundel ‘Het vrolijke meisje’ dienen. De titel van de recensie luidt: *Een ander verhaal. Allochtone schrijfsters gebundeld*. (Gomes, 1995, 14) Hiermee worden auteurs (onder andere M. Bloem) ‘allochtoon’ genoemd van wie de wortels in Suriname en Indonesië liggen. In een andere recensie die boeken van drie Surinaamse debutanten [Kishoendajal, Rahman en Cándani] behandelt, ziet de criticus als een reëel gevaar dat deze schrijvers het etiket ‘allochtoon’ krijgen opgeplakt (*Trouw* 24 maart 2001).

tievelijk ‘migrantenproblematiek’ die in de richting gaat van ‘de in nostalgie gedrenkte en van pijn vervulde verhalen’ (*De Groene Amsterdammer* 5 juni 1996) of ‘de stichtende verhalen over leven en lijden der migranten’ (Louwerse 1999, 370). In de opinie van literatuurbeschouwers en onderzoekers doet dat geen recht aan de thematische complexiteit van het werk van de meeste schrijvers met een dubbele culturele achtergrond. In enkele gevallen is deze thematiek zelfs überhaupt niet in het werk terug te vinden. De stereotiepe voorstellingen gelden evenzeer voor de vorm. Om het werk niet in verband te brengen met zulke clichébeelden, bedient men zich gewoonlijk niet van de termen.

De nauwe semantische verwantschap die tussen de begrippen ‘allochtoon’/‘migrant’ aan de ene kant en ‘allochtonenliteratuur’/‘migrantenliteratuur’ aan de andere kant bestaat, speelt nog in een ander opzicht een rol in de kritische opmerkingen over de termen in het literaire veld. Dat de noties ‘allochtoon’ en ‘migrant’ sterk refereren aan de uitgebreide maatschappelijke discussie over de minderhedenkwestie in Nederland, staat buiten kijf. Ze roepen onmiddellijk connotaties op met zaken zoals politieke correctheid en emancipatie.[11] Daarmee wordt de kwestie getrokken in de sfeer van voorkeursbehandeling. Het gebruikvan de termen ‘allochtonenliteratuur’ of ‘migrantenliteratuur’ zou dan tot gevolg hebben dat de literatuur van schrijvers met een dubbele culturele achtergrond al te gemakkelijk in dit kader wordt geplaatst. Dat zou vervolgens tot een dergelijke - be-voordelende - bejegening bij de receptie[12] kunnen leiden ofwel een bijzondere benaderingswijze suggereren.[13]

11 De verbondenheid tussen woorden en gedrag kan men zoeken in het sociale taboe op het omgaan met de ‘rassenkwestie’ in Nederland. Over het verband tussen de taal en politiekcorrect gedrag schrijft Zofia Klimaszewska uitvoeriger in haar artikel ‘Het taboe in het taalgebruik’ (1999).

12 Over de welwillendheid bij de literatuurkritische beoordeling zie onder andere De Preter (2000), Anbeek (1999).

13 In teksten van letterkundigen vinden we ook de beschrijving van zo'n bijzondere aanpak gegeven. Dit betekent vooral het uitzoeken van een politiek-ideologische boodschap over het ‘kweken van begrip tussen culturen’ en de interpretatie van literaire teksten als inzichtgevend in de cultuur van de minderheid. Daarbij wordt de nadruk gelegd op de achtergrond en biografie van de auteur en is er sprake van het typeren van de auteur als representant van een groep in plaats van een individu (Spoormans 1998, 84). Per slot van rekening zou dit alles kunnen resulteren in de behandeling van een boek als sociologisch en historisch document waarbij de kwalitatieve waardering van het werk naar de tweede plaats is verschoven.

Over het algemeen verliezen begrippen die gemakkelijk een verband leggen tussen literatuur en ideologie (i.c. politiekcorrectheid en emancipatie), aan neutraliteit. Om die reden worden ze vermeden door bijvoorbeeld literatuuronderzoekers die streven naar een objectieve maatstaf.[14]

Ten slotte zouden duidelijk negatieve uitlatingen van de genoemde schrijvers kunnen bijdragen aan de afwijzing van de termen door de literatuurbeschouwers en wetenschappers. Sommige auteurs zeggen immers in interviews nadrukkelijk niets met de termen 'allochtone literatuur' of 'migrantenliteratuur' te maken te willen hebben. Wouter de Nooy wijst er in zijn onderzoek naar classificaties van literatuur op dat termen over het algemeen niet worden gebruikt als ze door de auteurs zelf afgekeurd zijn (1993b, 190).

Samenvattend laat de bestudering van het discours rondom de auteurs met een dnbbele culturele achtergrond vanuit het terminologische standpunt zien, dat termen die de auteurs als volkomen buitenlanders positioneren en hiermee een indicatie zouden geven om hun werk buiten de Nederlandse literatuur te plaatsen, in de minderheid zijn. Dit wijst op een heersende overeenstemming dat deze schrijvers. wel degelijk deel uitmaken van de Nederlandse literatuur. Daarnaast worden in de deskundige praktijk enkele subclassificaties gehanteerd. 'Allochtonenliteraruur' en - in wat mindere mate - 'migrantenliteratuur', zullen niet als algemeen gebruikelijke termen in het discours gaan functioneren. Als denkbare redenen daarvoor laten zich enige bezwaren aanwijzen, die ik hiervoor besproken heb. De overige voorkomende subclassificaties kenmerken zich door een veeleer neutrale bijklank.

De afkeuring van de verwarrende en beladen begrippen zou gezien kunnen worden als een poging om de bestaande interpretatieve beperkingen te doorbreken ten aanzien van de literatuur van schrijvers met een dubbele culturele achtergrond. Maar het gebruik van de waardevrije subclassificatie brengt mijns inziens ook een ongewenste, onbehaaglijke bijwerking met zich mee, maar nu voor de positie van deze schrijvers in de Nederlandse letteren.

14 Uit het onderzoek van Wouter de Nooy naar het gebruik van classificatietermen bij deskundigen bleek dat een aantal geïnterviewde critici de term 'feministische literatuur' juist daarom niet wilden gebruiken, omdat zij de koppeling die hiermee werd gelegd tussen literatuur en een ideologie (emancipatiediscussie), als 'te uitgesproken' ervoeren (1993a , 209).

Het gaat hier om de situatie waarin aan zo'n classificatie een brede invulling wordt gegeven die alleen rekening houdt met de vreemde achtergrond van de auteurs. Bij zo'n brede interpretatie worden de Nederlandstalige auteurs met een dubbele culturele achtergrond onder één noemer gebracht met alle in Nederland wonende en publicerende schrijvers van buitenlandse afkomst. Daardoor wordt hun 'anders-zijn' naar voren geschoven, dat wil zeggen, ze worden tegenover de auteurs met oorspronkelijk 'Nederlandse' wortels geplaatst. Deze categoriale onderscheiding ondermijnt hun positie als de Nederlandse schrijvers en bewerkstelligt in feite een zekere uitsluiting.

Juist op deze classificerende onhandigheid in de omgang met auteurs met een dubbele culturele achtergrond doelt Hafid Bouazza, één van de auteurs in kwestie, met de categorie waarmee hij ook zichzelf benoemde, nl. 'N.S.M.A.N.N.', wat betekent 'Nederlandse schrijver van Marokkaanse afkomst met Nederlandse nationaliteit' (2001, 9). Kortom, de Nederlandse letteren zouden dus bestaan uit 'gewone' Nederlandse schrijvers én uit Nederlandse schrijvers van - hier dient men een bepaalde etniciteit in te vullen - afkomst met Nederlandse nationaliteit.[15]

Onderscheidingen die rekenschap afleggen van etnisch-culturele verschillen, moet men altijd uiterst omzichtig hanteren. Op literair terrien is het gebruik ervan met name moeilijk verdedigbaar, aangezien de afkomst zelf er toch niet veel toe doet. Om het gebruik van zo'n term werkbaar te maken, moet er nog iets bijkomen wat het werk van deze schrijvers verbindt en wat vanuit literatuurwetenschappelijk standpunt relevant is. Dat relevante betekent op de eerste plaats iets dat bijdraagt tot een volledigere en zinvollere interpretatie van het werk van schrijvers op wie de term betrekking heeft.

Tot slot een opmerking van Jaap Goedegebuure, die bovenstaande redenering helder onderstreept: '[n]iet de culturele herkomst is bepalend voor de identiteit van de schrijver, maar de keuze die hij of zij maakt uit de wereldliteratuur. Een schrijver heeft niet zijn bloedverwanten tot familie, maar degenen die hij herkent en erkent als voorbeelden en mentoren' (*De Stem* 13 maart 2001).

15 Maar dat kan eigenlijk nog eenvoudiger. Op de praktijk baserend zou men aan Bouazza's aanduiding rustig een vaste invulling kunnen geven: 'Nederlandse schrijvers van niet-westerse afkomst met Nederlandse nationaliteit'.

Overzicht benamingen/omschrijvingen en vindplaatsen

'In Marokko geboren en in Rotterdam opgegroeide schrijver' (*Algemeen Dagblad* 22 februari 2002), 'Marokkaanse Nederlander' (*Vrij Nederland* 5 april 1997), 'in Marokko geboren debutant' (*HP/De Tijd* 16 augustus 1996), 'in Marokko geboren Nederlander' (*NRC Handelsblad* 7 juni 1996), 'een van oorspong Marokkaanse schrijver' (*HP/De Tijd* 16 augustus 1996), 'de debutant van Marokkaanse afkomst' (*Elsevier* 22 juni 1996), 'schrijver van allochtone herkomst' (*NRC Handelsblad* 7 juni 1996), 'Nederlandstalige dichter uit allochtone hoek' (*Vrij Nederland* 5 december 1996), 'de Nederlandse dichter van Marokkaanse origine' (*Ons Erfdeel* 1991, 591), 'de uit Iran gevluchte schrijver' (*Algemeen Dagblad* 5 5 2000), 'een schrijver van Iraanse afkomst' (*Elsevier* 6 juni 1995), 'de Iraanse immigrant' (*Literatuur* 2000, 751), 'de Iraanse vluchteling die in Nederland woont' (*de Volkskrant* 28 april 2000), 'een nieuwe Nederlander' (*Literatuur* 1999, 751), 'schrijvers die zijn opgegroeid met twee culturen' (*Vrij Nederland* 23 februari 2002), 'medelandse schrijvers' (*NRC Handelsblad* 25 oktober 1996), 'Marokkaans-Nederlandse schrijver(s)' (*Algemeen Dagblad* 22 februari 2002), 'allochtone schrijver(s)' (*Algemeen Dagblad* 1 november 1996, *NRC Handelsblad* 25 September 1998, *Het Parool* 31 mei 1996), 'migranten-auteurs' (*Literatuur* 2000, 751).

Recensies

(over Kader Abdolah)

Boelsma, M.: 'Kader Abdolah is geen vluchteling meer'. *Algemeen Dagblad* 5 mei 2000.
Breure, M.: 'De schrijver als trekvogel'. *Vrij Nederland* 15 januari 1995.
Erkelens, R.: 'Land van jenever en slecht weer'. *De Groene Amsterdammer* 5 maart 1997.
Hellemans, F.: 'Op adem komen dankzij Kader Abdolah. De naïeve vertelkracht van een nieuwe Nederlander'. *Literatuur* 43, 5, 751-753 (november-december 2000).

Kools, F.: ‘De pruim viel als een traan in moeders handpalm’. *Trouw* 14 maart 1997.
Luis, J.: ‘Spreekbuis van een sprakeloze vader’. *NRC Handelsblad'* 28 april 2000.
Meijsing, D.: ‘Heimwee naar vroeger: melancholieke verhalen van een banneling’. *Elsevier* 6 juni 1995.
Neefjes, A.: ‘Een niemand in het heden’. *Vrij Nederland* 15 maart 1997.
Peters, A.: ‘De magie kan niet worden vermoord: in Iran was Kader Abdolah getuige, in Zwolle getuigt hij’. *de Volkskrant* 23 juni 1995.
Schutte, X.: ‘Wie weg is, is weg’. *De Groene Amsterdammer* 24 mei 1995.

(over Hafid Bouazza)

Bergh, T. van den: ‘Mijn gerenzen lendentrofee. Bijzondere debuutroman van Hafid Bouazza’. *Het Parool* 31 mei 1996.
Deel, T. van: ‘Bouazza's trip met de Nederlandse taal’. *Trouw* 10 . november 2001.
Goedegebuure, J.: ‘Exotica van het gezochte woord’. *HP/De Tijd* 16 augustus 1996.
Meijsing, D.: ‘Het ledigen der lendenen: vreemde verhalen van Hafid Bouazza’. *Elsevier* 22 juni 1996.
Mulder, R.: ‘Mijn geheugen is preuts: weelderig debuut van Hafid Bouazza’. *NRC Handelsblad* 7 juni 1996.
Peters, A.: ‘Op de zachte turelu van dijengewrijf’. *de Volkskrant* 2 november 2001.
Pos, G.J.: ‘Zonen van Sheherazade. Verfrissende literatuur van de Marokkaans-Nederlandse schrijvers Hafid Bouazza en Abdelkader Benali’. *Elsevier* 28 juni 1997.

Schutte, X.: ‘Witgetulband’. *De Groene Amsterdammer* 5 juni 1996.
Serdijn., D.: ‘Hees gelispel en geruis’. *Het Parool* 22 5 1998.
Truijens, A.: ‘Ja, zo smaakt kattenkwaad’. *de Volkskrant* 15 5 1998.
Voellings, J.: ‘De ziel huist in de ingewanden’. *Vrij Nederland* 7 september 1997.

(over Abdelkader Benali)

Goedkoop, H.: ‘Een borrelende smeltkroes van stijlen’. *NRC Handelsblad* 25 oktober 1996.
Guillet, M.: ‘Benali prikt “heimweegeleuter” door’. *Algemeen Dagblad* 1 november 1996.
Hart, K. 't: ‘Grote kunst’. *De Groene Amsterdammer* 23 maart 2002.
Heumakers, A.: ‘De lyriek spat rond’. *NRC Handelsblad* 23 maart 2001.
Huseman, J.: ‘Vijf grootouders, verre neven, en rij-instructeur”. *Trouw* 23 februari 2002.
Neefjes, A.: ‘Abdelkader Benali's kompas’. *Vrij Nederland* 23 februari 2002.
Peters, A.: ‘De prenatale memoires van een kind’. *de Volkskrant* 22 februari 2002.
Schenke, M.: ‘Woordelijke lol uit Theater Benali: dromerig realisme in tweede roman Abdelkader Benali’. *Algemeen Dagblad* 22 februari 2002.
Steinz, P.: ‘Het woord is aan de foetus’. *NRC Handelsblad* 22 februari 2002.
Vullings, J.: ‘We zien wel waar het uitkomt’. *Vrij Nederland* 5 april 1997.

(over Mustafa Stitou)

Boer, P. de: ‘In de metafysische chaos voelt Stitou zich als een vis’. *Trouw* 9 januari 1999.
Doorman, M.: ‘IJs voor mevrouw Schopenhauer’. *NRC Handelsblad* 25 September 1998.
Gebrandy;, P.: ‘IJsjes scheppen’. *de Volkskrant* 9 oktober 1998.
Schouten, R.: ‘Domweg de goddeloze gezelligheid: poëzie’. Vrij Nederland 5 december 1998.
T'Sjoen, Y.: ‘Mijn gedichten van Mustafa Stitou’. *Ons Erfdeel* 42, 4, 591-593 (september-oktober 1999).

Bibliografie

Anbeek, T.: ‘Fataal succes. Over Marokkaans-Nederlandse auteurs en hun critici’. *Literatuur* 16, 6, 335-342 (november-december 1999).
Bouazza, H.: *Een beer in bontjas*. Amsterdam, 2001.
Brems, E.: ‘Recent proza in Vlaanderen en Nederland. Kleine groepjes en eenlingen’. *Neerlandica Extra Muros* 38, 1, 20-28 (februari 2000).
Ergün, A.: ‘Voorwoord’. *Het land in mij. Nieuwe verhalen van schrijvers op de grens van twee werelden*. Amsterdam, 1996.
Geerts, G. et al. (red.): *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*. X ed., Utrecht en Antwerpen, 1999.
Goedegebuure, J.: ‘Stimuleren, stempelen of stigmatiseren?’. *De Stem* 13 maart 2001.
Groen, J.: ‘“Kijken wat dit aapje kan”. Jonge allochtone schrijvers ambivalent over “migrantensoep”’. *de Volkskrant* 25 angustus 1995.

Gomes, P.D.: ‘Een ander verhaal. Allochtone schrijfsters gebundeld’. *Surplus* 9, 6, 14 (november-december 1995).
Grüttemeier, R.: ‘Migrantenliteratuur in de Nederlandse en Duitse letteren’. *Neerlandica Extra Muros* 39, 3, 13-25 (oktober 2001).
Heynders, O.: ‘Ten geleide. Literaturen in het Nederlands’. *Literatuur* 16, 6, 322-323 (november-december 1999).
Jans, E.: ‘Het land van herkomst. Schrijven tussen culturen’. *HP/De Tijd* (bijlage Tijd Cultuur nr. 4), 21 maart 2000.
Jeensma, J. en Wiersinga, P.: ‘Multiculturele literatuur: een impressie’. *Wending* 46, 1, 44-48 (1991).
Klimaszewska, Z.: ‘Het taboe in het taalgebruik’. *Neerlandica wratislaviensia* 12, 127-133 (1999).
Kuitert, L.: *Vleugelspelers: uitgevers tussen twee culturen*. Utrecht, 2001.
Leibovici, S.: ‘Migrantenliteratuur’. *De Groene Amsterdammer* 17 maart 2001.
Louwerse, H.: ‘De taal is gansch het volk? Over de taal van migrantenschrijvers’. *Literatuur* 16, 6, 370-372 (november-december 1999).
Louwerse, H.: ‘Zwartrijders in de Nederlandse literatuur: het motief van de queeste in de migrantenliteratuur’. G. Elshout et al. (red.), *Perspectieven voor de internationale Neerlandistiek in de 21 ste eeuw. Handelingen Veertiende Colloquium Neerlandicum*. Woubrugge, 2001.
Nooy, W. de: ‘Classificatie van literaire teksten’. J. Goedegebuure (red.), *Nieuwe wegen in taal- en literatuurwetenschappen. Handelingen van 41. Filologencongres*. Tilburg, 197-210, 1993a.
Nooy, W. de: *Richtingen&Lichtingen. Literaire classificaties, netwerken, instituties*. Proefschrift. Tilburg, 1993b.

Paasman, B.: ‘Een klein aardrijkje op zichzelf, de multiculturele en etnische literatuur’. *Literatuur* 16, 6, 324-333 (november-december 1999).
Preter, J. de: ‘Weg met het Allochtoons’. *Wereldtijdschrift* 17, 1, 68-70 (februari 2000).
Roo, J. de: ‘Identiteit is iets voor Staphorstenaren’. *Trouw* 24 maart 2001.
Spoormans, G.: ‘De paradox van de tolerantie. Een casestudy over Kader Abdolah’. H. van Lierop-Debrauwer et al., *Een gat in de literatuuronderwijs*. Tilburg, 1998, 77-87.
Sterk, G. (samensteller): *Media en allochtonen. Jonrnalistiek in de multiculturele samenleving*. Den Haag, 2000.

Groteske interfaces in *Het verdriet van België*

Stéphanie Vanasten

Dit is het politiek niet correcte verhaal over een lach om een verdriet.[1]

In *Het verdriet van België* (hierna: VB) woedt onderhuids de Tweede Wereldoorlog: 'Met de Maginot-linie ongeschonden, rukken de Duitsers op, dwars door België, recht naar de munitie van ons leger die in Vlaanderen opgestapeld ligt, beschermd door Ardeense Jagers die, als vrouwen verkleed, op de eerste verdieping van de dorpshuizen wachten met de mitrailleur op de vensterbank'.[2] Rijksmaarschalk Göring defileert in droomfantasieën als vette boerin met voedende borst, burgers struikelen verstrooid over de overblijvende hompen vlees van hun medeburgers. Uit de grillige pen van verteller Louis Seynaeve worden verminkte personages met lachwekkende dierenmaskers geboren: Ceulemans Geite (VB, 520), Raf de Bock (VB, 522). Jaak het Kalf (VB, 701) of nog Roel de Ram (VB, 700). Elke poging, zich van dat al te aardse en primitieve te ontdoen en naar een snuifje transcendentie te happen, zakt onvermijdelijk terug naar beneden, naar eten, drinken, outlasting, vrijen. 'Zelfs mijn dromen, als ik ze mij herinner's ochtends, graven, zakken, sijpelen. Naar beneden. Log' (VB, 564). Wat gebeurt er op het einde van de roman? De nieuwe prins carnaval Louis Seynaeve ziet zich -- in een lachspiegel -- zijn waar gefantaseerde schepping, het eerste romandeel, in trotse maar potsierlijke houding binnenstappen.

Hoe kan het dat de Claus-studie totnogtoe, naast deze kleine tragikomische onzinverhalen uit gerecycleerde materie heeft gelezen, zo weinig oog heeft gehad voor deze hilarische schakels van een zogezegde verdrietige Clausiaanse ketting? Heeft het onderzoek zich niet al te zeer blindgestaard op de mimetisch-realistische gelaagdheid van het boek (het oorlogsverhaal, de collaboratie en haar tragische ideologie enerzijds, het initiatie-

1 Bert Vanheste noteerde in verband met *Belladonna*: 'Zou het kunnen dat de [sic] groteske slechts het masker is waarachter Ciaus zijn verdriet verbergt?'. 'Hoe grotesk is het verdriet van Vlaanderen! Hoe grotesk is het verdriet van Vlaanderen? Twee lezingen van Hugo Claus' "Belladonna"'. *Kreatief* 31, 1, 10 (1997).

2 Ik maak gebruik van de 21ste druk van de roman (in het vervolg VB). Amsterdam, 1995, 307.

relaas over een kind en tiener anderzijds)? Werden hierbij, zoals stilaan gebruikelijk in de Claus-studie en in een zeker opzicht terecht, toch niet te buitensporig de oude wegwijzers te voorschijn gehaald en bijgevolg oedipale reminiscenties herkend, zinnenlengtes psychoanalytisch uitgemeten, intertekstuele en mythologische paden blootgelegd? Misschien heeft de *Claus-Forschung* juist hierdoor weinig aandacht besteed aan wat ik zou willen noemen: de verwachtingsdoorbrekende groteske interfaces van *Het verdriet van België*.

Enkel Chris Humbeeck, het echtpaar Weisgerber en onlangs Jos van Thienen hebben aan academische zijde expliciet op de groteske gelaagdheid van de roman gewezen en zich aan een eerste omschrijving ervan gewaagd. Kris Humbeeck koesterde in zijn veelzijdig essay veel belangstelling voor wat hij 'de groteske onteigening van de werkelijkheid' noemde,[3] terwijl Jean en Dina Weisgerber over het algemeen meer oog hadden voor 'de bonte kermisdrukte, de goedmoedige, barokke, soms groteske uitgelatenheid van onze volksfeestelijkheden'[4] en de Rabelaisiaanse reminiscenties in het boek.[5] Wat ten slotte Jos van Thienen aangaat, hij bewerkstelligde vorig jaar met zijn dissertatie over het androgyniemotief[6] een wellicht indirecte maar belangrijke toenadering tot de groteske configuraties in *Het verdriet van België*. Hij toonde immers aan dat androgyne figuren uit de roman de traditionele dichotomie man-vrouw dynamisch ontwrichten en uithollen en dat Claus door travestie en parodiërende effecten verzet aantekent tegen patriarchale identiteitsconstructies en masculien autoritarisme. Deze beschouwingen kaderen uitstekend, zoals we zullen zien, in een postmodernistisch getint literatuurtheoretisch discours over het groteske als normondermijnende en spanningsvolle esthetische orkestratie van antinomische eenheden.

3 kris Humbeeck: 'De ontvreemding. Hugo Claus en de retoriek van elke dag'. *Restant*. 1-2, 359, 362 en 367 onder andere (1989).

4 Jean en Dina Weisgerber: *Claus' geheimschrift. Een handleiding bij het lezen van 'Het verdriet van België'*. Brussel, 1995. Zie ook 'Hugo Claus en de kinderen van Saturnus: het verdriet van België'. *Spiegel der Letteren* 3, 189 (1986).

5 Jean en Dina Weisgerber: *Claus' geheimschrift. Een handleiding bij het lezen van 'Het verdriet van België'*. Brussel, 1995, 22-23 en 46.

6 Jos van Thienen: *Androgynie en macht. Seksistische implicaties van het androgyniemotief in Vlaamse en Nederlandse literaire teksten uit de twintigste eeuw*. Antwerpen, 2002.

Dat de Claus-studie op deze enkele gunstige uitzonderingen na het groteske karakter van de roman onaangeroerd liet, is op zijn minst merkwaardig. Zo getuigt het regelmatige hanteren van de term in romanrecensies, dat aan de oorsprong van dit onderzoek geen volkomen subjectieve impuls ligt (ook al blijft het groteske in wezen zijn effect putten uit individuele leesgevoelens) en sturen verscheidene poëticale uitspraken van de auteur expliciet aan op een groteske lectuur. In een radio-uitzending uit 1966 bijvoorbeeld zei Hugo Claus dat het hanteren van het groteske het grootste wapen moest zijn om het fascisme de kop in te drukken.[7] Deze losse uitspraak ontpopt zich pas in zijn volle betekenis naast het antwoord dat Claus in 1983 formuleerde op het verwijt, dat hij de collaboratie in *Het verdriet van België* te mild zou hebben aangepakt. De nodige agressiviteit zou wel aanwezig zijn, maar zou zich op een andere manier uiten dan de polemische, aldus de auteur.[8] Op een groteske manier dan? Als ik even mag vooruitwijzen op het knallende schok- of verrassingeffect en de anti-teleologische neiging van het groteske fenomeen, lijkt deze kanttekening uiteraard niet zonder belang. Daarnaast heeft Claus in een interview onder andere nog meegedeeld, dat de manier waarop Louis de Vlaamse koppen wil evenaren volgens hem grotesk is.[9] Ik kan hier niet dieper op dat bewijs-materiaal ingaan; feit is, dat het steun geeft aan mijn voornemen om aan de hand van het groteske de dieptebetekenis van een roman als *Het verdriet van België* na twintig jaar opnieuw te verkennen. Bovendien zou deze groteske invalshoek samenhang kunnen brengen in ver uiteenlopende topoï van de Claus-studie: de affiniteit van de auteur met anarchistische denkbeelden; de volkse recycling van de epische stof; de vaak grillige, vulgairlichamelijke wendingen van het plot; het ludieke en puzzelachtige verknopen van de verhaaldraden;[10] de antiklassieke, barokke, soms maniëristische schrijfwijze, enz. [...]

Maar wat is het groteske nou precies? Voor een goed begrip van het groteske karakter van *Het verdriet van België* lijkt mij een korte toelichting

7 *Schrijvers spreken*. Roland van Opbroecke praat met Hugo Claus. Zaterdag 3 december 1966 16u15-16u45. BRT-Nederlandse uitzending (manuscript Claus-archief. Antwerpen, 9).
8 Hugo Claus in gesprek met Jos Borré en Ronald Soetaert, *De Morgen*, 15 maart 1983.
9 Jan Brokken: ‘Hugo Claus' afdaling in het verleden’. *Haagse Post*, 12 maart 1983 (interview).
10 Bert Vanheste: ‘Hoe grotesk is het verdriet van Vlaanderen! ...’, Open citaat, 10.

van een aantal centrale begrippen uit de hedendaagse *Groteskforschung* erg nuttig. Voor wie een beetje in groteske-theorieën ingewijd is, zal mijn voornemen meteen ironisch en paradoxaal klinken. Het groteske is immers een fenomeen dat eenduidige conceptualisering tegenwerkt, ieder genrestructurerend denken uitholt en zich al te graag in concrete esthetische gelaagdheid oplost. Om al die redenen behoort het groteske niet tot de vaste categorieën van het wetenschappelijke denken[11] (axiomatiek, structuur, wetten), wat niet wegneemt dat het wel als belangrijk retorisch, literair en algemeen esthetisch begrip binnen het kritische discours fungeert. De keerzijde van deze onmogelijke definitie is bijgevolg dat het groteske in ruil voor een toenadering tot zijn poëtisch onderliggende, werkingsesthetische en buitenpoëtologische (*aušerpoetologisch*) mechanismen steeds weer een fascinerende en boeiende denkoefening vereist over de dynamische normativiteit van literair-esthetische creativiteit. Of met andere woorden: over de manier waarop het groteske de verstarring van de literaire code tegenwerkt door voortdurend en met radicale gedrevenheid nieuwe creatieve constellaties uit te werken.

Het ware contemporaine formaliseren van het groteske kwam pas op gang naar aanleiding van een lang aanhoudend debat over de term. Dat debat plaatste de twee belangrijkste theoretici van het groteske uit de twintigste eeuw, Wolfgang Kayser en Mikhaïl Bakhtin, decennia lang rechtlijnig tegenover elkaar. Zo werden de resultaten van hun respectievelijk onderzoek uit naoorlogse tijden naar de aard van het groteske heel lang voorgesteld volgens de sterk reducerende en vervalste groteske binoom *grillig-gruwelijk-tragisch-angstwekkend* (het groteske als manifestatie van onpersoonlijke, demonische machten; Kayser baseerde zich op de zestiende eeuw met de Duitse preromantiek - *Sturm und Drang* -, op de romantiek en op het moderne tijdperk, begin twintigste eeuw) versus *komisch-carnavalesk-lichamelijk-lachwekkend* (georiënteerd op de volkscultuur; Bakhtin baseerde zich voornamelijk op de Middeleeuwen en de Renaissance, aan de hand van zijn studie over Rabelais en later Dostoïevski). De *Groteskforschung* uit de voorbije vijftien jaren erkende dan ook één van haar belangrijkste taken in een kritische legitimatie van het Bakhtiniaanse en Kayseriaanse erfgoed. Onder deze nieuwe bloeiende denkimpuls binnien het esthetisch-wetenschappelijke register bleken de aanvankelijk tegengestelde stellingen

11 Wolfgang Kayser had daar reeds op gewezen. *Das Groteske in Malerei und Dichtung*, Oldenburg, 1960, 45.

van beide literatuurwetenschappers eigenlijk niet zo onoverbrugbaar. De uiteenlopende historische en ideologische configuraties van hun onderzoek werden uitgezuiverd, om ze vervolgens naar een minimale essentie van het groteske te laten convergeren. Daaruit bleek dat deze groteske essentie in eerste instantie uit intensiteit en radicaliteit, in tweede instantie uit innerlijke ambivalentie en tegenstrijdigheid bestond, twee fundamentele kenmerken die bij de lezer een schokeffect, contrast of verrassing teweegbrengen (cf. het tragische of de regeneratie). Uitgaande van deze algemene consensus binnen de *Groteskforschung* en met behulp van de jongste wetenschappelijke ontwikkelingen op dat gebied (Peter Fuss, Barbara Sinic, Anton Kim Robertson, Geoffrey Harpham en Anton Simons zijn allicht de belangrijkste namen die ik hier zou willen noemen)[12] beschouw ik het groteske als een dialogisch interface van spanningsvolle maar centrifugerende aard. Oorspronkelijk herbergt het groteske een agglomeraat van heterogene, hybride, ambivalente, tegengestelde elementen (dier-mens., oud-jong, tragisch-komisch, leven-dood, enz. [...]) die in hun aparte identiteit herkenbaar zijn. Het begrip 'interfaces' uit de titel van deze bijdrage appelleert naar mijn gevoel meteen aan de groteske dynamiek, omdat het een ruimte suggereert waarin twee uiteenlopende objecten samenkomen om aan elkaar gekoppeld te worden.[13] In de esthetische enscenering verdeelt het groteske vervolgens een statuut van norm, code, canon, verwachtingspatroon enerzijds, van inbreuk, afwijking, ontwrichting anderzijds, zodat er bijgevolg als vanzelf een spanning, tegenstrijdigheid, crisis ontstaat tussen centrum en marge. Typisch voor het groteske is echter dat deze tegenstrijdigheid onoplosbaar is: het groteske is hét esthetisch fenomeen bij uitstek van het radicale anti-dialectische en van de ludieke, verwarde mengeline. Van

12 Peter Fuß *Das Groteske. Ein Medium des kulturellen Wandels*. Köln, 2001. - Barbara Sinic: *Die sozialkritische funktion des Grotesken*. Frankfurt am Main, 2003. - Alton Kim Robertson: *The grotesque interface: deformity, debasement, dissolution*. Frankfurt am Main, 1996. - Geoffrey Galt Harpham: *On the grotesque. Strategies of contradiction in art and literature*. Princeton, 1982. - Anton Simons: *Het groteske van de taal: over het werk van Mikhaïl Bakhtin*. Amsterdam, 1990.

13 Hoewel ik de terminologie ('dialogisch interface') aan Alton Kim Robertson ontleen, wijkt mijn begrip van het groteske fenomeen in één welbepaald opzicht duidelijk van zijn begrip af. Zijn stelling luidt als volgt: 'Het conflict dat voorkomt in wat ik zal noemen de gaping van het groteske, impliceert een radicale ontwrichting omdat het de gapende tegenstelling opent van categorische onderscheiding' ('This conflict, which arises in what I shall call the gap of the grotesque, involves a radical subversion, for it opens the gaping chasm of categorical separation') (*The grotesque interface, open citaat*, 1996, 5). Meer dan met een categorische onderscheiding ('gap') tussen tegengestelde eenheden lijkt me het groteske eerder verwant te zijn met een paradoxale en onoplosbare spanning tussen in elkaar verstrikte tegenstellingen.

natuur uit wijkt het groteske van stabiele centra af om op een excessieve en uitbundige manier submarginaliteit (marginaliteit van de rand want centrifugerend) te verkiezen en zo het conflict te blijven aanwakkeren. Niet uit bijzondere affiniteit met deconstructie en negativisme op zich doet het zo, eerder volgens mij om steeds weer uiting te geven aan dat antropologische verlangen van de mens om de wereld tegen verstarring te behoeden en steeds weer op een anti-idealiserende, speelse manier uit te beelden. In literaire configuraties wordt het groteske dan onder andere door een rijk beelden- en motievenreservoir ingevuld, door contrapuntische perspectieven uitgewerkt of nog in een kronkelige, vertekende stijl gemonteerd.

Na deze nogal dorre uiteenzetting is het verleidelijk om de hybride lach die *Het verdriet van België* bij zijn lezer losweekt te relateren aan de Bakhtiniaanse verankering van het groteske in de ambivalente omkeringvormen van het carnavaleske en in het materiële en lichamelijke leefprincipe van de komische volkscultuur. Het hermeneutische construct van Bakhtin vindt immers in het Bourgondische van Claus en zijn variaties van volksregisters die de officiële wereld demonteren een formidabele tegenhanger. Deze talrijke brandpunten van groteske omkering recipiëren zou ons nu te ver voeren. Ik wil hier liever even nagaan, hoe de stijl en de specifieke subversieve retoriek van de roman met groteske esthetica doordrenkt zijn. Zowel met betrekking tot de roman van Claus als in de *Groteskforschung* is het onderzoek naar deze aspecten nogal veronachtzaamd gebleven, waarschijnlijk omdat hier net het meest cryptische en hiëroglyfische aan het groteske schuilt.

Natuurlijk is er veel te zeggen over het familiaire en soms crue taalgebruik van het alledaagse leven van binnenhuis in de roman, de volkse moppen en woordspelingen, het West-Vlaamse idioticon met zijn barbarismen, het Rabelaisiaanse veld van scheldwoorden, vloeken, oprispingen, ‘al die nauwelijks bedwingbare muziek van de ingewanden’, om het met C. Offermans te zeggen.[14] Zo probeert Louis zich in zijn verbrokkeld narratief relaas op een krampzinnige en potsierlijke manier op de officiële taal te oriënteren, onder andere op de pedante taal van zijn grootvader Hubert Seynaeve. Aan de hand van allerlei plagiaatstrategieën neemt Louis dan

14 C. Offermans: ‘De waarheid stinkt’. *De Groene Amsterdammer*, 23 maart 1983, geciteerd naar Guido Geerts: ‘Hugo Claus en de taal van België’. *Nederlands, een en veelzijdig. Een selectie artikelen van Guido Geerts, hem aangeboden ter gelegenheid van zijn emeritaat*. Leuven, 1995, 211.

deze volkse taaluitingen over die, los van hun oorspronkelijke context, uiteraard gemarkeerd opvallen in zijn puristisch taalgebruik en er vooral een groteske vertekening aanbrengen. Wat mij hier interesseert, is waar je als lezer de contrasten ervaart, waar de groteske signalen schuilen die je dat verbluffende gevoel geven dat je van pagina tot pagina soms niet goed weet waar je aan toe bent. Op zoek dus naar enkele van die groteske *Differenzfiguren*.

Bakhtin geeft een eerste antwoord, wanneer hij op stilistisch niveau het groteske in 'van-de-hak-op-de-tak sprongen'[15] vertaald ziet. Claus introduceert een grotesk effect door van de hak op de tak te springen. Als Nonkel Omer, niet meer bij zijn volle verstand, vertelt over een uitstapje met Thérèse en zijn verhaal eindigt door te berichten dat hij ineens haar maandverbandje in zijn mond heeft gestoken, hoort de lezer tante Violet roepen: 'Eé-ten!' (VB, 694). Aan de oorsprong van deze situatiehumor ligt natuurlijk een vrije vorm van associatie, inherent aan het persoonlijke vertelstandpunt. De abrupte wendingen van *deze hak-op-de-tak sprongen* gaan echter vaker terug op een polemisch spel, omdat Louis door zijn jonge leeftijd en roze fantasie over nienwe, stimulerende woordbetekenissen struikelt. Het groteske nestelt zich dan dikwijls in een slingerbeweging tussen letterlijke en figuurlijke betekenissen van het woord: 'Haar sacoche! Weer moest hij grinniken en gieren van binnen [...], "Gij hebt in haar sacoche gezeten" [...]' (VB, 521). Aan de hand van een betekenaar worden uiteenlopende betekenissen opgeroepen en in een nieuw heterogeen en disparaat taalbeeld verenigd. De langzaam tot inzicht gekomen Louis ontdoet echter ook zelf de woorden van hun conventioneel gebruik om ze in een nieuwe contextuele samenhang te gebruiken, zoals hieruit blijkt: 'Liefdesverdriet, het doet zeer, maar het is het zout van het leven', beweert Bomama ergens in de roman, waarop tante Hélène antwoordt: 'Ik heb liever pekelharing' (VB, 423). In het soms belachelijke-lachwekkende verrassingseffect dat met een dergelijke semantische van-de-hak-op-de-tak sprong bereikt wordt, heeft het afwijkende antwoord een kanaliserende invloed op het normatieve eerste deel van het gesprek. Hieruit mag dan duidelijk zijn, zoals Dieter Meindl in zijn *Metaphysics of the Grotesque* uit

15 'coq-à-l'âne' in de Franse vertaling (Mikhaïl Bakhtine, *L'oevre de François Rabelais et la culture populaire au Moyen Age et sous la Renaissance*, 1970, 419-420).

1996 stelde,[16] dat het groteske de referentiële functie op de proef stelt en steevast naar een normafwijkende relatie tussen betekenis en betekenaar streeft.

Door de fundamentele heterogeniteit en ambivalentie van zijn talige constructies wordt het groteske door vele theoretici en schrijvers als esthetische tegenhanger van de chaos en de wirwar van het universum aangezien. Dit is ook precies de logica die aan een aantal in stilistisch opzicht merkwaardige en typisch Clausiaanse passages ten grondslag ligt. Om dat wriemelende, onsamenhangende leven weer te geven doet Claus een beroep op een collage-techniek. Hij plakt informaties aaneen, die weer opspringen dankzij een gemeenschappelijk betrekkelijk naamwoord of een voegwoord. Deze zogenaamde polysyndetons bieden bijgevolg de mogelijkheid, om elk semantisch element in een groteske keten narratologisch verder te specificeren. Alles is a priori open voor verdere bepalingen. Claus' meesterschap in deze extensieve, elastische zinnen komt mooi aan het licht wanneer Madame Kersens komt aanbellen.

> [...] Het is lelijk om te zeggen maar uw man, Madame, is een deugniet. De laatste keer dat ik hem gezien heb was op de vergadering van de drukkers en daar deed hij alsof hij mij niet kende, ik ben er weken lang ongemakkelijk van geweest, zo'n affront in tegenwoordigheid van de andere drukkers. 't Is maar om te zeggen dat ge misschien op de hoogte zijt van wat er mijn man is overkomen, een goeie man maar voor het ongeluk geboren, hij heeft een hersenbloeding gehad en totnutoe was hij meestal goed en normaal, maar af en toe krijgt hij toch zijn scheuten naar gelang hij zit te broeden op het een of het ander, het is een emotiemens, Madame, direct in vuur en vlam en bezorgd voor de anderen en dan moet ik hem wel in de kelder opsluiten waar dat niemand hem kan horen, zijn zuster Ottilie had dat ook, die hoorde altijd glas rinkelen in haar hoofd en liep rond met borstel en blik, zoekende naar scherven. *Enfin*, Madame Seynaeve, ik ben er nu mee verzoend, mijn man gaat niet beter worden, wij gaan hem niet meer uit de kelder halen, want ik durf hem niet naar het zothuis te brengen, want daar

16 Dieter Meindl: *American fiction and the metaphysics of the grotesque.* Columbia en Londen, 1996, 204.

> mismeersteren zij de mensen expres met hun nieuwe medicamenten, omdat zij denken dat het niet de hersenen zijn die iets mankeren maar de lever of de gal, *enfin*, om 't kort te maken, Madame Seynaeve, ik heb mijn man zijn papieren nagekeken met de notaris en ik heb die schuldbekentenis van u gevonden voor honderdduizend frank, wat gaan we daarmee doen, Madame? Ik, met mijn vier kinderen, moet alles bijeenschrapen wat ik kan (VB, 605).

Naast deze collage-techniek lijken mij de verbale paradoxen en de vele oxymorons in de roman tevens een niet te onderschatten rol te spelen in het opbouwen van hybride, groteske beelden en verrassingseffecten. In ‘het rustige geluid van marcherende soldaten’ (VB, 572) bijvoorbeeld knallen tegengestelde semantische eenheden tegen elkaar en wordt de spanningsvolle en incongruente draagwijdte van het geheel gesuggereerd.

Natuurlijk heeft Claus de dichter op deze grondtrajecten van het groteske ook de klankensymboliek contrapuntisch uitgewerkt om het concrete levensprincipe uitdrukkelijk uit te beelden en zo bijvoorbeeld een levendig beeld te schetsen van de gestalte van meneer Vrielynck, die Louis vervolgens te zien krijgt als ‘een krakkemikkige grijsaard’ (VB, 334). Hetzelfde geldt voor de onuitputtelijke rijmen en alliteraties waarop de lezer stuit door de roman heen: ‘maar hoe, Marilou’ (VB, 307), ‘Schild und Freund, ik speel scherzo's van Schumann, Schubert, Schmoll, ik ben een Schnauzer, ik scheer me en ik schiet, en jij, Du, Du, jij bent een schoothond. Schwach, is het uwe Schicksal om seine Schuhe zu poetsen?’ (VB, 382).

Toch blijft het beste retorische middel om aan het groteske directe gestalte te geven zonder twijfel de amplificatio. Want die inbreuk op een norm, die het groteske kenmerkt, houdt in één woord: opzwellen. Met de amplificatio wordt de affectieve lading van de *Alltagsrede* van de personages versterkt en komen de verschillende verhalen met meer overtuiging en intensiteit naar de lezer toe. Zo heeft meneer Vrielynck bijvoorbeeld ‘de Vlaamse taal bestudeerd [...] tot hij er bijna blind van geworden was’ (VB, 334) en kost Omer ‘stukken van mensen’ (VB, 519). Deze talrijke hyperbolische overdrijvingen van het alledaagse volksleven in de roman brengen de lezer mooi in de stemming van het kleinburgerlijke milieu en zetten vooral, niet

met polemische, maar wel met groteske middelen, een gebrek aan kritisch inzicht in de verf.

De personages uit *Het verdriet van België* slikken immers alles, zonder na te denken. Er werd hen van jongs af aan een bepaald denkstramien opgelegd en ze kunnen er niet meer om heen. De kleingeestigheid die Louis rondom hem opvangt, sleurt hij tot in zijn schrijfstijl en vertelwijze in steeds groter formaat met zich mee. Louis steekt zinnen in Lausengiers mond die deze nooit heeft uitgesproken (VB, 432) maar die het hele levensdiscours van Staf Seynaeve samenvatten. Door hem deze zinnen te ontlenen, weet Louis zeker, dat zijn woorden weerklank zullen vinden bij zijn vader. Hij zet met parodiërende gedrevenheid op zijn kop wat zijn ouders hem hebben bijgebracht.

Zo is ook heel het boek doordrenkt van algemene oordelen, almanakwijsheden. De personages roesten vast met hun clichétaal, stereotiepische uitdrukkingen en hun steeds herkauwde waarheden. Claus maakt met graagte gebruik van de *loci communes*, gemeenplaatsen of dooddoeners: ‘Een serieuze mens, wast zijn voeten twee keer per week’ (VB, 570), ‘Ge weet hoe de mensen zijn tegenwoordig’ (VB, 706), ‘Het is gebroken wit, nogal rap vuil zeker?’ (VB, 722). Ook tautologieën moeten aanschouwelijk maken dat personages niet verder geraken dan platte waarheden, lege boerenwijsheden: ‘Voor wat hoort wat’ (VB, 348), ‘Gegeven is gegeven’ (VB, 483), ‘Het leven is het leven’ (VB, 653, 676). De redundantie van deze verstarde uitdrukkingsvormen werkt duidelijk de groteske amplificatio in de hand. Door deze bekrompen kleinburgerideologie in een opvallend en overdreven stereotiepische dimensie te verpakken barst immers het weinige kritische inzicht van de protagonisten tegenover de informatie die ze voorgeschoteld krijgen. Claus' groteske in de taal gaat niet gepaard, zoals Barthes ooit meende. met ‘een neutrale schrifuur [...] bevrijd van iedere horigheid aan een getekende orde van de taal’,[1718] dus met een volkomen nieuwe invulling van betekenaars in de semiotische keten, los van alle gebruikelijke taalwetten. Claus bouwt daarentegen zijn groteske onder andere op als een anamorfotische anti-retoriek, dat wil zeggen als een retoriek die op haar eigen normatieve systematiek leunt om door middel

17 ‘une écriture blanche, libérée de toute servitude à un ordre marqué du langage’.

18 Roland Barthes, *De nulgraad van het schrijven*, gevolgd door een Inleiding in de semiologie. Vertaling E. Axel van Caspel. Amsterdam, 1970, 64. [Roland Barthes: *Le degré zéro de l'écriture*. Paris. 1972 (‘Points’), 55.]

van parodie en travestie een exponentieel vertekend beeld van haarzelf te geven.
Dan pas ontpopt zich de subversieve kracht van het groteske van Claus.

Monika's drijfveer. De reisthematiek bij Monika van Paemel

Sonja Vanderlinden

Er wordt opvallend veel gereisd in Monika van Paemels recente romans. *De eerste steen* (1992) is het relaas van een pendelen tussen Vlaanderen en Jeruzalem. Beide volgende romans *Rozen op ijs* (1996) en *Het verschil* (2000) vertellen een reis met humanitaire bedoelingen. In *Rozen op ijs* vertrekt de hoofdfiguur in het kader van een milieuactie naar de noordpool. *Het verschil* is het verslag van een desolate reis naar Sarajevo in het raam van de Balkanactie.

Dat Van Paemel geen wereldvreemd schrijfster is wisten we reeds lang, zowel uit haar levensloop als uit haar literair ceuvre. Zij werd geboren te Poesele, een landelijke gemeente bij Nevele in Oost-Vlaanderen en bracht haar kinderjaren in die Leiestreek door. Reeds toen pendelde ze echter vaak heen en weer tussen de stedelijke familie aan vaderskant en de familie van haar moeder op het platteland. Op negenjarige leeftijd kreeg ze een hersenontsteking; na een langdurig verblijf in het ziekenhuis werd zij voor herstel gestuurd naar Essen aan de Belgisch-Nederlandse grens bij pleegouders. Toen ze veertien was, kwam ze op een kostschool in Turnhout terecht. In 1963 trouwde ze en enkele jaren later kreeg ze twee dochters. Met haar gezin woonde ze in Boechout bij Lier. Tegenwoordig heeft zij haar schrijversnest in Mechelen gevestigd. Monika houdt van reizen: Zuid-Afrika, de noordpool, Israël, het voormalige Joegoslavië, Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk, de Belgische Ardennen, Nederland etc. Die reizen zijn meestal direct verbonden met haar maatschappelijk engagement (als voorzitter van de Balkanactie bijvoorbeeld) of met haar engagement als schrijfster (reisbeurzen, schrijverstoernees, lezingen in het buitenland, vergaderingen en contacten met vertalers en als voorzitter van de Vlaamse PEN-afdeling). Toch krijgt men sterk de indruk dat Monika van Paemel geen louter zittend leven aankan, dat iets haar naar den vreemde drijft, dat haar reisdrang voortspruit uit een diepere drijfveer dan louter ‘uiterlijke’ motiveringen.

Haar literaire werk valt onder de categorie ‘autofictie’. Er kan inderdaad niet beweerd worden dat het helemaal autobiografisch is volgens de formule die Ph. Lejeune in zijn baanbrekende studie *Le pacte*

autobiographique (1975) heeft bedacht. Het is immers niet altijd zo dat auteur, verteller en protagonist helemaal met elkaar overeenkomen. Wel is het hoofdpersonage altijd een vrouwelijke ik- of zij-figuur, die, ook al draagt zij een andere naam, opvallend veel overeenkomsten vertoont met de auteur zelf en samen met haar ouder wordt van boek tot boek. Van Paemels personages (vooral de hoofdfiguren) zijn duidelijk afspiegelingen van elkaar en van haarzelf. Maar tegelijkertijd (en vooral wanneer in de derde persoon wordt verteld) bewaart de verteller een zekere afstandelijkheid tegenover de hoofdfiguur. Er wordt een duidelijk verschil gemaakt tussen de vertellende instantie en de belevende figuur. De verteller neemt een beschouwelijke houding aan tegenover het vertelde; hij analyseert de hoofdfiguur, construeert zijn personage, laat zijn personage zich herinneren, beschouwingen ten beste geven, fantaseren, zodat het vertelde niet louter weerspiegeling van de werkelijkheid is. De verteller geeft dan ook een plaats aan de verbeelding van de schrijfster. Aldus ontstaat er een spanning tussen het autobiografische en het fictieve: daarom spreken we van autofictie.

Dat autofictie participeert aan de identiteitsproblematiek waarmee een schrijver worstelt nemen we ons voor verder in deze lezing te ontwikkelen. Laten we het voorlopig bij de stelling houden dat autofictie de identiteitskwestie in vraag stelt.

Bevrijding in Jeruzalem?

Eind jaren tachtig woonde Monika van Paemel, als voorzitter van het PEN-Centrum Vlaanderen, een congres voor schrijfsters bij in Israël. Het is een woelige periode voor het Beloofde Land: de Intifada, of stenen oorlog van de Palestijnen tegen de Israëli's is er volop aan de gang.

Dit biografische feit ligt op het eerste gezicht aan de oorsprong van de setting van de roman *De eerste steen* die in 1992 het licht zag. De hoofdfiguur van deze in de derde persoon geschreven roman, May, pendelt er tussen haar geboorteplaats in Vlaanderen en Jeruzalem. Het is een pijnlijk moment in haar leven: beladen met een schuldgevoel tracht ze in Jeruzalem de zelfmoord van ‘het kind’ (haar dochter) te verwerken.

> May had een kind moeten begraven waarvan ze geen afscheid had genomen. Voortaan was de dood meester in huis. Zonder

> het te beseffen was ze aan een lange zwerftocht begonnen. Ze had geen vaste grond meer onder de voeten (225).

Aanvankelijk verblijft ze in een souterrain met vrienden en vriendinnen, maar ze stikt er. Vervolgens keert ze terug naar haar geboorteplaats in Vlaanderen en verhuist naar de Jeruzalemsteeg in Mechelen. Uiteindelijk gaat ze toch weer naar Israël, dit keer in de heuvels, een landschap dat haar herinnert aan het grensgebied tussen België en Frankrijk. Maar ze weet dat ze ook daar niet blijven zal.

May voelt zich nergens thuis, ze zwerft rond en verlangt naar een houvast, naar een eigen plek, maar haar zoektocht levert niets op. Vluchten is geen oplossing voor haar innerlijke onvrede. Jeruzalem, etymologisch stad van vrede (van het Hebreeuws ‘ir’ (stad) en ‘sjalom’ (vrede)), brengt haar geen bevrijding; niemand kan haar verlossen. May evolueert niet van het begin tot het einde van de roman. Haar fysieke zwerftocht is tevens een innerlijke zwerftocht.

De keuze van Jeruzalem en Israël als decor voor deze roman is niet onschuldig. Jeruzalem, stad van vrede, heilige plaats voor zowel christenen als joden en moslims, zou de gedroomde plaats moeten zijn voor de innerlijke bevrijding, waarnaar de hoofdpersoon op zoek is. Israël, het heilig land, het land van het geloof, voor velen een pelgrimsoord eveneens. Maar May moet ervaren dat dit een slechte keuze is. In feite is Israël een bloedig land, een land van onvrede en strijd doorheen de geschiedenis. In Jeruzalem woedt een eeuwige oorlog, evenals in de hoofdfiguur; het is ‘een dodenstad’ (172), ‘een bezette stad’ (261), zoals Bethlehem, ‘een vesting die verdeeld was binnen de muren’ (277).

May vlucht eerst in het souterrain, een kille, duistere ruimte met betraliede ramen; ze voelt er zich gevangen en wacht er op een bevrijdend moment, dat er maar niet komt. Het souterrain is een metafoor voor May's leven, want ook zij zit vast in haar leven en verankerd aan haar verleden. In Jeruzalem, een stad met een zwaar verleden (‘Het verleden is er belangrijker dan de toekomst.’ 137), komt ook May's persoonlijke verleden weer bovendrijven. May verliest er de controle over haar leven, ze vervreemdt er van zichzelf, ze voelt zich een vreemde in een vreemde stad: ‘Vreemdeling in Jeruzalem’, luidt dan ook de titel van deel twee (95). Ze zit volledig opgesloten in zichzelf, in haar eigen schuldgevoel. Na een tijdje keert ze terug naar haar vaderland, naar de Jeruzalemsteeg in Mechelen. Daar worden de stukken van haar verleden weer herenigd; maar ook daar voelt

ze zich ‘in transit’ en wil ze zichzelf ontvluchten. (‘Ze wilde weg maar begreep dat ze niet van ziehzelf kon weglopen’ 208.) Ze vertrekt dan weer naar Israël, ditmaal trekt ze naar de heuvels die Jeruzalem omringen. De heuvels hebben een symbolische waarde: ze verwijzen naar het paradijselijke, naar God en zijn thuis en hebben dus een bevrijdende rol. May zou er van haar schuldgevoel moeten bevrijd worden, maar ‘Je kunt niet van jezelf weglopen’, staat er op pagina 273 nog eens te lezen.

Zoals in de meeste romans van Monika van Paemel blijft het slot in het vage steken. Het lijkt er niet naar dat ‘het probleem opgelost is’, dat het personage gelouterd is of een oord van innerlijke vrede heeft bereikt. May wil zich ook nergens vestigen. Meermaals staat er in de roman ‘Haar koffer staat altijd klaar’ (bijvoorbeeld 187). Deze heimatlose hoofdfiguur lijkt op de Wandelende Jood; ze weet dat zich vestigen ook betekent zich in een eeuwige oorlog verwikkelen, strijden, lijden, moorden, zoals de joden die zich onder de Palestijnen hebben gevestigd. Het onverwerkt yerdriet van May loopt volkomen parallel met dat van Jeruzalem, al eeuwenlang verwikkeld in een conflict.

Op de vlucht naar de noordpool

De tweede roman die wij hier in beschouwing nemen is *Rozen op ijs*, verschenen in 1997. Hij speelt zich voor een groot deel af in het vliegtuig op weg naar New York en daarna tot aan de noordpool. De reis maakt deel uit van een milieuactie met als doel walvissen te redden van de jagers en de aanwezigheid van nucleaire duikboten op te sporen en daarmee te bevestigen. Behalve een reis in de ruimte is het echter ook een reis in de tijd, maar dan in achterwaartse richting. Perla, de hoofdfiguur, over wie in de derde persoon wordt verteld, wordt reeds in het vliegtuig overvallen door allerlei herinneringen aan haar persoonlijk verleden, zodat de reis veeleer (en alweer) een innerlijke reis wordt, een gelegenheid om met zichzelf af te rekenen.

Perla wilde van kindsbeen af al naar de noordpool; zij hield van reisverhalen als *Robbie de zeehond*, een verhaal over het lijden van een zeehond, die doet denken aan de walvissen. Perla identificeerde zich met de zeehond: ook zij voelde zich een zwak wezen dat gemanipuleerd werd en ze leed daaronder. Nu, veel later, voelt zij zich gedreven om de walvissen

te beschermen; ze wil ze als het ware bemoederen, nu haar dochter geen moeder meer nodig heeft.

Die reis vindt plaats op het moment dat Perla een *midlife crisis* ervaart. Door de zelfmoord van haar dochter is haar het moederschap gedeeltelijk ontnomen. Overrompeld door dood en schuldgevoel, en ook door een gevoel onnuttig te zijn, engageert ze zich in een geheimzinnige milieuactie die zich tot doel stelt bedreigde walvissen en nucleaire duikboten op te sporen. Perla wil aldus aan de wereld en aan zichzelf iets bewijzen.

Net als Jeruzalem is de noordpool een nobele bestemming. Het noordelijk eindpunt van de wereldbol geldt symbolisch voor een zuiver en ongeschonden gebied. Maar, wat merken we? Zelfs daar heersen vervuiling en dubieuze praktijken. Ook die reis valt dus uiteindelijk tegen.

Wat Perla's gemoedstoestand betreft, lost die reis ook weer niets op. Haar reis voorwaarts, weg van vroeger, ver weg van alles, wordt een confrontatie met haar herinneringen; op de duur verwart ze zelfs heden en verleden. Haar vliegreis is één lange innerlijke monoloog.

Die reis is aldus weer een vlucht veeleer dan het vervullen van een heldhaftige opdracht: ‘Zij wilde weg, ver weg, naar een plek waar niemand haar zou vinden en nog verder. Ze wist zelf niet goed waaraan ze wilde ontsnappen of waarvoor ze op de vlucht was’ (38).

In het niemandsland van vlieghavens en vliegtuigen wil Perla ‘zichzelf onzichtbaar maken’ (12), zichzelf vergeten. Ze zwerft rond ‘als een dolende kattin’ (10), verankert zich nergens, bindt zich niet, voelt zich steeds ‘in transit’ (‘het is beter onderweg te zijn dan aan te komen’ (114)). En raakt haar verleden maar niet kwijt...

‘Zij woonde nergens meer, ze verbleef, in afwachting van het moment dat ze op de vlucht zou worden gedreven en in de vlottende massa ondergaan’ (217).

Sarajevo of Kongarije?

De derde roman, *Het verschil* (2000), staat in het teken van de oorlog, maar vertelt eveneens een reis die start op 11 november, dag waarop in België de Wapenstilstand van 1918 wordt gevierd. De vrouwelijke ik-figuur vertrekt met drie mannen met de auto naar de Balkan om er in het kader van de Balkanactie (weer een autobiografisch gegeven) vast te stellen of de verleende hulp goed besteed is. We krijgen in de zesendertig delen,

sommige met aanwijzing van de bestemming, een nauwkeurige beschrijving van de route van Mechelen naar Sarajevo, via Jesenice, Triëst, Lipica, Karlovac, Gaza, Zadar, Mostar en Konijc. Samen met het ik-personage wordt de lezer geconfronteerd met kapotgeschoten dorpen, vernielde steden, oorlogsslachtoffers. Samen met haar bezoeken we een opvangcentrum, waar ze beseft dat de hulp weinig impact heeft op de toestand van de bevolking. Dan gaan we naar het vluchtelingencentrum waar de hulp-verleners als vreemdelingen en indringers worden beschouwd. De reis culmineert in Sarajevo, ooit het Parijs van de Balkan genoemd, dat nu alle magie heeft verloren: het is een smerig niemandsland geworden, een stad van gruwel en destructie, waar alles verziekt is. De desillusie van de ik-figuur is groot. Zij die de wereld beter wilde maken door zich in te zetten voor de Balkan, gaat steeds meer gebukt onder een gevoel van machteloosheid en van schuld voor wat er in de wereld gebeurt. Op humanitair vlak haalt de reis dus alweer niets uit.

De confrontatie met de gevolgen van een oorlog brengt echter weer persoonlijke herinneringen op gang bij de hoofdfiguur-verteller-auteur, mogen we hier wel zeggen. Het thema van de oorlog staat centraal in Monika van Paemels oeuvre (zie *De vermaledijde vaders*); zij die op 4 mei 1945 geboren werd is opgegroeid met de oorlogsverhalen van haar grootvader en andere familieleden. De reis overschrijdt dus alweer niet enkel geografische grenzen, maar ook tijdsgrenzen. Door de oorlog wordt Bosnië verbonden met Vlaanderen en het heden met het verleden. We herkennen hier uiteraard de associatietechniek die het werk van Monika van Paemel kenmerkt en het fragmentaire karakter van haar proza bepaalt. Associatie en fragmentarisering hebben te maken met grenzen, met in stukjes knippen en dan weer samenbrengen. In tegenstelling tot de schilderkunst ontsnapt de literatuur niet aan het lineaire, aan de chronologie van de op elkaar volgende woorden en zinnen. Een totaalindruk kan bijgevolg slechts in stukjes worden weergegeven. De complexe mentale werkelijkheid kan slechts in opeenvolgende fragmenten worden uitgedrukt. Afgrenzing en onbegrensdheid, paradoxale facetten van de grens, is iets waarmee Monika van Paemels hoofdfiguur sterk bezig is. Om te beginnen geografische grenzen:

> Afgezien van mijn eigen begrenzing had ik grenzen nooit ernstig genomen. Aan de oever van de Spree, meer nog dan aan de muur van Berlijn, werd ik mij bewust van de beperking

> van een grens. Een rivier scheidt twee oevers, maar verbindt ze ook. Stromend water geeft een gevoel van vrijheid' (49).

Een geografische grens scheidt dus, maar verbindt ook. Grenzen geven een gevoel van vrijheid: je kan ze oversteken en dan eventueel weer terugkeren. Een grens biedt tegelijk bescherming en beperking. De ik-figuur houdt van deze *va et vient*, van het spelen met verschillen. Ze relativeert ze en deconstrueert ze, maar toont ook aan hoe verschillen steeds weer aanleiding geven tot oorlogen. Zo moet zij in Bosnië 'toezien hoe soldaten het verkeer regelden tussen mensen die in wezen gelijk waren, maar die tot in de zelf-venietiging toe hun anders-zijn claimden !' (177). Ook op het persoonlijke vlak spelen grenzen en verschillen een grote rol. Voor de ik-figuur, die zich, net als de auteur, een 'kind van twee werelden' (165) noemt (stad - platteland), is het voormalige Joegoslavië het voorbeeld bij uitstek van gemengde identiteiten:

> Nergens werd de definitie van vreemd en vreemdeling zo scherp gesteld, maar nergens was het vreemde zo diep in het eigene doorgedrongen. [...] De begrenzing van de identiteit was kunstmatig, of werd cultureel, religieus en politiek bepaald (166).

Het probleem wordt veralgemeend: enerzijds heeft een individu behoefte aan begrenzing, aan afbakening, kan hij niet leven in de dubbelzinnigheid, anderzijds kan een grens tot zelfvenietiging leiden en heeft men vrijheid en onbegrensdheid nodig. Die reis naar de Balkan heeft dus weer een persoonlijk doel; hij dwingt de ik-figuur tot herdefiniëring van haar identiteit en haar westerse cultuur. Critici hebben dit boek van Monika van Paemel gekraakt met het verwijt dat het ik er te veel plaats inneemt, dat er meer aandacht gaat naar de zware verkoudheid van de hoofdfiguur dan naar de benarde toestand in de Balkan. Afgezien van het overdreven karakter van die bewering kan men die ziekelijke toestand van de ik-personage tijdens een groot deel van de reis beschouwen als een soort van *mise en abyme*. De ik-figuur, evenzeer beladen met persoonlijke en culturele geschiedenis als het ex-Joegoslavië, identificeert zich zodanig met de ellendige toestand in de Balkan, dat ze er ziek van wordt. Ze kan haar eigen hulpeloosheid, haar falen, haar gevoel van angst, van woede, van haat, niet aan.

De enige manier om het een beetje draaglijk te houden bestaat erin een andere grens te overschrijden, met name die tussen werkelijkheid en fictie. Op pagina 180 heeft de ik-figuur het over ‘het gelijkstellen van mythe en werkelijkheid. De feiten en niets dan de feiten, edelachtbare! Maar wat doe je als de feiten ondraaglijk zijn? Als fabuleren de enige uitkomst is? [...] Was dat het dan waaraan mensen behoefte hebben als ze met het ondraaglijke worden geconfronteerd? Een verhaaltje voor het slapengaan?’

Ze fabuleert dan ook een fantasiereis in het gezelschap van een sprekende Lippizaner naar ‘het land waar de paarden op muziek van Mozart dansen’ (zie de openingszin van de roman: ‘Er was een land, ver hiervandaan, waar in de heuvels witte paarden op muziek van Mozart dansten.’ (7) en de voorlaatste alinea van het boek: ‘O Sig, bad ik, laat mij niet alleen in deze ijskoude wereld, in deze stad met een naam als een roos, gedenk met mij het verre land waar in de heuvels witte paarden op muziek van Mozart dansen’ (284)).

Siglavy, zo heet het paard, transformeert gruwel en destructie, oorlog en lelijkheid in een droom die poëzie, schoonheid, troost en verlangen biedt. Met Siglavy reist ze naar Kongarije, imaginair land waarvan de beschrijving sterk overeenkomt met het Vlaanderen van haar jeugd, ‘het Atlantis van mijn herinneringen’ (222). En zo wordt ook de tijdsgrens overschreden. De reis naar de Balkan is aldus weer een voorwaartse vlucht geworden: ‘Het reizen was haast dwangmatig geworden; een voorwaartse vlucht’ (50).

Identiteitsproblemen, als daar zijn persoonsverdubbeling, vermenging van het vreemde en het eigene, versnippering, het tussen twee vuren staan, dwingen de ik-figuur tot reizen en het reizen drijft de ik-figuur tot een verhaal. Of, is het complexer? Zoektocht naar identiteit, reizen, schrijven: wat is de kip, wat is het ei?

Het is nu tijd om te besluiten. Drie romans, drie vrouwelijke hoofdfiguren die op reis gaan, die onderweg zijn en niet terugkeren. Hun reis is tegelijk vlucht en zoektocht. Vlucht ver weg van huis, zoektocht naar een thuis. De hoofdpersonage wil zich een nieuwe identiteit verschaffen, zichzelf afbakenen als moeder, als minnares, als hulpverleenster, als vrouw in een mannenwereld. Die zoektocht wordt gesitueerd op geografische plaatsen die, net als de hoofdfiguur, zichzelf ook kwijt zijn door een zwaar beladen geschiedenis. De reis is vooral een persoonlijke loutering, een catharsis, een

emotionele ontlading, een antwoord op en een uitweg voor het lijden. Vooral dus een innerlijke reis, ook al heeft hij een maatschappelijk doel. ‘Oplossingen’ worden er niet geboden; de hoofdfiguur tracht alleen haar leed te verwerken, een manier te vinden om met haar gemis te leven. Het lijkt wel of de persoonlijke afrekening nooit voltooid raakt. Het personage blijft ‘onderweg’, ‘in transit’, voortdurend op zoek naar zichzelf. Een thuisloze reiziger, die zich nergens en nooit thuis voelt, die er niet in slaagt de verschillende facetten van haar ik samen te voegen en zo haar eigen vervreemding ongedaan te maken.

Zo'n reiziger zou als embleem kunnen gelden voor de postmoderne tijd. Zijn nomadisme belichaamt de postmoderne angst voor het gebonden zijn, voor het onvrij zijn; het postmoderne personage wil zich van alle beperkingen bevrijden maar is zichzelf ook voortdurend kwijt. Zijn zwerftocht weerspiegelt zijn zoektocht naar het echte ik. Er woedt een voortdurende innerlijke oorlog in hem tussen de gebondenheid aan zijn verleden en zijn verlangen zich los te wringen om in vrede te kunnen voortleven.

Bibliografie

Geest, D. De: ‘Monika van Paemel’. *Kritisch literair lexicon*. Februari 1987.
Lejeune, Philippe: *Le pacte autobiographique*. Parijs, 1975.
Paemel, M. van: *De eerste steen*. Amsterdam, 1994 (zesde druk).
Paemel, M. van: *Rozen op ijs*. Amsterdam, 1997 (tweede druk).
Paemel, M. van: *Het verschil*. Amsterdam, 2000.

Vertrouwdheid en vervreemding: enkele ‘Amerika's’ in de recente Nederlandstalige literatuur

Jolanda Vanderwal Taylor

In dit artikel wil ik enkele mogelijke implicaties traceren van het verwijzen naar symbolen, figuren en gebeurtenissen uit een andere cultuur in de ‘eigen’ Nederlandstalige literatuur.

De veelzijdige en lang-gevestigde verhoudingen tussen Nederland en de Verenigde Staten van Amerika gaan gepaard met een complexe beeldvorming - variërend van sterk negatief tot uiterst positief - en in beduchtheid (zeker ook in de Verenigde Staten) voor de gevaren van wat vaak als ‘cultureel imperialisme’ bestempeld wordt, en huiverigheid voor een te grote invloed van de ene cultuur op de andere. Aan de hand van enkele recente verwijzingen naar ‘Amerika’ in Nederlandstalige romans, zoals *De lijfarts* (Maria Stahlie), *God's gym* (Leon de Winter), *I.M.* (Connie Palmen), en *Een hart van steen* (Renate Dorrestein), hoop ik aan te tonen, dat zulke verwijzingen een veel ingewikkeldere en interessantere functie hebben dan slechts de invloed op of de weerspiegeling van aspecten van een ‘vreemde’ (Amerikaanse) cultuur in de eigen, Nederlandse, literatuur, waarbij in vele gevallen het gepresenteerde Amerika niet zozeer een geheel vreemde ‘ander’ voorstelt, maar juist een reeds enigszins bekende en zelfs vertrouwde figuur. Of die figuur aan de verwachtingen voldoet is een tweede vraag. Daar in dit bestek een volledige analyse van de romans onmogelijk is, stelt deze contributie een begin voor, waarin een selectie gemaakt wordt, en uiteraard belangrijke aspecten van de romans vooralsnog buiten beschouwing gelaten worden, zoals de geraffineerde structuur, en de precisie waarmee de vertelinstantie de benodigde informatie op het juiste moment doorgeeft, en de bespreking van vele relevante passages.

Uiteindelijk is de vraag die ik hier stel een bepaald aspect van de oude vraag naar het verband tussen literatuur en de cultuur van waaruit die literatuur wordt geschreven en gelezen, en voorts naar het verband tussen literatuur en de cultuur die in die literatuur wordt voorgesteld. Een mogelijke verklaring van het ‘lenen’ van aspecten van een andere cultuur zou kunnen zijn dat het te maken heeft met de befaamde klacht van Ton

Anbeek dat er in de Nederlandse literatuur niet genoeg ‘straatrumoer’ aanwezig zou zijn (geweest). Een schrijver die zijn verhaal grootser wil maken, die een grotere probleemstelling ambieert dan in het rustige, veilige Nederland mogelijk is, kan het verhaal verplaatsen naar een groter en gevaarlijker land, zoals de Verenigde Staten.

Men zou kunnen terugverwijzen naar Johan Huizinga, die in *De Nederlandse natie* schrijft over het burgerlijk karakter van het Nederlandse volk, en de mening uit, dat dit bijdraagt aan de eenheid van Nederland. Maar de eigenschappen die daar bij horen (hij noemt ze ‘nationale deugden’) vormen geen aanleiding tot ‘straatrumoer’, zoals: ‘Hollandse zindelijkheid’, ‘nationale eerlijkheid’, ‘ontzag voor het recht en de mening van anderen’, ‘geringe vatbaarheid voor illusie en retoriek’, ‘geringe neiging tot nationale zelfverheerlijking en zelfverheffing’, ‘ons openstaan voor de erkenning van de waarde van het vreemde’.[1] Voor een schrijver die straatrumoer ambieert, is nationale eenheid wellicht niet het beste uitgangspunt. Uiteraard is in het nieuwe multiculturele Nederland Huizinga's nationale eenheid enigszins achterhaald. Het is echter nauwelijks mogelijk, om al te actuele vragen en strubbelingen in romans te verbeelden, zonder dat de tekst óf een soort traktaat, óf een aanklacht lijkt, onder andere door de toch al grote neiging van het lezerspubliek - die in deze situatie wordt verergerd - om de tekst als mimetisch te ervaren. Volgens die analyse is het perspectief van Richard Kearney wellicht interessant. Uitgaand van de notie van Benedict Anderson, dat de natie een ‘verbeelde gemeenschap’ is, schrijft hij in zijn boek *Vertellingen*,

> [...] oftewel: dat zij een narratieve constructie is die telkens opnieuw moet worden uitgevonden en gereconstrueerd. Deze ontdekking brengt het voordeel met zich mee dat men niet meer zo makkelijk de fout maakt om zichzelf letterlijk te nemen, om de overgeleverde identiteit als *vanzelfsprekend* te ervaren (91).

Men zou dus volgens Kearney onopgeloste problemen in discussies over de eigen gemeenschap of de eigen identiteit onderzoeken door ze in fictionele teksten vanuit het perspectief van anderen uit te werken. Hoewel Kearney het in dit boek voornamelijk over Amerikaanse literatuur heeft, en in de Verenigde Staten een discussie over identiteit minder beladen is dan in

1 Zie Huizinga 1960, 157-159.

Nederland, zou men kunnen stellen dat vragen over identiteit ook in Nederland bestaan, en - mogelijk juist vanwege de beladenheid van het vraagstuk - mogelijk beter negatief gefomiuleerd kunnen worden, dus, in de zin van: wat behoort *niet* tot de Nederlandse identiteit? Wat *kan niet* in Nederland?[2]

In dat geval kan het dus ook in dit opzicht zinvol zijn om het beeld te (beginnen te) traceren van de verschillende interpretaties en reflecties van 'Amerika' en 'de Amerikaan' in recente Nederlandstalige literatuur van de twintigste eeuw, en om tot een zorgvuldige interpretatie van deze beelden en beeldvorming te komen. Noord-Amerika neemt in de Nederlandse fantasie veel verschillende vormen aan, onder andere: Hollywood (de Amerikaanse filmindustrie, films die in bioscopen in Nederland en Vlaanderen te zien waren en zijn), jazzmuziek en de invloed van die muziekcultuur buiten de grenzen, het Wilde Westen - nog altijd onderhevig aan beeldvorming -,[3] Amerikaanse soldaten (die in Nederland in de Tweede Wereldoorlog gewoonlijk als positieve verschijning worden weergegeven, maar vanaf de Vietnam-oorlog als overwegend negatief), en de vele reacties van Nederlandstalige bezoekers en immigranten die het continent vaak als zo ongeveer het 'beloofde land' bestempelen. Een analyse van zulke beelden is vooral interessant vanuit het oogpunt van de nauwe banden tussen Nederland en de Verenigde Staten. Nauw verwante individuen en groepen hebben, evenals broers en zussen uit één gezin, de neiging, des te kritischer op kleine verschillen te reageren, juist omdat de overeenkomsten zo groot zijn - een verschijnsel dat sinds Freud vaak als het 'narcisme van het kleine verschil' wordt bestempeld. De klassieke methoden die in de letterkunde bij analyse van 'de ander' gebezigd worden, zijn hier dan ook slechts in genuanceerde vorm relevant.

In de Nederlandse letteren en populaire cultuur komen verwijzingen naar, en beelden van de Verenigde Staten vaak voor, en zijn vaak niet bepaald positief. De Verenigde Staten worden zowel binnen als buiten de

2 In een Amerikaanse situatie en discussie zou men hoogstwaarschijnlijk hier meervoudsvormen kiezen: 'Wat zijn voorbeelden van Amerikaanse *identiteiten*?'. Wellicht zou het gebruik van een meervoudsvorm, dat wil zeggen, een expliciet 'opengooien' van de idee van identiteit als niet proscriptief, maar meer descriptief, en in verscheidene versies voorhanden, een uitweg zijn uit de huidige moeilijkheden met betrekking tot 'de' definitie van Nederlandse identiteit; wellicht zou een dergelijke zet althans ten dele tegemoetkomen aan de kritiek, die vooral gevaren ziet in de discussie rond identiteit.

3 Zie bijvoorbeeld *Het wilde westen* van Joost Zwagerman, waar de titel venwijst naar een bijzonder bewogen tijd in Nederland.

grenzen gezien als een land dat een maar al te negatieve politiek en een culturele hegemonie nastreeft, en op cultured vlak tevens als bron van allerlei gênante kitsch die in de hele wereld te koop is. Het zogenaamde 'gegeven' dat Amerika een te grote invloed uitoefent op de culturele producten van andere landen mag op basis van een analyse van de teksten die we hier bekijken, best wat genuanceerd worden - er bestaat mijns inziens een veel complexere en ingewikkelder wisselwerking tussen de culturen dan men op het eerste gezicht zou denken. Vaak gebezigde terminologie zoals 'cultuurconsumptie' en 'culturele hegemonie' laten een belangrijk aspect achterwege: de context waarin, en de zelfverzekerdheid waarmee Nederlandse schrijvers zich het landschap van Amerika toe-eigenen. Het woord 'hegemonie' zelf, afkomstig uit de sfeer van koloniale en post-koloniale studies, impliceert om te beginnen al dat hegemonie een tijdelijk en beperkt verschijnsel is.

In de vier romans die ik hier kort noem, behoort de Verenigde Staten tot de al of niet contrasterende achtergrond van gezins- en liefdesrelaties, verhoudingen tussen mensen die in een postmoderne context dienst doen bij de zoektocht naar de identiteit.

In *Een hart van steen* staat de verdrongen herinnering, die later weer naar boven komt, aan een tragedie binnen het gezin centraal; de hoofdpersoon, een jong meisje, ervaart de privéchaos in haar gezin als tegenpool van de maar al te publieke opschudding die de Amerikaanse cultuur in deze tijd veroorzaakt. Dit Amerika is onder andere in de roman aanwezig in de vorm van overal in het huis verspreide krantenknipsels, die de aandacht van haar vader zodanig in beslag nemen, dat hij zijn kinderen niet beschermt tegen de komende catastrofe.

De ouders van de hoofdfiguur van Een hart van steen verdienen de kost door een knipselarchief bij te houden over de Verenigde Staten, of, zoals het in de tekst staat, de 'U.S. of A'. Hoewel dit nooit edit verklaard wordt, hééft het gezin iets met Amerika: ze vieren bijvoorbeeld de feestdag 'Thanksgiving', de gezinsleden bezigen Engelse zinsneden en woorden (ze noemen elkaar 'kiddo'), Ellen en haar vader drinken Coca Cola (en zeggen dan 'Coca Cola the real thing') terwijl ze op tv de astronauten van NASA op het maanoppervlak zien lopen, enzovoorts. De wereld van dit gezin is doortrokken van de international populaire cultuur die in die tijd uit Amerika komt.

Helaas wordt het allemaal te veel van het goede; de moeder wordt afgeleid van haar werk door de ziekelijke overtuiging dat haar jongste kind ziek is, en de ouders verliezen de greep op de enorme culturele productie. Het wordt prachtig beschreven: stapels krantenknipsels puilen aan alle kanten uit de archiefmappen waar het hele huis mee vol ligt. De vader werkt consequent door, maar kan de overweldigende stortvloed nieuws uit de 'U.S. of A.' niet bijbenen. Daardoor heeft hij geen oog voor de psychologische aftakeling van zijn vrouw, en is hij uiteindelijk niet in staat om zijn gezin te redden van de ondergang. Maar het is haast alsof de Verenigde Staten het erom doet: hoe meer de moeder zich met het kind bezighoudt, hoe groter de chaos in het huis, hoe sneller de nieuwsproductie uit de Verenigde Staten.

> 'Je zit hier in de weg, meiske', zei mijn vader terwijl hij met een stapel mappen naar boven kwam. Ik zag de knipsels slordig russen de kartonnen kaften uitpuilen, alsof heel de chaos van de U.S. of A. zich naar buiten zou vechten zodra mijn vaders greep nog verder verslapte: seriemoordenaars, hoeren van 42nd Street, corrupte politieagenten, dakloze alcoholisten en al. 'Je moet de mappen goed dichthouden', zei ik ongerust (134).

De in deze passage genoemde gebeurtenissen zijn al beduidend negatiever dan eerdere. Later zal Ellen het verband zien:

> Meteen zag ik mijn vader weer voor me, duidelijker dan in jaren het geval was geweest. Terwijl ik Thijs beschreef hoe hij de hele U.S. of A. had aangekund, daclit ik bitter: vijftig federale staten en het District of Columbia onder zijn beheer, maar zijn eigen kinderen heeft hij niet weten te beschermen (180).

Terwijl het beeld van de Amerikaanse cultuur dat het gezin handhaaft redelijk positief is, vergelijkt Ellen Amerika met de oude Grieken. Als haar moeder om onduidelijke redenen haar hond de toegang tot het huis ontzegt, troost Ellen zich door tegen de hond te zeggen:

> 'Denk nou maar aan de Spartanen', zei ik met een bibberstem. 'Die zaten ook niet op een zacht kussentje bij de kachel, en

daardoor verkregen zij de hegemonie over de hele Peloponnesos' (162).

Als het meisje de in dit gezin alomtegenwoordige Amerikaanse cultuur vergelijkt met die der Spartanen, dan heeft die van de Spartanen een diepgang en ruggengraat waaraan het bange kind troost ontleent.

I.M., een roman van Connie Palmen, waarvan het verhaal gebaseerd is op autobiografische gebeurtenissen, doet de geschiedenis uit de doeken van een liefdesrelatie tussen twee bekende Nederlanders, die beiden met woorden en verhalen hun brood verdienen, een romanschrijfster en een journalist. In dit verhaal heeft Amerika de functie van coulisse - de achtergrond en het decor waarvoor, of zeg maar de enscenering waarin, de verhouding tussen twee mensen zich ontplooit.

Deze roman heeft, evenals de andere hier genoemde, als centrale thema's vragen over de identiteit, de liefde, de overeenkomsten en tegenstellingen tussen fictie en journalistiek, en tussen de realiteit en de schijn. De hoofdfiguren in deze roman heten Ischa Meijer en Connie Palmen - namen die - misschien toevallig - ook de namen zijn van (recent) levende figuren die, evenals de romanfiguren, een-liefdesrelatie met elkaar hadden. Net als de romanfiguur van die naam, is Ischa Meijer jong gestorven. Een lang discours over de verschillen tussen fictieve en autobiografische teksten is hier niet op zijn plaats; het voldoet hier wellicht om er eenvoudigweg nota van te nemen dat de auteur en uitgever deze tekst een roman noemen.[4] Het aspect dat ik hier graag wil belichten, is dat dit verhaal over een liefdesrelatie die (min of meer) eindigt met de dood van een van de partners, zich voor een vrij groot deel afspeelt tijdens reizen naar - u raadt het al - de Verenigde Staten van Amerika. Ischa, de mannelijke hoofdrolspeler, speelt tijdens deze reizen vaak de rol van docent. Hij is ouder, is al vaker in de Verenigde Staten geweest, en vertelt graag literair-historische anekdotes. Connie geniet ervan, de Verenigde Staten zo te zien en mee te maken zoals hij het zich herinnert en het haar vertelt. De lezer neemt via hun gesprekken kennis van een visie op de Anierikaanse cultuur. Aldus tekent de relatie van Ischa en Connie zich af tegen het landschap van 'hun' Amerika; ze blijken samen prettig te reizen, en enigszins anoniem opreis-zijn werkt de ontwikkeling van hun nog nieuwe relatie in de hand (40).

4 In 'Eigen werk', 137 vv. in Palmen 2000 gaat de schrijfster zelf verder op deze problematiek in.

Op deze wijze is het nog enigszins vreemde van het Amerika waarin ze zich bevinden een mooie achtergrond waartegen ze van him samenzijn kunnen genieten, waartegen ze hun eigen hechte gemeenschap - een niicrocultuurtje - vormen, en tot op zekere hoogte hun verwachtingen van het gastland bevestigen.

> Vanaf de dag dat we deze reis begonnen tolt het door mijn hoofd dat het op onvermoede wijze juist dit land is waar ik meer ga leren begrijpen van mijn geschiedenis. Voor mij is dat opwindend en bevreemdend. Ik heb net een boek de wereld in gestuurd dat over zoiets als vorming gaat, terwijl mij hier iets heel anders duidelijk wordt over hetzelfde. Tegen Ischa kan ik er maar niet over uit hoe raar ik af en toe word van het besef dat ik meer verwantschap voel met Amerika dan met zo'n land als Griekenland, terwijl ik nota bene op de beroemdste Griek aller tijden ben afgestndeerd [...] (55).

Connie trekt expliciet een verband tussen haar aanwezigheid in dit Amerika en haar vragen over ‘feit en fictie, schijn en werkelijkheid, het banale en het sacrale’ (56).

De vertelinstanties van zowel *I.M.* als van *Een hart van steen* maken een afweging tussen twee culturen: het klassieke Griekenland en een (post-) moderne Amerikaanse cultuur. In *Een hart van steen* vormen voor dit in gevaar verkerende kind gebeurtenissen uit de Amerikaanse cultuur een onderdeel van de normale tijd, die voorbij is wanneer haar moeder psychisch ziek wordt. Dit meisje ervaart de hardheid van het lot zoals de Grieken het beschrijven contrastief als een troost, omdat haar leven daardoor minder zwaar lijkt. De vertelinstantie van *I.M.*, die de Griekse filosofie goed kent, is van mening dat het beantwoorden van abstracte vragen een kwestie is van haar vorming als individu, die zij projecteert op haar ervaring van een land en cultuur die zij nog nooit eerder heeft bezocht, maar die haar toch al meteen bekend voorkomt. De versie van die cultuur die haar zo bekend voorkomt, vormt het decor waarvoor zij haar nieuwe liefde ontdekt, en binnen deze liefde denkt zij na over de verhoudingen tussen ‘feit en fictie, schijn en werkelijkheid, het banale en het sacrale’, waarbij zij op een geheel eigen manier gebruikmaakt van de Amerikaanse cultuur, zonder dat zij, voorzover de lezer het kan inschatten, last heeft van te grote invloed - laat staan een negatieve - van die cultuur.

In het verhaal van Maria Stahlie zijn enkele duidelijke betekenissen van Amerika aan te wijzen. Het eerste deel van de roman speelt in de Verenigde Staten, deel twee in Nederland. De hoofdfiguur bevindt zich aan het begin van het verhaal in het westen van de Verenigde Staten, in South Dakota; deze plek schijnt onder andere gekozen te zijn vanwege zijn afgelegen locatie: 'Ik was verder van huis dan ooit, ik was gearriveerd op de plaats die ik verdiende' (10).

De zogenaamde 'plaats die ze verdiende' schijnt een soort exil te zijn, misschien niet zozeer een straf voor misdaden, maar meer een soort quarantaine die bedoeld is om haar geliefden te beschermen tegen haar vermeende 'slechte invloed'. Naar haar denken zijn haar ouders door haar schuld overleden, en ze vreest nu dat haar kind ook zal sterven. De hoofdpersoon haakt bovendien ook op het psychologische vlak af. Ze noemt dit 'verdwijnen in het *nu*' (22). De mogelijkheid daartoe bestaat schijnbaar bij gratie van een gebrek aan sociale controle. Voorts maakt ze gebruik van de in de VS geldende andere verwachtingen:

> Ik was in de Verenigde Staten niet langer de schakel die iedere ketting in tweeën brak, ik was een schakel als alle andere schakels [...] (47).

Het vertellen van verhalen is een centraal thema van deze roman. Een leidmotief is dat van 'indianenverhalen': de hoofdfiguur ontmoet in South Dakota een 'halve indiaan' die een fictioneel verhaal over een droom verteld had op een moment dat dat niet geoorloofd was; volgens zijn cultuur was alleen een 'waar' verhaal over een 'echte' droom op zijn plaats geweest, en nu moet hij het goedmaken. Dit drama over fictie en non-fictie vormt een parallel voor het verhaal van de hoofdpersoon, die van mening is dat zij ook het een en ander goed te maken heeft. In Amerika komt ze uiteindelijk tot een besluit, een begin van een oplossing van haar dilemma, waardoor het weer mogelijk wordt om naar Nederland terug te keren, waar zij zelf ook een fictionele versie van haar leven ten beste geeft. Zij verldaart dit met de vuistregel: 'Een leugen was pas een (echte) leugen als het beweerde niet waar *kon* zijn' (12, 42).[5]

5 De ene keer staat het woord 'echte' in dit citaat, de andere keer niet.

God's gym, van Leon de Winter heeft qua vorm, structuur en inhoud enige aspecten die in de richting van de postmoderne roman wijzen. Het boek begint met een uiteenzetting: een aantal verhaaltjes, aangeduid als ‘omstandigheden’, die een voor een uit de doeken gedaan worden; de lezer voelt uiteraard aan, dat het op een of ander doel afgaat, en het is duidelijk dat er iets fout zal gaan, een ‘toeval’, maar de lezer heeft slechts een vaag vermoeden van de betekenis. Wel doet het denken aan het in de postmoderne literatuur zo geliefde spel met metafictie.

Aan het eind van de opsomming van ‘omstandigheden’ valt dan de uitdrukking ‘samenloop van omstandigheden’ en dan in de laatste zin van dit onderdeel, het woordje ‘u’ - de aangesproken persoon, en die blijkt ene Joop Koopman te zijn, ‘Nederlandser’ kan het niet, de hoofdfiguur van de roman. Deze Koopman raakt verwikkeld in grote avonturen, en moet van verschillende figuren die hij op wonderlijke wijze ontmoet, inschatten of hij ze kan en moet geloven of vertrouwen - een verwijzing naar hetzelfde gebrek aan sociale controle dat ook bij Stahlie een belangrijk element van het verhaal was. Enigszins postmodern is ook het feit dat hij nooit zeker weet wat hij aan iemand heeft, en dit kan een reden zijn, dat dit verhaal in Amerika speelt - want in zo een fluïde samenleving is het mogelijk dat je zoveel verschillende figuren tegenkomt: een geheim agent uit Israël, een Nederlandse Marokkaan met mogelijk schimmige contacten, een Nederlandse boeddhistische vrouw, enzovoorts, terwijl het tevens onmogelijk is om hun antecedenten na te trekken.

Opmerkelijk zijn de gesprekken tussen deze Nederlanders over een Nederland, waar ze niet meer wonen, maar waarvaa ze ieder op hun eigen manier houden:

> [...] hij werd geraakt door een stuk ijzer van driehonderd kilo dat naar beneden viel, in zijn rug, brak twee wervels, lag een paar weken in het ziekenhuis en toen hij daar ontslagen werd moest hij zich opnieuw laten keuren. En hij werd afgekeurd. WAO. Het winnende lot uit de Nederlandse sociale loterij (50).

De thema's van fictie en realiteit zijn ook in deze vormen volop aanwezig: een spion vertelt een verhaal, en wel zo overtuigend, dat de scenarioschrijver niet alleen op de boodschap let, maar ook respect uit voor het manipulatieve aspect van het gebeuren, en overweegt een fictieve versie van het verhaal te maken.

> Joop dacht: een groot acteur, een perfecte manipulator. Misschien zou hij aantekeningen moeten maken. Een melodrama over een gastarbeider in Nederland. Maar het viel te betwijfelen of daar in LA interesse voor bestond (50).

Hij zou een melodrama schrijven, althans áls het al niet een fictief verhaal is, want dat is nou juist niet duidelijk. En fictief of niet, zo'n verhaal doet inbreuk op zijn leven (46): Joop is een schrijver van fictionele teksten - filmscenario's - die door een geheim agent uit Israël gevraagd wordt om onderzoek te doen naar een bestaande man, en om zijn verhalen waarheidsgetrouw door te geven. Om dit te bewerkstelligen moet de hoofdfiguur doen, alsof hij met die man bevriend raakt. Met als doel van deze leugenachtige (oftewel fictionele) verhouding tragische gebeurtenissen in de wereld te voorkomen. In weerwil van dit plan lukt het hem niet om het gespeelde en het echte in zijn leven gescheiden te houden: hij betrekt de ander in zijn echte leven, waardoor hij mogelijk veel op het spel zet. En omgekeerd heeft hij niet door dat een vriendin van vroeger, die nu weer in zijn leven verschijnt, hem een volledig verzonnen verhaal op de mouw speldt zodat ze hem kan bestelen. De figuur van de geheim agent blijft schimmig voor de hoofdfiguur, Joop, en dus voor de lezer - hij schijnt weliswaar oprecht en betrouwbaar te zijn, maar dat valt niet te controleren. Interessant is in dit opzicht Joops reactie aan eind van het boek, wanneer hij door de geheim agent aan iemand wordt voorgesteld die, als ze inderdaad degene is, die de geheim agent haar noemt, hem dierbaar zou moeten zijn:

> Joop keerde terug, wankelde de straat over. Hij wist dat ze hem konden misleiden. Hij had haar niet naar haar naam gevraagd en misschien was ze wel met een sterk hart geboren, maar hij had vrede met haar. Wie zij ook was Voor hem was zij Alia (348).

Anders gezegd: omdat hij niet anders kan, besluit hij een mogelijke fictie te geloven, een verhaal waarvoor hij geen bewijs heeft, en nooit bewijzen zal kunnen krijgen.

De vier hier genoemde romans maken gebruik van Amerika als - uiteraard fictionele - plaats van handeling van (een gedeelte van) het gebeuren. In *Een hart van steen* is het Amerikaanse gebeuren enerzijds ver weg, maar

neemt net anderzijds een bijna actieve rol in binnen het narratieve. De gebeurtenissen in Amerika vormen een soort contrast met het gezinsleven van de hoofdpersoon van de roman, maar bovendien zijn de vele krantenknipsels die het huis vullen symbolisch voor datgene wat in het verhaal zo centraal staat - niet in de grotere wereld van het 'straatrumoer' in het verre Amerika, maar juist de innerlijke, psychologische chaos van de moederfiguur en haar tragische handelingen. In *De lijfarts* en in *I.M.* functioneert Amerika als een tijdelijke, maar belangrijke, plaats van handeling voor een deel van het verhaal. Door in bepaalde opzichten *anders* te zijn dan Nederland - verder weg, een wereld waar minder sociale controle heerst, een andere cultuur waar andere figuren voorkomen (zoals Indianen met him 'indianenverhalen'), een plaats waar men niet altijd op straat herkend wordt - maakt deze plek een bepaalde ontwikkeling binnen het narratieve gebeuren mogelijk, die in Europa verteltechnisch minder goed mogelijk zou zijn geweest. *God's gym*, ten slotte, speelt bijna geheel in Amerika; hier is echter het Nederlands-zijn van de hoofdfiguren in zekere zin juist het *andere*, terwijl het voor het plot van belang is dat Amerika de plaats van handeling is: een plaats met minder sociale controle, een *melting pot* waar het samenkomen van veel verschillende personages en een vreemde 'samenloop van omstandigheden' (bijna) geloofwaardig is.

Samenvattend kan men stellen, dat het 'gebruik' van Amerika als beeld en als plaats van handeling in de vier hier genoemde romans bepaalde verteltechnische en structurele aspecten mogelijk maakt. Hoewel grootsere conclusies op basis van deze korte, inleidende studie voorbarig zouden zijn, is het duidelijk dat deze Nederlandstalige teksten op geraffineerde wijze verwijzen naar een Amerika dat vertrouwd, en dichtbij, en toch volkomen vreemd en *anders* kan zijn.

Bibliografie

Anderson, Benedict: *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. Londen, 1983.
Dorrestein, Renate: *Een hart van steen.* Amsterdam en Antwerpen, 1999.
Huizinga, J: *De Nederlandse natie. Vijf opstellen*. Haarlem, 1960.

Kearney, Richard: *Vertellingen*. Vertaald door Ruud van de Plassche. Londen, 2003.
Palmen, Connie: *I.M.* Amsterdam, 1998.
Palmen, Connie: *Echt contact is niet de bedoeling*. Amsterdam, 2000.
Stahlie, Maria: *De lijfarts*. Amsterdam, 2002.
Vervaeck, Bart: *Het postmodernisme in de Nederlandse en Vlaamse roman*. Brussel en Nijmegen, 1999.
Winter, Leon de: *God's gym*. Amsterdam, 2002.
Zwagerman, Joost: *Het wilde westen*. Amsterdam, 2003.

Nieuwe media

De elektronische ANS: mogelijkheden en beperkingen

Walter Haeseryn

Inleiding

In de afgelopen jaren is in het project 'Elelctronisering van de ANS' (1997-2002) een elektronische versie van de tweede, herziene editie van de ANS ontwikkeld. Die elektronische versie, E-ANS gedoopt, is vlak voor Kerstmis 2002 *on line* - en wel gratis - beschikbaar gekomen voor het brede publiek. Deze E-ANS is inhoudelijk volkomen gelijk aan de editie nit 1997, maar de functionaliteit van de elektronische versie is anders dan die van de zogenaamde folioversie, het boek dus. In deze uiteenzetting zal ik de specifieke kennierken van de E-ANS toelichten en zai ik mogelijkheden en beperkingen van, de eerste *release* bespreken. Bij dat laatste maak ik dankbaar gebruik van de eerste ervaringen waarover enkele, gebruikers de redactie gerapporteerd hebben. Ik zal ook kort ingaan op een mogelijk toekomstperspectief voor de ANS (E-ANS).

Het elektroniseringsproject had twee doelstellingen, die respectieve-lijk betrekking hebben op de twee kanten die bij een naslagwerk als de ANS te onderscheiden zijn: een gebruikerskant en een redactiekant. Bij de gebruikerskant gaat het om de vraag hoe je de gebruikers zo goed mogelijk van dienst kunt zijn, bij de redactiekant om de vraag hoe je toekomstige werkzaamheden zo efficiënt mogelijk kunt organiseren.

Kort samengevat waren de twee concrete doelen:

- door een optimaal gebruik van de mogelijkheden die elektronisch publiceren (in zogenaamd hypertextformaat) biedt, de *toegankelijkheid* van het ANS-materiaal voor de verschillende beoogde doelgroepen verbeteren en het *gebruiksgemak* verhogen;
- een bestandsformaat en een daarbij horende structuur creëren voor het beheer, dat wil zeggen de opslag, de bewerking en de uitbreiding, van de grammaticale informatie.

Wat de gebruikerskant betreft ging de aandacht hoofdzakelijk uit naar de conversie van de oorspronkelijke ANS-bestanden (in WP-formaat!) en de organisatie en de presentatie van het materiaal.

Toegankelijkheid

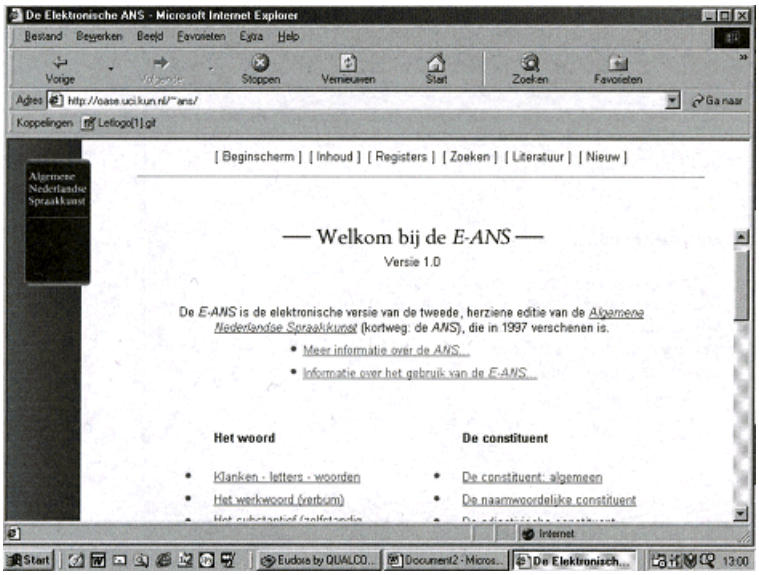
De E-ANS is langs twee wegen te bereiken: rechtstreeks, op de eigen weblocatie (adres: http://oase.uci.kun.nl/˜ans/) of via een link op de openings-pagina van de website van de ANS (adres: http://www.kun.nl/e-ans/). Die ANS-website biedt onder meer actuele informatie over het ANS-project en bevat een lijst met recensies van de herziene druk van de ANS en een lijst met correcties op die tweede druk.

De gebruiker krijgt op verschillende manieren toegang tot het materiaal van de ANS (beschrijvende teksten en voorbeeldmateriaal). Die manieren zijn:

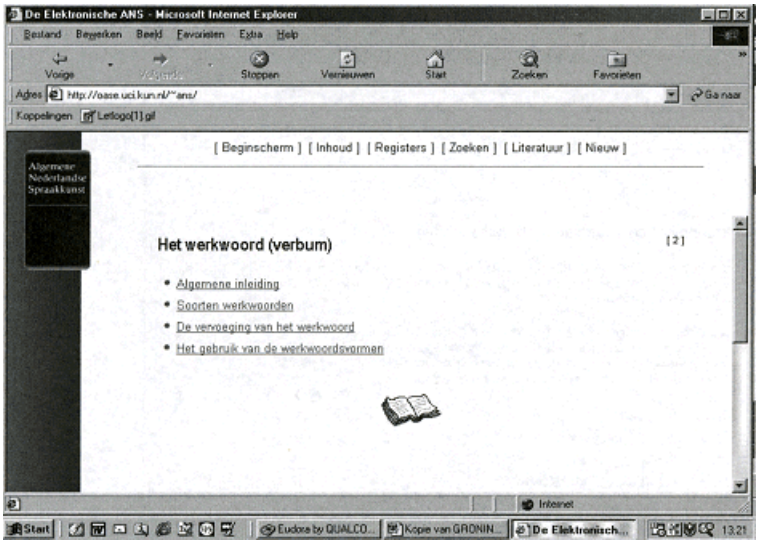
1. via de zogenaamde directorystructuur;
2. via de inhoudsopgave;
3. via de verschillende registers;
4. via de literatuurlijsten;
5. via de zoekmachine;
6. via verwijzingen in de tekst;
7. op termijn ook via ‘nieuw in de ANS’.

Voor zes van de genoemde mogelijkheden is bovenaan op elk scherm een aanklikbare knop aanwezig: [Beginscherm] [Inhoud] [Registers] [Zoeken] [Literatuur] en [Nieuw]. Ik licht die verschillende toegangsmogelijkheden kort toe.

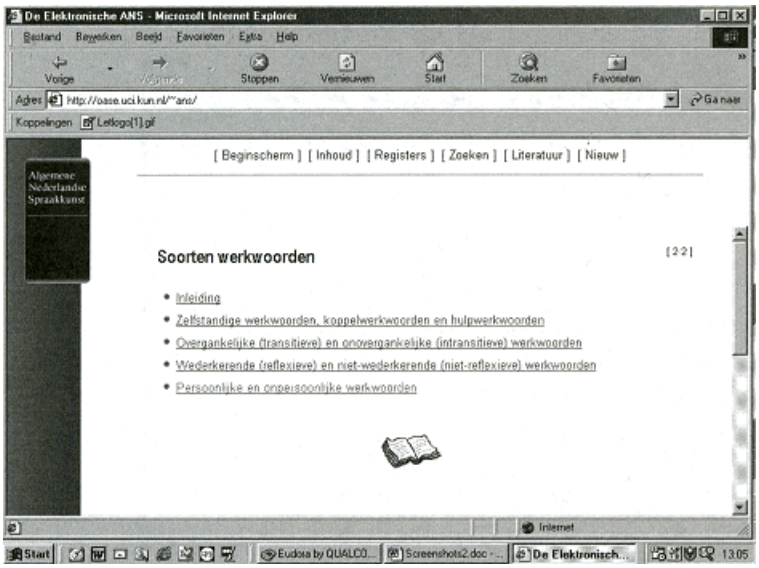
De directorystructuur geeft weer hoe het materiaal in steeds weer kleinere onderdelen georganiseerd is. Op het openingsscherm staan alle hoofdonderdelen van de ANS, 31 in totaal, die corresponderen met de dertig hoofdstukken uit het boek, plus de appendix met aardrijkskundige namen en de afleidingen daarvan. Door op een van die onderdelen te klikken komt de gebruiker terecht op het daaronder liggende niveau. Door die stap te herhalen lean de gebruiker steeds verder afdalen in de hiërarchie tot hij uitkomt bij een stuk tekst. Een voorbeeld ter illustratie: ‘Het werkwoord (verbum)’, vervolgens van de vier onderdelen op het volgende niveau kiezen voor ‘Soorten werkwoorden’, dan ‘Persoonlijke en onpersoonlijke werkwoorden’. Zie *Figuur 1a* t/m *Figuur 1d.*.

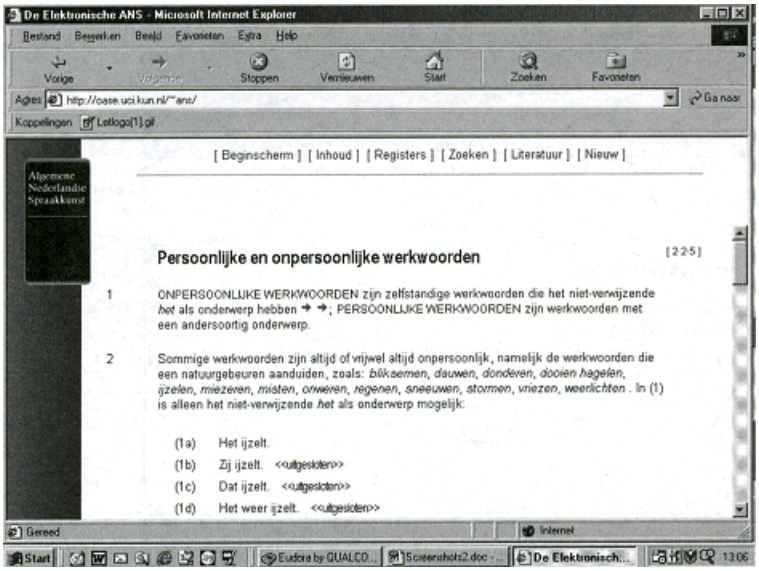

Figuur 1a: Openingsscherm van de E-ANS

Figuur 1b: Een eerste vervolgscherm in de E-ANS

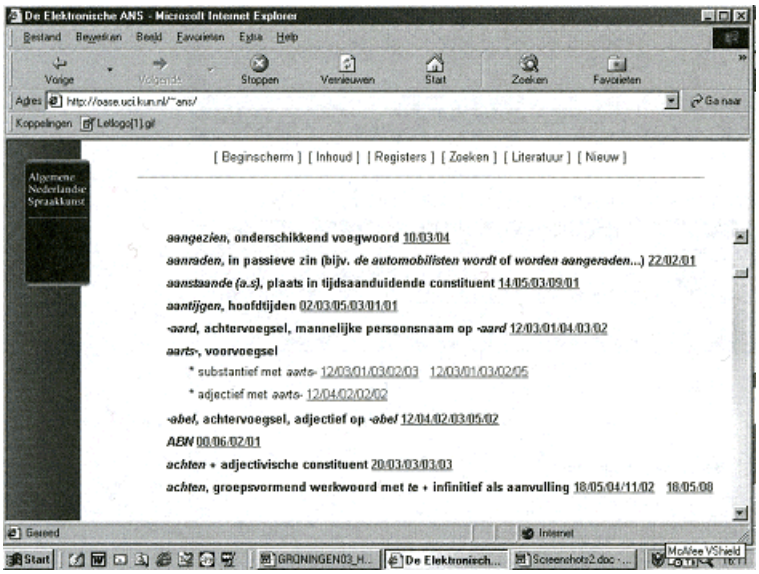

Figuur 1c: Een tweede vervolgscherm in de E-ANS

Figuur 1d: Een tekstscherm in de E-ANS

De tweede mogelijkheid is via de uiterst gedetailleerde inhoudsopgave, vanwaaruit direct naar het gewenste tekstonderdeel doorgeklikt kan worden. Anders dan bij de eerste toegangsmogelijkheid wordt hier het totale overzicht van de ANS geboden, wat met zich meebrengt dat er nogal wat gescrolld moet worden. Om dat praktische ongemak enigszins te ondervangen is aan de top de globale inhoudsopgave opgenomen, met een door-klikmogelijkheid naar een bepaald hoofdonderdeel.

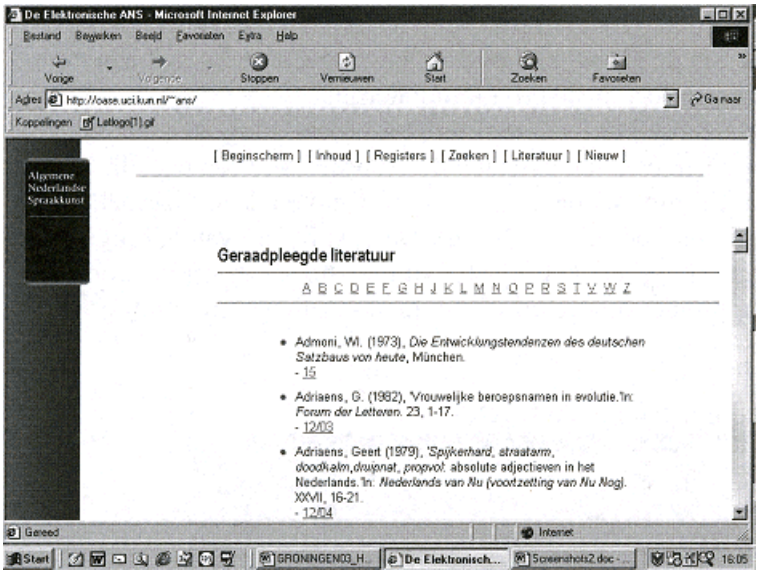
Er staan de gebruiker twee registers ter beschikking, een van behandelde onderwerpen en een van behandelde woorden en vormen. Elk lemma geeft via de doorklikfunctie toegang tot het relevante tekstonderdeel (zie *Figuur 2*; ik kom hier verderop op terug). De opsplitsing van het register in tweeën - in vergelijking met het register van het boek - heeft het voordeel dat de bestanden minder omvangrijk zijn, al is scrollen ook nu nog onontkoombaar.

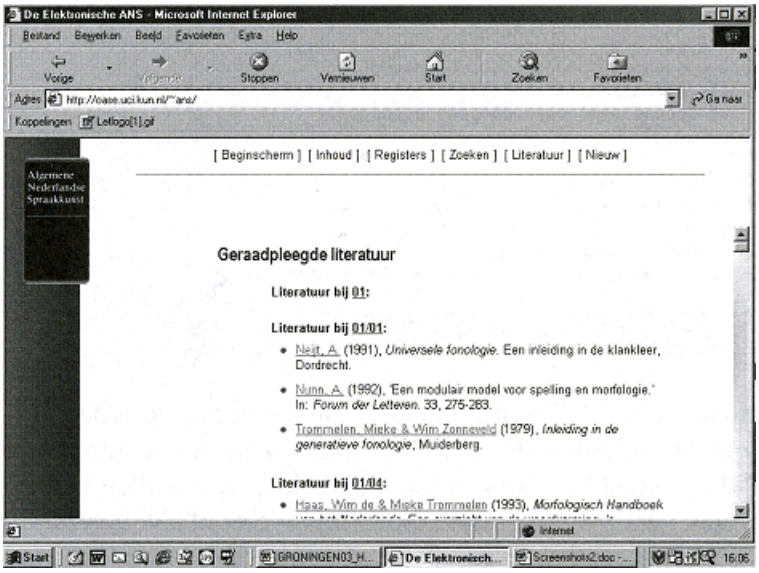
Figuur 2: Woordregister van de E-ANS

De literatuurlijst van de E-ANS bestaat, anders dan die in de gedrukte versie, uit twee delen: een volledige alfabetische lijst, waarin aan het begin een letter van het alfabet aangeklikt kan worden - waardoor het scrollen gereduceerd kan worden - en lijstjes per onderdeel (bijvoorbeeld alle literatuur die gebruikt is voor de beschrijving van de vervoeging van het werkwoord

of voor de beschrijving van de eerste zinsplaats in het onderdeel over woordvolgorde). Zie respectievelijk *Figuur 3a* en *Figuur 3b*.

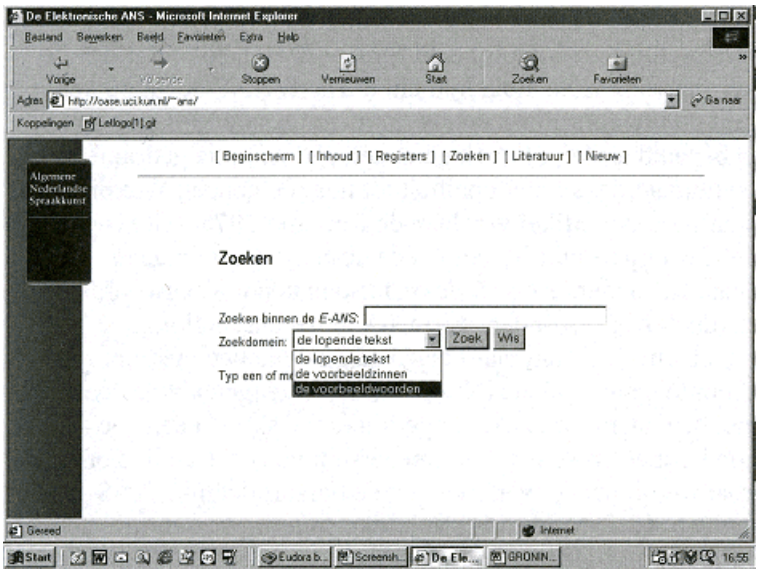

Figuur 3a: Alfabetische literatuuralijst van de E-ANS

Figuur 3b: Systematische literatuurlijst van de E-ANS

In die systematische literatuurlijstjes komt de gebruiker terecht als hij op het boekicoon klikt dat hij aan het eind van een tekstblok (of bij het zoeken in de directorystructuur; zie bijvoorbeeld *Figuur 1b*) tegenkomt. Een belangrijke vernieuwing is de mogelijkheid die de E-ANS de gebruiker biedt om vanuit de literatuurlijst naar een of meer tekstgedeelten te gaan waarvoor een bepaald artikel of boek geraadpleegd is. In de gedrukte versie van de ANS ontbreekt deze functionaliteit tot nog toe geheel. Wie bijvoorbeeld wil weten waar het artikel van Jaap de Rooij uit 1978, 'Het ene *of* is het andere niet', voor gebruikt is, kan via de desbetreffende ingang doorklikken naar het onderdeel over de onderschikkende voegwoorden en/of het onderdeel over bijzondere vormen van nevenschikking.

Helemaal nieuw - en uiteraard eigen aan het nieuwe medium - is de mogelijkheid om toegang tot het ANS-materiaal te krijgen via de zoekfunctie. We hebben daarvoor dankbaar gebruikgemaakt van een zoekmachine die onder meer voor het Taalunieversum van de Taalunie ontwikkeld is. Doordat we bij het converteren van de oorspronkelijke ANS-bestanden naar een XML-formaat inhoudelijke coderingen gebruikt hebben om de verschillende tekstelementen (hoofdtekst, voorbeelden, lijstjes, enz.) van elkaar te onderscheiden, was het mogelijk verschillende zoekdomeinen te definiëren. Behalve in de lopende tekst kan er gezocht worden in voorbeeldzinnien en in voorbeeldwoorden (dat zijn bijvoorbeeld ook alle rijtjes met woorden). Zie *Figuur 4*.

Figuur 4: De zoekfunctie van de E-ANS

Na het intikken van een term of woord en het geven van de zoekopdracht krijgt de gebruiker een lijst van alle gevonden documenten. Het is dan wel zaak door te klikken naar die documenten - en dat zijn er soms veel - en daar verder te zoeken. Vooralsnog wordt er dus bijvoorbeeld niet meteen een kant-en-klaar lijstje met voorbeeldzinnen gegeven.

Een volgende mogelijkheid die toegang geeft tot teksten, zijn de verwijzingen in de tekst. Deze mogelijkheid komt overeen met de verwijzingen door middel van decimaalaanduidingen in het boek, waarbij in de marge de corresponderende bladzijde staat. In de E-ANS zijn de verwijzingen geautomatiseerd: via een aanklikbaar pijltje, dat de decimaalaanduiding vervangt, wordt de gebruiker doorgestuurd naar het desbetreffende tekstonderdeel (zie *Figuur 1d*).

Tot slot noem ik hier de toegang via de knop ‘Nieuw’, die de gebruiker de weg moet wijzen naar aangevulde of anderszins gewijzigde onderdelen of totaal nieuwe stukken, maar hiermee loop ik vooruit op toekomstige ontwikkelingen.

Gebruikerservaringen

De E-ANS is nu een goed half jaar beschikbaar voor het grote publiek. Uit de reacties van gebruikers die we tot nog toe hebben gekregen, blijkt dat de E-ANS enthousiast ontvangen is. Dat neemt niet weg dat er ook al gewezen is op problemen en dat er wensen voor wijziging of verfijning geuit zijn. De meeste van de gesignaleerde mankementen zijn wel verklaarbaar. Het betreft kinderziekten die inherent zijn aan de eerste versie - de eerste *release* - van een elektronisch product als dit.

Op dit ogenblik kan er nog geen sprake zijn van een grondige analyse van gebruikersreacties. Daarvoor gaat het nog teveel om incidentele reacties. De enige die bij mijn weten de E-ANS al op een meer systematische wijze onder de loep genomen heeft, is Salverda in een bespreking voor het tijdschrift *Nederlandse taalkunde* (Salverda 2003). Ik probeer op een paar van de in de diverse commentaren naar voren gebrachte punten nader in te gaan.

Een van de voordelen van hypertext is dat de gebruiker gemakkelijk door de documenten heen kan springen en naar behoefte een eigen ordening in het materiaal kan aanbrengen. Hij kan dus zelf informatie bij elkaar kan voegen. Hij is niet gebonden aan een bepaalde lineaire volgorde, zoals in het boek. Zeker, de E-ANS is op het boek gebaseerd, maar het feit dat de presentatie van de onderdelen de hoofdstuk- en paragraafindeling van het boek volgt, betekent nog niet dat al die onderdelen van de informatie ook fysiek op elkaar volgen. In een echte hypertext moet de gebruiker in principe de totale vrijheid hebben om van het een naar het ander te gaan. Nu is gebleken dat een aantal gebruikers van de E-ANS behoefte heeft aan enige sturing en graag ook lineair wil kunnen bladeren, zoals in het boek. Hoewel we ervan uit moeten gaan dat alle onderdelen in principe als zelfstandige teksteenheden gelezen moeten kunnen worden - en in de praktijk is dat meestal ook al het geval -, vertonen sommige onderdelen inhoudelijk meer samenhang dan andere. Daarom zou bijvoorbeeld door middel van knoppen als ‘lees verder’ of ‘zie ook’ door- of terugverwezen kunnen worden. Nu is de directe samenhang tussen bepaalde onderdelen vaak alleen maar via inhoudsopgaven of de directorystructuur terug te vinden en dat wordt als omslachtig en tijdrovend ervaren. Hoezeer gebruikers gewend zijn aan het werken met een boek, blijkt ook uit het feit dat wel eens opgemerkt is dat men graag het boek naast de E-ANS wil kunnen leggen. Dat de decimaalindeling van de ANS bij alle onderdelen rechts boven op het scherm

verschijnt, is dan ook als een tegemoetkoming aan die wens te beschouwen. Het voorkomen van een aanklikbare decimaalindeling in de registers en in de literatuuropgaven is het gevolg van de automatische generering van die bestanden. Zeker voor wie niet vertrouwd is met het boek hebben die decimalen geen enkele infomatieve waarde. Het spreekt vanzelf dat uiteindelijk de lemma's of ingangen zelf aanklikbaar gemaakt moeten worden, zoals nu al het geval is in de directorystructuur en de inhoudsopgave.

Een ander gesignaleerd probleem is dat verwijzingen vaak minder precies zijn dan in het boek. In het boek verwijzen bijvoorbeeld registeringangen naar een bladzijde. In het register van de E-ANS verwijzen ze naar het beginpunt van een onderdeel dat met een paragraaf of subparagraaf uit het boek overeenkomt. Het vergt dan nog het nodige zoeken en scrollen in de tekst om het gewenste woord of begrip te vinden. Hetzelfde geldt m.m. voor de resultaten van de zoekopdrachten. Het euvel is in het eerste geval vermoedelijk te wijten aan onvolkomenheden in het programma dat de generering van het register moet regelen. De vele duizenden registeringangen zijn immers handmatig in de teksten gecodeerd en daarbij is ernaar gestreefd ze in de mate van het mogelijke aan exacte plaatsen te verankeren.

Wat het register betreft moet er terloops op gewezen worden dat de alfabetisering als gevolg van de automatische generering niet helemaal goed is. Zo staan bijvoorbeeld ingangen die beginnen met een apostrof of een liggend streepje (dat laatste is het geval bij achtervoegsels) bijna allemaal aan het begin van het woordregister. Verder zijn subingangen niet altijd goed geordend.

Zorglijker is het geconstateerde verlies aan informatie in het register, al is het minder erg dan het op het eerste gezicht lijkt. De ‘zie ook’-verwij-zingen uit het register van het boek ontbreken, maar dat is gemakkelijk te verhelpen. Vervelender is het feit dat de verwijzingen naar de gelabelde verschijnselen (regionaal, formeel, informeel, twijfelachtig) weggevallen zijn. Ook het herstellen hiervan is mogelijk, zij het wat bewerkelijker. Gelukkig echter is de informatie wel te vinden via de zoekfunctie, die het overigens ook mogelijk maakt alle informatie over wat ‘uitgesloten’ genoemd wordt, bij elkaar te zoeken. Via het register van de gedrukte ANS kan dat nu niet.

Toekomstperspectief

Het is duidelijk dat er op een aantal punten aan de E-ANS gesleuteld moet worden om de bruikbaarheid ervan te optimaliseren en om fouten te herstellen. In dat verband zijn door gebruikers ook al extra wensen geuit. Een van de gedane suggesties is om de zoekmogelijkheden uit te breiden met een zoekfunctie op morfeemniveau.

Voor al het noodzakelijke onderhoud heeft de redactie inmiddels een onderhoudsplan opgesteld, dat bij de Taalunie ingediend is. Behalve het plegen van onderhoud is er echter nog heel wat meer te doen. Zoals gezegd had het elektroniseringsproject ook nog een tweede doelstelling, die gericht was op de toekomst. Met de E-ANS is een een gedigitaliseerd bestand verwezenlijkt dat de basis vormt voor de toekomstige werkzaamheden aan de ANS zoals een verdere bewerking en uitbreiding van het bestaande materiaal. Dat betekent dus dat het ANS-materiaal voortaan elektronisch beheerd zal worden en dat ook de publicatie in eerste instantie via elektronische weg zal geschieden. Elektronisch beheer en publicatie biedt verschillende voordelen, waarvan ik er een aantal noem:

- Het materiaal kan veel sneller en vaker dan in het verleden geactualiseerd worden op basis van nieuwe onderzoeksgegevens. Er kunnen met andere woorden gemakkelijker ‘updates’ beschikbaar gesteld worden, ook van onderdelen van de ANS. Het is dan bijvoorbeeld niet langer nodig 13 jaar te wachten tot er een complete nieuwe editie komt, wat het geval was bij de tweede druk.
- Het materiaal kan gemakkelijker aangevuld en uitgebreid worden, bijvoorbeeld met rijtjes voorbeelden (‘upgrading’), of met compleet nieuwe onderdelen. Omdat we niet meer gebonden zijn aan de beperkingen (onder meer wat de omvang betreft) die het gedrukte medium oplegt, zijn de uitbreidingsmogelijkheden onbeperkt. Daar staan echter de beperkingen van het lezen op een scherm tegenover. De techniek maakt het evenwel mogelijk om gedeelten van de tekst te verbergen, zodat het gemakkelijker is om hoofd- van bijzaken te onderscheiden (zo zijn bijvoorbeeld in de E-ANS nu al de opmerkingen verborgen achter uitklapbare schermpjes), wat de tekst beknopter en overzichtelijker maakt en de noodzaak tot scrollen enigszins reduceert. Ook door toevoeging van extra reeksen voorbeelden hoeft de tekst op die manier niet

overbelast te raken: die voorbeelden kunnen wegklapbaar gemaakt worden.
- Het materiaal kan zodanig georganiseerd worden dat het mogelijk is verschillende lagen/niveaus van beschrijving tegelijk te ontwikkelen. Het ANS-materiaal wordt dan op meer niveaus raadpleegbaar, die aan elkaar gekoppeld worden. Te denken valt bijvoorbeeld aan een uitgebreid niveau, dat specifiek gericht is op vakgenoten en toelichting, verantwoording, literatuurverwijzingen, extra (onderzoeks)materiaal, etc. bevat (de 'totale ANS'), en daarnaast een daarvan afgeleid algemeen niveau met zo volledig mogelijke informatie, gericht op een minder gespecialiseerd publiek van gevorderde en breed geïnteresseerde gebruikers. Zie hierover verder Haeseryn (2003, te verschijnen).
- Er kunnen koppelingen gemaakt worden met externe bestanden, zoals databanken (bijvoorbeeld *Taaladvies on line*) of elektronisch beschikbare corpora (bijvoorbeeld het *Corpus gesproken Nederlands*). Hiervoor dienen natuulijk wel coderingen op elkaar afgestemd te worden.

Het zal duidelijk zijn dat het redactionele proces vanaf nu anders zal verlopen dan in het verleden. Door het dynamische karakter van het materiaal-bestand worden hogere eisen gesteld aan het beheer of, zoals dat tegenwoordig heet, het *content management*. Denk bijvoorbeeld aan versiebeheer en het beheer van in- en uitgaande tekstlinks, zaken die des te meer aandacht vergen naarmate er met meer auteurs (ook externe auteurs) gewerkt wordt. De werkgroep elektronisering heeft zich dan ook intensief met de problematiek van het bestandsbeheer beziggehouden. De bevindingen van dat onderzoek en de aanbevelingen die daaruit voortgevloeid zijn, zijn vastgelegd in een intern rapport (Coppen et al. 2003).

Er is de laatste jaren veel tijd en energie geïvesteerd in de ontwikkeling van de E-ANS. Aan de inhoud van de ANS is zoals gezegd in al die tijd niets veranderd. Van diverse zijden (zie bijvoorbeeld Salverda 2003, 260-261 en Van der Horst 2003, 46) is al opgemerkt dat het hoog tijd wordt dat er ook weer op het inhoudelijke vlak aan grammaticabeschrijving gewerkt wordt, zodat onder meer de ANS (de E-ANS) daar haar voordeel mee kan doen. Ook de redactie zelf is er zich van bewust dat de ANS als naslagwerk een dynamisch karakter heeft, dat wil zeggen dat de inhoud ervan aan voortdurende verandering onderhevig is. De taalbeschrijving die in de ANS vastgelegd is, geeft immers de stand van zaken in het descrip-

tieve grammaticale onderzoek op een bepaald moment weer. Daardoor is de beschrijving per definitie niet volledig en definitief.

Het is dus dringend gewenst dat er meer in het algemeen voortgewerkt wordt aan het vervolledigen, uitbreiden en verdiepen van een wetenschappelijk gefundeerde beschrijving van de grammatica van het hedendaagse Nederlands. Met het oog daarop is er de afgelopen jaren een weliswaar ambitieus, maar goed doordacht en gedegen plan ontwikkeld dat beoogt een krachtige impuls te geven aan activiteiten op het gebied van de grammaticale beschrijving van het hedendaagse Nederlands. Dat plan voorziet in het opzetten van een degelijke organisatiestructuur die een verdere ontwikkeling van de grammaticale kennis en een goede ontsluiting van grammaticale informatie voor diverse doelgroepen moet garanderen. Op uitdrukkelijke wens van de Taalunie is het plan ontwikkeld in samenspraak met 'het veld', dat wil zeggen met intra- en extramurale vakgenoten-neerlandici, verenigd in een zogenaamd 'startteam'.

Het is de bedoeling uitgaand van de ANS en de mogelijkheden die de elektronische versie daarvan biedt te komen tot een optimaal toegankelijke centrale basisvoorziening - *on line* raadpleegbaar - waarin de op enig moment beschikbare kennis op het gebied van de Nederlandse grammatica zo volledig en zo gedetailleerd mogelijk en op gestructureerde wijze vastgelegd wordt. Het gaat dus om een soort grammaticale informatiebank die permanent bijgehouden en onderhouden moet worden.

De vraag of het plan realiseerbaar is, hangt uiteraard af van de middelen en de capaciteit die beschikbaar gesteld kunnen worden. Mede gelet op de hele geschiedenis van de ANS in de afgelopen kwart eeuw en de langjarige betrokkenheid daarin van de Taalunie en op de belangrijke rol die de Taalunie speelt ten aanzien van de buitenlandse neerlandistiek - de oorspronkelijke en wat de redactie betreft nog steeds de belangrijkste doelgroep van de ANS - lag het bepaald voor de hand ook voor een vervolgtraject in de eerste plaats een beroep te doen op deze Vlaams-Nederlandse instantie, temeer daar het elektroniseringsproject met de beide hierboven beschreven doelstellingen door haar geëntameerd werd.

Tot nog toe ziet het er echter sterk naar uit dat het bij een plan zal blijven. Er zijn nog geen middelen gevonden voor de realisering ervan. Door het ontbreken van middelen voor grammatica op de begroting voor de nieuwe vijfjarige beleidsperiode van de Taalunie lijkt voorlopig ook van die kant geen steun voor een vervolgtraject voor de ANS te verwachten. Ook voor het al genoemde onderhoudsplan voor de E-ANS zijn er nog geen

middelen beschikbaar. Dat betekent dat de ANS-werkzaamheden sinds begin dit jaar helemaal stil zijn komen te liggen. Het wordt dus hopen op betere tijden, of op een wonder.

Bibliografie

Coppen, Peter-Arno et al.: *Content management voor dynamische elektronische publicaties*. Intern rapport Katholieke Universiteit Nijmegen. Nijmegen, 2003.
Haeseryn, Walter: 'Naar een ANS van de derde generatie?' *Handelingen regiobijeenkomst IVN Zuid-Europa*. Lissabon, maart 2002. Te verschijnen 2003.
Horst, J.M. van der 'Kroniek van de taalkunde 2001/2002'. *Neerlandica Extra Muros* 41, 1, 42-47 (2003).
Salverda, R.: 'De elektronische ANS'. *Nederlandse taalkunde* 8, 3, 255-261 (2003)

Een mooie website is nog geen multimediaal afstandsonderwijs

Carola Henn

Volgens het informatie- en zoeksysteem BVE (beroepsonderwijs en volwasseneneducatie) staat de term afstandsonderwijs voor flexibel onderwijs. Specifieker is 'schriftelijk onderwijs', en als gerelateerde termen worden onder andere genoemd: computerondersteund onderwijs, docentonafhankelijk leren, interactief leren, open leren, teleleren en zelfstandig leren.[1]

Ook de Open Universiteit[2] heeft het over flexibel leren en begeleide zelfstudie. Wat in eerste instantie een terminologische verwarring mag lijken, getuigt in feite van een duidelijke verschuiving, geheel in de lijn van het door de Europese Commissie gepropageerde *life long learning*. Studenten hebben de vrijheid om zelf plaats, tijd en tempo te bepalen - in de geest van de beleidsmakers is dit overigens vaker een marktgerichte eis dan een altruïtisch streven. Tegenwoordig wordt daarbij uitgegaan van een behoefte aan uiteenlopende onderwijsvormen: *e-learning* heeft plaats moeten maken voor *blended learning*.

Omdat de student of cursist centraal komt te staan in het leerproces, en hij zijn kennis en vaardigheden zelf opbouwt - al krijgt hij daarbij de nodige begeleiding - wordt de nadruk gelegd op leren (*learning*), niet op onderwijzen (*teaching*). Dit constructivistische beginsel heeft naast het voordeel dat het onderwijsaanbod duidelijker gerelateerd wordt aan de vraag van de leerders het nadeel dat de verantwoordelijkheid voor het resultaat ook helemaal doorgeschoven kan worden naar de cursist. Intussen is ook voldoende gebleken dat de sociale component van het leerproces meer aandacht verdient, zoals al door Vygotsky werd onderstreept.

Hoe dan ook, in die context is de term 'afstandsonderwijs' niet meer helemaal up-to-date, en zouden we het eerder moeten hebben over 'begeleide zelfstudie'. In het vervolg van mijn bijdrage zult u de oudere benaming

1 Lemma afstandsonderwijs: http://www.bvenet.nl/~mis/00000058.htm. *BVEnet* was een internetproject en -adviesorganisatie, gericht op het stimuleren en toepassen van internettechnologie in het beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie. De stichting werd door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen gefinancierd en is sinds 1 juli 2002 opgegaan in *Kennisnet* (http://www.kennisnet.nl).

2 Zie bijvoorbeeld: http://www.ou.nl/info-alg-organisatie/algemeen/inleiding.htm.

echter nog vaak tegenkomen, al was het maar omdat de instelling waarvoor ik werk in Franstalig België nou eenmaal zo heet.[3] Bovendien wil ik het hier juist hebben over de evolutie van correspondentiecursussen naar nieuwe vormen van onderwijs, die van de nieuwere media gebruikmaken,[4] een proces waarvan ik de eerste stappen zal illustreren aan de hand van een concreet project, de cursus Nederlands voor Franstaligen E@D.NL.

Daarbij stond voorop dat een multimediacursus voor ons geen product in de vorm van een op zichzelf staande cd of website mocht zijn. Multimedia gaat voor ons verder dan computerondersteund en *on line*. Wij vatten het begrip op als gebruikmakend van alle doeltreffende en haalbare media. Een van deze media is het contact van mens tot mens, dat via een computer kán, maar niet altijd hoeft te verlopen.

Multimedia - onder voorbehoud?

Enkele jaren geleden leek het even alsof de informatica een revolutie in de onderwijspraktijk teweeg zou brengen. Zo zei Karel Wijne, uitgever bij Malmberg, over de multimediacursus *Nieuwe Buren*: 'Het tijdperk van frontaal leren ligt bijna achter ons, en op deze manier kunnen de cursisten voor een groot deel zelfstandig en in hun eigen tempo werken. De cd-rom heeft eindeloos geduld. Bovendien kun je beeld, tekst en geluid op een medium combineren' (Brandt Corstius 1999). Bij dit soort juichkreten worden tegenwoordig steeds meer vraagtekens geplaatst. Frontaal onderwijs komt natuurlijk nog steeds voor, zelfs in de computerklas, en taak-gerichtheid is zeker geen automatisch gevolg van computerondersteund onderwijs. Als we van de communicatieve functie van taal uitgaan, zouden we zelfs kunnen stellen dat de computer op zich nog steeds weinig ruimte biedt voor echte interactie, alle spraakherkenningstechnologie ten spijt. Immers, de inbreng van de cursist blijft nog altijd gereduceerd tot imitatie

3 Voluit: *Enseignement à Distance de la Communauté française de Belgique*. Den Vlaamse zusterorganisatie draagt de naam *Begeleid Individueel Studeren*.

4 Het *Enseignemeni à Distance* valt onder de bevoegdheden van minister van Onderwijs Françoise Dupuis, die de modernisering van het afstandsonderwijs, met name door het gebruik van de informatieen communicatietechnologie, tot haar prioriteiten rekent en daardoor een waardevolle impuls geeft.

(zijn reacties worden vergeleken met een modeluitspraak)[5] of muisklikken (hij kiest tussen verschillende reacties de beste).

Zelfs de voordelen van de combinatie tekst, beeld en geluid zijn minder vanzelfsprekend dan doorgaans wordt aangenomen. Zo hebben Dubois en Vial (2000) bij universiteitsstudenten zonder voorkennis van het Russisch een interessant onderzoek gedaan naar het effect van illustraties op het aanleren van (Russische) woordenschat. Hun conclusie was dat afbeeldingen bij de woorden alleen een positieve uitwerking hebben als ze aanleiding geven tot verdere verwerking van de informatie. De combinatie van beeld, tekst en geluid is vooral zinvol bij complexe onderwerpen, maar het maakt wel degelijk verschil of tekst en geluid samen of na elkaar worden gepresenteerd. De organisatie van de leerstof via hyperlinks - de basis van multimedia - kan al verwarrend werken, vooral in open leersystemen (*Open Ended Learning Environments*), en een gebrek aan vertrouwen in het eigen kunnen (*self-efficacy*) bemoeilijkt het vinden en selecteren van relevante informatie.

Het debat over de voor- en nadelen van de verschillende media heeft de laatste Jaren dan ook moeten wijken voor een bezinning op het leer-proces zelf: waarom leert men in bepaalde omstandigheden beter? Dat heeft geleid tot cognitieve theorieën die op het eerste gezicht tegenstrijdige onderzoeksresultaten kunnen verklaren en die bovendien een leidraad kunnen vormen bij het ontwerpen van multimediale cursussen.

Dat tekst en geluid samen betere resultaten kunnen opleveren, kan verklaard worden door de theorie van het werkgeheugen van Baddeley (1987), die stelde dat beeld en geluid in onze hersenen via verschillende kanalen verwerkt worden. Daaruit volgt dat iemand die kijkt naar een animatie op het scherm en tegelijk een verklarende tekst moet lezen, de informatie minder goed verwerkt dan degene die de uitleg bij deze animatie hoort. De cognitieve belastingtheorie van Sweller (1988) legt er dan weer de nadruk op dat het werkgeheugen geen onbeperkte opslagruimte biedt; voor de ontwerper houdt dat bijvoorbeeld in dat hij de verwerkingscapaciteit van de cursist niet belast met overbodige informatie. Toeters en bellen zijn dus uit den boze, al vinden we ze nog zo leuk. Overigens betekent dat niet dat plaatjes, video's of zelfs achtergrondgeluiden altijd weggelaten

5 Zie bijvoorbeeld de cursusserie *TeLL me More* van Auralog, een bedrijf dat al meer dan tien jaar spraakherkenningstechnologie toepast op het vreemdetalenonderwijs. http://www.auralog.com/en/reco.html

moeten worden; de mens verwerkt verbale en non-verbale informatie immers niet op dezelfde manier, een uitgangspunt dat de basis vormt van de tweevoudige-codeertheorie (*dual coding theory*) van Paivio (1986).

Moreno en Mayer (2000) hebben op deze theorieën voortgebouwd en ze aangevuld met eigen onderzoek. Op basis daarvan komen ze tot zes basisprincipes voor *instructional design*, die we als volgt kunnen omschrijven:

1. je leert beter als je je aandacht niet hoeft te verdelen tussen talrijke naar elkaar verwijzende informatiebronnen (*split-attention principle*);
2. Je leert beter als verbale informatie mondeling wordt gepresenteerd, en niet als tekst op het scherm (*modality principle*);[6]
3. als visuele informatie tegelijk met verbale informatie wordt gebracht, leer je beter van animatie met een gesproken uitleg dan van animatie, gesproken uitleg en tekst (*redundancy principle*);
4. je leert beter als woord en beeld op het scherm zijn gecombineerd, en dus niet los van elkaar staan (*spatial contiguity principle*);
5. je leert beter als woord en beeld gesynchroniseerd zijn (*temporal contiguity principle*);
6. je leert beter als er geen irrelevant materiaal, bijvoorbeeld achtergrondmuziek, wordt toegevoegd (*coherence principle*).

Uitgaande van deze design-principes krijgen we er enig idee van hoe efficiënt multimediamateriaal ontworpen kan worden. Maar hoe goed dit materiaal ook is, het moet ook op een adequate manier ingezet worden, en dat kan alleen als voldoende rekening wordt gehouden met andere variabelen die het leerproces beïnvloeden.

Om de kwaliteit van de integratie van informatie- en communicatie-technologie te beoordelen, wordt vaak teruggegrepen op de vier componenten van Schwab (1973): leraar, leerder, leerstof, context - iemand leert iemand anders altijd iets in een bepaalde sociale en culturele context. Zo hebben Canadese onderzoekers een aantal rapporten geproduceerd over de introductie van technologie in het basis- en voortgezet onderwijs, waarin

6 De onderzoeksresultaten van Moreno en Mayer worden enigszins genuanceerd door Tabbers, Martens en Van Merriëboer, die tot de conclusie komen dat dit modaliteitseffect alleen geldt als de computer het tempo van de instructie bepaalt. H.K. Tabbers et al.: 'The modality effect in multimedia instructions', http://www.ou.nl/otecresearch/publications/Huib/Cognitive%20Science%202001%20Huib%20Tabbers.pdf.

voor elk van deze componenten een continuüm van een ongunstige naar een gunstige uitgangssituatie voert.[7]

	-	+
docent (*teacher*)	geeft de leerstof door (*transmission*)	helpt leren (*facilitation*)
cursist (*learner*)	beperkte toegang tot computer en internet (*limited access*)	vrije toegang tot *on line*-materiaal (*high access*)
cursusinhoud (*content*)	gesloten cursusinhoud (*pre-organized*)	door de cursisten samengestelde inhoud (*constructed*)
institutionele context (*context*)	weinig ondersteuning voor de docenten (*low external support*)	veel ondersteuning (*extensive external support*)

Klein beginnen, maar vooruitkijken

Toen het Enseignement à Distance in januari 2002 werd benaderd met het vrij vage verzoek een ontwerp voor een multimediacursus Nederlands voor werknemers in kleine en middelgrote ondernemingen te bedenken, besloten mijn collega Aubert Verdonck en ikzelf deze gelegenheid aan te grijpen om aan een concept te werken dat ook op andere talen en doelgroepen toepasbaar is. Vrij snel stond voor ons vast dat we een compromis zouden zoeken tussen wensvoorstellingen en haalbaarheid. Wij zagen E@D.NL, de cursus die het voorlopige resultaat van ons werk vormt, als een begin. Ons doel was dan ook binnen afzienbare tijd, met beperkte middelen - zonder extra financiering, technologische hoogstandjes en met de mensen die de traditionele correspondentiecursussen verzorgen - een in de praktijk bruikbare bouwsteen te ontwerpen. Het einddoel is niet deze ene cursus, maar dynamisch onderwijs dat aansluit bij de behoefte van de leerders. Computers, software en netwerken zijn instrumenten, fantastische instrumenten, maar niet meer dan dat. Net zomin als een Steinway automatisch pianovirtuozen produceert, vormt een met de allerlaatste snufjes uitgeruste laptop een garantie voor succesvolle integratie van multimedia.

7 Zie bijvoorbeeld T. Laferrère et al. (2001).

Binnen de *practical four* van Schwab en de invulling daarvan in een multimediacontext was de vertreksituatie vrij eenvoudig te bepalen: het Enseignement à Distance werkt doorgaans met gesloten cursusinhouden, de docent verifieert of de leerstof verwerkt is en geeft eventueel enige extra informatie, niet alle cursisten hebben toegang tot *on line*-materiaal - met name omdat we er niet vanuit kunnen gaan dat wie een computer heeft, hem ook optimaal gebruikt - en er is momenteel nog weinig ondersteuning voor de docenten, terwijl er een duidelijke wil is om daar verandering in te brengen.

Dit beeld wordt overigens zeker niet alleen bepaald door didactische overwegingen. Dat er altijd asynchroon wordt gewerkt met vaak heterogene doelgroepen, dat de docenten naast hun betrekking bij het Enseignement à Distance meestal een fulltimebaan in het reguliere dagonderwijs hebben, dat er geen klassikale component is, zijn eerder feiten dan keuzes. Deze factoren vallen in ieder geval buiten de invloedsfeer van de instelling zelf.

In die omstandigheden leek het ons niet wenselijk uit te gaan van collaboratief leren. Dat studenten samenwerken om te leren en aan gezamenlijke taken werken, daarbij gesteund door een docent die meer moderator dan leraar is, en daarbij kan rekenen op een omgeving die het hem makkelijk maakt zich te concentreren op zijn onderwijstaak, vormt voor ons een ideaal, dat binnen het afstandsonderwijs echter voorlopig onhaalbaar is. Dat lijkt overigens erger dan het is, want leren is per definitie een dynamisch proces. Onderwijs heeft weinig te maken met een exacte wetenschap, en wat nu een ideale situatie lijkt, is misschien over enige tijd al weer achterhaald.

Bij collaboratief leren hoort bovendien een elektronische leeromgeving. Om institutionele en organisatorische redenen was het begin 2002 binnen het Enseignement à Distance weinig realistisch om een cursus te ontwerpen die aan zo'n leeromgeving gekoppeld zou zijn. In dat opzicht is de situatie ondertussen enigszins veranderd, maar ook nu nog gaan we ervan uit dat de cursus op zichzelf net zo goed op cd-rom verspreid kan worden: voor wie weinig toegang heeft tot internet vermijdt dat tijdrovende downloaden, en gesloten oefenvormen zijn natuurlijk ook geschikt voor *off line*-gebruik. Op die manier willen we de toegangsdrempel verlagen, al hopen we uiteraard binnenkort extra activiteiten via internet aan te kunnen bieden. Huib Tabbers (2001) noemde de elektronische leeromgevingen eens de ‘boodschappenwagentjes van het hoger onderwijs’: ‘Eindeloos kunnen we discussiëren over hoe het wagentje eruit moet zien, of zwenk-

wieltjes nodig zijn en het kinderzitje wel veilig genoeg is. Wie heeft de beste, de grootste, de snelste, de hipste?' Ik ben het helemaal met hem eens als hij in dat bestek pleit voor 'nadenken over datgene wat de hoger onderwijsinstellingen uiteindelijk willen leveren: de inhoud van de boodschappenwagentjes'. Inderdaad 'een wat minder digitale, maar daarmee niet minder ambitieuze doelstelling', die ons bij het ontwerp van E@D.NL heeft geleid.

Je kunt docenten die gewend zijn aan en geloven in het nut van (varianten van) frontaal onderwijs niet zo maar klaarstomen om groepswerk vaardig te organiseren en te modereren. Wel kun je een eerste stap zetten door taakgerichter te werken en bij de studiebegeleiding bewuster om te gaan met de cognitieve en sociaal-emotionele aspecten van leren.

Cursisten die het liefst op eigen houtje duidelijk afgebakende leerstof verwerken, zien wel eens op tegen de confrontatie die groepswerk inhoudt (Desmarais 2000, 52). Sommigen vinden het zelfs erg geruststellend dat het contact met de begeleider schriftelijk gebeurt en dus niet te direct is. Aan de andere kant is het aantal afhakers onder afstandsleerders bijzonder hoog: tachtig procent is geen uitzondering (Gauthier 2001). Een reden die vaak genoemd wordt, is het isolement waarin de leerder verkeert, waardoor zijn motivatie zwaar op de proef wordt gesteld. Bij computerondersteund onderwijs speelt het medium zelf ook een rol; vaardigheid en attitude, kunnen en willen zijn hier in het geding. Het scheen ons dus het beste om een middenweg te bewandelen om ook mensen met een gebrekkig zelfvertrouwen en weinig computerervaring over de streep te trekken.

Ook stonden we voor de keuze tussen wat we een *top-down*- of een *bottom-up*-benadering zouden kunnen noemen, en daarin heeft de institutionele context een rol gespeeld. Voor de hand zou hebben gelegen dat we eerst een project indienen, daarvoor een budget aanvragen, de cursus misschien zelf ontwerpen maar het design- en programmeerwerk uitbesteden, de docenten intern opleiden om adequate begeleiding te kunnen bieden. Het Enseignement à Distance heeft weinig ervaring met multimedia, we werken binnen een vrij zware administratieve structuur en zijn gebonden aan een computernetwerk dat met name door de veiligheidsvoorschriften weinig ruimte biedt voor didactische toepassingen als een elektronische leeromgeving. In die context zou bij een *top-down*-proces elke stap geleid hebben tot tijdrovende onderhandelingen, en tussentijdse veranderingen in het ontwerp zorgen dan steevast voor vertragingen. Daarom zijn we andersom begonnen, en hebben we ons vrijwillig beperkt tot een ontwerp waarvan we het

hele productieproces in eigen hand konden houden, dat zou functioneren in de huidige omstandigheden, maar ook mee zou kunnen evolueren naar ambitieuzere vormen van *e-learning*.

Onze opzet is dus, wat de technologie betreft, heel bescheiden. Daardoor hebben we niet lang hoeven discussiëren over financiële en technische haalbaarheid. Op vrij korte termijn (anderhalf jaar) is een cursus gemaakt en getest, maar vooral, het principe van studiebegeleiding per telefoon en e-mail heeft ingang gevonden. De aanpassingen die daarmee gemoeid zijn en de kosten die deze overstap met zich meebrengt, zijn niet te verwaarlozen voor een non-profitorganisatie. In dat opzicht kon E@D.NL alleen tot stand komen omdat de administratie actief haar steun verleende.

Wikken en wegen ... en doen

Resumerend kunnen we de pragmatische keuzes tussen theorie en praktijk waarop E@D.NL gebaseerd is, als volgt omschrijven:

1. de leerder staat centraal; de eerste doelgroep wordt gevormd door Franstaligen met een basiskennis van het Nederlands; die ze bijvoorbeeld hebben opgedaan in het Belgische middelbaar onderwijs,[8] en die deze kennis willen verbeteren om beroepsmatige redenen; vakspecifieke woordenschat laten we echter buiten beschouwing;
2. de cursus is taakgericht; de nadruk valt op communicatie, niet op informatie: doelstelling is dan ook niet de regels van het Nederlands of een bepaalde woordenschat onder de knie te krijgen, maar beter te leren communiceren in die taal, met name mondeling;
3. de leerder studeert idealiter waar en wanneer hij wil, maar om organisatorische redenen wordt het studietempo gestroomlijnd; op die manier kan de studiebegeleider - een mens zoals u en ik - persoonlijke steun bieden zonder eindeloos geclaimd te worden door een enkeling;
4. het design van de cursus is geschikt voor *on line*-gebruik (modulaire opbouw, HTML en JavaScript - eventueel te vertalen naar Macromedia Flash en ActionScript), maar hij wordt op cd-rom gedistribueerd; het

8 Concreet betekent dat een niveau dat ietsjes lager ligt dan het basisniveau van het Certificaat Nederlands als Vreemde Taal (oude stijl). Daarbij baseren we ons niet zozeer op de officiële studieprogramma's, maar op onze ervaring dat de communicatieve vaardigheden en de actieve taalkennis soms toch nog enigszins te wensen overlaten. Binnen het Common European Framework situeren we het minimale beginniveau als A2.

contact met de docent gebeurt vooral per telefoon, in mindere mate per e-mail, zodat heel incidenteel gebruik van een internetaansluiting in eerste instantie voldoende is;
5. de cursus is bedoeld om mee te groeien met de multimedia-infrastructuur van het Enseignement à Distance; hij moet dus gemakkelijk aangepast en aangevuld kunnen worden, bijvoorbeeld door *on line*-activiteiten;
6. het zwaartepunt ligt op de didactische kant en de leerdoelen; technologie en gebruikte media dienen in dienst daarvan te staan; we staan dan ook een selectieve aanpak voor, die eerder bij *blended learning* dan bij *e-learning* in de enge zin van het woord aansluit;
7. de multimediacomponent, in dit stadium de cd-rom, is geen op zichzelf staand product; de begeleiding door een ervaren docent maakt integraal deel uit van de cursus; deze docent moet zijn aandacht kunnen besteden aan de cognitieve en sociaal-emotionele aspecten van het leerproces, eerder dan aan repetitieve taken - daarom zijn voldoende interactieve oefeningen voorzien; voor de computer bereidt de leerder zich via zelf-studie voor op een echt gesprek in het Nederlands.

Concreet heeft dat geleid tot een uit tien lessen samengestelde cursus, elk goed voor zo'n drie uur werk. Via een opgenomen dialoog worden onderwerpen als telefonisch informeren, afspraken maken, een cursus of stage beoordelen, een toespraakje houden, etc. geïntroduceerd. Deze basistekst wordt op verschillende manieren gepresenteerd, uitsluitend mondeling, met transcriptie, desgewenst ook met een vertaling in het Frans. Voor de hand zou hebben gelegen dat deze dialogen ook in videovorm zouden zijn gepresenteerd, maar daar hebben we om praktische redenen van afgezien. Een oudere computer heeft namelijk niet altijd een videokaart, en je moet eventueel een plug-in installeren. Het non-verbale element speelt in de dialogen van E@D.NL geen belangrijke rol, en daarom was het gebruik van video niet echt functioneel. We hebben de teksten dan ook door middel van een script gesyncbroniseerd met enkele foto's, die op elkaar volgen naarmate de dialoog vordert. De kennismaking met de tekst wordt ondersteund door interactie (tests luisterbegrip, van algemeen naar specifiek, of herhalingsoefeningen in de vorm van een rollenspel). Na enkele klassiekere oefeningen over grammatica en lexicon wordt daarna het telefoongesprek met de docent voorbereid.

Naast de gebruikelijke meerkeuzevragen of invulformulieren hebben we daarbij ook open vragen met sturende feedback voorzien. In dat geval is het antwoord dat de computer geeft niet het enig juiste, maar moet het eerder opgevat worden als een suggestie. Menselijke communicatie gebeurt nou eenmaal niet in termen van goed of fout, en we wilden een poging wagen om bewust rekening te houden met subjectiviteit en nuances. Het dilemma is dan om pertinente reacties voor te stellen, die dus ook een idee geven van wat wel en wat niet kan, zonder afwijkingen expliciet te sanctioneren. Het berekenen van een score bijvoorbeeld vonden wij in dat kader absoluut niet zinvol. Deze score ontbreekt trouwens bij de meeste van onze oefeningen, omdat voor ons het oefenen, het spelen met taal weinig baat heeft bij dat soort cijfers. Een cijfermatige uitslag is natuurlijk handig om in één oogopslag te zien of iets wel of niet is gelukt, maar hij kan ook voor de nodige frustraties zorgen - of gewoon nietzeggend zijn.[9]

Als de cursist de basisactiviteiten van de les achter de rug heeft, maakt hij per e-mail een afspraak met zijn begeleider. Op een voor beiden geschikt moment belt de docent hem dan op; het gesprek duurt zo'n kwartier, begint bij de les zelf en gaat over naar de daarin aangesneden onderwerpen. Er is uiteraard ruimte voor specifieke vragen en methodologische lewesties. In dit bestek moeten we onderstrepen dat er veel aandacht besteed is en wordt aan de steun die de docenten zelf krijgen; er is een docentengids, een korte interne opleiding en een vaste aanspreekpartner op het Enseignement à Distance.

Studeren waar en wanneer men wil - niet helemaal. Er worden dus afspraken gemaakt, en dat legt de vrijheid aan banden. Voor E@D.NL hebben we ook rekening willen houden met de ‘huisstijl’ van het Enseignement à Distance: in die traditie krijgt de leerder nooit de hele cursus in één keer toegestuurd, maar moet hij na elke leseenheid een opdracht opsturen naar zijn studiebegeleider voordat hij toegang krijgt tot het vervolg. Het leek ons zinnig daarbij aan te sluiten, zodat er een duidelijke lijn blijft bestaan in cursusinhoud en individueel leerproces. Pas op het

9 De scores die programma's als *Hot Potatoes* standaard genereren, houden weliswaar zelfs rekening met het aantal pogingen om tot het goede antwoord te komen, maar de berekening komt nogal arbitrair over. Omdat *Hot Potatoes* niet bedoeld is voor test- of evaluatiedoeleinden, lijkt me deze functie dan ook eerder een tegemoetkoming aan de geest van de tijd dan een didactisch verantwoord snufje.

einde van het telefoongesprek krijgt de cursist het wachtwoord[10] voor de volgende les. Wel hebben we geprobeerd enige flexibiliteit in te bouwen, door extra luister- en leesactiviteiten te plannen, waardoor een cursist altijd door kan blijven werken.

Vergeleken bij de traditionele correspondentiecursussen hebben we dus de nadruk gelegd op mondelinge taalvaardigheid en communicatiegerichte interactiviteit. De cursus is modulair en uitbreidbaar. In sommige opzichten hebben we echter ook willen aansluiten bij de schriftelijke traditie: zo is de opbouw van E@D.NL duidelijk lineair[11] - daarmee hopen we de toegankelijkheid voor weinig ervaren multimediagebruikers te vergroten. De leidraad bij alle afwegingen die we hebben moeten maken was tot een optimaal compromis te komen tussen kwaliteit van inhoud en didactische aanpak, realistische ambitie op institutioneel niveau, en financiële en technische haalbaarheid.

Kostenplaatje

Het is namelijk een hachelijke vraag hoeveel een multimediacursus kan (mag) kosten. Jan Folkert Deinum, medewerker van het Universitair Centrum voor de Lerarenopleidingen van de Rijksuniversiteit Groningen, snijdt het onderwerp aan in zijn verslag[12] van de EdMedia-conferentie 2000 te Montreal (Canada). De kosten voor een digitale cursus zijn zeer hoog: schattingen variëren van vijf- tot dertigduizend dollar per cursusuur, aldus Deinum:

> Het is dan ook onzin om te veronderstellen dat een digitale cursus goedkoper zou zijn dan traditioneel onderwijs. Er

10 Deze wachtwoorden zijn eerder symbolisch bedoeld. Ze markeren de overstap naar een volgende les en fungeren dus als het ware als mijlpalen, maar zijn gemakkelijk te kraken.

11 Dit geldt uiteraard alleen voor de lessen zelf. De cursist blijft toegang houden tot de lessen die hij al heeft doorgenomen, maar kan niet 'vooruitkijken'. Extra materiaal zoals woordenlijsten of grammaticale uitleg is altijd vrij toegankelijk via hyperlinks in de bovenbalk.

12 De jaarlijkse *ED-MEDIA-World Conference on Educational Multimedia, Hypermedia and Telecommunications* wordt georganiseerd door de Association for the Advancement of Computing in Education, een internationale non-profitorganisatie die zich sinds 1981 bezighoudt met onderwijs-toepassingen van informatietechnologie. Het verslag van Deinum is *on line* beschikbaar: http://www.uclo.rug.nl/medewerkers/deinum/edmedia2000.doc.

> kunnen alleen kosten worden bespaard wanneer er sprake is van een cursus met een zeer grote populatie deelnemers of wanneer er sprake is van excessieve reiskosten. Dat laatste is bijvoorbeeld het geval bij bedrijfscursussen in internationale bedrijven waarbij de cursusdeelnemers vanuit alle hoeken van de wereld worden overgevlogen.

De Amerikaanse cijfers mogen ons duizelingwekkend hoog lijken, ook dichter bij huis zien we dat multimedia geen goedkope aangelegenheid is. Volgens Brandt Corstius (1999) hebben uitgeverij en software-ontwikkelaar samen ruim vijf miljoen euro in *Nieuwe buren*[13] geïnvesteerd. Dezelfde bron noemt een bedrag van een klein miljoen euro voor de Vlaamse cursus *Bonte was*,[14] eveneens gebaseerd op een soapachtig videoverhaal. De ontstaansgeschiedenis van *Bonte was* is trouwens illustratief voor de problemen waarmee conceptie en productie van een multimediacursus gepaard gaan. Zoals vaak het geval is, wordt het multimediagedeelte (in belangrijke mate) ondersteund door klassikaal onderwijs: de totale studielast is beraamd op honderdvijftig uur, waarvan maar dertig voor de computer. De eerste plannen dateren van medio 1997, het script voor de multimediale productie was begin 2000 gereed en de video-opnames werden in datzelfde jaar gemaakt. Toch duurde het tot 2001 voordat de laatste fase van start kon gaan, met name omdat de financiering daarvan moeilijk rond te krijgen was.

Het budgetteren van multimediale cursussen blijft een moeilijke zaak. In 1998-1999 werd door de Universiteit van Derby een Europees project gecoördineerd dat als doel had docenten en ontwerpers te ondersteunen bij het ontwikkelen van materiaal voor computerondersteund onderwijs. Een van de resultaten is een meertalige website die het hele proces stapsgewijs en praktijkgericht uit de doeken doet, en ook de vraag naar de kosten niet uit de weg gaat. Met een verwijzing naar Fenrich (1997) wordt het aantal ontwerpuren voor een uur activiteit van de student geschat op honderd à driehonderd. Daarvan komt vijfenveertig voor rekening van het programineerwerk. Het restant is verdeeld over *subject matter expertise*

13 Meer informatie over deze leergang: http://www.malmberg.nl/bve/educatie/nl_nt2/buren/methode.shtml.

14 Alle verdere details over deze cursus zijn afkomstig van de website http://millennium.arts.kuleuven.ac.be/bontewas/.

en *instructional design*. Al met al blijft het ook hier bij een grove schatting, wat ook niet verwonderlijk is gezien het grote aantal variabelen: hoe complex is de materie, heeft de docent-deskundige multimedia-ervaring, hoe is de cursus opgebouwd, zijn er veel animaties, grafische of geluidselementen, etc.?[15]

Het financiële argument mag dan vooral commerciële taalinstituten of grotere bedrijven aanspreken, ook voor docenten en onderwijskundigen is het relevant. Het geld moet immers ergens vandaan komen en beleidsmakers en geldschieters van overheidswege maken ook kosten-batenafwegingen, zeker nu de zeepbel internet uiteengespat is. In België of Nederland rechtvaardigen de reiskosten van de cursisten maar zelden een beroep op *e-learning*, het potentiële aantal cursisten is voor Nederlands bovendien altijd relatief beperkt. Mijns inziens zullen we er dan ook niet omheen kunnen: er is weinig ruimte voor dure multimediale cursussen Nederlands. Daarom zullen we misschien op termijn moeten kiezen tussen een klein aantal high-budgetproducten die moeten voldoen voor iedereen en handhaving van de diversiteit. Kleinschaligere initiatieven mogen dan minder blits overkomen, ze zijn niet per se minder leerzaam. Ook met beperkte middelen moet multimediaal kwaliteitsonderwijs haalbaar zijn.[16]

Dat dat kan, hebben we met E@D.NL willen demonstreren. Het eindresultaat is zeker niet perfect, maar net zoals je een papieren collegedictaat elk jaar kunt bijwerken, kunnen we dat met E@D.NL ook doen, zonder beroep op externe hulp en met een wisselende bezetting. We zijn er immers altijd op bedacht geweest om ons werk zodanig te documenteren dat ook een ander er wijs uit kan worden. Tussen de eerste ideeën en de afsluiting van de testfase is er anderhalf jaar verlopen.

Voor deze testfase hebben we een twaalftal cursisten geselecteerd binnen het bestand van het Enseignement à Distance: de enige criteria daarbij waren taalkennis en interesse voor *e-learning*. Concreet betekent dat dat de helft van deze testgroep een papieren basiscursus had gevolgd en positief heeft gereageerd op ons aanbod om het eens te proberen met

15 Voor meer informatie over het EASI-ISAE-project, zie de MediaMatch-website: http://mediamatch.derby.ac.uk/uk/l_select.htm.

16 Een breed publiek, een omvangrijk aanbod en een veelbelovende markt vormen overigens geen kwaliteitsgarantie. Uit een onderzoek van de Universiteit Leipzig naar 154 multimediacursussen *Business English* blijkt bijvoorbeeld dat het meestal blijft bij een traditionele aanpak en een zeer beperkt gebruik van de mogelijkheden die de moderne media bieden. Vaak ontbreekt zelfs de omschrijving van de leerdoelen (Klauser en Pollmer 2003).

E@D.NL. De anderen hadden spontaan geïnformeerd naar ons multimedia-aanbod. Dat deze cursus aansluit bij een behoefte is gebleken uit het feit dat er nauwelijks afhakers waren (de redenen waarom een enkeling het liet afweten waren van zuiver persoonlijke aard) en dat de meesten te kennen gaven graag door te willen gaan. Ongeveer vijftig procent hield het tempo van één les per week niet vol, op één uitzondering na ook weer vanwege persoonlijke omstandigheden. De extra luister- en leesoefeningen werden door de meeste cursisten wel op prijs gesteld, maar niet altijd of niet op tijd gemaakt; dit sluit aan bij onze verwachtingen. Voor de docenten die dit experiment begeleidden, was de balans ook positief: ze noemden het een spannende en motiverende ervaring.

Toekomstmuziek

Er zijn een klein aantal correcties en verbeteringen geweest, die de gebruiksvriendelijkheid verhogen. Daarbij is aandacht besteed aan cursisten én studiebegeleiders. De cursus is volledig operationeel vanaf September 2003 en zal drie keer per jaar van start gaan, met maximaal vijftig inschrijvers tegelijk om de kwaliteit van de begeleiding niet in het geding te brengen. Een bescheiden aanzet, maar het gaat ons niet alleen om deze ene cursus; zoals gezegd, we wilden een concept uitwerken dat ook op andere talen en doelgroepen toepasbaar is. Ook in die zin is ons experiment veelbelovend gebleken, want we plannen nu twee projecten op dezelfde leest: een van een papieren cursus afgeleide cd-rom Spaans voor beginners en een nieuwe opleiding Frans als tweede taal.

De implementatie van *e-learning* is een procedure van lange adem, kostbaar en veeleisend op menselijk niveau. Dit menselijke aspect verdient naar mijn mening een praktisch onbegrensde aandacht. Even leek het alsof technologie alleen gouden bergen beloofde, nu worden via *blended learning* de ouderwetse klas en de docent van vlees en bloed weer binnengehaald. Toen de Europese Unie in maart 2000 in Lissabon besloot door *e-learning* alle burgers de kwalificaties en de middelen te geven om in de nieuwe kenniseconomie vooruit te komen, ging het er duidelijk om via het onderwijs op de arbeidsmarkt in te spelen.

Misschien wordt het tijd ons af te vragen in welke context wijzelf informatie- en communicatietechnologieën willen gebruiken? Als onze doelstellingen echt leerdersgericht en niet economisch zijn, kunnen we er

niet omheen de mens centraal te stellen. Multimedia is geen kwestie van ontwerpers, design, programmeren of geld, maar het product van groepswerk: cursist, docent, graficus, onderwijsdeskundige en informaticus bijvoorbeeld. Vuurwerk hoeft het niet per se te zijn, een open, dynamische sfeer maakt *life long learning* namelijk pas echt de moeite waard.

Bibliografie [17]

Baddeley, A.: *Working Memory*. Oxford, 1987.

Brandt Corstius, A.: 'Nederlands leren met multimedia'. *Taalschrift* 1999, 2. http://www.taalunie.org/_/publicaties/taalschrift/ts99_2_1.html

Desmarais, L.: 'La persévérance dans l'enseignement à distance - Une étude de cas'. *Alsic* 3, 1, 49-59 (2000). http://alsic.u-strasbg.fr/Num5/desmarai/defaut.htm#Heading4

Dubois, M. en Vial, I.: 'Multimedia design: the effects of relating multimodal information'. *Journal of Computer Assisted Learning* 16, 2, 157-165 (2000).

Fenrich, P.: *Practical guidelines for creating instructural multimedia applications*. Orlando, 1997.

Gauthier, P.-D.: 'La dimension cachée de la e-formation 1'. *Thot/Cursus*. 2001. http://thot.cursus.edu/rubrique.asp?no=15893

Klauser, F. en Pollmer, M.: 'Harte Fakten über Software'. *Management & training* 2, 45-47 (2003).

Laferrière, T. et al.: *The emerging contribution of online resources and tools to K-12 classroom learning and teaching: an update*. Ottawa, 2001. http://www.schoolnet.ca/snab/e/reports/DocReviewFinalJuneO11.pdf

17 Alle in dit artikel vermelde weblinks zijn op 8 augustus 2003 voor het laatst gecheckt.

Legros, D. en Crinon, J.: *Psychologic des apprentissages et multimédia*. Parijs, 2002.
Moreno, R. en Mayer, R.E.: 'A learner-centered approach to multimedia explanations: deriving instructional design principles from cognitive theory'. *Interactive Multimedia Electronic Journal for Computer Enhanced Learning* 2, 2 (2000). http://imej.wfu.edu/articles/2000/2/05/index.asp
Paivio, A.: *Mental representations: a dual coding approach*. New York, 1986.
Schwab, J.J.: 'The practical: translation into curriculum'. *School Review*, 501-522 (augustus 1973).
Sweller, J.: 'Cognitive load during problem solving: effects on learning'. *Cognitive Science* 12, 2, 257-285 (1988).
Tabbers, H.: 'De boodschappenwagentjes van het hoger onderwijs'. *Onderwijsinnovatie* 3, 3 (September 2001).
http://www.ou.nl/info-alg-innovatienieuws/kwartaalnieuws/OI3_2001/Boodschappenwagentjes.htm

De wording van het Algemeen Nederlands Woordenboek

Fons Moerdijk

Het *Algemeen Nederlands Woordenboek* (ANW) is een project van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL). Het officiële beginjaar ervan is 1999, maar we konden er feitelijk pas volop aan beginnen, nadat we in 2001 drie delen *Aanvullingen* op het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) hadden voltooid. Met die 'we' bedoel ik de elf oud-medewerkers van het WNT die nu het redactieteam van het ANW vormen: vijf redacteuren, vijf bureauredacteuren en een hoofdredacteur. Het project moet afgerond zijn op 31 december 2018.

Bij het maken van een woordenboek kunnen we grofweg drie fasen onderscheiden: de voorbereiding, het schrijven en het publiceren. Het ANW bevindt zich in de eerste fase, die van de voorbereiding. Het is de fase waarin de vorming van het concept en de materiaalverzameling centraal staan. Ik moet u dus iets gaan vertellen over een woordenboek dat er nog niet is en voel me dan ook als een architect die aan zijn gehoor de pracht van zijn gebouw duidelijk moet maken aan de hand van een maquette van alleen de fundamenten. Toch hoop ik u aan de hand van de belangrijkste kenmerken een voldoende duidelijk beeld te kunnen geven van wat er komen gaat.

Algemeen en eigentijds Nederlands

In de titel is als eerste belangrijk kenmerk het object van het woordenboek aangegeven: Algemeen Nederlands. Met 'algemeen' willen we uitdrukken dat we ons richten op het Standaardnederlands. We zullen specifieke vaktermen, specifieke woorden uit groepstalen en dialectwoorden buiten beschouwing laten. Uitsluiting van dialectwoorden betekent overigens niet, dat we ons in het geheel niet om regionale variatie bekommeren. We zullen namelijk wel volop aandacht besteden aan het gebruik van het bovengewestelijke Nederlands in België. Het hoofdaccent ligt op het geschreven Nederlands.

Het ‘Nederlands’ uit de titel laat zich in tijd nader specificeren tot ‘eigentijds Nederlands’. De taalperiode die het ANW bestrijkt loopt van 1970 tot 2019. Het eindjaartal 2019 is vanzelfsprekend bepaald door het afsluitingsjaar van het project. Het beginjaartal 1970 hangt samen met de *terminus post quem non* van het WNT. Met de drie delen *Aanvullingen* kwam de eindgrens daarvan te liggen op 1976. Door de keuze van 1970 ontstaat er tussen WNT en ANW een overlapping, die het voor het ANW mogelijk maakt ook nog van recent WNT-materiaal gebruik te maken.

Omvang

Een vraag waarop menigeen altijd graag een antwoord wil, is: hoeveel trefwoorden staan er in het woordenboek? Die interesse is begrijpelijk. Bij het grote publiek leeft de gedachte ‘hoe meer hoe beter’. Uitgevers spelen daar gretig op in door bij herdrukken van hun woordenboek nadrukkelijk te pronken met hun alsmaar fors toegenomen aantallen trefwoorden. Nu hangt het er maar vanaf hóé je telt en wát je telt. Ik kan daar in dit verband niet verder op ingaan, maar moet volstaan met de opmerking dat we er verstandig aan doen mededelingen over aantallen trefwoorden niet al te absoluut op te vatten en zeker niet als graadmeter voor kwaliteit te nemen. Bovendien lijkt die getalsfixatie me meer een relict uit het tijdperk dat het papieren woordenboek nog alleenzaligmakend was. In het elektronische tijdperk vervalt het probleem van het ruimtegebrek. Dat biedt de mogelijkheid om woorden die vroeger buiten de boot moesten vallen, nu op zijn minst te vermelden. Getalsmatige vergelijkingen tussen beide woordenboekvormen gaan daardoor mank. Maar ik kan me voorstellen dat men toch enig idee wil hebben van wat op dit gebied van het ANW, dat een elektronisch woordenboek wordt, te verwachten valt. Op grond van de lijst van woordvormen uit het proefcorpus houd ik het op de volgende raming: ongeveer 80.000 hoofdwoorden die een volle bewerking zullen ondergaan en ongeveer 250.000 kleinere woorden waarvoor slechts enkele gegevens worden geboden of die uitsluitend worden genoemd, voomamelijk als lid van de woordfamilie van een trefwoord.

Bestemming

Een volgende voor de hand liggende vraag is: voor wie is het ANW bestemd? Van het doel van een woordenboek hangt immers zijn inhoud af, die op zijn beurt bepalend is voor het concept en de bouwstoffen ervan. Voor het ANW denken we aan de volgende gebruikersgroepen: niet-professionele, volwassen taalgebruikers en taalliefhebbers enerzijds, professionele taalonderzoekers, taalbeschouwers en natuurlijke-taalverwerkers anderzijds. Natuurlijk hebben die verschillende gebruikersgroepen uiteenlopende interesses en verschillende redenen om een woordenboek te raadplegen. Een papieren woordenboek kan ze onmogelijk allemaal bedienen. Voor een elektronisch woordenboek ligt dat anders. Dat kan zo worden ingericht dat ieder naar zijn gading de informatie kan krijgen die hij wenst. Het ANW zal als elektronisch woordenboek daarom zulke verschillende gebruikersgroepen van dienst kunnen zijn. Onder hen vormen de taalkundigen en lexicografen wel de belangrijkste doelgroep. Zoals het WNT als wetenschappelijk woordenboek een moederwoordenboek voor de handwoordenboeken uit het verleden was en leidde tot verbetering daarvan, zouden we daarnaast graag zien dat het ANW als een product van de moderne wetenschappelijke lexicografie die rol vervult voor de toekomstige handwoordenboeken van het eigentijdse Nederlands.

Corpusgebaseerd

Het ANW wordt een corpusgebaseerd woordenboek. ‘Corpus’ moet hier in de moderne zin verstaan worden als een verzameling elektronische teksten die zó zijn geselecteerd dat ze een zekere weerspiegeling vormen van de taalwerkelijkheid die men wil vastleggen. Het uiteindelijke ANW-corpus zal samengesteld worden uit diverse corpora. Voor de periode tot ongeveer 2000 kunnen we een beroep doen op al bestaande en gedeeltelijk ook voor een breed publiek op internet beschikbare, taalkundig verrijkte INL-corpora. Dat zijn (‘miljoen’ staat verkort voor ‘miljoen afzonderlijke woordvormen/tokens’):

- 5 miljoen corpus
- 27 miljoen corpus
- 38 miljoen corpus

- 50 miljoen corpus
- Parole corpus (20 miljoen).

Naast deze corpora beschikt het INL nog over ander materiaal van voor 2000, waar het ANW gebruik van kan maken: 'losse' digitale bestanden, teksten in papieren vorm, en het al eerder genoemde WNT-Aanvullingen-materiaal voor de periode 1970-1976.

Voor de periode vanaf 2000 onderscheiden we als eigen ANW-corpora:

- Domeinencorpus Nederland (2000-2005)
- Domeinencorpus België (2000-2005)
- Corpus van Literaire Teksten (2000-2005)
- Neologismencorpus (2000-2019).

Uit de toegevoegde dateringen (2000-2005) kan men opmaken dat de domeinencorpora en het literaire corpus eind 2004 afgesloten worden en dat alleen het neologismencorpus (met 2000-2019) doorloopt tot het einde van het project.

Het domeinencorpus Nederland en het domeinencorpus België ontlenen hun naam aan de bijzondere methode waarmee ze worden opgebouwd. Uitgangspunt vormen de domeinen van de webindex NL-menu. Met behulp daarvan zoeken de bureauredacteuren binnen die domeinen (1817!) naar teksten die voor het woordenboek geschikt zijn. Ook *Google* wordt voor de constructie van deze corpora benut. Deze methode garandeert ons in ieder geval een zeer grote inhoudelijke diversiteit. Veel onderwerpen uit de samenleving die in de traditionele materiaalverzamelingen buiten beeld gebleven zouden zijn, worden ermee bereikt en dus ook de woorden die daar kenmerkend mee verbonden zijn. De totale omvang van het domeinencorpus Nederland zal eind 2004 ongeveer dertig miljoen tokens bedragen, die van het domeinencorpus België is geraamd op tien miljoen tokens.

Het Corpus van Literaire Teksten zal essays, romans, verhalen en toneel bevatten, onder te verdelen in oorspronkelijk en vertaald werk en in Noord en Zuid. De teksten worden door de eigen medewerkers gedownload of gescand. Dit corpus zal uitkomen op ongeveer vijftien miljoen tokens.

Het Neologismencorpus wordt als volgt gerealiseerd. We hebben een selectie gemaakt van een twintigtal dag- en weekbladen op internet. Deze

worden dagelijks door ANW-medewerkers op neologismen (in ruimste zin: ook nieuwe betekenissen, verbindingen e.d.) doorgekeken. Aangetroffen neologismen worden met zeer ruime contexten gekopieerd en in eigen bestanden opgeslagen. Daarnaast blijft de oude verzamelmogelijkheid bestaan: papieren notities of krantenknipsels. Op die manier aangeleverd materiaal (ook van buiten het INL) wordt eveneens gedigitaliseerd. Bij afsluiting van de andere corpora, eind 2004, zal het een omvang hebben van zes miljoen tokens. De uiteindelijke omvang is begroot op circa vijftien miljoen tokens.

Als we de periode 2000 t/m 2002 als maat nemen, dan verzamelen we gemiddeld ongeveer 5.000 neologismen per jaar. Het zou zeer veel tijd kosten die allemaal te bewerken. Bovendien zijn het voor het merendeel eendagsvliegen. Veel van die tijd zou dus ook nog eens verloren tijd zijn. We hebben daarom besloten alleen de als ‘duurzaam’ ingeschatte neologismen te bewerken. Wel houden we van alle verzamelde neologismen lijsten bij, met vermelding van het jaar of de jaren waarin ze door ons zijn opgetekend. Het is onze bedoeling die lijsten op internet voor iedereen toegankelijk te maken nog voor de start van de publicatie van het feitelijke woordenboek zelf.

Onze eigen corpora staan bij de bewerking centraal. De INL-corpora en de losse digitale INL-bestanden zullen voornamelijk aanvullende diensten bewijzen. Die eigen corpora hebben samen een omvang van zeventig miljoen tokens. Met dat aanvullende, andere INL-materiaal zal de eindomvang van het ANW-corpus naar onze inschatting uitkomen op ongeveer honderd miljoen tokens.

We leggen niet zelf een subcorpus voor de gesproken taal aan. Wel zullen we gebruikmaken van het Corpus Gesproken Nederlands om woorden op het spoor te komen die uitsluitend of op bepaalde specifieke wijze in het gesproken taalgebruik voorkomen.

Momenteel is de afdeling automatisering van het INL bezig een proefcorpus van zeventien miljoen tokens voor ons gereed te maken. De verwachting is dat we dit op korte termijn taalkundig verrijkt en voorzien van tal van functionaliteiten die voor de redactionele bewerking van belang zijn, tot onze beschikking krijgen. Dan zal het de grondslag vormen voor onze eerste proefartikelen, waarmee we nog voor het einde van dit jaar willen beginnen.

Elektronisch woordenboek

Met mijn eerdere vermelding van het ANW als een elektronisch woordenboek heb ik al een ander wezenlijk kenmerk genoemd, maar een verdere specificatie is gewenst. Elektronische woordenboeken kun je naar hun bestemming verdelen in elektronische woordenboeken voor mensen en elektronische woordenboeken voor computers. Uit mijn bespreking van de bestemming bleek al: het ANW zal er zijn voor de mensen. Gebruikelijk is verder een hoofdonderscheiding in *off line* en *on line* woordenboeken. *Off line* woordenboeken zijn woordenboeken op lokale opslagmiddelen als een diskette of cd-rom. *On line* woordenboeken zijn woordenboeken die zijn opgeslagen op servers die via internet toegankelijk zijn (cf. Petelenz 2001, 43; De Schryver 2003, 146-151). Het ANW valt onder die laatste categorie. Het ANW wordt dus een *on line* woordenboek voor menselijk gebruik.

Bijna alle elektronische woordenboeken zijn gedigitaliseerde versies van eerdere papieren woordenboeken. Inhoudelijk is daarbij doorgaans niets of nauwelijks iets veranderd. Wat deze producten een bijzonder aantrekkelijke meerwaarde geeft, is de software waarmee op verschillende manieren en vanuit verschillende invalshoeken allerlei soorten gegevens kunnen worden opgevraagd (Petelenz 2001, 62). Het alfabet is niet langer de enige toegangsweg tot de informatie die in een woordenboek besloten ligt.

Die nieuwe fonctionaliteiten die we danken aan de ontwikkeling van de woordenboeksoftware, brachten echter meer en scherper dan ooit tevoren ook de lacunes, inconsistenties, tegenstrijdigheden en vergissingen uit de oorspronkelijke gedrukte versies aan het licht. Ook inlioudelijk vraagt het elektronische tijdperk om verbetering en vernieuwing.

Aan het ANW ligt geen papieren versie ten grondslag. We beginnen met een schone lei. Onze opzet is ook niet om artikelen te schrijven zoals we dat voor een papieren woordenboek gewend zijn, maar om ons al bij de conceptvorming van meet af aan rekenschap te geven van de mogelijkheden, eisen en problemen die aan het maken van een nieuw elektronisch woordenboek verbonden zijn.

Inhoud

In vergelijking met andere woordenboeken kenmerkt het ANW zich inhoudelijk, doordat het tal van nieuwe informatiecategorieën zal bevatten. Voorts zullen we de al bestaande informatiecategorieën met meer diepgang en systematischer behandelen. Een grotere interne consistentie bereiken we door voor de inhoud van de artikelen een vaste datastructuur te ontwerpen. Om duidelijk te maken dat het hier niet om een paar loze reclamekreten gaat, wil ik bij deze punten wat uitvoeriger stilstaan. Voor mijn toelichting neem ik een voorbeeld als uitgangspunt dat ons wellicht naar de late middag doet verlangen: het woord *bier*. In de jongste druk van het handwoordenboek van Koenen staat het volgende artikel:

> **bier** (o) (*soorten*) -*en* alcoholische drank, uit hop en gerst gebrouwen: *een ~tje drinken*.

Naar de verschillen in de aard van de gegevens die hier worden aangeboden, valt het artikel in vijf segmenten, of 'velden', te verdelen. Als we die segmenten voorzien van een beginlabel **<>** en een eindlabel **</>** en met die labeling hun aard markeren, dan krijgen we het volgende beeld:

> <trefwoord>**bier**</trefwoord><geslacht>(o)</geslacht><meervoud<-*en*</meervoud<<definitie> alcoholische drank, uit hop en gerst gebrouwen </definitie>:<voorbeeld> *een ~tje drinken*</voorbeeld>.

Buiten het trefwoord zelf, waarover immers de informatie gegeven wordt, zijn die afzonderlijke velden te beschouwen en te benoemen als 'informatiecategorieën'. Deze staan op één lijn, er zijn geen verschillende niveaus van overkoepeling en onderverdeling. Het artikel heeft een 'platte' structuur.

Er zijn echter ook enige 'verborgen categorieën'. Met het trefwoord is namelijk impliciet ook de juiste spelling aangegeven. De 'o' achter het trefwoord staat voor 'onzijdig' en maakt kenbaar wat het woordgeslacht is (het is een 'het-woord'). Dit is echter alleen van toepassing bij substantieven, zodat impliciet via 'substantief' ook de categorie 'woordsoort' aanwezig is. Op vergelijkbare wijze is 'substantief' ook overkoepelend besloten in de categorie 'meervoud'. We krijgen nu een structuur met zes informatiecategorieën en bovendien een structuur die niet meer plat, maar

hïerarchisch is (drie niveaus bij ‘woordsoort’; substantief is gecursiveerd omdat het geen informatiecategorie maar een waarde bij ‘woordsoort’ is):

trefwoord
spelling (impliciet in trefwoord)
woordsoort (impliciet via substantief)
substantief (impliciet in geslacht en meervoud)
geslacht
meervoud
definitie
voorbeeld.

In deze eenvoudige structuur kan men gemakkelijk het informatieaanbod van het gemiddelde handwoordenboek herkennen.

Het aantal informatiecategorieën in het ANW ligt ruim boven de honderd. In een eerste ontwerp komen we uit op honderdveertig. Ze zijn ondergebracht in een hiërarchische structuur. Die kent zoveel verschillende niveaus, dat ik u hier slechts fragmentarisch een idee ervan kan geven aan de hand van de twee hoogste niveaus. Op het hoogste niveau wordt die structuur gevormd door de rubrieken a) trefwoord, b) spelling en uitspraak, c) grammatica, d) betekenis en gebruik, e) etymologie. Ieder van die topelementen is verder onderverdeeld:

trefwoord
[homoniemennummer]
trefwoordtype

spelling en uitspraak
spellingsvariant
afbreking
schrijfwijze
aantal lettergrepen
afkorting
grafisch symbool
beklemtoning
uitspraakwijze
fonetisch
IPA-notatie

grammatica

woordsoort
woordvormingstype

betekenis en gebruik
betekenisnummer
definitie
semagram
voorbeelden
verbindingen
spreekwoorden en zegswijzen
contextanten
woordfamilie
betekenisrelaties

etymologie
datering
aard van de herkomst
etymologisch commentaar.

Ik heb in dit schema niet de rubrieken verwerkt die geen vaste stractuurplaats hebben, zoals bijvoorbeeld ‘pragmatiek’ (met categorieën als taalgebied, stijl, vakgebied, sociale groep, houding en frequentie), ‘multimedia’ (afbeelding, geluid, video) en ‘commentaar’.

In de gedeeltelijke structuurweergave zijn de vetgedrukte categorieën nieuw. Veel van deze categorieën hebben op hun beurt verscheidene onderverdelingen. Exemplarisch wil ik er twee behandelen: woordvormingstype en semagram. Het element woordvormingstype heeft in ons ontwerp de volgende opzet:

ongeleed
afleiding
grondwoord
affix

samenstelling
linkerlid
rechterlid
type
tussenklank
betekenisbetrekking tussen linkerlid en rechterlid

samenstellende afleiding,
samenkoppeling
blend/samensmelting/reductiesamenstelling
verkorting
keervorming (back formation)
eponiem
letterwoord
lettergreepwoord
overige.

Woordvormingstype is een categorie waarvoor direct een waarde wordt opgegeven. In dit geval is er sprake van een eindige set van vaste waarden (aangegeven met cursief): ongeleed woord, afleiding, samenstelling, samenstellende afleiding, samenkoppeling, blend, verkorting, keervorming, eponiem, letterwoord, lettergreepwoord, overige. Een aantal van hen wordt weer verder onderverdeeld. In het schema geven we daar voorbeelden van bij afleiding en bij samenstelling.

Bij afleiding zijn velden ingeruimd waar het karakter van het grond- woord en het affix wordt gepresenteerd. Voor 'grondwoord' is er opnieuw een gesloten verzameling waarden (12): substantief, adjectief, werkwoord, werkwoordsstam, werkwoordsstam + substantief, samengesteld substantief, samengesteld substantief + *ig*, onovergankelijk werkwoord, overgankelijk werkwoord, bijwoord, eigennaam, wortel. Onder 'affix' komt te staan met welk voorvoegsel, achtervoegsel, gecombineerd voor- en achtervoegsel, of infix een woord is afgeleid, of er wordt vermeld dat het gaat om een afleiding zonder affix (nul-afleiding, conversie).

Bij 'samenstelling' worden gesloten sets van waarden aangehouden voor type, tussenklank en betekenisbetrekking tussen linker- en rechterlid. Dat zijn er voor 'type' liefst veertig. Voor de betekenisbetrekkingen zijn we bezig met een inventarisatie die naar verwachting ook tot enige tientallen waarden zal leiden.

Met deze nieuwe categorieën op het gebied van de woordvorming spelen we voornamelijk in op mogelijke vragen en behoeften van taalkundigen.

Nieuwkomer bij 'betekenis en gebruik' is het semagram. Een semagram is een frame, een structuur met *slots* en *fillers* waarin kennis van een bepaald concept wordt gepresenteerd. Het semagram voor *bier* zou er als volgt uit kunnen zien:

<categorie>drank</categorie>
<kenmerk_samenstelling>alcoholhoudend,
alcoholisch</kenmerk_samenstelling>
<kenmerk_bereiding>in een brouwerij; brouwen; koken,
gisten</kenmerk_bereiding>
<kenmerk_grondstof>gerst, mout, wort, hop, water</kenmerk_grondstof>
<kenmerk_kleur>goudkleurig, geel, blond, amberkleurig, bruin, wit, licht, donker;
schuimkraag wit</kenmerk_kleur>
<kenmerk_smaak>bitter, bitterzoet, zoetzuur, zoet, verfrissend,
fris</kenmerk_smaak>
<kenmerk_gebruik> verpakt en vervoerd in flesjes, blikjes, kratten, vaten; getapt
uit vaten, fusten; gedronken uit glazen, pullen, flesjes,
potten</kenmerk_gebruik>
<bovencategorie>vloeistof, product, consumptieartikel</bovencategorie>
<oppercategorie>stof</oppercategorie>.

De *slots* (de labels tussen de punthaken) zijn de abstracte elementen die de eigenschappen en relaties aangeven die relevant zijn voor woorden uit de semantische klasse waartoe het trefwoord behoort. De *fillers* zijn de bij die labels ingevulde concrete gegevens die voor het trefwoord in kwestie gelden. Die structuren zijn niet uit de lucht komen vallen. Op basis van analyses van definities voor een selectie van ongelede substantieven, werkwoorden en adjectieven onderscheiden we semantische klassen. Daar ontwerpen we ‘typesjablonen’ voor, die vervolgens bij de bewerking worden ingevuld. In die technische zin kan men het semagram ook beschouwen als een ‘ingevuld typesjabloon’ Het structuurmodel bij *bier* is dus een structuurmodel dat bij alle drankbenamingen terugkeert. Voor nadere details moet ik verwijzen naar mijn oratie (Moerdijk 2002). Het semagram zal in het ANW naast de definitie deel uitmaken van de betekenisbeschrijving (vanzelf-sprekend met aangepaste lay-out).

Om een aantal redenen kan het semagram een rol van betekenis (in dubbele zin dus) gaan spelen:

- het expliciteert kennisgegevens die in de definitie alleen impliciet besloten liggen;
- het kan op een coherente, gestructureerde wijze veel meer gegevens bevatten dan de definitie;
- het zorgt voor veel meer en genuanceerdere zoek- en opvraagmogelijkheden van inhoud naar vorm;
- het vormt met andere semagrammen een grote verscheidenheid aan lexicale en conceptuele relaties;
- elementen ervan spelen onder meer ook een rol bij collocaties, polysemie, betrekkingen tussen de leden van samenstellingen van het trefwoord.

Het semagram is een vernieuwing die niet alleen voor professionele, maar ook voor ‘gewone’ taalgebruikers interessant is. De laatste kunnen er bijvoorbeeld baat bij hebben als ze niet meer op een woord kunnen komen, waarvan ze nog wel bepaalde betekeniselementen in hun hoofd hebben.

Op basis van ons concept van de microstructuur zal in overleg en samenwerking met onze automatiseringsdeskundigen een XML-structuur ontworpen worden. Ten slotte merk ik op, nu mogelijk ten overvloede, dat je in het geval van het ANW bij ‘woordenboek’ moet denken aan een lexicografische database, niet aan een gedrukt boek of een cd-rom daarvan. Eventueel kunnen van die database allerlei andere lexicografische producten worden afgeleid, zowel in papieren als in elektronische vorm, maar dat is op dit moment niet aan de orde.

Publicatie

In 2005 moeten we volgens de planning met de echte bewerking beginnen. We willen dan zo spoedig mogelijk het ANW op internet gaan zetten. Een van de voordelen van het *on line* woordenboek is immers dat je niet met publiceren hoeft te wachten tot je je van A tot en met Z door de woordenschat heen hebt geworsteld. Die publicatie van volledig bewerkte artikelen zal overigens niet alfabetisch plaatsvinden, maar in klassen van woorden die naar hun betekenis bijeenhoren. Zo zullen ze ook bewerkt worden, onder meer om een zo groot mogelijke uniformiteit in behandeling en redactioneel taalgebruik te bereiken. Andere voordelen van het *on line*

publiceren zijn de mogelijkheid tot directe interactie met gebruikers en tot directe aanvulling en verbetering.

Besluit

Nogal wat mensen hebben mij de afgelopen paar jaren gevraagd: Gaan jullie een eigentijds woordenboek maken? Waar is dat nou voor nodig? We hebben toch Van Dale al? Zelfs in eigen kring heerste aanvankelijk enige bezorgdheid over de zinvolheid van ons bestaan. Amper tot hoofdredacteur benoemd, kreeg ik van het bestuur van het INL het verzoek om nu eens in een nota duidelijk uit te leggen, waarin het ANW zou gaan verschillen van de Grote Van Dale. Als het goed is, heb ik in ieder geval van u zo'n vraag naar de verschillen met Van Dale niet meer te duchten.

Ik heb u iets van de fundamenten kunnen laten zien van een bouwwerk dat nog geheel moet worden opgetrokken. Ik hoop dat ik uw interesse voor dat gebouw heb gewekt. Dat de vlag op het dak gaat, zal ik niet meer meemakeu, zeker niet beroepsmatig. Mijn leven is dan al yeranderd van ANW in AOW.

Bibliografie

Moerdijk, Fons: *Het woord als doelwit*. Amsterdam, 2002.
Petelenz, Krysztof: *Standardisierung der Lexikoneintäge für ein neues großes Deutsch-Polnisches und Polnisch-Deutsches Wörterbuch*. Hildesheim, Georg Olms Verlag, *Germanistische Linguistik*, 2001.
Scharyver, Gilles-Maurice De: ‘Lexicographer's dreams in the electronic dictionary age’. *International Journal of Lexicography* 16, 143-199 (2003).

Conceptualisering en evaluatie: de ontwikkeling van *Lagelands 1* en *2*

Miranda van Rossum

Tussen 1999 en 2003 is door de vakgroep Dutch Studies van de Universiteit van Hull een tweetal docent-ondersteunde *on line*-cursussen Nederlands als Vreemde Taal ontwikkeld, *Lagelands 1*[1] (voor beginners) en *2* (voor halfgevorderden). In dit artikel wordt verslag gedaan van de verschillende fases in het ontwikkelingsproces, en de daarbij naar voren gekomen aandachtspunten. In het bijzonder zal ingegaan worden op de conceptualiserings- en evaluatiefase, en de rol van de studenten daarin.

Alvorens in te gaan op de verschillende fases in het ontwikkelings-proces, is het nuttig deze te definiëren. Globaal kunnen in de ontwikkeling van *Lagelands 1* en *2* de volgende fases onderscheiden worden:

- Fase 1: Conceptualisering en ontwikkeling Lagelands 1 (1999-2001)
- Fase 2: Evaluatie Lagelands 1 (2000)
- Fase 3: Conceptualisering:, ontwikkeling en evaluatie piloot Lagelands 2 (2002).

1. Conceptualisering en ontwikkeling Lagelands 1

De markt

In 1999 werd begonnen met de conceptualisering van *Lagelands in* zijn hutdige vorm. Daarvoor bestond er al een ‘papieren’ versie (tekstboek en audiocassette), maar deze was na tien jaar gebruik aan vervanging toe. In eerste instantie dachten we voor het nieuwe *Lagelands* wederom aan een traditionele vorm, mogelijk aangevuld met een video. Uit gesprekken met mensen in het veld bleek echter al snel dat de belangstelling van professionele uitgevers voor het uitbrengen van een dergelijke cursus waarschijnlijk

1 Zie voor een uitgebreide beschrijving van de inhoud en structuur van de cursus onze website: http://www.huil.ac.uk/lagelands.

minimaal zou zijn. De doelgroep waarop de cursus zich richt is immers relatief klein: (moedertaal)sprekers van het Engels die hoger onderwijs volgen. In deze gesprekken werd echter wel telkens gewezen op de groeiende belangstelling voor internet en op het feit dat we via elektro-nischie middelen onze doelgroep mogelijk beter zouden kunnen bereiken.

De doelgroep

Toen we eenmaal besloten hadden om van het nieuwe *Lagelands* een *on line*-cursus te maken. kon de daadwerkelijke conceptualisering beginnen. Eén van de voornaamste redenen om de cursus te ontwikkelen was dat er voor onze doelgroep vrijwel geen specifiek, commercieel verkrijgbare cursussen voorhanden waren. Het materiaal dat voorhanden was, was vaak gericht op leerders die de taal om meer persoonlijke of juist meer professionele redenen willen leren. Het probleem daarmee is dat onze doelgroep eenvoudigweg niet geïnteresseerd is in de belevenissen van een immigrant in Nederland, noch in die van een zakenman en zijn gezin die naar Nederland geëmigreerd zijn. Het probleem zit hem dus niet in de kwaliteit of de onderliggende didactiek van het materiaal, maar in de manier waarop het taalaanbod gecontextualiseerd wordt. Wij hebben er derhalve voor gekozen om een verhaallijn in te bouwen die specifiek gericht is op onze doelgroep: een Engelse student Nederlands brengt zijn jaar in het buitenland, in Rotterdam[2] door en bevindt zich in een typische studentencontext.

De doelgroep heeft verder een belangrijke rol gespeeld bij de bepaling van het type taken, en bij de selectie van de te gebruiken websites. Zo is er in hoofdstuk 2 een taak te vinden die gebaseerd is op een tweetal websites van Nederlandse cafés. Ook bij de opzet van de grammaticacomponent is rekening gehouden met de doelgroep. Aangezien het om studenten in het hoger onderwijs gaat, vonden wij dat een vrij uitgebreide grammaticapoot niet mocht ontbreken. Er is besloten de grammatica in zijn geheel in het Engels aan te bieden, omdat Engelse studenten over het algemeen weinig grammaticale kennis hebben, noch in de eigen taal noch in andere

2 Het doorbrengen van het derde studiejaar in het buitenland (= het land waar de vreemde taal die men studeert gesproken wordt) is een verplicht onderdeel van de talenstudie in Groot-Brittannië. Er is gekozen voor Rotterdam omdat Dutch Studies in Hull al sinds jaar en dag een band met de Erasmus Universiteit Rotterdam heeft.

vreemde talen. De aanbieding van grammaticale concepten in de vreemde taal zou een te groot obstakel vormen voor de kennisoverdracht.

De steuntaal

Niet alleen voor de grammatica, maar ook voor de eerste zes à zeven hoofdstukken, hebben wij zeer bewust gekozen voor het Engels als steuntaal. Zoals hierboven al aangegeven, is zowel de doelgroep als onze uitgebreide ervaring met het lesgeven aan deze groep, hiervoor bepalend geweest. Daarnaast hebben wij ons bij deze keuze gebaseerd op onderzoek naar de rol van de steuntaal - moedertaal of doeltaal - in het vreemdetaal-verwervingsproces.

Er is al jarenlang een discussie gaande over het al dan met gebmiken van de moedertaal als steuntaal in het vreemdetalenonderwijs. De communicatieve benadering in haar zuiverste vorm hanteert bijvoorbeeld een ‘uitsluitend doeltaal’-beleid.[3] Recenter echter, wordt er meer en meer gepleit voor wat het best omschreven kan worden als een principieel gebruik van de moedertaal in de klas. Hiermee wordt bedoeld: het gebruik van de moedertaal op die punten waar dit resulteert in een grotere efficiëntie van het leer- en/of onderwijsproces. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan ‘classroom management’, het presenteren van nieuwe taalaspecten en reflectie op het leerproces (Atkinson 1993).

Deze groeiende tendens om het gebruik van de moedertaal in de klas ‘toe te staan’ leidde in 2002 tot de publicatie van het boek *Using the mother tongue: making the most of the learner's language* (Deller and Rinvolucri). Het voornaamste principe dat aan dit boek ten grondslag lijkt te liggen, luidt dat het negeren van het feit dat de leerling een moedertaal heeft niet bevorderlijk is voor het taalverwervingsproces.

Vanuit een theoretisch perspectief lijken er weinig aanwijzingen te zijn dat ‘uitsluitend doeltaal’-methoden beter werken. Nadere bestudering van de literatuur levert namelijk weinig argumenten op die het vermijden van de moedei-taal onderbouwen (Hawks 2001). De voordelen van het gebruiken van de doeltaal worden vaak niet geëexpliciteerd in de literatuur. Ellis (1984, 131) zegt bijvoorbeeld zonder enig bewijs dat de instructies in

3 Deze onderwijsmethode, die in de jaren tachtig haar opwachting maakte, is in het Britse middelbaar ondenvijs nog steeds bijzonder poputair.

de doeltaal en niet in de moedertaal aangeboden moeten worden, omdat de leerder anders waardevolle input in de doeltaal onthouden zou worden.

Voorstanders van het gebruik van de moedertaal menen dat dit een aantal voordelen heeft, 'niet in het minst omdat dit meer in overeenstemming is met de behoeften en voorkeuren van de meerderheid der leerders'.[4] (Hawks 2001). Auerbach (1993, 20) is één van diegenen die erop wijst dat het gebruik van de moedertaal ook vanuit het perspectief van de tweedetaalverwervingstheorie bevorderlijk is, namelijk in die zin dat het

> [...] angst vermindert en het affectieve klimaat van de leeromgeving ten goede komt, rekening houdt met sociaalculturele factoren, het inbedden van de levenservaringen van de leerders bevordert, en curriculumontwikkeling waarbij de leerder centraal staat mogelijk maakt.[5]

Dit citaat geeft in een notendop aan waarom we bij *Lagelands* voor het Engels als steuntaal gekozen hebben. Ten eerste is het vanuit leertheoretisch opzicht niet meer dan logisch dat je voortbouwt op reeds aanwezige kennis. In dit geval houdt dat in dat de leerders ten minste één andere taal kennen, namelijk hun moedertaal, het Engels. Bij vrijwel alle andere vakken wordt het inbedden van nieuwe kennis in reeds bestaande kennisraam- werken gezien als de beste methode, dus waarom zou dit bij het leren van een nieuwe taal niet het geval zijn?

Ook het reduceren van eventuele angst is uitermate belangrijk in dit geval, omdat de leerders niet alleen met een nieuwe taal, maar ook met een nieuw soort leeromgeving geconfronteerd worden. Het niet gebruiken van ten minste één bekend element, zoals de moedertaal, zou waarschijnhijk alleen maar tot meer vervreemding bij de leerders leiden.

Verder leert de ervaring dat leerders vertaling vaak als één van hun voornaamste leerstrategieën gebruiken - met name voor vocabulaireverweiving -" en dan vooral op een beginniersniveau. Het zou onverstandig

4 'not the least of which is that it is more in tune with the needs and preferences of the majority of learners'.

5 'reduces anxiety and enhances the affective environment for learning, takes into account sociocultural factors, facilitates incorporation of learners' life experiences and allows for learner-centred curriculum development'.

zijn dergelijke strategieën te negeren, vooral als je voorstander bent van een benadering waarin de behoeften en wensen van de leerder centraal staan.

Het gebruik van het Engels als steuntaal wordt verder gewaardeerd door de studenten die de cursus volledig op afstand volgen. Dit is een heel andere doelgroep dan de oorspronkelijke. Hun moedertaal is lang niet altijd het Engels. De beheersing van deze taal is doorgaans echter wel goed te noemen. Het volgende citaat van een niet-Engelstalige student - uit de eindevaluatie van de cursus - is in dit verband tekenend:

> [...] jullie hebben het voordeel dat jullie een universele taal (dat wil zeggen Engels) als steuntaal gebruiken, waardoor jullie 'markt' van potentiële 077 *on line*-leerders zo ongeveer de rest van de wereld is![6]

Het teleleerplatform.

De keuze van het teleleerplatform is in belangrijke mate bepaald door de structuur van de cursus. Verder liggen er aan onze keuze een aantal praktische overwegingen ten grondslag. Kort samengevat hebben we ons bij het kiezen voor een *on line*-leerpmgeving laten leiden door een tweetal vragen:

- Gebruiken we een kant-en-klare-leeromgeving of maken we er zelf een?
- Als we voor een kant-en-klare-omgeving kiezen, welke wordt het dan?

Het antwoord op de eerste vraag lag voor de hand. Hoewel het 'op maat' creëren - of laten creëren - van een teleleerplatform betekent dat je als gebruiker meer controle hebt over het eindproduct, leidt het vaak tot een aanzienlijke verlenging van het ontwikkelingsproces. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat of wel het uittesten van de technologie en de ontwikkeling van de inhoud parallel lopen, ofwel de technologie eerst ontwikkeld moet worden voordat je met de inhoud kunt beginnen. Dit was wat ons betreft geen optie. In de eerste plaats ontbrak het ons aan de noodzakelijke technische expertise en in de tweede plaats hadden we slechts een beperkte hoeveelheid tijd om de cursus te ontwikkelen.

6 '[...] you have the benefit of using a universal language as your source languae (i.e. English) so your "market" of potential online students is just about the rest of the world!'

De volgende vraag was welke bestaande *on line*-leeromgeving we zouden gaan gebruiken. Wederom lag de keuze hier tamelijk voor de hand. De Universiteit van Hull had - en heeft - haar eigen teleleerplatform, *Merlin*,[7] dat al eerder door een van de projectmedewerkers gebruikt was. We hadden derhalve de noodzakelijke expertise in huis om deze leeromgeving te gebruiken en we waren ons bewust van de sterke en zwakke punten. Bovendien was de omgeving al enige jaren in gebruik en dus uitvoerig getest. We konden er bijgevolg vanuit gaan dat hij behoorlijk stabiel was, en minder geplaagd zou worden door technische problemen dan een nieuwe leeromgeving.

Toen we met de ontwikkeling van Lagelands begonnen, ondersteunde de Universiteit van Hull nog geen ander teleleerplatform. Sindsdien is er echter voor *Blackboard* gekozen. Door middel van samenwerkings-projecten met andere Britse universiteiten waar Nederlands gegeven wordt, hebben we ook kennis gemaakt met WebCT. We zouden - ook na nadere bestudering van deze *on line*-leeromgevingen - echter nog steeds voor *Merlin* kiezen, vanwege de hieronder te bespreken specifieke onderdelen van de omgeving.

• *De Pathway*

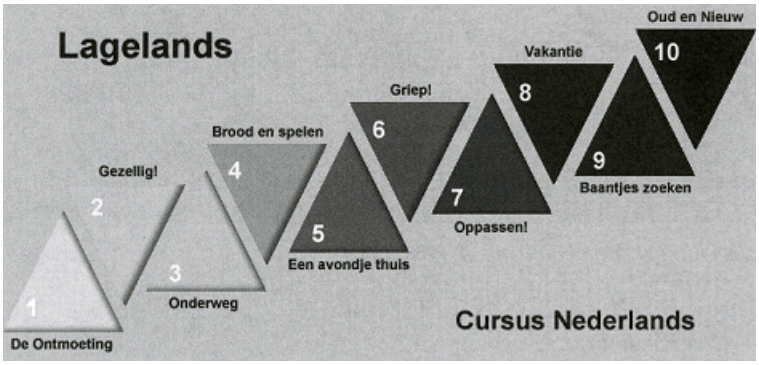
Hoewel *Merlin een* kant-en-klare-leeromgeving is, kunnen bepaalde onderdelen desondanks ‘op maat’ gemaakt worden. Dit geldt met name voor de zogenaamde *Pathway*. In de *Pathway* bevindt zich de daadwerkelijke inhoud van de cursus. Deze kan geheel volgens de wensen van de klant vorm gegeven worden.

In ons geval bestaat de *Pathway* uit een tiental hoofdstukken. Zie afbeelding 1. Elk hoofdstuk is onderverdeeld in zes secties. Deze secties bestaan op hun beurt uit een geschreven of gesproken tekst, een aantal oefeningen - zowel zelfcorrigerende oefeningen als taken die naar de docent gestuurd worden ter correctie - en grammatica. Zie afbeelding 2.

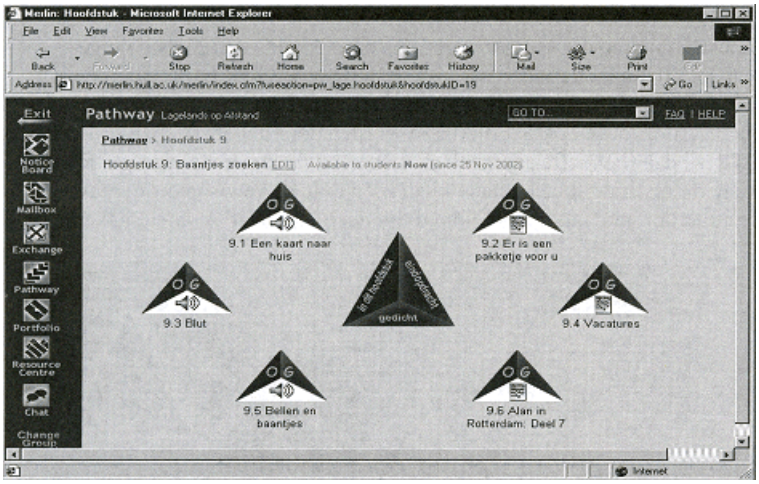
Wij hebben zowel de structuur als de visuele representatie van die structuur van de *Pathway* ontworpen. Het *Merlin*-team heeft zorg gedragen voor de technische realisatie ervan. De *Pathway* bevat zelfs een aantal

7 Zie voor meer informatie over *Merlin* de website: http://www.hull.ac.uk/merlin.

functionaliteiten die speciaal voor ons ontwikkeld zijn, zoals de ingebouwde link naar de video op cd-rom. Klik op de link en de video begint vanzelf te spelen. Het mooie hiervan is dat als zo'n functionaliteit eenmaal gecreëerd is, deze ook gebruikt kan worden door andere *Merlin*-groepen als deze daar behoefte aan hebben. Geen van de andere teleleerplatforms waar we ervaring mee hebben, biedt zo'n duidelijke visuele weergave van de structuur, noch de mogelijkheid om deze 'op maat' te laten maken.

Afbeelding 1: De Lagelands Pathway

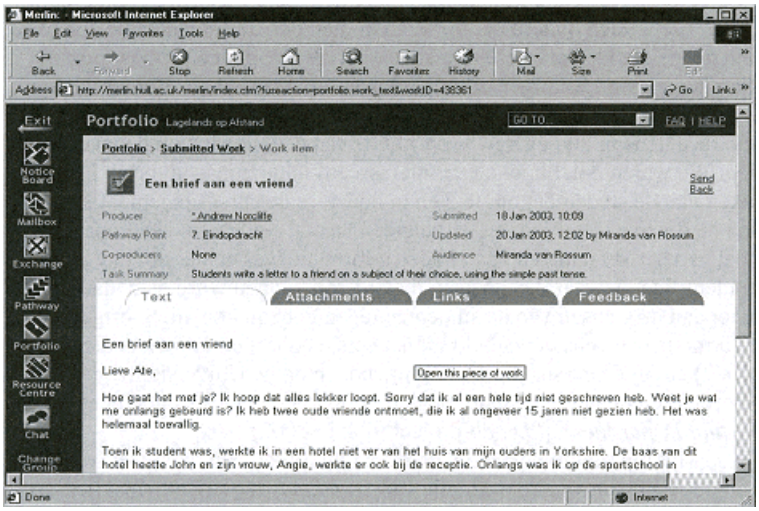

Afbeelding 2: Een hoofdstuk in Lagelands

Afbeelding 1: De Lagelands Pathwy

• *Het Portfolio*

Het Portfolio stelt studenten in staat op een gestructureerde manier taken naar de docent en/of medestudenten te sturen. Zie afbeelding 3. Studenten kunnen de taken individueel doen, maar ook met één of meer medestudenten. Andere teleleerplatforms bevatten weliswaar functionaliteiten die, bijvoorbeeld, groepswerk mogelijk maken, zoals discussiegroepen, maar ze zijn zelden zo duidelijk ingebed in de cursusstructuur als het *Merlin*-portfolio.

Afbeelding 3: Een taak in het Portfolio

Terugkijkend naar onze oorspronkelijke vragen met betrekking tot de keuze voor een teleleerplatform, zou je kunnen stellen dat *Merlin* een ideaal compromis is. Aan de ene kant zijn de hoofdcomponenten van de omgeving kant-en-klaar en uitgebreid getest, waardoor stabiliteit gegarandeerd is. Aan de andere kant is het ook mogelijk om bepaalde onderdelen op maat te laten maken, iets wat bij 'commerciële' teleleerplatforms vaak niet mogelijk is.

2. Evaluatie Lagelands 1

Zoals hierboven al is aangegeven, stonden bij veel van de beslissingen ten aanzien van de inhoud en opzet van de cursus de studenten centraal. De studenten centraal stellen betekent dat je ze direct betrekt bij het ontwikkelingsproces. In het geval van *Lagelands 1* had dit een uitgebreide studentenevaluatie van de cursus tot gevolg.

De evaluatie is in eerste instantie uitgevoerd met een pilootgroep in Hull.[8] We wilden ondermeer te weten komen hoe de studenten de cursus in zijn geheel hadden ervaren, niet alleen het *on line*-gedeelte, maar ook de klassikale lessen waarmee dit in Hull gecombineerd werd. Verder wilden we weten hoe nuttig de studenten de cursus vonden. Hoe duidelijk de opzet van de cursus in hun ogen was en wat ze van de feedback op de taken vonden. We waren ook bijzonder geïnteresseerd in de minst en meest favoriete taken van de studenten, om te zien in hoeverre de cursus tegemoet kwam aan de diverse leerstijlen en -strategieën van de studenten. Het voornaamste doel van het verzamelen van al deze informatie was echter om die gebieden te identificeren waar de cursus verbeterd zou kunnen worden, zodat hij nog meer aan de wensen van de studenten tegemoet zou komen. Soortgelijke informatie is tevens verzameld bij het eerste cohort *on line*-studenten (2002) en bij de cursus die werd aangeboden op de Universiteit van Sheffield en op het University College Londen (UCL) als onderdeel van het *Virtual Department of Dutch*-project (ook in 2002).

Het ligt niet in de bedoeling om in dit artikel een compleet overzicht van de resultaten van de evaluatie van *Lagelands* te presenteren. Hiervoor verwijzen we de lezer naar Van Rossum (2003 en te verschijnen).[9] Hier willen we voornamelijk ingaan op die aspecten van de cursus die direct beïnvloed zijn door de feedback van de studenten.

Het voornaamste onderdeel van de cursus waar dit het geval was, betrof de zelfcorrigerende oefeningen. In eerste instantie werd hiervoor gebruik gemaakt van het *WELL*, waarin zelfcorrigerende oefeningen zoals multiple-choicetoetsen en gatenteksten aangemaakt kunnen worden.[10] In Lagelands werd dit systeem gebruikt voor alle spellings- en grammatica-oefeningen en voor een deel van de begrips- en vocabulaireoefeningen. De feedback in *WELL* bestaat uit een groen vinkje als het antwoord goed is of

8 Academisch jaar 2000-2001.

9 Van Rossum 2003 presenteert een vergelijking van de resultaten van de evaluatie van de 'face-to-face' en *on line*-cursussen. Het te verschijnen artikel gaat meer in detail in op de resultaten van de 'face-to-face' piloot en plaatst deze in een theoretisch kader.

10 Het *WELL* systeem is ontwikkeld aan de Liverpool John Moores Universiteit in het kader van een project dat door de Higher Education Funding Council for England werd gefinancierd. Zie voor meer informatie over dit systeem de website: http://www.well.ac.uk/wellproj/index.html. *WELL* staat voor *Web-Enhanced Language Learning*.

een rood kruisje wanneer het antwoord fout is. In het laatste geval wordt tevens het correcte antwoord getoond.

Het was met name deze feedback, of liever gezegd het gebrek aan feedback, die kritiek opleverde bij de eindevaluatie door de pilootgroep in Hull. Latere feedback van de *on line*-groep en de studenten van het UCL en de Universiteit van Sheffield toonde ook aan dat de studenten niet tevreden waren met de enigszins onduidelijke structuur van *WELL* - één lange lijst oefeningen, geen onderverdeling op bijvoorbeeld vaardigheid of onderwerp. Verder vormde het feit dat ze voor het maken van deze oefeningen een andere gebruikersnaam en een ander wachtwoord nodig hadden dan voor *Merlin* in hun ogen een obstakel.[11]

Al deze kritiek in aanmerking nemend, was het duidelijk dat er een alternatief voor *WELL* gevonden moest worden. Gelukkig had *Merlin* tegen de tijd dat dit speelde een eigen functionaliteit voor zelfcorrigerende oefeningen ontwikkeld, de zogenaamde 'self-tests'. Het was ook mogelijk deze in te laten bouwen in de relevante onderdelen van de *Pathway*, dat wil zeggen in 'Oefeningen' en 'Grammatica'. Hierdoor zijn in ieder geval twee van de drie genoemde problemen opgelost: geen lange lijsten oefeningen en geen aparte gebruikersnaam en wachtwoord. Daarnaast is de 'modelant-woord'-functie dusdanig opgezet dat er veel meer feedback gegeven kan worden dan alleen het goede antwoord.

De feedback van de studenten heeft nog meer veranderingen teweeg gebracht. Zo is de training in het gebruik van *Merlin* uitgebreid van één uur naar twee uur. Voor de *on line*-studenten wordt nu naast de cd-rom met de video's een audiocassette met de dialogen geleverd, zodat ze niet constant aan hun computer hoeven te zitten. Ook zijn er nu in de leeromgeving een aantal geluidsbestanden opgenomen met daarin de uitspraak van het alfabet en de getallen van nul tot dertig.

Naast deze feedback die direct tot veranderingen in de cursus heeft geleid, was één van de belangrijkste resultaten van de evaluatie het duidelijke verband tussen *nut* en *interessantheid*. Hoe interessanter de studenten een bepaald onderdeel van de cursus vonden, des te nuttiger het hen leek. Dit is op zich niet meer dan logisch - dit verband is al eerder vastgesteld

11 Er waren verscheidene redenen waarom we in de ontwikkelfase voor *WELL* gekozen hadden. Ten eerste bestond een dergelijke functionaliteit toen niet binnen *Merlin*. Daarnaast was het aanmaken van oefeningen in *WELL* vrij eenvoudig. Een andere belangrijke reden was dat *WELL* een bijzonder goed studentenvolgsysteem bevat, waarmee de docent precies kan zien wie welke oefening gemaakt heeft, hoe lang de student daar over gedaan heeft en zelfs wat de precieze antwoorden van de student waren.

(Felix 2001) - maar het onderstreept eens te meer hoe belangrijk het is de behoeften en wensen van de doelgroep in aanmerking te nemen.

3. *Conceptualisering, ontwikkeling en evaluatie piloot* Lagelands 2

Dat de leerder voor ons centraal staat, moge inmiddels duidelijk zijn. Het betrekken van de leerders bij het ontwikkelingsproces middels evaluatie van het materiaal is tegenwoordig eerder regel dan uitzondering, zeker waar het computerondersteund lesmateriaal betreft.[12] Veel minder gebruikelijk is het om de leerders bij de conceptualisering en daadwerkelijke ontwikkeling van het materiaal te betrekken (Tomlinson 2002). Toen de ontwikkeling van *Lagelands 2*[13] zich aandiende, hebben we dan ook besloten de leerders nog meer bij het proces te betrekken door ze deel te laten nemen aan de conceptualisering en ontwikkeling van deze cursus.

De cursus zal in de komende drie jaar verder ontwikkeld worden. In 2002 is reeds het concept voor de cursus opgesteld en zijn twee piloot-thema's ontwikkeld en geëvalueerd. Aan de conceptualiseringsfase hebben naast de staf van de partnerinstellingen van het *Virtual Department of Dutch* ook studenten van de universiteiten van Cambridge, Hull en Sheffield deelgenomen. Om te beginnen is een uitgebreide enquête gedistribueerd. De studenten werd ondermeer gevraagd naar hun ideeën voor thema's, hun voorkeuren wat betreft het type gesproken en geschreven teksten en de lengte daarvan. Tevens werd ze gevraagd naar het al dan niet opnemen van literaire teksten en naar de aandacht die er huns inziens aan de diverse vaardigheden besteed moest worden. Daarnaast hebben we de studenten ook gevraagd wat ze van de voorgestelde combinatie van *on line* en klassikaal leren vonden en wat volgens hen de voor- en nadelen daarvan waren.[14]

12 Zie bijvoorbeeld Felix 2001 voor een schat aan *case studies*.

13 *Lagelands 2* zal een cursus voor halfgevorderden worden, die een geheel academisch jaar zal beslaan (tweede helft eerste studiejaar, eerste helft tweede studiejaar). Ook voor deze cursus wordt gebruik gemaakt van het teleleerplatform *Merlin*. Dit project wordt wederom uitgevoerd met steun van de Nederlandse Taalunie. Het is de bedoeling dat de cursus in eerste instantie ingezet zal worden op de partnerinstellingen van het *Virtual Department of Dutch*, in combinatie met klassikaal onderwijs. Net als *Lagelands 1* hopen we de cursus echter ook op afstand aan te bieden. Naar verwachting zal een eerste versie van de cursus eind 2004 klaar zijn.

14 Een artikel over dit onderdeel van de enquête is momenteel in voorbereiding.

Het ligt niet in de bedoeling in dit artikel alle uitkomsten van deze conceptualiseringsenquête te bespreken. Wel zal er kort ingegaan worden op het uiteindelijke eindproduct van deze enquête: het eerste concept voor *Lagelands 2*. De cursus zal bestaan uit twee 'blokken', elk met vijf thema's. Deze thema's zullen met name gaan over 'actuele' onderwerpen, en maatschappij en cultuur in Nederland en België. Daarnaast zullen er een tweetal thema's zijn die specifiek aangegeven werden door de studenten, namelijk 'alledaagse situaties' en 'reizen', en één thema dat werd aangedragen door de docenten, te weten 'geschiedenis'. Elk thema zal twee à drie geschreven teksten bevatten en twee gesproken teksten. Uit de respons van zowel de studenten als de docenten bleek dat variatie het sleutelwoord was wat betreft het type teksten. Authenticiteit bleek ook belangrijk, met meer volledig authentieke teksten naarmate de cursus vordert. Naast deze teksten zal elk thema ook een literaire tekst bevatten, waarbij 'literair' breed geïnterpreteerd dient te worden.

In tegenstelling tot *Lagelands 1* zal *Lagelands 2* geen verhaallijn bevatten, omdat dit bij een meer thematische aanpak moeilijk te handhaven is. Wel hadden met name de studenten een uitgesproken voorkeur voor een zekere mate van herkenbaarheid, die in *Lagelands 2* waarschijnlijk de vorm aan zal nemen van terugkerende karakters.

Grammatica zou volgens de studenten en de docenten het best geïntegreerd aangeboden kunnen worden. Ten aanzien van het type grammaticaoefeningen werd opgemerkt dat deze zeker niet alleen van het zelfcorrigerende type zouden moeten zijn, hoewel een aantal zelftests wel nuttig zou zijn. Ook vocabulaire-, spellings-, lees- en luisteroefeningen zouden zelfcorrigerend kunnen zijn. Wat betreft het trainen van de verschillende vaardigheden was men van mening dat de meeste aandacht besteed diende te worden aan spreken, luisteren, schrijven en vocabulaire. Lezen en grammatica kwamen op de tweede plaats, en spelling, uitspraak en leerstrategieën sloten de rij.

Het eerste concept dat op deze manier ontstond, is vervolgens verspreid onder de docenten en die studenten die in de enquête hadden aangegeven deel te willen nemen aan een 'focusgroep'. Op basis van hun commentaar is het concept vervolgens enigszins aangepast. Zo zal het onderdeel 'leerstrategieën' ook 'zelfstandig leren leren' omvatten, en worden 'actuele' teksten wat breder geïnterpreteerd. In principe kon de focusgroep zich echter goed vinden in het concept.

Het enigszins aangepaste concept is vervolgens gebruikt om de twee thema's van de piloot te ontwikkelen. Dit waren de thema's *Onderwijs* en *Lezen*, beide bedoeld voor de eerste helft van het tweede studiejaar, of het tweede 'blok' van de cursus. Deze thema's zijn in de herfst van 2002 uitgeprobeerd met de tweedejaarsstudenten van de Universiteit van Hull. Feedback op de thema's is verzameld via uitgebreide enquêtes over het thema in zijn algemeen, de gebruikte teksten, de individuele taken en het gebruik van *Merlin*. Daarnaast heeft er aan het einde van het semester een groepsgesprek met de studenten plaatsgevonden.

Uit de feedback van de studenten mogen we afleiden dat we met *Lagelands 2* op de goede weg zijn. De studenten vonden de onderwerpen interessant en relevant. Met name de interviews met een Nederlandse en Belgische uitwisselingsstudent en een vierdejaarsstudent Nederlands konden op bijval van de studenten rekenen. Daarnaast waren met name de begrips- en vocabulaireoefeningen populair. Wel vonden de studenten dat er iets te veel met *Merlin* gewerkt werd. Dit is op zich niet verwonderlijk. Omdat we al het aangemaakte oefenmateriaal wilden uittesten, werd de studenten gevraagd zo veel mogelijk oefeningen te doen. Wanneer de cursus 'echt' gebruikt gaat worden, zal de docent echter zeker niet alle oefeningen te hoeven doorlopen. Het gaat er ons vooral om dat de leerders een keuze hebben uit een grote hoeveelheid oefeningen, zodat er ook ingespeeld kan worden op de individuele behoeften van de leerder.

Zoals hierboven al is aangegeven, hopen we *Lagelands 2* in de loop van 2003-2004 verder te ontwikkelen. Uiteraard zullen de studenten ook bij de verdere ontwikkeling nauw betrokken worden. Zo hopen we aangemaakt materiaal nog voor de daadwerkelijke evaluatiefase voor te leggen aan een studentenfocusgroep voor commentaar. Ook zal de cursus uitgebreid geëvalueerd worden op de partnerinstellingen van het *Virtual Department of Dutch*.

4. Aanbevelingen

Terugkijkend op de viereneenhalf jaar die we inmiddels bezig zijn met het ontwikkelen van *on line*-taalcursussen, kunnen we vaststellen dat we een aantal zeer belangrijke lessen hebben geleerd. De meeste daarvan liggen misschien voor de hand, maar we willen ze hier toch nog eens expliciet aanhalen.

Ten eerste is het zaak dat je gebruikmaakt van de expertise die je in huis hebt. Dat houdt in dit geval bovenal in dat je je bewust bent van je beperkingen, en dus niet probeert te hoog te grijpen. Wat ons betreft heeft dit vooral een rol gespeeld bij de keuze voor de leeromgeving. We zijn geen van allen *techies*, en hebben daarom gekozen voor een kant-en-klare en gebruiksvriendelijke *on line*-leeromgeving. Een ander element dat hierbij van belang is geweest, is dat één van de teamleden al ervaring had met het gebruik van *Merlin*. Dit alles heeft het ontwikkelingsproces een stuk efficiënter gemaakt.

Daarnaast is het belangrijk dat je bij de ontwikkeling van de cursus doorlopend rekening houdt met de doelgroep. Dit heeft in ons geval geleid tot het betrekken van de studenten bij de conceptualisering en de evaluatie. Dit alles is uiteindelijk bepalend geweest voor zowel de inhoud als de structuur van *Lagelands 1* en *2*: cursussen waarbij de leerder centraal staat.

Bibliografie

Atkinson, D.: 'Teaching in the target language: a problem in the current orthodoxy'. *Language Learning Journal* 8, 2-5 (1993).

Auerbach, E.: 'Re-examining English only in the ESL classroom' *TESOL Quarterly* 27, 1, 9-32 (1993).

Deller, S. en Rinvolucri, M.: *Using the mother tongue: making the most of the learner's language.* Addlestone, 2002.

Ellis, R.: *Classroom second language development*. Oxford, 1984.

Felix, U.: *Beyond Babel: language learning on line*. Melbourne, 2001.

Hawks, P.: 'Making distinctions: a discussion of the use of the mother tongue in the foreign language classroom.' *Hwa Kang Journal of TEFL* (mei 2001). http://www.geocities.com/CollegePark/Classroom/1930/Journal/May2001/Hawks-Tongue.html

Rossum, M. van: ‘On-line and face-to-face language learning compared: the student experience’. *Setting the agenda: languages, linguistics and area studies in higher education*. Presentatie conferentie, Manchester, 24-26 juni 2002 (2003).
http://www.lang.ltsn.ac.uk/resources/conferenceitem.aspx?resourceid=1386
Rossum, M. van: ‘On line language learning - the student experience’. *ReCALL* (te verschijnen).
Tomlinson, B.: ‘Criteria for evaluating CALL materials’. Presentatie *CALL Research Seminar*, LTSN Subject Centre for Languages, Linguistics and Area Studies, Leeds Metropolitan University, 1 februari 2002.

Leermiddelen

Een ‘e-syntaxis’ van het Nederlands: http://www.ilv.ucl.ac.be/gramlink-nl/syntaxis/index.htm

P. Godin, A. Cambler, M. Piwnik en M. Van Overbeke

Aan de basis van deze e-syntaxis van het Nederlands ligt een drievoudige constatering, een politieke, een taalkundige en een didactische. Om ons betoog voor een internationaal gezelschap toegankelijk te maken, dient eerst opgemerkt dat ons ‘basiskamp’ - om het zo te noemen - in Franstalig België ligt. Zonder op details in te gaan is het goed te weten dat België voortaan uit drie regio's en evenveel gemeenschappen bestaat. Die gemeenschappen kunnen het met elkaar vaak niet vinden maar dat doet weinig of niet ter zake. Wel heeft in het totstandkomen van deze e-syntaxis een rol gespeeld het feit dat de Franse Gemeenschap (dit is de wetgevende macht in Franstalig België) in het jaar 2000 een *decreet* heeft uitgevaardigd dat onder meer bepaalt welk niveau aan het eind van het secundair onderwijs bereikt moet worden. Dat geldt voor alle vakken, dus ook voor het onderwijs van vreemde talen in het algemeen en van het Nederlands in het bijzonder. Eén van de spitsvondigheden in het huidige België is dat er over *wetten* op federaal (of nationaal) niveau gestemd wordt en over *decreten* op communautair niveau. Zowel wetten als decreten dienen, zoals in alle rechtstaten, in acht te worden genomen. Nu zagen zowel het bewuste decreet als de daarop volgende leerplannen het leven net voor de publicatie van de *Common European framework of reference for languages* (2001). In het Belgische document wordt dus nergens verwezen naar het Europese, en met dit laatste is uiteraard ook geen rekening gehouden. Dat is één van de redenen waarom de Belgische leerplannen ons inziens van meet af als achterhaald konden worden beschouwd. We zullen hier niet ingaan op de vele tekortkomingen van het decreet wat het onderwijs van de moderne vreemde talen betreft, want daar hebben we het al eerder over gehad.[1] Alleen wijzen we op de erbarmelijke aanpak van de zogenaamde ‘linguïstische code’, met name de woordenschat en de grammatica. De redacteuren van het decreet varen blijkbaar nog in het kielzog van

1 Zie http://www.fltr.ucl.ac.be/FLTR/GERM/DIGE/regards_croisés_sur_le_programme.htm.

tendensen die midden de jaren zeventig opgeld deden, wat onder meer blijkt uit het feit dat zij de taalmiddelen geheel naar de achtergrond hebben verdrongen. Ze stellen eenvoudigweg dat de leerlingen dankzij het leerplan over voldoende grammaticale en lexicale kennis zullen beschikken om zich vlot (*avec aisance et clarté*) te kunnen redden in interactieve en receptieve situaties. Daarbij denken ze kennelijk aan situaties die voortvloeien uit de bekende veertien referentievelden van *The threshold level*. We beweren natuurlijk geenszins dat men een vreemde taal hoort te leren aan de hand van lange woordenlijsten, saaie grammaticaregels, thema's, vertalingen en dies meer. Ook wij zijn voorstanders van een 'communicatieve' aanpak. Wie is dat trouwens niet? Wij zijn ons er tevens van bewust dat het kennen, de zogenaamde 'code', ten dienste moet staan van het kunnen, dit is van de taalcompetentie. Alleen willen we het nieuwe paradigma even kritisch bekijken. Is het wel vol te houden dat men om een taal te leren eerst daadwerkelijk moet communiceren? En is het geen paradox meteen te willen communiceren in een taal waarvan men de middelen (woorden, vormen, wendingen) nog niet machtig is? Wellicht is er tussen het slaafse geheugenwerk van vroeger en de volledige immersie zonder grammaticale aanloop plaats voor een gulden middenweg.

We hebben reeds eerder gepleit voor het idee dat de slingerbeweging tussen die twee extremen te ver is gegaan (Godin 2002). Zonder daar in detail op terug te komen, willen we hier nog eens onderstrepen dat de verschillen tussen een tweede taal en een vreemde taal niet stiekem weggemoffeld mogen worden, zeker waar het de didactische benadering betreft, en meer bepaald de plaats van een 'reflexieve'grammatica. Een vreemde taal leert men immers op school of thuis aan de schrijftafel, en dan nog meestal druppelsgewijs. Een tweede taal hoort men bovendien buiten het opgelegde leerplan, om zo te zeggen 'op straat', en dat brengt extra authentieke oefeningen met zich mee.[2] Ook is het hier niet de bedoeling het wel en wee van de zogenaamde 'interface-hypothese' af te wegen ten opzichte van de 'non-interface-hypothese' à la Krashen. Ondertussen is immers gebleken (Beheydt en Godin 2000) dat een meer eclectische benadering, waarin ook expliciete aandacht voor de vorm gevraagd wordt, zeker het overwegen waard is. Ook recente vakliteratuur, waaronder Kuiken en Vedder (1995), Doughty en Williams (eds.) (1998), De Graaff (1998) en Lalleman (1999)

2 Meer genuanceerde argumenten zijn te vinden in Van Kalsbeek (2001).

wijst met klem in die richting. Het is intussen bekend, althans bij vaklui, dat de grammatica wel invloed uitoefent op de snelheid (het tempo) waarin een vreemde taal wordt geleerd en op het globale succes van de verwerving (Godin en Piwnik, 2003). Anders gezegd, het heeft er alle schijn van dat men een vreemde taal sneller en beter leert met grammatica-onderwijs dan zonder, ongeacht het niveau van de leerder. Men raadplege in dit verband Beheydt (2002), Swan (1985a en b), Westhoff (1998) en De Graaff (*apud*: M. van Oostendorp 1998).[3] Dat bewijst vanzelfsprekend nog niet dat expliciete grammaticale kennis, zegge het kunnen formuleren van grammaticale regels, op zichzelf nuttig zou zijn. Nog minder houdt dat in dat die soort kennis zomaar kan worden omgezet in impliciete, zegge spontane toepassing van grammaticale competentie zonder erbij te moeten nadenken. Alleen is men er nu om goede redenen van overtuigd dat grammatica-onderwijs de verwerving van impliciete kennis vergemakkelijkt (Lalleman 1999, 25). Al met al heeft het heen en weer tussen extreme stellingen geleid tot een vrij genuanceerde conclusie: het is duidelijk niet de bedoeling het vroegere expliciete grammatica-onderricht opnieuw in te voeren. Het staat immers buiten kijf dat de leerlingen/studenten er baat bij vinden de taal die ze leren zoveel mogelijk te horen, te lezen en te gebruiken in diverse communicatieve, functionele en didactische situaties. Maar het blijkt evenzeer uit allerlei onderzoek dat vreemdetaalleraren ongelijk hebben als ze het grammatica-onderwijs uit hun leerpraktijk bannen. Om het met Doughty en Williams te stellen (1998, 11):

> Volledige tweede-taalverwerving kan nooit bereikt worden als er een beroep wordt gedaan op formele instructies alleen of als die formele instructies volstrekt genegeerd worden, zogezegd om zich alleen met de communicatie bezig te houden. Als er leermoeilijkheden optreden - en hoe zou het anders kunnen? - dan blijkt het gewoon zinvol om aandacht en tijd te besteden aan de linguïstische elementen. Dit neemt natuurlijk niet weg

3 ‘Tijdens een van zijn experimenten liet R. de Graaff twee groepen proefpersonen Spaans leren met een zelfstudieprogramma. Beide groepen gebruikten daarbij hetzelfde computerprogramma; alleen werd aan de ene groep in elk lesje de aard van een bepaalde zinsconstructie uitgelegd, terwijl de andere groep proefpersonen in dezelfde tijd alleen wat meer voorbeelden van die constructie te zien kregen in praktische situaties. Na afloop van de zelfstudiecursus werd iedereen aan dezelfde tests onderworpen. De studenten die expliciet grammaticaonderwijs gekregen hadden, bleken het op sommige punten inderdaad beter te doen dan de anderen’ (Van Oostendorp 1998).

> dat er geen voor de hand liggende oplossing bestaat om de zeer ingewikkelde vraag te beantwoorden hoe je aandacht voor de formele aspecten van de taal laat rijmen met communicatief onderwijs.

Intussen is bij een aantal taalleraren, taaldidactici en taalkundigen in Franstalig België ook de overtuiging gegroeid dat er willens nillens iets gedaan moest worden aan de zwakke grammaticakennis en het povere grammaticagebruik van de afgestudeerden uit het secundair onderwijs. Ook aan de UCL (Louvain-la-Neuve) bleek de zwakke, om niet te zeggen onbestaande, grammaticakennis van de vreemde talen een blok aan het been van de taalstudenten.[4] Naar aanleiding van een bijscholing over de moderne technologie in het taalonderwijs (Louvain-la-Neuve, 1999) werd onder meer door leraren uit het middelbaar onderwijs de hoop geuit dat de imiversiteit toegepast onderzoek zou wijden aan het leren van de grammatica. Dat de computer zich hiertoe uitstekend leent was sinds jaar en dag een vaststaand feit. Voorts was de weg van computerhulp naar het gebruik van internet maar een kleine stap (zie Godin 1987). Des te kleiner daar de grammaticamodules dankzij het web in optimale omstandigheden en in ontelbare plaatsen tegelijkertijd - en bovendien gratis[5] - beschikbaar konden worden gesteld. Zoals intussen her en der is onderstreept (onder meer Henn, 2001), is internet inderdaad een uitstekend hulpmiddel om het talenonderwijs dynamischer te maken. Met dat doel voor ogen hebben we in September 1999 aan de UCL, met de financiële steun van het 'Institut de Pédagogie et des multimedia' (IPM), het zogenaamde 'Gramlink-project' gestart. Oorspronkelijk was het de bedoeling een basisgrammatica *on line*

4 Zo bevatten alle taalsyllabi voor de *eerste candidaturen* van het Institut des Langues Vivantes (ILV) van de UCL meer grammaticamodules, die - bij gebrek aan een beter systeem - vaak tijdens de taaluren worden ingeoefend. Dit is niet verwonderlijk voor wie ooit voor een vreemdetalenklas heeft gestaan. Men raadplege onder meer Ch. Gervais 1999, 37-38 die wij hier vrij vertalen: '[...] Uit ervaring blijkt dat de overgrote meerderheid van de *eerstejaars* uit het hoger/universitair onderwijs in de aanvangfase van het taalleerproces systematisch meer aandacht vragen voor grammatica. [...] Dit is misschien te verklaren door het feit dat ze met iets nieuws beginnen en de hoop koesteren om al die afschrikwekkende grammaticale concepten eindelijk onder de knie te krijgen. Het vreemde is dat hetzelfde verschijsel zich ook voordoet als *laatstejaars* gevraagd wordt aan welke aspecten van de taal zij het meest behoefte hebben'.

5 Dit werd vanaf het begin als een vereiste beschouwd door de verantwoordelijken van het project; het moest als het ware aangeboden worden aan alle belangstellenden van de gehele 'Franse gemeenschap' van België en tevens aan geïnteresseerde Franstaligen in het algemeen.

beschikbaar te stellen voor Franstaligen die Nederlands, Engels of Duits willen leren. Deze basisgrammatica's dienden zowel theorie te bevatten als interactieve oefeningen, verbeteringen incluis. Gezien het doelpubliek moest de metataal Frans zijn. Van meet af aan kon het project op de technische steun van een website-manager[6] rekenen. Die suggereerde het gebruik van bekende en vrij beschikbare[7] software, *Hot Potatoes* genaamd, waarin hij zich helemaal thuis voelde. Dit liet de didactisch gerichte leden van de groep meer armslag en tijd om zich te concentreren op de theoretische en praktische leermodules. We kunnen hier niet uitweiden over *Hot Potatoes* (zie http://www.web.uvic.ca/hrd/halfbaked/). Alleen dient erop gewezen (zie ook Godin en Piwnik 2003) dat het een 'auteursomgeving' is die ontwikkeld werd aan de Canadese universiteit Victoria door Martin Holmes en Stuart Arneil, allebei werkzaam bij het *Victoria Humanities Computing and Media Centre*. Het is via internet beschikbaar als 'freeware-onder-voorwaarden', met dien verstande dus dat het gratis beschikbaar wordt gesteld als het niet gebruikt wordt voor commerciële doeleinden. Met *Hot Potatoes* kunnen interactieve oefeningen vervaardigd worden[8] die de leerder kan oproepen als zijn computer uitgerust is met een browser van het type Explorer, die Java en DHTML ondersteunt. Dit houdt concreet in dat dankzij *Hot Potatoes* oefeningen op een webserver geplaatst worden die toegankelijk worden voor een veelvoud van gebruikers, waar die zich ook bevinden en op welk ogenblik ze zich ook van het programma willen bedienen.[9] Verder kunnen de geproduceerde oefeningen genummerd worden en met behulp van een zelfgemaakt javascript kan dan binnen het programma naar wens worden gesurft.

6 M. Piwnik, die Engels doceert aan het ILV (UCL).
7 Ten minste voor educatieve doeleinden, zie http://www.halfbakedsoftware.com/
8 Zie: http://web.uvic.ca/hrd/halfbaked.
9 Er zijn zes basisvormen of 'werkomgevingen' beschikbaar, namelijk:
- 'JBC', voor het vervaardigen van interactieve juist-verkeerd- en meerkeuze-oefeningen gemaakt kunnen worden;
- 'Jclose', voor het vervaardigen van interactieve invuloefeningen;
- 'Jmatch', voor het vervaardigen van interactieve combineeropdrachten;
- 'Jcross' voor het vervaardigen van interactieve kruiswoordpuzzels;
- 'Jmix', voor het vervaardigen van interactieve ordeningsvragen (zogenaamde assemblage-oefeningen) of woordvolgorde-oefeningen;
- 'Jquiz', voor het vervaardigen van interactieve invulvragen (korte vragen).

De vraag rijst soms of het wel nodig was zelf oefeningen te maken terwijl er zoveel kant-en-klare software beschikbaar is. Het internet krioelt inderdaad van taaloefeningen, maar die zijn meestal fragmentarisch, hebben de grammatica stiefmoederlijk behandeld of bereiken niet het gewenste evenwicht tussen theorie en praktijk. Daarom leek het ons de moeite waard om naar een samenhangend geheel te streven, waarin beide aan bod zouden komen en waarmee leerders van diverse typen en leeftijden hun voordeel kunnen doen. Laten we er nogmaals op wijzen dat het materiaal dat beschikbaar wordt gesteld, in tegenstelling met wat veelal op internet geboden wordt, een universitair label draagt en gratis is. Voor zover we dat kunnen afleiden uit reacties, beantwoordt ons programma dan ook aan een reële behoefte. Men vergete daarbij niet dat het geheel, mede door het gebruik van de computer en van het internet, vrij wendbaar, aanpasbaar, aanvulbaar en verbeterbaar is. Wat het programma echter nog niet biedt is een nauwkeurige analyse van de antwoorden van de leerders en een daarmee verbonden 'remedial teaching'. Ook geeft het nog geen computer-geleide sturing door de cursus heen. Anders gezegd, het is zeker geschikt voor zelfstudie van de grammatica, maar het kan toch best gebruikt worden als aanvullende scholing bij een globale cursus Nederlands van welk type of niveau die ook zij.

Zoals gezegd behelsde het project 'Gramlink' van meet af aan drie oriëntaties,[10] naargelang van het taaleigen van de drie talen die er oorspronkelijk deel van uitmaakten. Een daarvan was Gramlink-Nederlands. Het is gegroeid uit een samenwerking tussen enerzijds academisch en wetenschappelijk personeel van de UCL (Louvain-la-Neuve) en van de FNDP (Namur) en anderzijds leraren Nederlands van een viertal scholen van het Franstalig secundair onderwijs.[11] Oorspronkelijk werd Gramlink-Nederlands

10 Het project Gramlink-English wordt thans geleid door Ph. Neyt (UCL/ILV); Gramlink-Deutsch wordt geleid door H. Bouillon (FLTR/GERM/DIGE), tevens directeur van het ILV en Gramlink-Nederlands door P. Godin (FLTR/GERM/DIGE). De website-manager van het gehele project is M. Piwnik, tevens taalmeester Engels aan het ILV.

11 A. Cambier (Institut du Sacré-Coeur, Mons), A. Convié (Institut de la Providence, Wavre), P. Godin (UCL-DIGE), Ch. Hoorelbeke (UCL-DIGE), O. Meinguet (Lycée Mater Dei, Bruxelles), A. Neven (UCL-LIGE), M. Piwnik (UCL-ILV), B. Strépenne (Collège d'Alzon, Bure), A. Van Wayenberge (Institut Saint-Jean-Baptiste, Wavre), J. Weisshaupt (FUNDP, Namur).

geschreven voor een Franstalig publiek. Het morfologisch deel is in zijn huidige versie sinds September 2001 beschikbaar.[12] Naderhand bleek de onderneming echter voor een aantal leden te tijdrovend en na de eerste ontdekkingstocht werd een veel beperktere ploeg bereid gevonden om het werk voort te zetten. In September 2002 was het syntactisch deel voltooid. Naarmate het project vruchten afwierp en aan bekendheid won, bleek er echter ook interesse te bestaan voor een versie voor anderstaligen *tout court*. De eerste gegadigden waren trouwens de studenten van de vakgroep 'Germaanse talen en literaturen' die in het eerste jaar een basiscursus grammatica volgen. Gezien die bredere belangstelling hebben we het project bijgeschaafd, zodat er voortaan een syntactische versie beschikbaar is, niet enkel voor Franstaligen, maar voor anderstalige leerders van het Nederlands, een soort 'e-syntaxis Nederlands voor anderstaligen' dus. Het doelpubliek bestaat uit leerders van het niveau B1 of B1+, de zogenaamde *independent users* (vrije gebruikers). Als dusdanig kan het programma zowel geïntegreerd worden in een volledig curriculum, als daar ook los van staan. Theoretische hoofdstukken sluiten nauw aan bij oefeningen en andersom, maar er is niets op tegen om de oefeningen los te koppelen van de theoretische gegevens. De leerder kan dus met om het even welk praktisch probleem starten, maar de corresponderende uitleg veronderstelt dat hij/zij zich reeds thuis voelt in een structurele beschrijving als die van de ANS.[13] Is dat niet het geval, dan moet de gebruiker sequentieel te werk gaan; met andere woorden, we raden hem aan de hoofdstukken in de strikte volgorde te doorlopen. Zoals gezegd werd deze e-syntaxis oorspronkelijk opgevat als een cursus syntaxis voor eerstejaars germanisten. Niet alle hoofdstukken of delen ervan zijn even relevant voor alle gebruikers en het opslaan van een vertalend of verklarend woordenboek is voor bepaalde oefeningen of voor bepaalde gebruikers soms een *must*. Inderdaad, in tegenstelling met het voor Franstaligen bestemde gedeelte wordt soms gebruik gemaakt van een synoniem of een omschrijving in het Nederlands, maar woordvertalingen worden systematisch venneden. Bovendien kan het gebruikte taalmateriaal beschouwd worden als authentiek, dit is zowel

12 Het morfologisch deel bevat 35 theoretische hoofdstukken en 200 oefeningen.

13 Lang voor de eerste publicatie van de ANS werd deze structurele aanpak begin jaren zeventig verdedigd en geïllustreerd door prof.dr. E. Nieuwborg aan de UCL in Leuven (en vanaf 1978 in Louvain-la-Neuve), waar hij honderden Franstalige studenten wegwijs maakte in deze materie.

geografisch als historisch en cultureel ‘uit het leven gegrepen’. Alleen bij de eerste oefeningen van ieder hoofdstuk is het lichtjes aangepast om te vermijden dat een te moeilijke woordkeuze het vatten van een nieuwe vorm of wending in de weg zou staan. Deze aanpassing gaat echter nooit zo ver dat het materiaal zonder meer geschikt zou zijn voor beginnelingen *ab ovo*.

Wat de oefeningen betreft, daarvoor werden een aantal basisprincipes in acht genomen die we reeds eerder hebben uiteengezet (Godin en Piwnik, 2003) en die trouwens in de vakliteratuur omstandig worden toegelicht (Lalleman 1995, Kuiken en Vetter 1995; Doughty en Williams 1998). Een korte samenvatting moge hier volstaan.

Het gaat er in de eerste plaats om zo vaak mogelijk relevant, dit is betekenisvol, materiaal aan te bieden. Uit de literatuur blijkt dat grammatica-onderwijs in eerste instantie gericht moet zijn op het begrip van constructies: leerders die onderwijs hebben gekregen dat op de betekenis van zinnen gericht is, waarin een bepaald grammaticaal verschijnsel voorkomt, blijken betere resultaten te boeken dan leerders die zich louter om formele of productieve aspecten bekommeren. We hebben er dus naar gestreefd oefeningen aan te bieden waarin tegelijkertijd vorm, functie én betekenis een rol spelen.[14] Vooral de betekenis dient centraal te staan, een standpunt dat zelfs aanhangers van het non-interface-standpunt niet durven tegen te spreken.[15]

Ten tweede staat impliciete kennis, dit is het spontane toepassen van regels, in de mate van het mogelijke los van expliciete kennis of van de theorie. Met andere woorden, het staat de gebruiker vrij om uitsluitend aandacht te schenken aan de zogenaamde ‘oefeningen’ zonder eerst de theoretische aspecten van het probleem te bekijken, ook al is dat niet uitgesloten. Hij/zij kan verder spontaan overschakelen van de ene oefening naar een andere; de sleutel raadplegen wanneer dat nodig of wenselijk is; naar eigen keuze teruggrijpen naar een onderbroken oefening, (alleen de correcte antwoorden blijven dan op het scherm staan) of naar de overeen

14 Dat kan natuurlijk niet altijd. Soms staan de vormelijke aspecten op de voorgrond (bijvoorbeeld de werkwoorden die al dan niet gebruikt worden met directe infinitief + *te*), want die moeten ook geleerd worden. Dit neemt niet weg dat een aanzienlijk aantal oefeningen op het eerste gezicht eerder *lees*oefeningen lijken dan grammaticale.

15 Die denken inderdaad dat ‘het onbewuste verwervingsproces op gang gebracht wordt als tijdens de les relevant taalmateriaal de revue passeert’ (zie Krashen 1985, *apud* Lalleman 1998, 25).

komstige theorie, of nog naar een andere oefening, al dan niet binnen hetzelfde hoofdstuk. Anders gezegd, de gebruiker neemt en houdt het heft in eigen handen.

Ten derde worden de syntactische gegevens aangeboden in contextzinnen of liefst - voor zo ver dat mogelijk is, gezien het gekozen materiaal - in teksten die een betekenisgeheel vormen. Zo gebeurt het vaak dat de gebruiker, die de indruk heeft met een leestekst bezig te zijn, niet meer beseft dat hij/zij op een regel van de grammatica oefent.

Ten vierde is in de oefeningen zoveel mogelijk rekening gehouden met de volgende leermomenten: (i) herkenningsoefeningen (zoals meerkeuze-oefeningen); (ii) taalgerichte oefeningen waarbij specifieke syntactische aspecten, waaronder invuloefeningen met contextzinnen aan bod komen en (iii) communicatieve oefeningen, met name leesoefeningen, waarmee systematisering van de al dan niet expliciete kennis wordt nagestreefd.

Daarbij is het ons natuurlijk niet ontgaan dat wanneer de gebruiker een regel correct weet toe te passen in een grammatica-oefening, hij die daarom nog niet vanzelfsprekend kan toepassen in spontaan taalgebruik. Voor de grammaticale kennis geldt *mutatis mutandis* hetzelfde als voor de lexicale: zoals bekend is het nooit voldoende de betekenis van een woord in het woordenboek op te zoeken, of een nieuw woord ergens in een leestekst tegen te komen, om het later spontaan in een nieuwe communicatieve situatie te kunnen gebruiken. Vanuit dit standpunt bieden de oefeningen van onze e-syntaxis, benevens het expliciete streven naar taalbeheersing, gewoon een extra kans om met zinvol taalmateriaal bezig te zijn. Het kan motiverend werken niet alleen omdat de machine zo geduldig lijkt, maar ook omdat de gebruiker zelf aan het stuur zit, omdat hij verantwoordelijk is voor wat hij doet, omdat niemand over zijn schouder meekijkt, omdat hij los van een klassieke klassituatie iets kan doen aan zijn taalkennis en - verwerving. Ten slotte kan de e-syntaxis ook nog inspringen binnen het kader van het zogenaamde ‘remedial teaching’, of om de kennis en verwerving van een specifiek punt uit te diepen. Met het oog daarop is er ook voor gezorgd dat de moeilijkheidsgraad in stijgende lijn gaat: de eerste twee à drie oefeningen van ieder hoofdstuk zijn stelselmatig makkelijker dan de volgende.

Bij het slot van deze bijdrage spreken we de hoop uit dat wij met dit product alle potentiële leerders van het Nederlands een dienst kunnen bewijzen. Zoals gezegd is een belangrijk voordeel van e-materiaal dat het gemakkelijk aangepast, herzien en verbeterd kan worden. We houden ons dan ook voor alle aan- en opmerkingen bij voorbaat aanbevolen.

Inhoud van de e-syntaxis [16] *[http://www.ilv.ncl.ac.be/gramlink-nl/syntaxis/index.htm]*

1.	De twee vaste polen van de Nederlandse zin	Theorie	Oefeningen
2.	Formele afbakening van de Nederlandse zin	Theorie	Oefeningen
3.	Structuur van de bijzin	Theorie	Oefeningen
4.	Een VR die van een modaal werkwoord afhangt	Theorie	Oefeningen
5.	Wat staat er in het derde stuk? (achter de tweede pool)	Theorie	Oefeningen
6.	Wat staat er in het middenstuk? (tussen de twee polen)	Theorie	Oefeningen
6.1	Wat staat er onmiddellijk voor de tweede pool?	Theorie	Oefeningen
6.2	Distributie van de voorzetselconstituenten	Theorie	Oefeningen
6.3	Distributie van de nominale constituenten	Theorie	Oefeningen
6.4	Waar staat het onderwerp (subject)?	Theorie	Oefeningen
7.	De voornaamwoordelijke bijwoorden	Theorie	Oefeningen

16 Alles bij elkaar telt de e-syntaxis vandaag (September 2003) 14 theoretische hoofdstukken en 84 oefeningen.

8.	Directe infinitief (met en zonder ‘ te ’) ↔ De infinitiefzin	Theorie	Oefeningen
9.	De negatie	Theorie	Oefeningen
10.	De aanloop en uitloop van de zin	Theorie	Oefeningen
11.	Speciale zinsbouwen	Theorie	Oefeningen

Bibliografie

Beerse, Th. en Perkins, P.: ‘On-line taalleren - De mogelijkheden van internet voor het talenonderwijs?’. *Levende talen* 543, 565-574 (januari 1999).
Beheydt, L. en Godin, P.: ‘Savoir et savoir-faire dans les didactiques des langues étrangères: que faut-il choisir?’. *La Tribune Internationale des Langues Vivantes* 28, 46-51 (november 2000).
Beheydt, L.: ‘Vormgevoeligheid prikkelen in het vreemdetalenonderwijs’. Ph. Hiligsmann, *Het Nederlands in Frankrijk en in Franstalig België wetenschappelijk en didactisch benaderd*. Handelingen van het internationale colloquium aan de Université Charles-de-Gaulle Lille 3 op 22-24 maart 2001. Lille, 2002.
Doughty, C. en Williams, J. (eds.): *Focus on form in classroom second language acquisition*. Cambridge, 1998.
Doughty, C. en Williams, J.: ‘Pedagogical choices in focus on form’. C. Doughty en J. Williams (eds.), *Focus on form in classroom second language acquisition*. Cambridge, 1998, 197-261.
Elkabas, Ch. et al.: ‘Contribution of the cybernautical approach to the teaching and learning of second languages (L2)’ *Computer Assisted Language Learning*, vol. 12, no. 3, 1, 241-254 (1999).
Gervais, Ch.: ‘Grammar: a step forward?’. *Association for French language studies: cahiers*, 5.1. 1999, 37-42.
Godin, P.: ‘Apprentissage des langues étrangères assisté par (micro)-ordinateur: contraintes et perspectives’. *Humanités Chrétiennes* 30, 3, 234-246 (1987).
Godin, P.: ‘Les “communs diviseurs” en didactique des langues étrangères. La diffusion des langues internationales de l'Union européenne’. J.C. Herreras (red.), *Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain* 28, 1-2, 119-127 (2002).

Godin, P. en Piwnik, M.: ‘Over Gramlink-Nederlands. Deel 1: morfologie’. C. Henn: *n/f 2, onderzoek en praktijk tussen twee talen*. 2003, 139-154.
Godin, P. en Bouillon, H.: ‘Regards croisés sur le programme de langues modernes de l'enseignement libre (D/2000/7362/016)’. *Cahiers de l'Institut de Linguistique de Louvain* (te verschijnen).
Henn, C: ‘Overpeinzingen bij interactieve oefeningen voor internet’. G. Elshout et al.: *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw*, Handelingen Veertiende Colloquium Neerlandicum, Woubrugge, 2001, 127-136.
Hulstijn, J.: ‘Grammatica’. J. Hulstijn e.a. (eds.): *Nederlands als tweede taal in de volwasseneducatie*, Amsterdam, 1995, 195-214 (1995).
Kuiken, K., en I. Vedder, I.: *Grammatica opnieuw bekeken*. Amsterdam, 1995.
Lalleman, J.: ‘Het nut van grammatica-onderwijs aan anderstaligen’. *Neerlandica Extra Muros* 33, 2, 1-19 (mei 1995).
Lalleman, J.: ‘Het nut van grammatica-onderwijs aan anderstaligen, deel 2: recent onderzoek, nieuwe inzichten’. *Neerlandica Extra Muros* 37, 2, 24-40 (mei 1999).
Pellerin, M.: ‘Ordinateurs: Efficaces ou pas? (La perspective d'une enseignante)’. *Computer Assisted Language Learning*, vol. 12, No. A, 1, 381-390 (1999).
Van Kalsbeek A.: ‘NT2-NVT: Synergie of scheiding der wegen?’. *Neerlandica Extra Muros* 39, 1, 23-33 (februari 2001).
Van Oostendorp, M.: ‘Het proefschrift van Rick de Graaff - Het nut van grammatica bij taalstudie’.
http://www.vanoostendorp.nl/linguïst/proefschrift/graaff.htm. 1998.

Het project *Leerwoordenboek zakelijk Nederlands*[17]

Ph. Hiligsmann, M. Miceli, W. Martin, I. Maks en A. Héroguel

1. Inleiding

De laatste jaren is meermaals gewezen op het feit dat veel Franstalige talenstudenten, in het bijzonder de studenten met Nederlands in hun pakket, geen carrière meer in het middelbaar onderwijs ambiëren (zie onder andere Hiligsmann (red.) 1998 en Janssens (red.) 2001). Deze studenten geven van begin af aan de voorkeur aan een baan in het bedrijfsleven (bijvoorbeeld bij een bank) of in de administratie.

Deze bijdrage gaat over het project *Leerwoordenboek zakelijk Nederlands* (LZN) dat tot doel heeft bovengenoemde studenten Nederlands vertrouwd te maken met de zakelijke terminologie. In wat volgt, wordt kort de voorgeschiedenis van het LZN-project geschetst. Daarna wordt aan de hand van een paar voorbeelden ingegaan op de voornaamste kenmerken en de lexicografische onderbouwing van het LZN.

2. Voorgeschiedenis en situering van het project Leerwoordenboek zakelijk Nederlands

Aan de basis van het LZN-project ligt de constatering dat er voor gevorderde (Franstalige) NVT-studenten eigenaardig genoeg nog geen leerwoordenboek zakelijk Nederlands bestaat. Er zijn op de markt vrij veel (vak)woordenboeken maar nog geen enkel woordenboek dat aan de specifieke behoeften van die belangrijke doelgroep beantwoordt (cf. 2).

Hierna wordt ingegaan op twee (woorden)boeken die de partners van het LZN-project geïnspireerd hebben voor het *Leerwoordenboek zakelijk*

17 Het project *Leerwoordenboek zakelijk Nederlands* (LZN), dat gedeeltelijk door de Nederlandse Taalunie wordt gefinancierd, is een samenwerkingsverband tussen twee extramurale universiteiten (de Université catholique de Louvain [Ph. Hiligsmann, coördinator, en M. Miceli] en de Université Charles-de-Gaulle Lille 3 [A. Héroguel]) en een intramurale universiteit (de Vrije Universiteit Amsterdam [W. Martin en I. Maks]).

Nederlands. Een van de boeken is bestemd voor Poolse leerders van het Nederlands, het andere is bedoeld voor leerders van het zakelijk Frans.

Het *Beknopt woordenboek Nederlands-Pools voor de zakenwereld* (Wilmots 2001),[18] dat een onderdeel vormt van de Bilaterale Wetenschappelijke en Technologische Samenwerking Vlaanderen-Polen, bestaat uit twee delen. Deel 1, thematische lijst genaamd, is gerangschikt naar de zes volgende domeinen: bank, belastingen, handel, marketing, nijverheid en handelsrecht. De zes domeinen worden tegelijk als semantische velden beschouwd. Ieder domein is verder opgedeeld in rubrieken. Deel 2 is een alfabetisch gerangschikte lijst van de in deel 1 voorkomende ingangen. In figuur 1 vindt u enkele ingangen uit Wilmots (2001).

	Bank 2 - Wijze van betalen	
acceptatie, de	Met “acceptatie” is de verklaring bedoeld dat een wissel op de vervaldag betaald zal worden.	Akcept
non-acceptatie kennisgeving van non-acceptatie of non-betaling, de	De bank wijst alle aansprake-lijkheid af wegens de nietnaleving van de wettelijke termijnen voor de aanbieding ter acceptatie of ter betaling en voor kennisgeving van non-acceptatie.	odmowa akceptu zawiadomienie o odmowie akceptu lub niezaplaceniu/niepokryciu
bank, de	Een instelling voor het doem van financiële zaken. De primaire taken van de bank zijn het beheren van toevertrouwd geld en het uitlenen van geld.	bank
bankbiljet, het		banknot
begunstigde, de	De begunstigde is de persoon aan wie een bepaald bedrag betaald wordt of moet worden.	beneficjent

Figuur 1: Enkele ingangen uit Wilmots (2001, 10)

18 Zie Kowalska 2001 voor een presentatie van het project dat hieraan ten grondslag ligt.

Een van de pluspunten van het *Beknopt woordenboek Nederlands-Pools voor de zakenwereld* is het feit dat de auteurs zowel thematisch als alfabetisch te werk zijn gegaan. Op die manier kunnen de vreemdetaalleerders vertrouwd raken met de semantische velden, zodat ze kennis maken met alle termen, collocaties en zinswendingen binnen eenzelfde domein. Aan de definities is echter geen systematische aandacht besteed. Er is vaak genoegen genomen met een omschrijving die te vinden was in het corpus dat ten grondslag lag aan de materiaalverzameling. Voorbeeld:

> **uitkering:** 'Ook kunnen pensioenen, lijfrenten en andere uitkeringen door overschrijving op een rekening bij de bank worden uitbetaald' (Deel 1, 9).

Het gaat in feite niet om een definitie, maar om een context waarin de term in kwestie voorkomt. Een student die te weten wil komen wat een uitkering is, komt dan ook bedrogen uit. In het *beknopt woordenboek* komen 'definities' van dit type vaak voor.

Een ander nadeel van het *beknopt woordenboek* is dat er voor de collocaties geen rekening is gehouden met de frequentie. De lezer krijgt zo de indruk dat er geen onderscheid is gemaakt tussen vaak en niet vaak voorkomende collocaties. Ten slotte: de reeks domeinen is te beperkt om een representatief beeld te geven van de zakelijke terminologie.

Het tweede woordenboek dat qua opzet als model heeft gediend voor het LZN-project, is het *Dictionnaire d'apprentissage du français des affaires* (voortaan *DAFA*) (Jean Binon et al. 2000), dat tot doel heeft om gebruikers behulpzaam te zijn bij zowel het begrijpen als het produceren van geschreven en gesproken zakelijk Frans.

Het woordenboek bevat honderdvijfendertig thematische ingangen. In elke ingang wordt een woordfamilie onder de loep genomen (bijvoorbeeld *COMMERCE: le commerce, la commercialisation, un commerçant, un commercial, commerçant, commercial, [...]*). De woordfamilies vormen de basiswoordenschat voor zakelijk Frans. Verder zijn ze ingebed in semantische netwerken (bijvoorbeeld *commerce → vente, achat, marché, marketing*).

In totaal staan er in het DAFA ruim 3.200 verschillende termen. Voor al die termen hebben de samenstellers een duidelijke definitie gegeven. Voor de definities is uitgegaan van de lexicale functies van

Mel'čuk. Ook is ruim aandacht besteed aan de combinatoriek van die zakelijke termen. Hiervoor hebben de redacteurs zich gebaseerd op een corpus economische krantenartikelen en wetenschappelijke bijdragen en op naslagwerken over zakelijk Frans en economisch Frans. Elk woord in het DAFA is in vijf talen vertaald, namelijk in het Duits, het Engels, het Spaans, het Italiaans en het Nederlands. Achterin het boek staat een omgekeerde index.

3. Voornaamste kenmerken en lexicografische onderbouwing van het **Leer-woordenboek zakelijk Nederlands**

In deze paragraaf worden de voornaamste kenmerken van het *Leerwoor-denboek zakelijk Nederlands* op een rijtje gezet. Er zal vooral ingegaan worden op de lexicografische onderbouwing van het leerwoordenboek.

3.1 Het LZN als 'leerwoordenboek'

Het doel van het LZN-project bestaat erin een leerwoordenboek te maken voor *beginnende* leerders van een specifieke vreemde 'vaktaal' (cf. Martin 1987, 61), dit is

> een gestructureerde databank die de basale lexicale kennis en domeinkennis/knowhow van de gemiddelde L1-vakexpert weergeeft. Deze databank richt zich primair tot de L2-nietvakexpert en dient om hen in staat te stellen de L1-vaktalige competentie/performantie zo dicht mogelijk te benaderen (Hiligsmann et al. 2002, 34).

Dit uitgangspunt heeft verschillende implicaties voor het beoogde woordenboek zakelijk Nederlands:

1. Het LZN is bedoeld zowel voor het begrijpen als voor het produceren van zakelijk Nederlands. Deze laatste functie is vooral nuttig voor wie het Nederlands als vreemde of tweede taal leert.
2. De macrostructuur van het LZN zal die van een basislexicon niet overtreffen (minimaal 2.000 à 3.000 items).

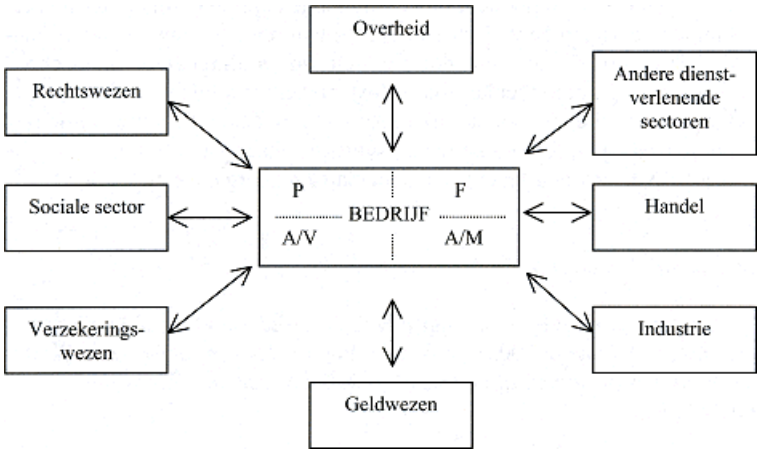
3. De semantische component moet voldoende expliciet zijn om termen te kunnen begrijpen en van andere, verwante termen te kunnen onderscheiden. Hiervoor zijn accurate definities en een intralinguale semantische structurering nodig (semantische clusters van verwante woorden).
4. De syntactische component leidt ipso facto tot een collocatiewoordenboek. Hierbij vullen semantiek en syntaxis elkaar aan.
5. Het LZN is zowel alfabetisch als thematisch georganiseerd.

3.2 Zakelijk Nederlands

Op het eerste gezicht lijkt het begrip ‘zakelijk Nederlands’ makkelijk af te bakenen (cf. Héroguel 2003). In de inleiding tot *Taal in zaken. Zakelijk Nederlands voor anderstaligen* wordt *zakelijk Nederlands* als volgt gedefinieerd:

> het gebruik van taal voor zakelijke doeleinden: de communicatie met en tussen instanties, organisaties en bedrijven. Wanneer een privé-persoon communiceert met een instantie of vice versa, noemen we dat ook zakelijke communicatie. [...] Voorwaarde voor zakelijke communicatie is dus dat er altijd een instantie bij betrokken is (Van Baalen 2003, 13).

Uit deze definitie blijkt aan de ene kant dat zakelijk Nederlands niet zozeer een aparte taal is maar een vorm van taalgebruik en aan de andere kant dat het domein ‘zakelijk Nederlands’ moeilijk af te bakenen is doordat het diffuus en divers is. Zelf zijn we bij de afbakening van het domein ‘zakelijk Nederlands’ uitgegaan van de volgende werkhypothese: zakelijk Nederlands is te vinden in (schriftelijke) teksten die beroepsmatig opgesteld worden in het kader van de talige communicatie binnen de zakenwereld. Het bestaat uit inhoudswoorden (vooral zelfstandige naamwoorden, maar ook werkwoorden en bijvoeglijke naamwoorden) en verbindingen (collocaties) die in dat materiaal verschijnen en in een duidelijke relatie staan met een ‘bedrijf’ (cf. Hiligsmann et al. 2002, 62). Ondanks de centrale positie die het concept ‘bedrijf’ inneemt en ondanks de geprivilegieerde relatie die het onderhoudt met handels- en productiepartners zijn er nog veel andere actoren uit andere domeinen in het spel waarmee bedrijven een relatie hebben. In figuur 2 komt dit duidelijk naar voren.

Figuur 2: Relatie bedrijf en (actoren uit) andere sectoren

3.3 Concepttypen en frames

Lexicaal gesproken kan men op grond van de bovenstaande domeinafbakening stellen dat 'zakelijk Nederlands' de terminologie bevat die niet eigen is aan één specifiek bedrijf, maar die bedrijven onderling delen in hun (interne en externe) communicatie: in eerste instantie met handels- en industriepartners, maar ook met actoren uit andere domeinen (cf. figuur 2). Het is echter niet onze bedoeling om domeinen als recht, verzekering, sociale voorzieningen enz. uitputtend te ordenen. Wel is het de bedoeling ZN-begrippen zo goed mogelijk te definiëren en aan andere begrippen te kunnen relateren. Hiervoor doen we een beroep op een beperkt aantal concepttypen die ons in staat stellen de zakenwereld te organiseren. Zo'n concepttype is een soort mentale constructie die ertoe dient een categorie te beschrijven aan de hand van kenmerkende eigenschappen.[19] Voor zakelijk Nederlands kunnen onder andere de volgende concepttypen worden onderscheiden (naar volledigheid wordt niet gestreefd):

19 Vaststaat dat concepttypen domeinafhankelijk zijn. We kunnen er evenwel van uitgaan dat ze taal-onafhankelijk zijn, wat interessante perspectieven opent voor contrastieve lexicologie en lexicografie.

- acties/operaties (bijvoorbeeld *kopen/verkopen*);
- processen (bijvoorbeeld *stijgen/dalen van prijzen*);
- toestanden (bijvoorbeeld *arbeidsongeschiktheid*),
- personen (bijvoorbeeld *betaler*);
- beroepspersonen (bijvoorbeeld *curator*);
- instellingen/organisaties (bijvoorbeeld *bank*);
- producten (bijvoorbeeld materiële zoals *goederen* immateriële zoals *diensten*);
- financieel-economische vergoeding (bijvoorbeeld *salaris, accijns*) enz.

Een 'financieel-economische vergoeding' wordt opgevat als 'datgene wat aan iemand wordt betaald in verband met bepaalde omstandigheden die typisch zijn/voorkomen in het bedrijfsleven/zakenleven/de zakenwereld/bedrijfswereld'. Dit algemene type kan in verschillende subtypen worden onderverdeeld:

- *bijdrage*: datgene wat de burger verplicht is te betalen aan de overheid of aan een semi-overheidsinstelling (bijvoorbeeld verzekeringsmaat-schappij) met als doel bepaalde collectieve voorzieningen te bekostigen;
- *uitkering*: datgene wat de overheid of een semi-overheidsinstelling uitbetaalt aan een particulier en waarop deze laatste recht heeft;
- *arbeidsinkomsten*: het inkomen dat een werknemer verwerft uit arbeid verricht voor een werkgever;
- *kapitaalsinkomsten*: het inkomen dat men verwerft op grond van kapitaal;
- *boete*: datgene wat betaald moet worden door de overtreder van een bepaalde regeling aan degene die de regeling heeft getroffen.

Elk concepttype roept een eigen frame op. Zo'n frame representeert kennis in een slot-fillerformaat. Slots zijn algemene conceptuele categorieën die door fillers, bepaalde waarden, gespecificeerd worden.[20]

Voor het algemene concepttype 'financieel-economische vergoeding' kan het volgende frame worden gedistilleerd:

20 De frames liggen ook ten grondslag aan het FrameNet-project dat in Berkeley onder leiding van Charles Fillmore en Sue Atkins wordt uitgevoerd. Cf. http://www.icsi.berkeley.edu/~framenet/ en het september-nummer van het *International Journal of Lexicography* (2003).

slot	verklaring
ontvanger	aan wie: wie krijgt de finan.-econ.vergoeding?
betaler	van wie: wie betaalt?
basis/regeling	datgene op basis waarvan de betaling dient te geschieden
reden	waarom krijgt de ontvanger de finan.-econ. vergoeding?
doel	wat gaat de ontvanger ermee doen?
vorm/wijze	het betaalmiddel, in de regel: geld
periodiciteit	de frequentie waarmee betaald dient te worden
duur	de periode tijdens welke betaald dient te worden
tijdstip	het tijdstip waarop betaald dient te worden
omvang	hoeveel dient betaald te worden?

Het frame en de informatieslots blijken erg nuttig bij het opstellen van didactische definities (zie 3.4) maar ook voor het collocatiepatroon. De collocatoren van een term die ‘financieel-economische vergoeding’ als concepttype heeft gekregen, hebben te maken met: ontvangst, betaling, regeling/vaststelling/bepaling, omvang, reden, doel, thema en tijd.

3.4 Van frames naar frame-geleide didactische definities en collocatie-patroon

Traditioneel wordt in verklarende woordenboeken gebruik gemaakt van analytische definities, dit zijn definities die uit een hyperoniem bestaan gevolgd door distinctieve eigenschappen. Vaak is op de valkuilen en zwakheden van zulke definities gewezen: circulariteit, overmatige encyclopedische informatie, onnauwkeurigheid, onduidelijk woordgebruik enz. (cf. Hausmann 1990 en Verlinde et al. 1998). Tegen die achtergrond stellen Verlinde et al. (1998) een nieuwe definitievorm voor, namelijk de definitie in zinsvorm. Die nieuwe vorm betreft echter niet alleen de vorm van de definitie, maar heeft ook een belangrijke impact op de inhoud van de

definitie zelf. In het *Dictionnaire d'apprentissage du françedilais des affaires* (Binon et al. 2000) zijn de zinsdefinities gebaseerd op werk van Mel'čuk. Verder dienen definities ons inziens ook gebaseerd te worden op een expliciet systeem, namelijk frames, wat niet het geval is bij Binon et al. (2000). Dit illustreren we aan de hand van *verkopen*, een werkwoord dat het concepttype 'actie/operatie' toegekend kan krijgen en gesubtypeerd kan worden tot 'transactie'. In het frame van 'transactie' zouden de volgende slots prominent zijn:

Concepttype:	'actie/operatie'
Subtype:	transactie
agens	degene die de actie uitvoert
thema	datgene waarop de actie betrekking
heeft	
begunstigde/doel	degene voor wie/hetgeen waarvoor de actie bedoeld is
conditie	voorwaarde waaronder de actie plaatsvindt
resultaat	resultaat van de actie

In een zakelijke context zou het frame voor *verkopen* als volgt kunnen worden ingevuld:

Subtype:	overdragen
agens	particulier, onderneming, organisatie
thema	goed, waarde, recht, dienst
begunstigde/doel	particulier, onderneming, organisatie
conditie	betalen van geld door begunstigde aan agens
resultaat	begunstigde wordt bezitter van thema

Uit het frame blijkt ook dat de werkwoorden die onder het concepttype ‘actie/operatie’ ressorteren het beste met een als-dan-definitie kunnen worden omschreven. Het als-gedeelte bevat de conditie (*als* iemand iets aan iemand anders verkoopt), het dan-gedeelte bevat de actie (het resultaat als aan de conditie is voldaan). Op basis van bovenstaand frame kan de volgende zinsdefinitie worden afgeleid:

> *Verkopen*:
> Als iemand (een particulier, onderneming of organisatie) iets (een goed, een waarde, een recht, diensten) aan iemand anders verkoopt (een particulier, onderneming of organisatie), dan draagt hij in ruil voor geld het volledige en blijvende bezit van een goed enz. aan de ander over.

Zoals reeds gezegd (cf. 3.3), kan het collocatiepatroon van een bepaald concept - althans voor het grootste deel - uit het definitieframe worden afgeleid. Dit leidt volgens ons tot een betere integratie van definitie en collocatie. Collocaties en definities kunnen elkaar immers aanvullen: collocaties vullen definities aan (ze helpen bij het begrijpen) en definities vullen collocaties aan (ze helpen bij het produceren). Didactisch gezien is dit natuurlijk erg nuttig.

In verband met de collocaties moet er een onderscheid worden gemaakt tussen wat Martin (1992) lexicale en conceptuele collocaties noemt. Het verschil kan ik het best illustreren aan de hand van een voorbeeld. In het veertig miljoen woorden corpus dat ten grondslag ligt aan dat deel van het LZN, treffen we een vrij groot aantal voorbeelden met het substantief *belasting* aan. Het substantief in kwestie kan onder andere gecombineerd worden met werkwoorden (bijvoorbeeld *belasting betalen, de belasting gaat omhoog, de belasting verlagen, belasting innen, een belasting heffen* en dergelijke) en met adjectieven (bijvoorbeeld *de ontdoken belasting, een forse/zware belasting, directe/indirecte belastingen* en dergelijke). Collocaties met verba zijn in de regel typische lexicale collocaties. Bij de bovengenoemde combinaties van adjectieven en substantieven komen er zowel lexicale (de eerste drie voorbeelden) als conceptuele collocaties (*directe/indirecte belastingen*) voor. Conceptuele collocaties duiden in feite hyponiemen van de basis van de collocatie aan: *directe/indirecte belastingen* zijn specifieke vormen van belastingen. Volgens ons dienen gebruikelijke conceptuele collocaties dan ook in het

woordenboek apart te worden opgenomen en als zodanig krijgen ze een definitie naast zich.

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk dat de (didactische) voordelen van framegebaseerde zinsdefinities talrijk zijn. In vergelijking met andere definitiemethoden vertonen framegebaseerde definities een grotere consistentie, een grotere flexibiliteit, volledigheid, betere vergelijkings-mogelijkheden en een betere afstemming met collocationele descripties (cf. Martin 1998). Op dat aspect gaat Hiligsmann (te verschijnen) nader in.

3.5 Woordfamilies

Het laatste kenmerk van het LZN dat wij hier willen belichten, is het feit dat wij - naar het voorbeeld van Binon et al. (2000) en Wilmots (2001) - zowel alfabetisch als thematisch te werk gaan. In 2. is erop gewezen dat het DAFA 135 thematische ingangen bevat. Bij elke ingang wordt telkens een woordfamilie onder de loep genomen (bijvoorbeeld *COMMERCE: le commerce, la commercialisation, un commerçant, un commercial, commerçant, commercial, [...]*). Verder zijn de woordfamilies die ten grondslag liggen aan het DAFA, in semantische netwerken ingebed (bijvoorbeeld *commerce → vente, achat, marché, marketing*). Wilmots (2001) gaat op dezelfde manier te werk.

Om de domeinen te bepalen, gaan wij in het LZN in eerste instantie uit van het in figuur 2 voorgestelde schema. Elk domein wordt dan in woordfamilies onderverdeeld. Elke woordfamilie bestaat uit een familiehoofd en familieleden. De relatie die er bestaat tussen familieleden en familiehoofd, kan van familielid tot familielid verschillen. Ten opzichte van het familiehoofd kan een familielid namelijk een equivalent (een synoniem) [E], een hyponiem [H] of een verwante term [V] zijn. Binnen het domein *human resources* vinden we bijvoorbeeld de familie *salaris*. Tot die familie behoren onder andere de volgende familieleden: *fooi, honorarium, loon, provisie* [E]; *basisinkomen, basisloon, basissalaris, brutoloon* [H]; *koopkracht, loonakkoord, loonmatiging, loonstop* [V].

3. Conclusie

In deze bijdrage is aangetoond dat het LZN-project zowel een *grens*overschrijdend als een *grens*verleggend project is. De drie partners hebben in de eerste plaats de staats*grenzen* en de *grenzen* tussen de extra- en de intramurale beoefening van de neerlandistiek overschreden. Daarnaast hebben ze de *grenzen* van de traditionele lexicografie verlegd. In plaats van klassieke, analytische definities wordt in het LZN-project immers de voorkeur gegeven aan framegebaseerde didactische definities in zinsvorm, waardoor één homogene definitiestijl gebruikt wordt. Verder wordt ook de nadruk gelegd op de combinatoriek. Ten slotte zal het de lezer duidelijk zijn geworden dat het LZN door zijn opzet niet alleen voor extramurale maar ook voor intramurale leerders zakelijk Nederlands ingezet zal kunnen worden.

Bibliografie

Atkins S. et al.: 'The contribution of FrameNet to practical lexicography'. *International Journal of Lexicography* 16-3, 333-357 (2003).
Baalen, Chr. van: *Taal in zaken. Zakelijk Nederlands voor anderstaligen*. Utrecht, 2003.
Binon, J. et al.: *Dictionnaire d'apprentissage du français des affaires*. Parijs, 2000.
Hausmann, F.J.: 'La définition est-elle utile? Regard sur les dictionnaires allemands, anglais et français'. J. Chaurand en F. Mazière (red.), *La définition*. Centre d'études du lexique. Parijs, 225-235 (1990).
Héroguel, A.: 'Zakelijk Nederlands: een andere benadering'. C. Henn (red.), *n/f Onderzoek en praktijk tussen twee talen* 2, 155-163 (2003).
Hiligsmann, Ph. (red.): 'Handelingen van het colloquium *Wat met de studie Nederlands als vreemde taal in het hoger onderwijs in Franstalig België?'. ANBF-Nieuwsbrief* 3, 9-58 (1998).

Hiligsmann, Ph.: ‘Het ideale leerderswoordenboek van economische en financiële termen’. *ANBF-Nieuwsbrief* 4, 47-57 (1999).
Hiligsmann, Ph.: ‘Goede didactische definities: hoe maak je die?’. Lezing op het colloquium *Neerlandistiek in Frankrijk en in Franstalig België*. Louvain-la-Neuve, 15-17 maart 2004.
Hiligsmann, Ph. et al.: *Project* Leerwoordenboek zakelijk Nederlands. *Voorstudie*. Intern rapport voor de Nederlandse Taalunie, 2002.
Janssens, G. (red.): Welk nieuw profiel voor de studie Nederlands? Leuven, 2001.
Johnson, C.R. et al.: *FrameNet: theory and practice*. Te vinden op http://www.icsi.berkeley.edu/˜framenet/book/book.html, 2002.
Kowalska, A.: ‘Thematische woordenlijsten: hoe maak je die aan?’ G. Elshout et al. (red.), *Perspectieven voor de internationale neerlandistiek in de 21ste eeuw*. Woubrugge, 419-426, 2001.
Martin, W.: ‘Niet ieder (leer)woordenboek is een leerwoordenboek’. *Toegepaste Taalkunde in Artikelen* 27, 60-68 (1987).
Martin, W.: ‘Remarks on collocations in sublanguages’. *Terminologie et traduction* 2/3, 157-164 (1992).
Verlinde, S. et al.: ‘Redéfinir la définition’. Th. Fontenelle et al. (red.), *Actes Euralex '98 Proceedings*. Luik, 1998.
Wilmots, J.: *Beknopt woordenboek Nederlands-Pools voor de zakenwereld*. Deel 1: *thematische lijst*. Deel 2: *alfabetische lijst*. Diepenbeek, 2001.

Vertalen

Bede van het karrepaard

Ik zou niet graag van mijzelf moeten scheiden
maar ontheffing van oogkleppen zoals daar zijn
de zwerende of schrijnende kwetsuren, angst

voor slaag en hoon, de trage walm van stroperige
nawee, ach noem maar op al wat de blik vernauwt
tot kluistering van het door mij mijzelf genoemde

in wat daarvan ontkrachting is - daartoe zag gaarne
mijn overigens braaf gebreideld blijvende gestel
zich beaamd in vergunning, voor een spanne onbepaald,

zo weids als rekbaar zij; en zelfs smeekt af
het helderziende deel van mijn tot heden zwaar
verkapte blikveld, mocht het zover komen

moeten, een laatste gang verlicht door zeker recht
van niet meer hoeven op de tenen lopen en onbelemmerd
oorlof tot hinnikend genot van daarbij ten gehoor

zich brengend koorgezang van dwergengelen
met generale bas, sonoor gezucht in welig blad,
eronder. Aldus bij dezen in eenvoud met doorslag

mijn verzoek: uw onder voorbehoud dienstwillig zijnde
doch zeker toegenegen nee niet schepsel en nog minder
subject - afgezant, laten we wél wezen.

Anneke Brassinga

‘Heldere ondoorgrondelijkheid’
Reconstructie van een vertaalproces[1]

Judit Gera

De eerste twee woorden van de titel zijn afkomstig uit het artikel van Anneke Brassinga: Vertalen en dichten.[2] Ze heeft het daarin onder andere over het feit dat ze door het vertalen van gedichten tot het schrijven van gedichten kwam. Een zeldzame belijdenis. De meesten beweren het tegenovergestelde: Je bent dichter en pas dan waag je het om gedichten te vertalen. Een tweede vaststelling van de vertaalster Brassinga is de volgende: ‘Het is moeilijk en misschien ook niet de moeite waard om zo'n proces [een vertaalproces - JG] te reconstrueren.’ Dat het moeilijk is, beaam ik graag. Dat het niet de moeite waard zou zijn, betwijfel ik.

Vertalen is een speciale vorm van interpretatie van literatuur, van betekenistoekenning. In het iniversitair onderwijs heeft literair vertalen zijn deugden meermalen bewezen. Daarom wil ik hier het vertaalproces van een van haar gedichten - Bede van het karrepaard[3] - beschrijven. Ik doe dat aan de hand van de plattegrond-methode van James S. Holmes.[4] Een plattegrond van een brontekst vormt de structurele laag van het vertaalproces waarvan een *mental conception* van de oorspronkelijke tekst wordt geabstraheerd. In Holmes' systeem is er sprake van twee plattegronden, een van de brontekst en een van de doeltekst. De plattegrond van de brontekst - die ik hier in grote lijnen probeer weer te geven - bevat ten minste drie verschillende soorten informatie. A: in eerste instantie de linguïstische of contextuele informatie, met andere woorden de relatie van de tekst tot de

1 Dit onderzoek werd gesteund door de Hongaarse OTKA-beurs, referentienummer T 032447.
2 *De Gids*, 276 (april 2002).
3 Anneke Brassinga: *Verschiet*. Amsterdam, 2001.
4 James S. Holmes: ‘Describing literary translations: models and methods’. Raymond van den Broeck (ed.), *Approaches to translations studies. Founded by James S. Holmes. Volume 7. Translated! Papers on literaly translation and translation studies*. Amsterdam, 1988.

talige omgeving waarin het outstaan is. B: in tweede instantie de intertekstuele informatie, met name de relatie van de tekst als literaire tekst tot andere literaire teksten. C: ten derde bevat de plattegrond socioculturele informatie over de relatie van de tekst tot zijn socioculturele omgeving.

Ik beperk mij hier tot twee aspecten van de plattegrond van de brontekst, met name het linguïstische en het contextuele. Daarnaast ga ik kort in op het socioculturele aspect van de doeltekst.

A. Linguïstische of contextuele informatie

Bij eerste lezing lijkt het gedicht ondoorgrondelijk. Deze ondoorgrondelijkheid is grotendeels te danken aan de vele ondergeschikte syntagma's en enjambementen die karakteristiek zijn voor de vorm van dit gedicht. In het gedicht van zeven drieregelige strofen is er bovendien een aantal syntactisch-retorische pauzes. De pauzes zijn te vinden soms aan het eind van de regel, soms binnen een regel. Door deze pauzes krijgt de lezer(es) wat tijd om het lezen te onderbreken en adem te halen. Er blijft anders weinig tijd over om tussen de kronkelende versregels enig semantisch verband te ontdekken. De poëticale spanning is afkomstig van de tegenstelling tussen de geslotenheid suggererende drieregelige strofen en de structurerende pauzes enerzijds en anderzijds de enjambementen die de geslotenheid steeds openbreken. De afwisseling van de pauzes en de kronkelende enjambementen geven de indruk van een galop. De vorm van het gedicht weerspiegelt de inhoud, maar de vertaler kan dit pas na herhaalde lezing van het gedicht vaststellen.

De eerste (vage) indruk na de eerste lezing is, het gaat in dit gedicht om hiërarchie en misschien ook: verzet tegen hiërarchische verhoudingen. De metafoor voor ondergeschiktheid bij uitstek blijkt het karrepaard te zijn. Dit karrepaard wordt dan gepersonifieerd door de ‘ik’ van het gedicht. Deze ‘ik’ wordt in de laatste strofe een ‘wij’ waarbij de evocatieve kracht van de ‘ik’ versterkt wordt.

De titel bepaalt en verklaart het genre van wat volgt: een bede. De alomtegenwoordige enjambementen ondersteunen het enigszins religieuze karakter van het gedicht.

Een tweede lezing versterkt deze interpretatie en voegt er een tweede element aan toe: het benadrukken van het feit dat bevrijding *een zeer lang proces* is. Vandaar de wat kunstmatig aandoende kronkelende, ingewikkel-

de zinnen. De bevrijding van het karrepaard, de wens tot bevrijding is in de voorwaardelijke wijs gesteld, wordt uitgesteld tot de allerlaatste regel van het gedicht. Deze regel is in gebiedende wijs - ‘laten we wèl wezen.’ (De verandering in de modaliteit en in de uitdrukkingswijze geeft de bevrijding aan. Van een idiomatische uitdrukking - laten we wèl wezen - maakt de dichteres een letterlijke: op gebiedende wijs roept ze op tot onafhankelijkheid en een autonoom, integer bestaan.) Van de ingewikkelde verdoezeling ontstaan door de lange zinnen ontwikkelt het gedicht zich naar heldere eenvoud in de uitdrukking van één enkele korte zin aan het eind.

Het eerste deel van het gedicht duurt dan ook tot het ‘verzoek’. Het karrepaard verwoordt steeds krachtiger zijn wens. Eerst in ontkennende voorwaardelijke wijs: ‘Ik zou niet graag van mijzelf moeten scheiden’. De regel klinkt wat enigmatisch en suggereert dat het karrepaard zijn identiteit grotendeels al aanvaard heeft, het wil zich niet graag in een schizofrene toestand bevinden. Met de tweede regel begint een lange tegenstellende bijzin die tegelijk een parenthese is en die bestaat uit het optellen van de elementen die de ondergeschikte positie van het karrepaard weergeven: oogkleppen, zwerende of schrijnende kwetsuren, angst voor slaag en hoon, de trage walm van stroperige nawee, al wat de blik vemauwt, kluistering. Het ‘van zichzelf [toch te] moeten scheiden’ blijkt iets te zijn dat een voorwaarde is tot de bevrijding van het karrepaard. In de zesde en zevende regel vindt inderdaad een scheiding van de ‘ik’ plaats: de vernauwde blik veroorzaakt de kluistering van de ‘ik’ aan zijn eigen ‘ikheid’ waarvan een deel toch ‘ontkracht’ kan worden. Deze ‘ik’ is dus niet homogeen: het draagt lets in zich dat protesteert. Pas als de ‘ik’ van de ooglkleppen ‘ontheven’ wordt, kan het tot zijn krachtig deel terugkeren. Er is een talige paradox: het tot kracht komen van de ‘ik’ wordt als ‘ontkrachting’ omschreven. Deze onderneming geschiedt echter zeer voorzichtig: in een vorm van een beleefde wens - ‘daartoe zag gaarne mijn [...] gestel zich beaamd in vergunning’. Dit is een zeer formeel en nederig geformuleerde wens, met nog een parenthese - ‘mijn overigens braaf gebreideld blijvende gestel’. Deze parenthese vormt een regressie naar een vroegere fase van de ‘ik’, met name toen het van zichzelf niet graag wilde scheiden. Blijven in een oude levenssituatie, zij het een ondergeschikte positie, is altijd veiliger dan daaraan iets veranderen, wat riskant lijkt. Tegelijkertijd vormt deze overdreven hoffelijke en bijna bureaucratisch aandoende stijl een aanzet tot het verzoek aan het eind van het gedicht. De overdreven beleefdheid doet niet alleen denken aan de bureaucratische stijl van grauwe ambtenaren, maar het werkt ook ironise-

rend. Het voorlopige karakter wordt nog versterkt door de tijdsbepaling: ‘voor een spanne onbepaald’ die echter twee betekenissen kan hebben. In eerste instantie: voor een korte tijd, in tweede instantie: voor altijd. Het woord spanne is ouderwets, roept iets negentiende-eeuws op. Daarnaast schuilen in dat woord ook betekenissen die niet alleen met tijd maar ook met ruimte te maken hebben (lengtemaat), en iets wat met paarden te maken heeft: ‘twee of meer voorgespannen trekdieren’, ‘tweespan’, etc. De volgende bepaling - ‘zo weids als rekbaar zij’ - is ongrammaticaal. De enige voor mij interpreteerbare oplossing van deze ongrammaticaliteit is: ‘voor een spanne onbepaald, zij het zo weids, als rekbaar.’ De ‘ontheffing’ (het weghalen) van de oogkleppen die met de vrijheid identiek is, mag dan kort of lang duren, het moment zelf is weids en rekbaar - een mystiek en bevrijdend moment dus. Na de puntkomma - net zoals na het streepje in de vorige strofe - zet de wens van het karrepaard zich voort en krijgt deze een nieuwe versnelling aan. In de volgende drie regels komen elementen voor die weer synonieme herhalingen van vroegere elementen zijn: ‘afsmeken’ herinnert aan ‘bede’ en ‘vergunning’, het ‘helderziende deel’ herhaalt ‘het ontkrachte deel’ van de ‘ik’, het ‘zwaar verkapte blikveld’ herinnert aan de ‘oogkleppen’, en er is weer sprake van het scheiden van de ‘ik’ van een verblind, want een ‘zwaar verkapte blikveld’ hebbend onderdeel en een zijn zicht langzamerhand terugwinnend onderdeel. Een overgangsperiode wordt weergegeven in het tweede deel van de laatste regel van de vierde strofe: ‘mocht het zover komen moeten’. Weer een voorwaardelijke wijs, maar het hulpwerkwoord ‘moeten’ geeft al aan dat vanaf hier de vrijheid als onvermijdelijk in zicht komt. De ‘laatste gang’ wordt ook een bevrijde gang: er is sprake van verlichting, van ‘recht’, van ‘onbelemmerd oorlof tot hinnikend genot’, terwijl ‘op de tenen [te hoeven] lopen’ terugwijst naar ‘het gebreideld blijvend gestel’, het ‘verkapte blikveld’ en naar ‘kluistering’. Deze laatste gang wordt dan een steeds sneller wordende galop waarbij niet alleen het zicht maar ook het gehoor bevrijd wordt: [zich] ‘ten gehoor brengend koorgezang’, ‘generale bas’, ‘sonoor gezucht’ worden als zovele aangename en bevrijdende auditieve ervaringen beleefd. Na dit hoogtepunt komt weer een terugkeer naar het vernederde wezen dat door een nederige ambtenarenstijl wordt uitgedrukt: ‘Aldus bij dezen in eenvoud met doorslag/mijn verzoek:’. De ‘ik’ noemt zich ‘dienstwillig zijnde’ aan een ‘u’ maar wel ‘onder voorbehoud’ en niet ‘zonder voorbehoud’ zoals dat aan het eind van een officiële brief stilistisch verwacht zou kunnen worden. ‘Toegenegen’ blijft dit ‘ik’ nog wel, maar in haar zelfdefinitie speelt zich

een bewustwordingsproces af: ‘niet schepsel’ - ‘nog minder subject’ - ‘afgezant’. Dit is een reeks van totale ondergeschiktheid naar gelijkberechtigdheid. Het spel met de staande uitdrukking ‘laten wij wèl wezen’ bestaat erin dat naast de idiomatische betekenis van ‘laten we eerlijk zijn’, hier ook een andere betekenis wordt geactualiseerd: ‘laten wij uiteindelijk gelijkberechtigd (en daardoor) wèl zijn’. Het persoonlijke voornaamwoord ‘wij’ wordt door het idiomatische gebruik gerechtvaardigd, maar anderzijds krijgt ‘wij’ een meerwaarde in tegenstelling tot het tot nu toe geïsoleerde en alleenstaande ‘ik’. Het drukt solidariteit en een soort algemeenheid van het probleem uit.

B. Intertekstualiteit

Religiositeit en het beeld van het karrepaard dat het betekenisveld van uitgebuite mens, slaaf, dienaar, bediende, arme arbeider of boer, vrouw, kind etc. omvat, wekt bij mij de (inter)tekst van Dostojewski's roman *Schuld en boete*[5] op. Daar heeft de hoofdfiguur, Raskolnjikow, vóórdat hij de moord op de oude vrouw, Lisaweta, begaat, een droom waarin een boer, Mikolka, zijn (karre)paard in een irrationele woede doodslaat. Deze scène betekent voor Raskolnjikow onbewust het oerbeeld van afhankelijkheid, uitbuiting, misbruik en onderschikking. Zijn schuld wordt door deze scène niet alleen geïnduceerd maar ook beargumenteerd. De moord op Lisaweta bedoelt Raskolnjikow als verzet tegen alle relaties waarin de ene mens van de andere op grond van zwakte, armoe en afhankelijkheid misbruik maakt. Van deze intertekstuele verwijzing, die misschien niet van de dichteres zelf afkomstig is, kan ik me niet meer bevrijden: deze betekenistoekenning zal mijn vertaling bepalen.

Naast de intertekstuele associatie met de held Raskolnjikow uit de roman *Schuld en boete* door Dostojewski bestaan er andere referentiekaders. Vaag is er een beeld van bevallen in het gedicht te onderscheiden. Dit beeld wordt voor mij door het volgende zinsdeel uit de tweede strofe opgeroepen: ‘de trage walm van stroperige/nawee.’ Het beeld van bevallen wordt nog versterkt doordat de ‘ik’ van het gedicht van zichzelf moet scheiden, moet zichzelf als het ware baren. Er is sprake van vermeerdering

5 F.M. Dosztojevszkij: Bün és bünhődés. Hongaarse vertaling: Imre Görög en Margit G. Beke. Budapest, 1962.

van de ‘ik’ waardoor uit een onderworpen ‘ik’ een bevrijde ‘ik’ ontstaat. Dit element van bevallen biedt een nieuw interpretatiekader aan en wel een feministisch. In dit geval gaat het niet alleen over een bevrijdingsproces in het algemeen, maar over de bevrijding van de vrouw van de onderdrukking door de man.

C. Socioculturele aspecten

De feministische lezing wordt geactiveerd onder andere door de socioculturele context waarin ik zelf leef. Deze context wordt nog sterk door seksisme beheerst. Dit feit brengt met zich mee dat ik als ‘lezer’ extra alertheid heb voor tekstuele genderladingen. De associatie met de negentiende-eeuwse Russische literatuur daarenboven waar ondergeschiktheid van de kleine mens aan een bureaucratisch systeem een topos was, kan ook te maken hebben met het feit dat de vertaler in een van de postcommunistische landen leeft. In deze landen is het proces van bevrijding een centraal onderwerp van het maatschappelijke discours dat uitstraling heeft op alle mogelijke menselijke relaties. Naast deze inhoudelijke aspecten heeft de bevrijding ook talige aspecten: communicatie, zelfuitdrukking ontwikkelt zich van verdoezeling en ongrijpbaarheid naar articulatie, helderheid en eenvoud.

Samenvattend kan men vaststellen dat het gedicht niet alleen over een bevrijdingsproces gaat, maar dat het gedicht zelf dat proces door haar talige middelen weergeeft. Het gedicht is het bevrijdingsproces zelf. Door de doorbreking van de drieregelige strofen door de enjambementen, door de verandering van de modaliteit van voorwaardelijke wijs tot gebiedende wijs, door de verschuiving van ondergeschiktheid naar gelijkberechtigdheid ook op grammaticaal niveau, dat wil zeggen van de eerste persoon enkelvoud naar de eerste persoon meervoud, wordt het gedicht zelf een talige gebeurtenis. De interpretatie van het gedicht werd naast de tekstuele ook door intertekstuele en socioculturele aspecten bepaald.

Idiomatische uitdrukkingen in tweetalige woordenboeken. Een vergelijkend onderzoek Nederlands-Italiaans[1]

Elisabeth Koenraads

1. Inleiding

Wie zich op welke manier dan ook bezighoudt met vreemde talen, kent het lief en het leed dat gepaard gaat met het gebruik van woordenboeken. En hoewel we allemaal duidelijk voor ogen hebben wat een hels karwei het samenstellen van een woordenboek is, zijn het toch vooral de gebreken en de tekortkomingen die ons opvallen; gebreken die zich vaker voordoen en ernstiger zijn naar gelang de behandelde woordenschat ingewikkelder van structuur wordt.

Onderwerp van dit artikel zal de fraseologie zijn, om een uit de Duitse linguïstiek geleende term (*Phraseographie*, Burger 1998, 168) te gebruiken, waarmee men doelt op het schrijven van woordenboekartikelen die idiomatische uitdrukkingen (voortaan IU)[2] bevatten. In het bijzonder zal nader ingegaan worden op de problemen die komen kijken bij de behandeling van idiomatische uitdrukkingen in tweetalige woordenboeken.

De lexicografie maakt onderscheid tussen de macrostructuur en de microstructuur van een woordenboek; de eerste wordt gevormd door de verzameling ingangen, de trefwoorden, die in een woordenboek wordt opgenomen (Van Sterkenburg 1979, 171); de tweede betreft de informatie die over de trefwoorden in het woordenboekartikel gegeven wordt.

De evaluatie richt zich zowel op de materiaal verzameling, als op de structuur, de vertaling en de presentatie[3] en zal geïllustreerd worden aan de hand van voorbeelden uit het Van Dale handwoordenboek Nederlands-Italiaans en Italiaans-Nederlands (voortaan Van Dale) en uit het Prisma

1 Dit artikel is een ingekorte versie van de lezing gehouden tijdens het Vijftiende Colloquium Neerlandicum.
2 Idiomatische uitdrukkingen zijn vaste verbindingen met een figuurlijke betekenis.
3 Zie Geeraerts en Janssens (1982, 27-28) voor een uitvoeriger beschrijving van evaluatiecriteria.

woordenboek Nederlands-Italiaans en Italiaans-Nederlands (voortaan Prisma). Het betreft hier de meest gebruikte woordenboeken van een zekere omvang, aangezien kleinere zakwoordenboeken weinig of helemaal geen idiomatische uitdrukkingen bevatten. Onze aandacht zal vooral gaan naar de vertaalrichting Nederlands-Italiaans.

IU behoren tot de intieme kem van een taal;[4] zonder figuurlijk taalgebruik zou een taal tot een saaie massa verworden. Daarbij komt dat men overwegend zijn toevlucht neemt tot idiomatisch taalgebruik bij directe taalhandelingen[5] en in informele taalsituaties die vaak emotioneel beladen, en dus vanuit communicatief oogpunt belangrijk zijn (Koenraads 2003, 177-182). Voor vt-leerders is het gebruik van IU moeilijk, omdat de combinatiemogelijkheden gering en niet voorspelbaar zijn en omdat de figuurlijke betekenis niet altijd gemakkelijk te achterhalen is. Een goed tweetalig woordenboek (voortaan 2twb) kan daarbij van onschatbare waarde zijn. Als voorbeeld kunnen de volgende twee IU dienen, die éénzelfde oorsprong in de scheepsbouw vinden, maar wel duidelijk in betekenis verschillen: ‘op stapel staan’ en ‘op de helling staan’.

Gezien het belang van de IU is het dan ook vreemd, dat ze in de taalkunde en ook in de lexicografie zo stiefmoederlijk behandeld worden. Het zou dus wenselijk zijn om bij het samenstellen van een woordenboek meer aandacht te besteden aan de idiomatische uitdrukkingen; om de woorden van Haussman aan te halen: ‘Het idioom dient bevrijd te worden: Zijn plaats is niet aan de rand, maar in het centrum van de taal.’[6] (Hausmann 1999, 136).

Er is de laatste jaren wel veel onderzoek gedaan naar lexicale en grammaticale vaste verbindingen met een letterlijke betekenis (de zogenaamde collocaties).[7] Enkele theoretische conclusies uit deze onderzoeken zijn gedeeltelijk ook geldig voor de IU.

4 Ook wanneer ze niet erg frequent zijn, nemen figuurlijke vaste verbindingen een belangrijke plaats in in het bewustzijn (Kornelius 1995, 163); waarschijnlijk omdat ze cognitief relevant zijn.

5 De Kleijn (1988, 3) spreekt van ‘eerstelijns taalsituaties’.

6 ‘Il faut déghettoïsir le fait idiomatique. Il est au centre de la langue, non à sa péripherie’. De vertalingen van de citaten zijn van de auteur.

7 Zie het in 2003 verschenen *Combinatiewoordenboek* voor het Nederlands van Piet de Kleijn.

Bij het samenstellen van een 2twb moet er rekening gehouden worden met vier groepen gebruikers (Duval 1986, 95-96; 1986, 33-34; Schnorr 1986, 54); als voorbeeld kan dienen een Italiaanse student die Nederlands leert (A) en een Nederlandse student die Italiaans leert (B). De volgende situaties doen zich dan voor:

1. A die de betekenis van een Nederlands woord in een bepaalde context opzoekt;
2. B die de betekenis van een Italiaans woord in een bepaalde context opzoekt;
3. A die de Nederlandse vertaling voor een Italiaans woord opzoekt;
4. B die de Italiaanse vertaling voor een Nederlands woord opzoekt.

Het betreft hier twee verschillende soorten receptieve en twee verschillende soorten productieve vaardigheden. De lexicograaf dient rekening te houden met de specifieke eisen van elk van de vier groepen;[8] wat de macrostructuur betreft uit zich dit vooral in de keuze van het trefwoord; wat de microstructuur betreft in de natuur en de rol van het commentaar[9] en in de volgorde van de informatie. Dit zullen de onderwerpen van de volgende paragrafen zijn.

2. De macrostructuur

Allereerst zal de lexicograaf moeten beslissen welke woorden een eigen ingang verdienen. Een van de omstandigheden die zich wreekt bij het samenstellen van 2twb, is dat deze haast altijd gebaseerd zijn op ééntalige woordenboeken (voortaan 1twb); het 1tw dient als intermediair tussen de taal en het 2twb. Het is niet alleen dit tweefaseproces dat negatieve invloed heeft op de samenstelling van het 2twb, maar vooral de bron zelf. Men hoeft maar een 1twb in de brontaal (BT) te vergelijken met een 1twb in de doeltaal (DT) om te zien hoe verschillend de woordenschat is. Zo schenken de Italiaanse 1twb minder ruimte aan de IU dan de Nederlandse; het gevolg hiervan is dat in het Italiaans-Nederlandse deel van Van Dale aanmerkelijk minder van deze uitdrukkingen staan dan in het Nederlands-Italiaanse deel.

8 Voorwaarde is dan ook dat bij de samenstelling van een 2twb moedertaalsprekers van beide talen betrokken worden (Farina 1996, 3).

9 Duval (1986, 95) gebruikt de term *metalingua*.

De tweede keuze die de samensteller moet maken betreft de ordening van de trefwoorden. Normaliter wordt er voor een alfabetische volgorde gekozen. Naast het opzoekgemak heeft deze ordening ook enkele nadelen, aangezien ze geen inzicht in de structuur van de taal geeft en omdat er onduidelijkheid bestaat over welk deel van een meerwoordig lexeem als trefwoord gebruikt dient te worden (Geeraerts 1989, 217). Vooral dit laatste nadeel telt zwaar bij de behandeling van IU.

Naast de alfabetische ordening kan een thematische of ideologische ordening toegepast worden, die rekening houdt met de semantische verwantschap tussen de lexemen. Een derde mogelijkheid is de IU uit de cognitieve semantiek te benaderen. IU zouden dan naar begrippen zoals bijvoorbeeld ‘woede’, ‘doodgaan’ geordend kunnen worden. Het grote voordeel bij een dergelijke behandeling van de IU is dat de betekenis van de uitdrukking in z'n geheel erbij betrokken wordt, terwijl daarentegen een ideologische benadering met thematische indeling in semantische velden de gebruiker op het verkeerde spoor kan zetten (Burger 1998, 188); er dient immers onderscheid gemaakt te worden tussen de letterlijke betekenis van de afzonderlijke elementen en de figuurlijke betekenis van de IU. Als we afgaan op de afzonderlijke woorden, zou een IU als ‘met je mond vol tanden staan’ tot het semantische veld van de lichaamsdelen behoren; de betekenis van de gehele uitdrukking verwijst echter naar een staat van sprakeloosheid.

Bij de behandeling van IU zal de lexicograaf moeten beslissen of deze een afzonderlijke ingang dient te hebben. In de literatuur[10] geeft men een eigen status aan de IU, omdat deze een autonome betekenis heeft die niet of maar gedeeltelijk af te leiden is uit haar verschillende componenten. Dit kenmerk pleit ervoor om de IU als een afzonderlijk trefwoord op te nemen en eventueel te beschouwen als een geval van homonymie ten opzichte van de letterlijke betekenis. Woorden en IU verschillen dan slechts in hun grammaticale structuur, maar krijgen een gelijkwaardige macro-structurele lexicale status (Gouws 1996, 68; Verstraten 1992, 209). Het voordeel van een eigen ingang is niet alleen dat het semantisch correcter is, gezien de ondoorzichtigheid van vele IU, maar ook dat het gebruiksvriendelijker is, omdat het het zoeken door vele kolommen, zoals bijvoorbeeld onder ‘hand’ of ‘oog’, overbodig maakt (Verstraten 1992, 208; Palumbo

10 Elnitsky (1984); Gouws (1996), Burger (1998), Hausmann (1999); zie tevens de bibliografie in Koenraads (2003).

2001, 186). De aanwezigheid van lexicale anomalieën in IU pleit eveneens voor een eigen ingang (Koenraads 2003, 66).[11]

Normaliter bevinden de IU zich echter onder het trefwoord van een van de componenten. Van Dale geeft onder het trefwoord 'gelag' als eerste de betekenis *consumazione* (consumptie) en dan pas 'het gelag betalen'. Prisma geeft alleen de IU 'het gelag betalen', hetgeen taalkundig correcter is, omdat het woord niet meer afzonderlijk gebruikt wordt.

Aan de invoering van IU in de macrostructuur zijn dus twee problemen verbonden: 1. welke ingangen komen in het woordenboek?; 2. onder welk trefwoord plaatsen we de IU?

Elke taal bezit een geweldig aantal IU en het is onmogelijk, vooral in een 2twb, deze allemaal op te nemen.[12] Algemeen toegepaste selectiecriteria in 2twb zijn: frequentie en omkeerbaarheidsbeginsel. Beide criteria zijn problematisch. Niets wijst erop dat de frequentie van een trefwoord hetzelfde is in de BT en in de DT (Zgusta 1971, 310). Het verschil in frequentie zal niet erg groot zijn voor woorden met een letterlijke betekenis die tot de kern van de taal behoren, maar dit verandert wanneer we IU gaan vergelijken.

Onder het omkeerbaarheidsbeginsel verstaan we de eis dat alle trefwoorden in een 2twb X-Y, als vertalingsequivalent in Y-X verschijnen en alle trefwoorden in Y-X als vertalingsequivalent in X-Y (Gouws 1989, 178).

De keuze van het trefwoord is van belang zowel bij de traditionele invoering van de IU onder een van haar elementen, als bij een zelfstandige ingang. Eén van de moeilijkheden waarmee de gebruiker zich geconfronteerd ziet bij het opzoeken van een IU is dat hij niet weet onder welk trefwoord deze zich bevindt. De theorie is op dit gebied schaars (Rösel 1995b, 198), met het gevolg dat er dikwijls geen duidelijke systematiek gevolgd wordt. Eloquent zijn de woorden van Rettig (1985, 111): 'Zo gaat meestal het opzoeken van een meerwoordig lexeem, als een woordenboek

11 We onderscheiden twee soorten lexicale anomalieën: archaïsche woorden die niet meer zelfstandig gebruikt worden, zoals 'gelag' in 'het gelag betalen' en woorden, waarvan de betekenis onbekend is, als 'beu' in 'iets/iemand beu zijn'. Zouden beide woorden als trefwoorden opgenomen worden, dan verkrijgen ze hiermee de status van een onafhankelijk woord, ondanks het feit dat ze niet tot de actuele woordenschat van de taal behoren, terwijl van een 2twb geëist wordt, dat zij een synchronische weergave van de taal geeft (Gouws 1989, 100).

12 Er doet zich ook een kwantitatief probleem voor: 2twb zijn kleiner dan 1twb (Zgusta 1971, 327).

al zo goed is dit op te nemen, met de nodige inspanning gepaard'.[13] Elk van de vier groepen gebruikers zal deze zoektocht op een eigen manier organiseren.[14]

In de meeste woordenboeken worden de IU geplaatst onder een inhoudswoord; dit is een eenvoudig te bevatten semantisch criterium. Het tweede criterium, de volgorde van de verschillende grammaticale categorieën, is morfosyntactisch en moeilijker te vatten voor de gemiddelde gebruiker. De volgorde die het vaakst voorkomt is: zelfstandig naamwoord - werkwoord - bijvoegelijk naamwoord - bijwoord - voornaamwoord, waarbij de vervangbare eerste positie (*iemand, iets*) niet meegerekend wordt (Gouws 1996, 56). Aangezien deze volgorde niet altijd vaststaat, moeten er ook verwijzingen onder de andere grammaticale klassen opgenomen worden (Verstraten 1992, 212). Deze verwijzingen ontbreken echter dikwijls (Rösel 1995b, 198). Als voorbeeld van deze verwarring kan de IU 'iets met lede ogen aanzien' dienen, die zich bij Van Dale onder het trefwoord 'oog' bevindt en bij Prisma onder dat van 'leed'.

De vorm waarin de IU vermeld wordt, is tevens belangrijk. Bij éénwoordige lexemen kiest men in de meeste talen voor een neutrale, onverbogen vorm, zoals de infinitief van het werkwoord of het enkelvoud van een substantief (Geeraerts en Janssens 1982, 14), maar bij de IU moet men rekening houden met lexicale en grammaticale restricties; in de IU 'de touwtjes in handen hebben', kan het zelfstandig naamwoord alleen in de verkleinvorm staan. De Van Dale plaatst de IU onder 'touw', weliswaar met vermelding van 'touwtjes' en niet van de tilde die het trefwoord vervangt; ook hierin is Prisma correcter, want de uitdrukking bevindt zich onder het afzonderlijke trefwoord 'touwtjes'. Deze onvolkomenheden en fouten worden overgeheveld naar het Italiaans-Nederlandse deel, zodat een niet-moedertaalspreker onjuiste informatie krijgt.

13 'So ist meistens das Auffinden eines mehrwortigen Lexems, sofern ein Wörterbuch es dankenswerterweise verzeichnet, mit einer gewissen Strapaze verbunden'.

14 Over hoe dat te werk gaat zijn niet alle lexicografen het eens. Fenoulhet (1992, 116) kritiseert bijvoorbeeld de theorie van Van Sterkenburg volgens welke uit een zelfstandig naamwoord en een bijvoegelijk naamwoord bestaande lexicale vaste verbindingen voor productief gebruik opgezocht worden bij het zelfstandig naamwoord en voor receptief gebruik bij het bijvoegelijk naamwoord. Volgens Felnoulhet bestaat er geen twijfel wat het eerste betreft, maar het tweede geval is lang niet zo duidelijk, omdat de niet-moedertaalspreker soms geen van beide woorden kent en dan waarschijnlijk bij het zelfstandig naamwoord zal gaan zoeken; zie tevens de resultaten van experimenten in Rösel (1995b, 199-202).

3. De microstructuur

3.1 Commentaar en volgorde

De microstructuur heeft betrekking op de informatie over een trefwoord in een woordenboekartikel. Deze informatiegegevens worden in het artikel geplaatst in een bepaalde volgorde en aangegeven door middel van labels, afkortingen en commentaar, in combinatie met typografische hulpmiddelen, die alle verklaard worden in de gebruiksaanwijzing aan het begin van het wb. Ons interesseren hier alleen degene die van belang zijn voor de IU en hun vertaalequivalenten.

De gebruiksaanwijzing is over het algemeen in beide talen geschreven en bij het gebruik van labels en redactionele afkortingen wordt rekening gehouden met 'beide gebruikersgroepen' (uit de gebruiksaanwijzing in Van Dale Nederlands-Italiaans). Het commentaar in de artikelen wordt meestal in de BT gegeven, maar, afhankelijk van de doelgroep, kan het ook de DT zijn (Rettig 1985, 101). Rettig (1985, 102) en Ianucci (in Gouws 1989, 171) maken onderscheid tussen commentaar in de BT dat gericht is op verklaring van betekenisonderscheiding,[15] zoals het aangeven van register, vaktaal en polysemie, en commentaar in de DT, dat een verklarende functie heeft bij de vertaalequivalent. Zo vinden we in Van Dale onder het trefwoord 'kaak' bij vertaling 4. het label (hist, schandpaal) *berlina, gogna* en vervolgens bij de voorbeelden de IU 4. 'aan de kaak stellen' *mettere alla gogna*.

Het overzicht van de verschillende betekenissen met hun vertaalequivalenten kan alfabetisch zijn, of op logische en cognitieve principes berusten; concrete en letterlijke betekenissen komen echter altijd voor abstracte en figuurlijke betekenissen (Burger 1998, 175); frequentie en algemeenheid kunnen bij de ordening een rol spelen.

IU hebben zelden een eigen ingang,[16] met het gevolg dat zij in de meeste gevallen deel uitmaken van het artikel van een éénwoordig tref-

15 'Bij woorden met meer dan één betekenis wordt meestal kort aangegeven om welke betekenis of om welk gebruik het gaat. door middel van een label of een korte aanduiding van de betekenis tussen punthaken' (uit de gebruiksaanwijzing in Van Dale).

16 Uitzondering zijn sommige 1 twb en projecten zoals dat van Mel'cuk; in dit laatste project krijgt de IU, in hoofdletters, een eigen ingang (Mel'cuk 1988, 28).

woord. Ze worden dan aan het eind van dit artikel geplaatst na een typografisch teken. Van Dale plaats alle IU na een zwart dropje samen met de voorbeelden; het 'vlaggetje' ¶ geeft aan dat de IU niet terug te voeren is op een van de betekenisonderscheidingen voor het dropje.[17] Zo treffen we onder het trefwoord *kost* het vlaggetje aan voor de IU: ¶ 'dat is andere ~' *è un altro paio di maniche*. De typografische conventie dient duidelijk te maken dat het trefwoord deel uitmaakt van een meerwoordig lexeem en slechts een referentiële functie heeft (Elnitsky 1984, 24), aangezien er geen semantisch verband tussen het onafhankelijke trefwoord en hetzelfde woord in de IU aangewezen kan worden (Gouws 1996, 56).

3.2 Vertaalequivalenten

Hét probleem waarvoor de lexicografen van 2twb (en vertalers) zich geplaatst zien bij hun werk is dat geen twee talen op dezelfde manier gestructureerd zijn. Zgusta (1971, 294) spreekt van 'anisomorphism', waarmee zij duidt op 'de verschillende wijzen waarop in elke taal de denotaties georganiseerd worden'.[18] Dit gebrek aan isomorfisme is aanwezig in bijna alle lexicale eenheden; uitzonderingen zijn de woorden die tot de kern van de taal behoren en wetenschappelijke terminologie (Zgusta 1971, 296; Rettig 1985, 95).

In de literatuur[19] worden er vier of vijf (één is een gemengd type) soorten vertaalequivalenten (voortaan VE) onderscheiden:

1. absolute VE en congruentie;
2. divergentie;
3. convergentie;
4. multivergentie = divergentie plus convergentie;
5. ontbrekende of surrogaat equivalentie.

17 Andere mogelijkheid is dat doorzichtige IU voorafgegaan worden door een open dropje met het nummer dat naar de semantisch verwante betekenis verwijst; na een zwart dropje volgen de ondoorzichtige IU (Elnitsky 1984, 25).

18 'the differences in organization of designate in the individual languages'.

19 Hausmann 1977 (in Rettig 1985), Gouws (1989) en Gouws (1996); in dit laatste artikel concentreert de auteur zich voornamelijk op de IU.

1. Congruentie kan gezien worden als een beperkte vorm van absolute VE, waarbij trefwoord en VE weliswaar dezelfde betekenis hebben, maar verschillen in lexicale en morfosyntactisch structuur. Wel moeten de pragmatische en stilistische restricties in BT en DT hetzelfde zijn, zodat er niet alleen semantische maar ook communicatieve equivalentie tot stand komt (Gouws 1996, 73). Volledige congruentie hebben we bij de vertaling van 'het ijs breken' *rompere il ghiaccio* en 'de geit en de kool willen sparen' *voler salvare capra e cavoli*; als voorbeeld van een gedeeltelijke congruentie met gebruik van andere lexicale elementen, kan de IU dienen 'twee vliegen in één klap slaan' met VE *prendere due piccioni con una fava* (twee duiven met één boon vangen).
2. Divergentie houdt in dat voor een trefwoord in de BT meerder VE in de DT gegeven worden. Het betreft hier overwegend VE die verschillen in register en stijl of VE die de verschillende polysemische aard van de DT weergeven.[20] Zo kan de IU 'op alle slakken zout leggen' op twee manieren vertaald worden, met *cercare il pelo nell'uovo* (de haar in het ei zoeken) en met *spaccare un capello in quattro* (een haar in vier delen breken).
3. Bij convergentie treden we buiten de microstructuur, aangezien hier verschillende trefwoorden in de BT naar éénzelfde VE verwijzen: 'wie kaatst, moet de bal verwachten' en 'wie A zegt, moet B zeggen' vinden hun tegenhanger in het Italiaanse *chi la fa, l'aspetti* (wie het doet, kan het verwachten). Een echte congruentie weerspiegelt de mogelijkheden en de beperkingen van een taal.[21]
4. Zoals vaak bij equivalentverhoudingen tussen talen, komen gemengde vormen het meest voor (Rettig 1985, 95; Gouws 1989, 173): combinaties van divergentie en convergentie lopen als een rode draad door 2twb, ook omdat IU niet-idiomatische synoniemen hebben (Gouws

20 Gouws (1989, 167-168; 1996, 68) maakt onderscheid tussen lexicale en semantische divergentie; bij lexicale divergentie corresponderen synonieme VE aan één vorm in de BT. Wanneer de BT echter een polysemisch trefwoord bevat, elk met een eigen VE in de DT, spreekt men van semantische divergentie.

21 In 2twb komt het echter helaas ook vaak voor dat congruentie de neiging tot vereenvoudiging van de samenstellers weergeeft. Dit geldt vooral voor de IU die aan een bepaald concept verbonden zijn; hier is sprake van een generalisatie die niet als correcte VE opgevat kan worden. De gebruiker zou kunnen denken dat we hier met synoniemen te maken hebben, maar dat is niet zo; de meerdere IU die congrueren tot een VE hebben verschillende connotationele aspecten die ook in de DT uitgedrukt zouden kunnen worden (Verstraten 1992, 215).

1996, 81). Van Dale geeft voor ‘van een koude kermis thuiskomen’ *avere una doccia fredda, scornarsi, fare fiasco, tornare con le pive nel sacco* (met de doedelzakken in de zak terugkomen), een geval van divergentie; maar dezelfde uitdrukking convergeert samen met ‘met lege handen terugkeren’ in *tornare con le pive nel sacco* (Van Dale).

5. Sommige woorden en uitdrukkingen zijn gewoonweg niet te vertalen, omdat het voorwerp of begrip waarnaar de BT verwijst niet bekend is in de DT of naar andere socioculturele normen verwijst (Snell-Hornby 1990, 210). Men spreekt dan van cultuurgebonden en onomasiologische lacunes (Schnorr 1986, 55). Het kan ook zijn dat de de betekenis bekend, maar niet gelexicaliseerd is.

Een IU waarvoor geen figuurlijk VE in de DT bestaat, zal in het woordenboek weergeven worden met een surrogaat VE, die overeenkomt met de vertaling van de parafrase van de IU in de BT. Enkele voorbeelden: ‘er voor spek en bonen bij zitten’ *non contare veramente* (niet meetellen) (Prisma), ‘buiten zijn boekje gaan’ *oltrepassare le proprie competenze* (Van Dale) *contravenire ad una regola* (Prisma), beide vertalingen van de parafrase ‘zijn bevoegdheden overschrijden’.[22]

Het kan voorkomen dat lexicografen voor een surrogaat VE kiezen, ook wanneer de DT een IU heeft met dezelfde semantische waarde.[23] Deze keuze kan ingegeven zijn door de volgende overwegingen: verschil in stijl tussen de UI in de BT en de DT (Farina 1996, 2; Gouws 1996, 57), voorkeur voor eenvoudigere uitdrukkingen (Mel'cuk 1988, 30) of voor een functionele vertaling[24] en verschil in frequentie. De vertaling van het zeer frequente ‘iemand van het kastje naar de muur sturen’ *mandare qualcuno da Erode a Pilato* (iemand van Herodes naar Pilatus zenden), enige vertaling in beide woordenboeken, is in Italië vrij onbekend, terwijl dit land toch ook onder de bureaucratie lijdt.

22 Een VE kan ook incompleet zijn, zodat er aanvullend commentaar geleverd moet worden, zoals bij de VE in Van Dale van ‘iemand van de sokken rijden’ *investire ql.no (mandandolo a gambe all'aria)* (iemand aanrijden door hem met de benen de lucht in te sturen).

23 Het blijft natuurlijk noodzakelijk dat bij niet-idiomatische VE van een IU in de BT, er gewezen wordt op de idiomatische natuur van deze laatste en op het verlies aan stijl en register dat gepaard gaat met een niet-idiomatische vertaling; helaas ontbreken deze aanwijzingen dikwijls (Gouws 1996, 83).

24 Voor het debat tussen vertaalequivalenten en functionele equivalenten zie Zgusta (1971) en Snell-Hornby (1990).

Het omkeerbaarheidsbeginsel verplicht de lexicograaf alle VE op te nemen als trefwoorden in het andere deel; daarbij is het strikt noodzakelijk dat een weinig gebruikte IU van geschikt commentaar voorzien wordt door middel van de labels (*zeldzaam*) of (*ongewoon*). Dat het omkeerbaarheidsbeginsel niet altijd toegepast wordt blijkt in het Italiaans-Nederlandse deel van Van Dale waarin 'coltivare il proprio orticello' (*zijn eigen moestuin verbouwen*) de, volgens ons niet geheel correcte, VE *schoenmaker houd je bij je leest* krijgt; in het Nederlands-Italiaanse deel wordt onder 'schoenmaker' geen enkele IU vermeld, onder 'leest' krijgt 'schoenmaker, blijf bij je leest' VE *chi vuol fare l'altrui mestiere fa la zuppa nel paniere* (wie het beroep van een ander uitoefent, maakt soep in een mand).

3.3 Overige informatie

De overige informatie in de microstructuur van een artikel kan van diverse aard zijn; ons interesseren slechts die inlichtingen die van belang zijn voor de vertaling van IU: connotatieve en pragmatische waarde, en de voorbeeldzinnen.

De term connotatie verwijst in ruimere zin naar het geheel van nietreferentiële bijbetekenissen van een lexeem (Geraerts 1989, 141), waaronder stijl en register; in nauwere zin verwijst het daarentegen slechts naar de emotionele en affectieve bijwaarde.[25] In beide betekenissen wordt de connotatie in woordenboeken aangegeven door middel van labels. Bij IU vinden we bijvoorbeeld het label *inf*. (informeel) of *vulg*. (vulgair); wat de regionale verschillen betreft, merken we op dat in beide woordenboeken Zuid-Nederandse varianten van IU ontbreken.

Het aangeven van de net zo belangrijke pragmatische waarde wordt in het algemeen als taak van de voorbeeldzinnen gezien. Cultuurverschillen tussen taalgemeenschappen weerspiegelen zich in het gebruik van de taal, in 'de taalstrategieën'[26] (Rey 1986, 37). Combrink (in Gouws 1989, 185) wijst erop dat twee IU met dezelfde semantische betekenis niet noodzake-

25 De connotatieve waarde in engere zin is een subjectief en taalgevoelig gegeven (Ludwig 1982, 170; Duval in Farina 1996, 5).

26 'les stratégies de discours'.

lijk identieke gebruiksvoorwaarden hebben[27]. Aangezien de pragmatische functie van IU vooral tot uiting komt in mondeling taalgebruik en in informele tweespraak, zou in de digitale toekomst toevoeging van fragmenten van dialogen als illustratie kunnen dienen.[28]

Vele IU hebben zowel een letterlijke als een figuurlijke betekenis. In 2twb wordt overwegend alleen de VE van de figuurlijke betekenis gegeven, aangezien de letterlijke uit de betekenis van het afzonderlijke trefwoord opgemaakt kan worden. Beide betekenissen moeten duidelijk gescheiden worden; als dit niet gebeurt, dan kan dat aangeduid worden als een lexicografische 'abberatie' (Hausmann 1985, 33; Gross 1994, 247).[29]

Een woordenboekartikel eindigt met voorbeeldzinnen die na het dropje (of ander teken) geplaatst worden. Zij geven de context aan, waarbinnen de VE gebruikt kunnen worden, want, om uit de gebruiksaanwijzing van Van Dale te citeren:

> De precieze betekenis van een woord, en daarmee ook de geschikste vertaling, is vaak afhankelijk van de context waarin het woord voorkomt. Daarom is in dit boek een ruim aantal voorbeeldzinnen opgenomen.

De voorbeeldzinnen dienen dientengevolge ter illustratie van:

a. het syntactische gebruik (Geeraerts en Janssens 1982, 18); we denken hierbij aan de selectierestricties en combinatiemogelijkheden;
b. het pragmatische gebruik;
c. het betekenisverschil tussen semantische equivalente VE met verschillende connotatieve waarden (Rettig 1985, 103).

27 Nederlandse politici maken bijvoorbeeld meer gebruik van IU dan Italiaanse.

28 Zie Lewandowska-Tomaszczyk (1990) voor een soortgelijk voorstel voor vreemdetaalonderwijs.

29 Gouws (1996, 63) geeft een voorbeeld uit een Engels-Afrikaans woordenboek: 'a piece of cake' *1. 'n stuk koek; 2. doodmaklik*; op deze wijze ontstaat een verhouding van homonymie tussen een vrije opeenvolging van woorden en een meerwoordig lexeem; dit is lexicografisch niet toegestaan, omdat een homonieme alleen tussen afzonderlijke lexemen kan bestaan. Onjuist is ook een VE die alleen de letterlijke betekenis weergeeft, zoals het VE onder 'op zijn tenen lopen', waarvoor zowel Van Dale als Prisma slechts de letterlijke vertaling geven, *camminare in punto die piedi en andare in punto die piedi*.

Hoewel lexicografisch niet correct, worden in 2twb de IU haast altijd door middel van voorbeeldzinnen geïntroduceerd.[30] Dit kan tot grote verwarring leiden, omdat het voor de gebruiker niet duidelijk is, of het meerwoordig VE van een IU in de BT ook een vaste verbinding is, of slechts een aaneenschakeling van woorden zonder vast karakter (Rettig 1985, 96). Het zou inderdaad wenselijker zijn de IU van de voorbeelden te scheiden (Rettig 1985, 108). Een vergelijkend probleem doet zich voor, waneer de IU ter illustratie van de context in een langere voorbeeldzin ingebed is. Gouws (1996, 65) wijst erop dat: 'Zowel vanuit het standpunt van de gebruiker als op taalkundige gronden, deze methode onaanvaardbaar is'.[31] In de volgende voorbeeldzinnen uit Van Dale zien we enkele ingebedde IU: *ik ben je geklaag meer dan beu, het nieuws deed me de haren te berge rijzen, het huis wordt in de gaten gehouden*.

4. Een blik op de toekomst

Uit het voorafgaande blijkt wel dat 2twb tot nu toe verre van perfect zijn. Dat heeft vele oorzaken: de enorme hoeveelheid stof die verwerkt moet worden; het veelvoudige talent dat van de samenstellers geëist wordt en de hoeveelheid tijd die het maken van een woordenboek vraagt. Veel van de onvolledigheden en fouten zijn echter te wijten aan gebrek aan wetenschappelijk onderzoek (De Kleijn 1988, 4) en aan het geringe vertrouwen van lexicografen in het nut van de moderne taalkunde (Van Sterkenburg 1979, 167). Vooral naar de structuur van de meerwoordige lexemen dient vanuit lexicografisch oogpunt nog onderzoek gedaan te worden (Rösel 1995b, 206).[32] Gevolg hiervan is dat macro- en microstructuren kunnen verschillen van woordenboek tot woordenboek en ook binnen één en hetzelfde boek niet altijd consequent toegepast worden. Ondanks het feit dat perfectie

30 Uit de gebruiksaanwijzing van Van Dale: 'Een andere categorie voorbeelden wordt gevormd door de (idiomatische) uitdrukkingen en spreekwoorden'. In de korte gebruiksaanwijzing voorin de Italiaanse versie wordt dit wel vermeld maar niet bij de Nederlandse!

31 'Judged from a user perpective and on linguistic grounds this is not an acceptable method'.

32 Het wetenschappelijk onderzoek dat uitgevoerd is heeft zich tot nu toe vooral beperkt tot de 1twb. Volgens Fontenelle (1998, 194) is dit onder andere toe te schrijven aan het gedrag van de uitgevers, die zich terughoudend opstellen ten opzichte van de universiteiten door geen elektronische versies van 2twb ter beschikking te stellen.

nooit bereikt zal worden, is er op velerlei gebied vooruitgang in zicht. De nieuwe digitale hulpmiddelen kunnen daarbij zeker een rol spelen. Enkele belangrijke voorstellen die in het voorafgaande al ter sprake zijn gekomen, betreffen de verwerking van cognitieve en pragmatische gegevens in het wb. Een cognitieve aanpak van de trefwoorden die een meerdimensionale structuur vereist (Geeraerts 1989, 228) kan mogelijk worden door de verbreking van de traditionele lineaire vormbeperkingen en het oneindige expansievermogen van de digitale hulpmiddelen.

Nog meer dan de cognitieve is de pragmatische aanpak gebaat bij het bestaan van computer en internet. Voorbeelden van IU in context kunnen gegeven worden zowel door middel van software als door het aangeven van *links*: aan de ene kant kunnen dialogen en authentiek materiaal bijgesloten worden, aan de ander kant kan de microstructuur uitgebreid worden met meer taalkundige informatie zoals de aanduiding van de functies (Elnitsky en Mel'cuk 1988, 76). Vooral bij meerwoordige lexemen zijn de voordelen van ICT duidelijk: toegang tot het trefwoord kan via elk deel van de uitdrukking plaatshebben, net zo goed als via de functies, connotatieve of pragmatische betekenis, syntactische kenmerken of restricties. De zoektocht hoeft ook niet meer verplicht de richting brontaal-doeltaal te volgen. Er ontstaat zo een semantisch netwerk met verschillende toegangen (Fontenelle 1998, 205), dat aan alle vier groepen gebruikers dezelfde mogelijkheden biedt. Andere voordelen van het gebruik van ICT zijn het gemak van de bijwerking, waardoor een e-wb minder snel veroudert,[33] en de mogelijkheid meerdere e-wb tegelijkertijd te gebruiken (Palumbo 2001, 181).

Indien een e-wb naast semantische en syntactische informatie, ook connotatieve en pragmatische aanwijzingen wil bevatten, is het werken met grote corpora waarschijnlijk eenvoudiger dan het gebruik van papieren wb als bron, aangezien er meer voorbereidend werk nodig is om dezelfde gegevens uit een al bestaande papieren uitgave te halen (Fontenelle 1998, 190); tot nu toe zijn de meeste e-wb voornamelijk op hun papieren voorgangers gebaseerd.

Al deze vele mogelijkheden die de ICT de lexicograaf biedt, worden nog niet ten volle uitgebuit. Het is inderdaad een paradox, zoals Palumbo opmerkt (2001, 192), dat op dit moment vooral de traditionele woordenboeken voordeel trekken van de ICT.

33 Moderne IU als ‘kort door de bocht’ ontbreken in de geanalyseerde woordenboeken.

Bibliografie

Burger, Harald: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlijn, 1998.
Cowie, A.P.: 'Phraseological dictionaries: some East-West comparisons'. A.P. Cowie (ed.), *Phraseology. Theory, analysis, and applications*. Oxford, 1998, 209-229.
Duval, Alain: 'La métalangue dans les dictionnaires bilingues'. *Lexicographica* 2, 93-100 (1986).
Elnitslcy, Léo: 'Présentation d'un article de dictionnaire (lexéme) et d'un superarticle (vocable)'. Igor Mel'čuk, *Dictionnaire explicatif et combinatoire du francais contemporain. Recherces lexico-sémantiques*. Vol. II. Montreal en Quebec, 1984.
Elnitsky, Léo en Mel'cuk, Igor: 'Le champ sémantique "grandeurs" (= paramètres): description lexicographique de quelques cas problématiques de la coocurrrence lexicale (actants à valeur numérique et modificateurs de degré'. Igor Mel'čuk, *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherces lexico-sémantiques*. Vol II. Montreal en Quebec, 1984, 73-80.
Farina, Donna M.T.Cr.: 'The bilingual lexicographer's best friends'. *Lexicographica* 12, 1-15 (1996).
Felnoulhet, J.: 'Fraseologie en Lexicografie'. Th. Hermans et al. (eds), *Handelingen Elfde Colloquium Neerlandicum*. Woubrugge, 1992, 107-120.
Fontenelle, Thierry: 'Discovering significant lexical functions in dictionary entries'. A.P. Cowie (ed.), *Phraseology. Theory, Analysis, and Applications*. Oxford, 1998, 189-207.
Geeraerts, D. en Janssens, G.: *Wegwijs in woordenboeken*. Assen, 1982.
Geeraerts, Dirk: *Wat er in een woord zit*. Leuven, 1989.

Gouws, R.H.: ‘Idioms and collocations in bilingual dictionaries and their Afrikaans translation equivalents’. *Lexicographica* 12, 54-88 (1996).
Gouws, R.H.: *Leksikografie*. Pretoria en Kaapstad, 1989.
Gross, Maurice: ‘Constructing lexicon-grammars’. B.T.S. Atkins en A. Zampolli (eds), *Computational Approaches to the lexicon*. Oxford, 1994, 213-263.
Hausmann, Franz Josef: ‘Trois paysages dictionnairiques: La Grande-Bretagne, la France et l' Allemagne’. *Lexicographica* 1, 24-50 (1985).
Hausmann, Franz Josef: ‘Le dictionnaire de collocations - Critères de son organisation’. Norbert Greiner et al. (hrsg.), *Texte und Kontexte in Sprachen und Kulturen*. Trier, 1999, 121-139.
Kempcke, Günter: ‘Lexikologie, lexilcographische Theorie und lexikograpische Praxis’. E. Agricola et al. (eds.), *Wortschatzforchung heute*. Leipzig, 1982, 42-61.
Kleijn, Piet de: ‘Kennis van vaste woordverbindingen: belangrijk en moeilijk’. *Neerlandica Extra Muros* 50, 2-7 (1988).
Koenraads, Elisabeth: *Le locuzioni neerlandesi. Proposte di analisi*. Triëst, 2003.
Kornelius, Joachim: ‘Vom Printwörterbuch zum elektronischen Kollokationswörterbuch’. *Lexicographica* 11, 153-171 (1995).
Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara: ‘Meaning, synonymy, and the dictionary’. Jerzy Tomaszczyk en Barbara Lewandowska-Tomaszczyk (eds), *Meaning and lexicography*. Amsterdam en Philadelphia, 1990, 181-208.
Ludwig, Klaus-Dieter: ‘Zu normativen, konnotativen und stilistischen Angaben in Wörterbucheintragen’. E. Agricola et al. (eds.), *Wortschatzforschung heute.* Leipzig, 1982, 166-184.

Mel'čuk, Igor: ‘Principes et critères de description sémantique dans le DEC’. Igor Mel'čuk, *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain. Recherces lexico-sémantiques*. Vol. II. Montreal en Quebec, 1988,27-39.
Palumbo, Giuseppe: ‘I dizionari bilingui italiano e inglese su cd-rom: uno strumento realmente innovativo?’. *Rivista internazionale di tecnica della traduzione* 6, 177-194 (2001).
Rettig, W.: ‘Die zweisprachige Lexikographie Französisch-Deutsch, Deutsch-Französisch. Stand, Probleme, Aufgaben’. *Lexicographica* 1, 83-124 (1985).
Rey, Alain: ‘Les écarts culturels dans les dictionnaires bilingues’. *Lexicographica* 2, 33-42 (1986).
Rösel, Petr: ‘Strukcturen des Zugriffs auf Mehrwortausdrücke in bilingualen Wörterbüchern zum Englishen und Deutschen: benutzererwartungen und lexikographische Praxis’. *Lexicographica* 11, 196-209 (1995).
Snell-Hornby, Mary: ‘Dynamics in meaning as a problem for bilingual lexicography dictionary’. Jerzy Tomaszczyk en Barbara Lewandowska-Tomaszczyk (eds.), *Meaning and lexicography*. Amsterdam en Philadelphia, 1990, 209-225.
Sterkenburg, P. van: ‘Wat is lexicografie?’ Bernard T. Tervoort, *Wetenschap & taal*. Muiderberg, 1979, 163-177.
Verstraten, Linda P.: *Vaste verbindingen*. Amsterdam, 1992.
Zgusta, Ladislav: *Manual of lexicography*. Den Haag en Parijs, 1971.

Woordenboeken

Groot, Hans de: *Van Dale Idioomwoordenboek*. Utrecht, Antwerpen, Amsterdam en Brussel, 1999.

Kleijn, Piet de: *Combinatiewoordenboek*. Amsterdam, 2003.
Lo Cascio, V.: *Van Dale Handwoordenboek Italiaans-Nederlands, Zanichelli Dizionario Italiano-Neerlandese*. Utrecht, Antwerpen en Bologna, 2001.
Lo Cascio, V.: *Van Dale Handwoordenboek Nederlands-Italiaans, Zanichelli Dizionario Neerlandese-Italiano*. Utrecht, Antwerpen en Bologna, 2001.
Visser-Boezaardt, G. et al.: *Prisma Italiaans-Nederlands*. Utrecht, 1997.
Visser-Boezaardt, G. et al.: *Prisma Nederlands-Italiaans*. Utrecht, 1997.

Deskundigheidsbevordering in de literaire vertaling

Dolores Ross

1. De verspreiding van de Nederlandstalige literatuur in Italië

Algemeen wordt aangenomen dat de verspreiding van de Nederlandstalige literatuur in het buitenland een forse impuls heeft gekregen in de jaren negentig, wat onder meer wordt toegeschreven aan een zorgvuldige marketing. Na landen als Duitsland, Frankrijk en de Verenigde Staten, werd het offensief ook op Italië gericht, met als gevolg dat de Nederlandse en Vlaamse letteren in 2001 eregast, *damigella d'onore*, van de boekenbeurs van Turijn waren. Ter gelegenheid daarvan werd er een serie uitgekiende strategieën ontplooid om ook een doorbraak in Italië te bewerkstelligen.

Om een buitenlandse markt open te breken, komt het inderdaad van pas weloverwogen strategieën in te zetten, want hoe goed een product ook is, het moet aan de man gebracht worden. Een literatuur als de Nederlandstalige heeft bovendien extra behoefte aan marketingsbeleid, gezien de haast onuitroeibare opvatting dat grote schrijvers alleen maar in de belangrijkste wereldtalen schrijven en dat kleine landen dus geen grote literatuur bezitten: ‘Er wordt niet genoeg gedaan voor promotie van vertaling vanuit kleine landen. Het is altijd al een heel verdacht toeval geweest dat grote schrijvers hoofdzakelijk in wereldtalen schrijven’,[1] stelt Peter Newmark (1991, 20-21) heel terecht. Daar komt nog bij dat de Lage Landen, anders dan bijvoorbeeld de Scandinavische landen, ‘in de ogen van het buitenland geen echte klassiekers hebben’ (Wester 1998, 776).

Deze bijdrage richt zich op de vraag hoe de toegankelijkheid van de Nederlandstalige literatuur in Italië verbeterd kan worden en met name hoe gewerkt kan worden aan een deskundigheidsbevordering van het literair vertalen Nederlands-Italiaans.

Over de vraag hoe het met de verspreiding van onze literatuur in Italië nu precies gesteld is, lopen de meniugen enigszins uiteen. Van Leeuwen beweert dat er sedert 1993 sprake is van ‘een breed aanbod van

1 ‘Not enough is done to promote translation from small countries. It has always been the oddest of suspect coincidences that great writers mainly write in world languages’.

Nederlandse en Belgische schrijvers' en van een 'opleving' (1993, 783), Snel Trampus spreekt eveneens van een 'opleving' en maakt gewag van een 'vertaalhausse' (1996, 186), Mori Leemhuis (1995) bevestigt dat sinds 1993 de situatie 'totaal veranderd' schijnt te zijn en dat het aantal uitgekomen vertalingen inderdaad in een stroomversnelling is gekomen, maar Dingenouts stelt in 2002 dat de Nederlandstalige literatuur in Italië 'nog niet doorgebroken' is (154).

Nu is het inderdaad zo dat een stijging van het aantal vertaalde en gepubliceerde werken niet automatisch neerkomt op verhoogd succes. Dat de grote doorbraak nog niet echt voor de deur staat, kan worden opgemaakt uit de recensies die de Italiaanse pers aan onze literatuur wijdt. Zo rapporteert Mori Leemhuis op grond van een aantal andere bijdragen die begin jaren negentig zijn verschenen over de receptie van Nederlandstalige literatuur in Italië - onder meer van Gianfranco Groppo, Giorgio Faggin en Riccardo Rizza - dat deze 'eenstemmig' constateren dat 'in het beeld dat men in Italië heeft van de Nederlandse cultuur' de literatuur niet thuishoort: er is een 'volkomen onwetendheid' met betrekking tot de letterkunde en 'zelfs de belangrijkste namen onder de Nederlandse schrijvers zijn bij ons onbekend' (1995, 60). Een en ander vindt bevestiging in de talrijke artikelen die rondom de boekenbeurs van Turijn in 2001 in de Italiaanse pers zijn verschenen. Daar stuit de lezer menigmaal op zinnen in de trant van: 'het land dat schilders als Rembrandt, Vermeer en Van Gogh heeft voortgebracht, is literair gesproken nog een grote onbekende in Italië'. Maar zoals gezegd, op het vertaalfront is er inmiddels toch wel veel gaande: sinds enkele jaren is men bezig een tamelijk brede onderstroom van Nederlandstalige auteurs uit te geven, in een poging het aanstormend talent, *gli emergenti*, in het kielzog van geconsacreerde auteurs, *i mostri sacri*, te lanceren.

Een goede receptie van een literair werk in vertaling hangt af van een reeks onderling verbonden factoren en is dus niet primair een kwestie van inherent lagere of hogere kwaliteit (zie Vanderauwera 1985, 209). Vandaar dat tekstgeoriënteerde benaderingen steeds tekort schieten om een succesvolle receptie te verklaren: 'alleen onderzoek van het hele literaire systeem, met de instituties die er omheen zitten' kunnen een verklaring opleveren, aldus Musschoot (2002, 54). Alvorens in te gaan op een reeks vertaalkundige aspecten die, indien gerationaliseerd en gebaseerd op goede praktijken, de deskundigheid in het literair vertaalbedrijf kunnen verhogen, wil ik een blik werpen op kwesties die gerelateerd zijn aan de uitgeverij en

de literaire kritiek. Vanwege ruimtegebrek wordt dit niet meer dan een summiere opsomming.

2. Uitgeverij en literaire kritiek

Essentieel is de *kenze van uitgeverij*, met het oog op promotie- en distributiemogelijkheden (zie onder meer het bekende artikel van Anbeek uit 1996; zie voorts Gellings 1998 voor de Franse markt, Vanderauwera 1985 voor de Engelstalige markt, Van Leeuwen 1993 en Snel Trampus 1996 voor de Italiaanse markt).

De *maatstaven voor uitgave* vormen eveneens een factor van betekenis: satatus van het werk in het thuisland en derde landen, aantal bekende talen waarin het vertaald is, verkoopcijfers en het aantal oplagen buiten Nederland en Vlaanderen, internationale prijzen en bekroningen, onderlinge contacten van de uitgeverijen, de persoonlijke voorkeur van de uitgever. Dit laatste is voor de Milanese uitgeverij Iperborea, die naam heeft gemaakt als wegbereider van de Nederlandstalige literatuur in Italië, de doorslaggevende factor.

Bij *promotieacties* speelt de vraag of het beter is op de kwantiteit dan wel op de kwaliteit te mikken: de kwantiteit wordt onder meer in de hand gewerkt door subsidieregelingen zoals het Productiefonds die toepast, die kennen echter ook negatieve kanten.[2] Een van de hoekstenen van promotieacties is het verzorgen van een optimale *begeleiding* voor een werk. Voorts is er het belang van *literaire prijzen en publiekspresentaties*, maar dat is vooral sinds het succesverhaal van Cees Nooteboom in het buitenland, een open deur.

Een andere factor van betekenis is de *literaire kritiek*, die een onontbeerlijke schakel vormt in de toegang tot het publiek. In Italië ontbreekt vooralsnog een gevestigde literaire kritiek van de moderne Nederlandstalige fictie en er is zelfs geen sprake van een duidelijke visie op onze letteren, met het gevolg dat er in recensies maar al te vaak wordt teruggegrepen op stereotiepe uitspraken.

2 Kuitert, hoogleraar in de boekwetenschap, zegt naar aanleiding van gesubsidieerde literatuur dat ‘de zelfreinigende werking van de commercie’ node gemist wordt, omdat de kwaliteit door ingewijden wordt toegekend ‘en met de subsidiesom bezegeld’ (2002).

Tot slot neemt de *thematiek* van het werk een fundamentele plaats in. De vraag welk thema geschikt lean zijn voor een Italiaanstalig publiek, kan tussen twee uiterste polen geplaatst worden: snijdt het meer hout raakvlakken te zoeken met de smaak van het Italiaanse taalgebied, of moet een specifiek imago van onze letteren op de Italiaanse cultuur geprojecteerd worden? Anders gezegd, verdient een doelcultuurgerichte aanpak of een broncultuurgerichte aanpak de voorkeur? Het ligt voor de hand dat het aanbieden van werken die inspelen op het verwachtingspatroon van de doeltaallezers de gemakkelijkste weg is: lezers zoeken nu eenmaal naar identificatie met de eigen situatie, naar herkenning, affiniteit. Daarnaast is er nog een derde weg, die van de internationale thematieken, zoals de Tweede Wereldoorlog, de bezetting en de jodenvervolging, die van oudsher kunnen rekenen op interesse van het Italiaanse publiek.[3]

Een grondige bestudering van bovengenoemde aspecten kan genoeg materiaal opleveren voor een strategisch beleid inzake vertaling en promotie van Nederlandstalig literair werk in Italië. Maar daarnaast zijn er kwesties die verband houden met de vertaalkundige dimensie. Alvorens een paar belangrijke vertaalkundige aspecten onder de loep te nemen, zal ik terloops ingaan op twee praktische aspecten van literaire vertaling, waarbij ik noodgedwongen andere praktische beschouwingen achterwege laat.

3. Relatie auteur - vertaler

Sommige vertalers hechten sterk aan *persoonlijke contacten* met ‘hun’ auteur, anderen hebben daar geen boodschap aan. Persoonlijke contacten kunnen van groot nut zijn, want een auteur kan heel wat assistentie bieden bij interpretatie- en andere problemen, zoals blijkt uit de activiteiten die Umberto Eco en Claudio Magris voor hun vertalersclub ontplooien. In dit verband biedt het nieuwste essay van Eco, *Dire quasi la stessa cosa*, interessante lectuur. Daarin wordt niet alieen een groot aantal vertaalproblemen besproken waar de auteur zelf mee geconfronteerd werd als literair vertaler, maar ook wordt erin beschreven wat voor medewerking de vertalers van

3 Sinds de boekenbeurs van Turijn blijkt dat de Italiaanse critici met belangstelling kijken naar de migrantenliteratuur.

hem krijgen.[4] Maar het mes snijdt ook hier aan twee kanten. Persoonlijke vriendschap kan leiden tot overmatige protectie, een onaantastbare positie voor de 'officiële' vertaler, waardoor jong vertaaltalent geen voet tussen de deur van de uitgeverij kan krijgen.

Een tweede aspect dat naar voren dient te worden gebracht is het verschijnsel van *relay-vertaling*. In de wereld van conferentietolken is dit een gangbaar verschijnsel: het houdt in dat men het aantal talencombinaties beperkt door gebruik te maken van meer evidente combinaties, met het gevolg dat kleinere talen meestal via een grote taal vertaald worden. Ook in de literaire wereld is relay-vertaling een wijdverbreid verschijnsel. Zo werden in Italië tot niet zo lang geleden Scandinavische en Russische auteurs vertaald vanuit reeds bestaande vertalingen in het Frans en het Duits.

Aan relay-vertaling kleven uiteraard verschillende bezwaren. Bijvoorbeeld, in relay-teksten wordt nog meer dan in een rechtstreekse vertaling genormaliseerd en geneutraliseerd, de fouten van de eerste vertaler worden vaak argeloos meegenomen en vooral is er sprake van een onvolledige cominunicatieketen: de zender van de tekst is niet meer de oorspronkelijke auteur, waardoor feedback met de auteur praktisch wordt uitgesloten (Dollerup 1998, 23). Maar zelfs een rechtstreekse vertaling heeft het niet altijd gemakkelijk als er een kleinere taal in het spel is. Als uitgevers de vreemde taal niet kennen, is dikwijls hun voornaamste zorg dat de vertaling vlot wegleest, zoals Munday uit interviews met uitgevers heeft afgeleid(2001, 154).

4. De vertaalkundige dimensie

Tijdens het vertalen van literaire teksten doen zich allerlei technische problemen voor die een rationele aanpak kunnen krijgen. Een deskundigheidsbevordering in de literaire vertaling moet naar mijn gevoel vooral gebaseerd worden op het aanleggen van beste praktijken, die een voorbeeldfunctie kunnen vervullen voor toekomstig vertaalwerk. Deze beste prak-

4 Bij de werken van Eco, althans wat de vertaling in het Engels, Frans, Duits en Spaans betreft, worden veel afspraken gemaakt tussen auteur, buitenlandse uitgever en vertaler. De vertaalkritiek, die daarvan veelal niet op de hoogte is, kan wel eens de plank misslaan door ogenschijnlijke gevallen van censuur van de vertaler, van verkeerde *intentio operis* of *intentio auctoris* te ontdelcken die in feite het resultaat zijn van concrete afspraken (zie Eco 2003).

tijken, die in feite neerkomen op optimale probleemoplossingen, kunnen worden opgespoord door de vertaalkunde, die immers onder meer de vertaalpraktijk analyseert en daar generaliseringen aan verbindt. Relaties tussen de vertaalpraktijk en de vertaalwetenschap zijn dan ook uiterst zinvol: de bevindingen die uit het wetenschappelijk veld komen, kunnen van groot nut zijn voor de vertaler, voor het verwerven van betere inzichten en snellere probleemoplossingen, voor rationalisering van zijn knowhow en het vinden van de juiste instrumenten.[5]

4.1 Vertaling van titels

Titels kunnen diverse functies vervullen. Die functie kan overwegend referentieel zijn, maar kan ook esthetisch zijn. Andere keren is het de voornaamste bedoeling van de titel de aandacht van het publiek te trekken.

Vaak wordt de titel woordelijk weergegeven in de vertaling. Ter illustratie doe ik een kleine greep uit de vertaling van Nederlandstalig proza in het Italiaans:

Mozes Isegawa: *Slangenkuil - La fossa dei serpenti*
Harry Mulisch: *De ontdekking van de hemel - La scoperta del cielo*
Abdelkader Benali: *Bruiloft aan zee - Matrimonio al mare*
Adriaan van Dis: *Indische duinen - Le dune delle Indie*
Bart Moeyaert: *Blote handen - A mani nude*
Maarten 't Hart: *Het woeden der gehele wereld - La furia del mondo intero*
Arnon Grunberg: *Blauwe maandagen - Lunedì blu*.[6]

In menig geval beslist de uitgever zelf over de titel, soms in overleg met de uitgeverij van de brontekst en/of met de auteur. In ieder geval is de titel een

5 Vertalen wordt wel beschouwd als een 'toolbox skill': er is een probleem en je lost dat op door het juiste gereedschap te pakken; anders dan bij algoritmische vaardigheden, waar je maar één formule hebt, die je uit je hoofd leert, waardoor je bij de oplossing van het probleem komt. Beginnende, nietprofessionele vertalers kennen weinig alternatieven en vertrouwen grotendeels op een parallellisme tussen vorm en betekenis, gevorderde en professionele vertalers kiezen uit verschillende alternatieven en maken veel gebruik van indirecte vertaalstrategieën. Er is een aanzwellende stroom experimentele literatuur over de verschillen tussen professionele en niet-professionele vertalers (zie onder andere Séguinot 1998 en Jensen en Jakobsen 1998).

6 In het Italiaans mist deze titel overigens elke overdrachtelijke betekenis.

belangrijk onderwerp van negotiatie. Brontekst en doeltekst hebben nu eenmaal andere behoeften, waardoor uitgeverijen andere eisen kunnen stellen aan de titel van een werk. Als een auteur beroemd is in eigen land maar in het gastland nog onbekend, heeft de buitenlandse uitgeverij meer behoefte aan een pakkende titel bij de lancering van een nieuw werk van deze auteur. Ook bezitten de lezers van het thuisland doorgaans informatie over de auteur die buitenlandse lezers moeten ontberen. Geen wonder dus dat de combinatie titel + auteursnaam goed overdacht wordt (zie Nord 1994, 64).

Bovendien heeft iedere taal haar eigen conventies en typologische kenmerken, wat vaak tot uiting komt in de betiteling. Zo is uit een empirische analyse van pakweg 1.600 Duitse en 1.800 Engelse titels gebleken dat zins- en werkwoordpatronen veel meer voorkomen in Engelse dan in Duitse fictie (Nord 1994, 64).

Een titel kan op verschillende manieren gewijzigd of veranderd worden in de vertaling. Hieronder worden een paar typische procedures geschetst.

(i) Soms wordt de *werktitel* gebruikt. Bijvoorbeeld *De Metsiers* van Hugo Claus is in het Engels en Frans respectievelijk verschenen als *The duck hunt* en *Chasse aux canards. Het verdriet van België* heeft in de Franse vertaling de titel gekregen die Claus zelf aanvankelijk in petto had: *Le chagrin des Belges* (zie De Both-Diez 1998).

(ii) Soms wordt *een zin of woord uit de tekst* gebruikt. Zo is *Een nieuwer testament* van Hella Haasse in het Italiaans vertaald op grond van de laatste zin van de roman: *profumo di mandorle amare*, evenals in het Frans (Un *goût d'amandes amères*, De Both-Diez 1998), een titel die een mediterraan publiek overigens aanspreekt.

(iii) *Intertekstuele of culturele verwijzingen* die in de titel besloten liggen, worden vaak weggelaten of vervangen. Een bekend voorbeeld is *Brave new world* van Aldous Huxley. Dit citaat uit Shakespeare is in het Frans weergegeven met een citaat uit Voltaire: *Le meilleur des mondes* (Nord 1994, 61). *Het woud der verwachting* van Haasse is in het Italiaans vertaald als *Vagando per una selva oscura*, in het Engels als *In a dark wood wandering*, wat geïnspireerd is op het begin van Dante's *Divina commedia*. Commentaar van de Amerikaanse

vertaalster: 'Voor dit werk lijkt ons dat de enige mogelijke titel in het Engels, maar we hebben er wel wekenlang over gepiekerd'[7] (in De Both-Diez 1998, 3).

(iv) De vertaler kan enige vorm van *woordspeling* inlassen. Bijvoorbeeld, Guus Kuijers *Eend voor eend* heeft met *Les canards déchaînés* een subtiele toespeling gekregen op het licht subversieve karakter van het werk van de auteur (zie onder andere De Both-Diez 1998, 3).

(v) Titels kunnen ook meer op het *effect* vertaald worden: Tim Krabbé's *Het gouden ei* is in het Italiaans verschenen onder de trefzekere titel *Scomparsa* (Verdwenen), terwijl *Hoffman's honger* van Leon De Winter is vertaald als *Una fame senza fine* (Een eindeloze honger).

4.2 Codewisseling en taalvermenging

Het Nederlands is erg vertrouwd met de grote buurtalen. Zo lijken auteurs als Mulisch en Nooteboom patent te hebben op dialogen en beschrijvingen met anderstalige elementen, terwijl Hugo Claus een schitterende taalvermenging hanteert in *Het verdriet van België*.

De brandende vraag voor de vertaler bij wat naar mijn gevoel één van de grootste algemene problemen in de literaire vertaling Nederlands-Italiaans, is: hoe moeten die anderstalige uitingen aangepakt worden voor een Italiaanstalig publiek? In het algemeen neigt het Italiaans minder tot dat soort codewisseling, doordat het niet zo vertrouwd is met vreemde talen, doordat het amper koloniale tradities heeft gekend en misschien ook meer in een zekere vorm van culturele autarchie heeft geleefd. Waar het Italiaans wel toe neigt - en van taalhistorisch oogpunt bezien is dat weinig verwonderlijk - is een vorm van interne codewisseling, dat wil zeggen Italiaanse fictie maakt veel gebruik van dialectvormen. Een sprekend voorbeeld is een auteur als Claudio Magris. Ook in de Vlaamse letteren wordt meer dialect gehanteerd.

Dit soort vertaalproblemen kan tot op zekere hoogte gegeneraliseerd worden. Er kunnen oplossingen voor aangedragen worden die een accepta-

7 'That now seems to us the only possible English title for this work, although we spent weeks agonizing over it'.

bel compromis vormen en als basis kunnen dienen voor verdere vertaalpraktijk. Met name kan de vertaler, bij dit probleem zoals bij andere algemene vertaalkwesties: (i) kijken hoe de anderen het doen, vooral meestervertalers, de auteurs van de doeltaalcultuur, of ook vertalende auteurs; (ii) zich afvragen wat de functie van de taalomschakeling is; (iii) nagaan in hoeverre anderstalige constructies als leenelementen ingelast kunnen worden in de doeltekst; (iv) nagaan in hoeverre explicatief moet worden opgetreden door invoeging van voetnoten of verduidelijkende glossen.

Criteria die bij het lenen van anderstalige elementen meegewogen moeten worden, zijn met name: de vertrouwdheid van de doelcultuur met een bepaalde taal en de invoegbaarheid van losse elementen. Bijwoorden bijvoorbeeld zijn redelijk invoegbaar, omdat ze een zekere intrinsieke mobiliteit in de zin hebben. Werkwoorden zijn lastiger inpasbaar, omdat ze aan flexie onderhevig zijn en tevens nogal gebonden aan specifieke posities in de zin.

Goede en minder goede praktijken

Afkijken bij anderen is een verdienstelijke strategie: zelfs de beste schilders kopiëren immers. Op zoek naar goede voorbeelden heb ik: (i) gekeken naar een Italiaanse auteur die met dat bijltje heeft gehakt; (ii) de vertalingen van drie meesterwerken onder de loep genomen, respectievelijk *Rituelen* van Nooteboom, *De aanslag* van Mulisch en *Het verdriet van België* van Claus; (iii) een blik geworpen op de Franse vertaling van *Het verstoorde leven. Dagboeken van Etty Hillesum 1941-1943*, dat een sterke vermenging met Duitse taalelementen presenteert. Voorts is het voornoemde essay van Eco een nuttige bron van informatie gebleken.

In de Italiaanse literatuur biedt het oeuvre van Primo Levi talrijke voorbeelden van invoeging van Duitse woorden en stukken dialoog. Een blik op twee werken van Levi, *La tregua* en *Se questo è un uomo*, leert ons dat de auteur de Duitse woorden en woordgroepen vaak gepaard laat gaan met een volledige of gedeeltelijke Italiaanse vertaling, die ervoor dan wel erachter of tussen haakjes wordt toegevoegd, in ieder geval binnen de zin zelf. Andere keren geeft de auteur stukken dialoog in het Italiaans, met toevoegingen als: ‘zei hij in het Duits’. Ook wordt de informatie in de zin vaak zo subtiel gemanipuleerd, dat de context informatie aanreikt over de

betekenis van de leenelementen, waardoor het bevreemdend effect op de lezer wordt afgezwakt.

Interessant is te zien hoe Philippe Noble in zijn vertaling van *Het verstoorde leven* van Etty Hillesum (*Une vie bouleversée. Journal 1941-1943*) de anderstalige fragmenten verwerkt. Grofweg zijn er twee technieken toegepast. Losse woorden worden vaak genormaliseerd in de vertaling, dus behandeld alsof ze niet anderstalig zijn. Langere Duitse passages worden genormaliseerd maar in cursief gezet, en de eerste keer dat dat geschiedt volgt er een voetnoot met de toelichting: 'Deze tekst verscheen in het origineel in het Duits; dat geldt hierna voor alle cursief opgenomen passages - tenzij anders vermeld'.[89]

Als we thans bekijken hoe de vertalers van Nooteboom, Claus en Mulisch zich hebben gered uit de talloze gevallen van taalomschakeling, kunnen we constateren dat de gehanteerde strategieën sterk uiteenlopen.

In de vertaling van *Rituelen* (*Rituali*) zijn de passages in het Duits volledig genegeerd, wat vooral een gemis is in hoofdstuk 14, deel II, dat een prachtige Duits-Nederlandse dialoog bevat. Naar het zich laat aanzien heeft vertaler Fulvio Ferrari alleen Franse en Latijnse leenwoorden en constructies gehandhaafd. Anders gezegd, hij heeft de tekst sterk genormaliseerd en slechts die anderstalige elementen getolereerd die verwant zijn met de Italiaanse doeltaal en dus transparant genoeg voor de lezer.

De vertaling van *Het verdriet van België* (*La sofferenza del Belgio*) toont een meer gedoseerde verwerking van anderstalige elementen, in die zin dat vertaler Giancarlo Errico diverse strategieën hanteert. Bij een auteur als Claus die zoveel jongleert met taal, moest de vertaler trouwens wel alle zeilen bijzetten. Van de in de tekst aanwezige Duitstalige elementen heeft de vertaler sommige woorden genormaliseerd, andere geleend, andere keren laat hij de geleende passage vergezeld gaan van een voetnoot, en soms ook worden zinnen in dialogen gevolgd door een: 'becommentarieerde hij/zei hij in het Duits'. Franse woorden en zinsneden worden met meer regelmaat geleend, maar ze gaan erg vaak vergezeld van een uitleg in de vorm van een voetnoot. Hier en daar is er zelfs een Nederlands leenwoord te bespeuren, zoals in: 'ascolta quando parlo Godverdomme' (405).

8 'En allemand dans le texte; sauf indication contraire, ce sera le cas de tous les passages en italiques'.

9 Weliswaar presenteert het werk van Hillesum een andere vorm van fictie dan het werk van de overige drie schrijvers; ik had echter geen andere vertaling van Noble bij de hand.

Voor de Italiaanse vertaling van *De aanslag* (*L'attentato*) waren de vele passages in het Duits wellicht het grootste struikelblok. Alle Duitse woorden en zinnen zijn in de vertaling systematisch geleend en telkens heeft vertaler Gianfranco Groppo voetnoten toegevoegd met de verklaring in het Italiaans. Het resultaat is een overdosering aan voetnoten, ook omdat deze tegelijkertijd en in overvloedige mate worden ingezet voor explicatie van sociaalculturele termen en zelfs voor verklaring van intertekstuele verwijzingen.

Nut en onnut van voetnoten

Wat is het bezwaar van voetnoten? Het voornaamste nadeel is dat ze de leesstroom onderbreken en een soort estafette creëren tussen de stem van de verteller en die van de vertaler. Weliswaar signaleren de noten in gevallen van codewisseling dat het origineel een ‘meerwaarde’ heeft vanwege het gebruik van een andere taal, maar ze herinneren de doeltaallezers er ook aan dat zij een vertaalde tekst lezen en confronteren hen met de aanwezigheid van een andere stem, die door de vertellersstem heen breekt, zoals Hermans (1996, 32) stelt. Voetnoten doorbreken dus het vertelframe: de lezer heeft normaliter slechts een sluimerend besef dat hij een vertaling leest, maar de noten, om nu even met Dorrestein (2001, 156) te spreken, stompen de lezer onverwijld wakker uit de fictionele droom.

Als die noten dan ook nog veelvuldig voor andere doeleinden worden ingezet, werkt dat hoogst verwarrend op de lezer. Daar komt nog bij dat het niet de bedoeling is dat een vertaler uitvoerige verklaringen aan zijn leespubliek verschaft, omdat hij dan ongenood de plaats inneemt van de auteur (Eco 2003, 108). Kortom, rationalisering van de voetnoten is geboden.[10]

10 Ook auteurs kampen met dit probleem. Zo was Astrid Roemer in haar vroegere werk ontoegankelijker voor de lezer, onder meer doordat ze geen uitleg van woorden in Surinaams-Nederlands of Sranantongo verschafte. In later werk is zij enigszins met voetnoten gaan werken (Van Kempen 1998, 35).

Vertaling van dialect

In Vlaamse fictie treft men veel regionaal gemarkeerd taalgebruik aan. Een fraai voorbeeld is natuurlijk *Het verdriet van België*. Het Nederlands proza presenteert doorgaans weinig dialectgebruik, maar een mooi specimen van Brabants dialect krijgt de lezer in *Rituelen* voorgeschoteld.

Regionaal taalgebruik is een notoir vertaalprobleem. Dialect met een ander dialect weergeven is veelal uit den boze: omdat de lezer erdoor in een andere realiteit wordt geplaatst, omdat het vaak lachwekkend overkomt, omdat er veel risico's van incongruenties aan vastzitten. Afgezien van bepaalde uitzonderingen roepen dialectwoorden immers een concrete, regiogebonden omgeving op die niet strookt met de doeltaalcultuur: door de plotselinge verschijning van die dialectvormen wordt de aandacht van de lezer van de inhoud afgeleid en op het - misplaatste - taalgebruik gericht (zie onder andere Albrecht 1998, 99).

Hoe kan de vertaler dan te werk gaan? In de eerste plaats moet uitgemaakt worden wat *de functie* van het gebruikte dialect is. Vaak is dat een sociolectische functie, wat erop neerkomt dat de betreffende tekstuitingen een informeel karakter dragen. Daarnaast kunnen dialectuitingen het verhaal een suggestieve kracht geven, of ze sorteren, zoals Claudio Magris (in Scarpa en Ross 1996, 116) zegt, een vervreemdend effect.

Als bepaald is welke functie het dialect in een bepaald werk heeft, kan de vertaler trachten het beoogde *effect na te bootsen* met andere middelen. Zo kan het informele karakter van de tekst in de vertaling weergegeven worden door middel van populaire taaluitingen of opzettelijke grammaticale misstappen. Zoals Dorrestein suggereert in *Het geheim van de schrijver*: om te kennen te geven dat een personage plat of slecht Nederlands spreekt, is het niet raadzaam fonetisch gespelde monologen te hanteren, maar wel kan een enkele grammaticale dwaling ingelast worden, zoals: ‘Niemand vertelt mij nooit niks’ (2001, 161).

Bij taalonbeholpenheden in het Italiaans kan gedacht worden aan foutieve conjunctiefvormen of het gebruik van de indicatief in plaats van de conjunctief, syntactische dislocaties en andere manipulates van de zinsbouw, gebruik van affectief-clitische elementen, overextensie van het voegwoord *che*, een zekere dosering van partikelwerkwoorden (zie Ross 2000, 46). Dit zijn allemaal taalmiddelen die de tekst een informele lading geven. Een aantal welgekozen elementen en een goede timing daarvoor: zo

kan het sociolectisch karakter van de uitgangstekst met nieuwe middelen opnieuw gecreëerd worden.

Een andere mogelijkheid is dat de vertaler aangeeft dat in de oorspronkelijke tekst dialect wordt gebruikt, door *glossen* toe te voegen in de trant van 'zei ze met een sterk Brabants accent'. In de vertaling van *Rituelen* zijn de paar zinnen in Brabants dialect die in de tekst voorkomen, volledig genormaliseerd - zoals met praktisch alle codewisseling is geschied - wat een verlies oplevert dat eerlijk gezegd meer binnen de perken gehouden had kunnen worden. Gelukkig heeft Nooteboom het zelf op een gegeven moment over 'die verrukkelijke zachte g' (81), adequaat vertaald met 'incantevole accento meridionale' (95), zodat de lezer toch enigszins in een stilzwijgende afspraak met de auteur terechtkomt dat het betrokken personage plat praat.

Het verdriet van België was in dit verband een grotere uitdaging voor de vertaler. De taal die daar wordt gebezigd is naar verluidt een mengeling van regionale uitdrukkingen uit verschillende dialecten plus Noord-Nederlands. In de vertaling zijn daar weinig sporen van nagelaten, misschien ook omdat een aantal Zuid-Nederlandse elementen niet als zodanig zijn herkend en hun betekenissen zijn verward met Noord-Nederlandse betekenissen. De Italiaanse vertaling biedt dus in dit opzicht een sterk genormaliseerde tekst. De talrijke dialogen maken amper gebruik van informele vormen, de conjunctieven staan keurig in het gelid, de zinsbouw struikelt geen enkele keer, zelfs de krachttermen zijn afgezwakt, kortom, er is amper geput uit de Italiaanse spreek- of volkstaal. Toegegeven, het spel was moeilijk, maar de vertaler had wellicht wat meer inzicht in de spelregels kunnen tonen.

4.3 Sociaalculturele verwijzingen

Een ander vlak waar de paratextuele interventie van de vertaler zich sterk doet voelen, is dat van de sociaalculturele verwijzingen. De herkenning van die verwijzingen vereist namelijk een 'cultureel referentiekader' (Hermans 1996, 34) dat het doeltaalpubliek niet bezit, waardoor de vertaler zich geroepen voelt in te grijpen.

Voor de vertaling van sociaalculturele verwijzingen is er een scala aan mogelijkheden, waarvan de twee uiterste polen wisselende namen hebben in de vertaalkunde, zoals naturaliserend - exotiserend, *domesticating* -

foreignizing, doeltaalgeoriënteerd - brontaalgeoriënteerd of, volgens de klassieke indeling van Sckleiermacher, ‘inburgerend - vervreemdend’.

Naturaliseren komt neer op een zo volledig mogelijke inbedding in de gastcultuur, een adaptatie van cultuurspecifieke verwijzingen aan de doeltaalcultuur, wat ook opzettelijke sckrapping van exotische elementen kan inhouden. Een exotiserende vertaling daarentegen zorgt ervoor dat vreemde elementen behouden blijven, onder meer in de vorm van leenwoorden en leenvertalingen. De vertaler bemiddelt dus voortdurend tussen loutere dienstbaarheid aan de oorspronkelijke auteur of vriendelijke tegemoetkoming aan een lezerspubliek met stereotiepe verwachtingen (Van den Broeck 1992, 89).[11]

Eigennamen en plaatsnamen

Eigennamen en plaatsnamen horen tot de meest directe voorbeelden van de basiskwesties die bij culturele transpositie spelen. De strategieën die de drie vertalers hebben gekozen ter verwerking van de culturele verschillen die in die namen besloten liggen, tonen dezelfde patronen als voorkeen is geconstateerd.

De vertaler van *Rituelen* zadelt de Italiaanse lezer met nogal wat communicatieve stress op, doordat hij er kennelijk geen rekening mee houdt dat het culturele referentiekader en de presuppositionele achtergrond van het Italiaanse leespubliek heel anders zijn dan die van bet Nederlandstalig leespubliek. Net zoals bij de talrijke gevallen van codewisseling, ziet de vertaler ook in dit geval ervan af om uitleg in de vorm van apposities of paratextuele noten te verschaffen, een enkele uitzondering daargelaten. Bovendien worden verkorte namen als *Nieuwezijds* en *Het Handelsblad* gewoon gehandhaafd in de vertaling, wat niet wenselijk is, want volgens een algemene taalwet duiden verkorte taalvormen op vertrouwdheid van ket begrip bij de sprekers, en daar is in dit geval tock geen sprake van.

De vertaling van *Rituelen* is in dit opzickt dus duidelijk exotiserend. Men kan dit ook opvatten als een uiting van loyaliteit aan de oorspronkelijke auteur. Maar dan zien we niet in waarom een luidruchtige openingszin als ‘de dag dat Inni Wintrop zelfmoord pleegde’ is vertaald als ‘Il giorno

11 Onder meer migrantenauteurs worden met dit probleem geconfronteerd. Zie bijvoorbeeld de uitleg van Arabische termen in Bouazza's *De voeten van Abdullah* (1996).

che Inni Wintrop *cercò di suicidarsi*' ([...] 'trachtte zelfmoord te plegen'), en de fraaie zin over de vermoorde Kennedy: 'De jeugdige president ligt op de achterbank van zijn grote auto te slapen' (29) als: 'Il giovane presidente *sembra disteso* nel sonno sul sedile posteriore della sua graiide auto' (38) ([...] 'lijkt te liggen slapen'.

De vertaler van *De aanslag* heeft meer rekening gehouden met zijn doeltaalpubliek en heeft bewust gepoogd culturele verschillen te overbruggen. Echter, de enige strategic die hiervoor wordt ingezet is wederom de voetnoot, die de lezer bovendien overvloedig wordt aangereikt. Zo wordt Artis uitgelegd als 'Artis (Natura Magistra): zoo di Amsterdam', de naam Het Parool krijgt een voetnoot waarin staat: 'quotidiano di Amsterdam', Karl May wordt gepresenteerd als 'il Salgari tedesco' en de naam Spaarne wordt begeleid met de uitleg: 'fiume-canale che passa davanti alle quattro case e attraversa Haarlem', een informatie die de lezer al in bezit had. Deze paratextuele interventies gaan wel heel erg ten koste van de door Mulisch zo meesterlijk opgebouwde spanning!

Uiteraard had de vertaler minder expliciterend te werk moeten gaan en omdat voetnoten nu eenmaal het laatste redmiddel zijn, de *ultima ratio* (Eco 2003, 95), hadden er andere en beknoptere vormen van uitleg gehanteerd moeten worden. Zo heeft de vertaler volkomen over het hoofd gezien dat hij bijstellingen of glossen binnen de tekst zelf had kunnen gebruiken, wat hem grote omwegen had kunnen besparen.[12]

Ook in de vertaling van *Het verdriet van België* is sterk rekening gehouden met de eisen van het doeltaalpubliek, wat blijkt uit de zorg om her en der culturele achtergrondinformatie te verstrekken. Zoals voorheen al is opgemerkt, bedient de vertaler zich ook hier van verschillende strategieën: hij biedt soms korte uitleg in de context van de cultuurgebonden term zelf, andere keren naturaliseert hij een begrip, vaak ook wordt met voetnoten gewerkt om bepaalde namen niet zomaar op de Italiaanse lezer los te laten.

Ter afsluiting een fraai voorbeeld uit Eco's *Pendolo di Foucault*. Daarin komt het personage Jim della Canapa in voor, dat een aantal stereotiepe avonturen doormaakt, waarbij allerlei plaatsnamen worden genoemd die verwijzen naar verschillende streken der wereld 'waar de

12 Bij de vertaling van *De aanslag* kan duidelijk geconstateerd worden dat de vertaalkundige tekortkomingen absoluut niet te wijten zijn aan falend tekstbegrip, maar aan een gebrekkige beroepsbekwaamheid, 'professional translational competence', om met Candace Séguinot te spreken (1998, 92).

literatuur verhalen van passie en dood onder de palmbomen heeft gesitueerd' (Eco 2003, 218). De auteur had zijn vertalers 'de instructie' meegegeven (*sic*) om de naam van Jim della Canapa zo te vertalen dat de lezer evocaties zou krijgen 'met zuidzeeën en andere literaire paradijzen'. Het resultaat in respectievelijk Frans, Engels, Spaans, Grieks en Duits is - en helaas heb ik de Nederlandse vertaling niet binnen bereik - Jim de la Papaye, Seven Seas Jim, Jim el del Cañam, O Tzim tes kànnabes, Surabaya-Jim.

4.4 Het werkwoord 'zeggen'

Een problematiek die voortdurend speelt in de vertaling Nederlands-Italiaans, maar ook in andere taalparen, is de weergave van de dialoogwerkwoorden. In de Nederlandstalige letteren wordt in dialogen naar verhouding vaak het werkwoord 'zeggen' gehanteerd, een herhaling waaraan de Italiaanse lezer niet gewend is. Wat doet de vertaler in zo'n geval? Loyaliteit nastreven met de Nederlandstalige auteur en de herhaling respecteren, of loyaliteit met het leespubliek betuigen en derhalve variëren?

Een paar gegevens kunnen behulpzaam zijn bij het antwoord op die vraag. In de eerste plaats is het Italiaans in het algemeen niet erg geporteerd voor lexicale herhalingen, en daar zijn evidente taaltypologische redenen voor aan te wijzen, waar uiteraard in dit bestek niet op ingegaan kan worden. In Italiaanse literaire dialogen treft men dan ook een redelijke variatie van werkwoorden aan, in de stijl van 'antwoordde hij', 'reageerde ze'. Hier komt nog bij dat de Italiaanse taal in informele contexten naast het werkwoord *dire* heel dikwijls het werkwoord *fare* (lett. 'doen') gebruikt: alleen al op het niveau van woordenboekequivalenten wordt de vertaler dus met twee mogelijkheden geconfronteerd. En, wat nog belangrijker is, uit bestudering van literaire vertaling, en in het kader van het recente onderzoek naar vertaaluniverselen, is meermalen gebleken dat de vertaler de neiging heeft herhalingen die in de brontekst staan te vermijden (Laviosa 2002, 50). Deze drie factoren in aanmerking nemend, kan mijns inziens rustig gesteld wordt dat een zekere variatie in de vertaling van het Nederlandse 'zeggen' in dialogen wenselijk is en een goed compromis vormt.[13]

13 Zie onder andere het onderzoek van Julian Bourne (2002) waaruit blijkt dat in een Spaanse vertaling van een Engelse literaire tekst het 'report verb' *say* op velerlei wijzen wordt weergegeven.

In *Het verdriet van België* speelt het probleem van de *report verbs* een grotere rol dan in de andere twee werken, vanwege de talrijke dialogen die erin voorkomen. Een blik op een paar van die dialogen leert ons dat de vertaler is uitgegaan van het objectieve gegeven dat de Italiaanse lezer een lage tolerantie heeft ten opzichte van het werkwoord *dire*. Hij heeft dus voor de vertaling van *zeggen* een heel register opengetrokken, zoals *commentò, aggiunse, soggiunse, ripeté, rispose, concluse, insistè*.

In variatie kan ik me vinden. De vraag is alleen hoe ver dat moet gaan. *Het verdriet van België* bevat talloze in snel tempo opgevoerde dialoogwisselingen, naast monologen die een ware woordenvloed vormen. Eén voorbeeld mag volstaan: op pp. 16-17 staat een snelle sequentie van *zei-vroeg-zei-zei-zei-zei-zei-zei*. De vertaling geeft daarvoor respectievelijk: *cominciò a balbettare* (begon [...] te stamelen), *disse* (zei), *domandò* (vroeg), *rispose* (antwoordde), *disse, commentò* (becommentarieerde), *disse, aggiunse* (voegde toe). Niet alleen is zo'n variatie vergezocht,[14] maar ook zijn de gekozen werkwoorden veel te formeel: de snelle opeenvolgingen van ‘zeg ik-zegt hij’ stroken niet met zo'n verheven taalregister.

5. Goede praktijken voor deskundigheidsbevordering

Zo zijn er nog meer problemen die typerend zijn voor de literaire vertaling en de vertaler voor moeilijke dilemma's plaatst. Bijvoorbeeld, de intertekstuele verwijzingen en allusies, door Eco ook wel literaire knipogen genoemd. Of de betekenis van klank en associaties, wat vaak een vormprimaat oplevert waar de vertaler, die immers per definitie een betekenis-onderhandelaar is, moeilijk mee uit de voeten kan.

Naast deze en andere problemen, die typisch voorkomen in literaire vertaling, is er een hele reeks problemen die in het algemeen in de vertaling Nederlands-Italiaans spelen en in alle tekstsoorten en -typen terugkomen, omdat ze gebaseerd zijn op taaltypologische eigenschappen en contrasten. Inzicht krijgen in die taaltypologische structuren en goede praktijken aanleggen met betrekking tot de typische problemen van literaire vertaling: dat is de grondslag voor deskundigheidsbevordering.

14 De vertaling bevat overigens nogal wat toevoegingen die in de oorspronkelijke tekst niet terug te vinden zijn en zeer zeker ook niet gedicteerd worden door taaltypologische verschillen tussen Nederlands en Italiaans.

Bibliografie

Albrecht, Jörn: *Literarische Ubersetzung*. Darmstadt, 1998.
Anbeek, Ton: 'De ontdekking van Nederland'. *NRC Weekeditie* 27 december 1996.
Bourne, Julian: 'He said, she said. Controlling illocutionary force in the translation of literary dialogue'. *Target* 14, 2, 241-261 (2002).
Broeck, Raymond van den: *Over de grenzen van het vertaalbare*. Antwerpen, 1992.
De Both-Diez, Anne-Marie: 'Enige gedachten over het vertalen van literatuur'. *Nieuwsbrief Letteren* 7, 1-2-3, 2-4 (1998).
Dingenouts, Michel: 'Receptie van de Nederlandse literatuur in Italië'. Dorothé Beekhuizen et al. (red.), *Nederlandse taal-, vertaal- en letterkunde*. Bijeenkomst van docenten in de Neerlandistiek in Zuid-Europa en Israël. Milaan, 2002, 154-160.
Dollerup, Cay: '"Relay" and "support" translations'. Andrew Chestermnan et al. (eds.), *Translation in Context*. Amsterdam en Philadelphia, 1998, 17-26.
Dorrestein, Renate: *Het geheim van de schrijver*. Amsterdam en Antwerpen, 2001.
Eco, Umberto: *Dire quasi la stessa cosa*. Milaan, 2003.
Gellings, Paul: '*Bezonken rood* in Frankrijk'. *Neerlandica Extra Muros* XXXVI, 2, 1-6(1998).
Hermans, Theo: 'The translator's voice in translated narrative'. *Target* 8, 1, 23-48 (1996).

Jensen, Astrid en Jakobsen, Arnt Lykke: ‘Translating under time pressure’. Andrew Chesterman et al. (eds.), *Translation in context*. Amsterdam en Philadelphia, 1998, 105-116.
Kempen, Michiel van: ‘De onuitwisbare kenmerken van de zwarte stem. Over de stijl van Astrid H. Roemer’. *T.N.&A.* 5/1, 21-39 (1998).
Kuitert, Lisa: ‘Weg met het subsidieproza’. *Vrij Nederland*, 30 maart 2002.
Laviosa, Sara: *Corpus-based translation studies*. Amsterdam en New York, 2002.
Leeuwen, Charles van: ‘De toenemende belangstelling voor de Nederlandse literatuur in Italië’. *Ons Erfdeel* 36, 5, 782-784 (1993).
Mori Leemhuis, Fiorella: ‘De receptie van Nederlandstalige literatuur in Italië’. R. Snel Trampus (red.), *Nederlandse taal-, vertaal- en letterkunde. Colloquium van docenten in de Neerlandistiek in Zuid-Europa*. Triëst, 1995, 58-78.
Munday, Jeremy: *Introducing translation studies*. London en New York, 2001.
Musschoot, Anne Marie: ‘De nieuwe ideeëngeschiedenis komt eraan: kroniek van de literatuurwetenschap’. *Neerlandica Extra Muros* 40, 2, 50-54 (2002).
Newmark, Peter: *About translation*. Clevedon, 1991.
Nord, Christiane: ‘Translation as a process of linguistic and cultural adaptation’. Cay Dollerup en Annette Lindegaard (eds.), *Teaching translation and interpreting 2*. Amsterdam en Philadelphia, 1994, 59-67.
Ross, Dolores: *Tra germanico e romanzo. Un approccio morfosintattico*. Triëst, 2000.

Scarpa, Federica en Ross, Dolores: ‘La traduzione di *Un altro mare* di Claudio Magris in inglese e in neerlandese: due diversi approcci’. *RITT* 2, 109-137 (1996).
Snel Trampus, Rita: ‘Het lot van Nederlandse literatuur in Italiaanse vertaling’. *Incontri* 11, 4, 185-192 (1996).
Séguinot, Candace: ‘Knowledge, expertise, and theory in translation’. Andrew Chesterman et al. (eds.), *Translation in Context*. Amsterdam en Philadelphia, 1998, 87-104.
Vanderauwera, Ria: ‘The response to translated literature: a sad example’. Theo Hermans (ed.), *The manipulation of literature*. Londen, 1985, 198-214.
Wester, Rudi: ‘Rooskleurige vooruitzichten voor de Nederlandstalige literatuur in Spanje’. *Ons Erfdeel* 41, 5, 775-777 (1998).

Auteursgegevens

Auteursgegevens

Christine van Baalen is wetenschappelijk medewerkster taalkunde en pragmatiek aan de Universiteit van Wenen. Zij coördineerde een project zakelijk Nederlands in Midden- en Oost-Europa. Het daaruit voortkomende cursusmateriaal 'Taal in zaken, Zakelijk Nederlands voor anderstaligen' verscheen in 2003. Ze werkt momenteel aan een proefschrift over de Nederlandse modale werkwoorden. e-mail: christine.van-baalen@univie.ac.at

Frida Balk-Smit Duyzentkunst is emeritus hoogleraar Nederlandse taalkunde, Universiteit van Amsterdam. e-mail: fenabalk@planet.nl

Klaus Beekman is universitair hoofddocent bij de leerstoelgroep Moderne Nederlandse letterkunde van de Universiteit van Amsterdam. Hij promoveerde op 'De reportage als literair en avantgardistisch genre' en is redacteur van *Avant-Garde Critical Studies*, in welke reeks hij 'Institution & Innovation' (1994) publiceerde en, samen met Ralf Grüttemeier, 'Instrument Zitat' (2000). e-mail: k.d.beekman@uva.nl

Ludo Beheydt is hoogleraar Nederlandse taalkunde en Nederlandse cultuur aan de Université Catholique de Louvain in Louvain-la-Neuve en bijzonder hoogleraar 'De Nederlanden in de wereld' aan de Universiteit Leiden. Hij publiceert geregeld over Nederlands als vreeme taal en over 'Cultuur en maatschappij' in de gelijknamige kroniek in *Neerlandica Extra Muros*. e-mail: beheydt@lige.ucl.ac.be

Ton Broos is Director of Dutch and Flemish Studies aan de University of Michigan in Ann Arbor, USA. Hij promoveerde op de schildersbiografieën van Jacob Campo Weyerman en publiceerde onder andere over imaginaire reisverhalen, achttiende-eeuwse uitgevers en schilderslevens, Bert Schierbeek en Anne Frank. Nieuwe projecten zijn een cd met Nederlandse poëzie en een vertaling van Elkerlyc. e-mail: tonbroos@umich.edu

Andrée Cambier is licentiate en geaggregeerde in de Germaanse filologie. Ze is al meer dan vijfentwintig jaar lerares Nederlands in het secundair onderwijs in Franstalig België (Institiit du Sacré-Coeur, Mons). e-mail: andreecambier52@hotmail.com

Marja Clement promoveerde in 1997 aan de Universiteit van Amsterdam op een taalkundige analyse van het proza van Josepha Mendels. Zij gaf vier jaar onderwijs aan de Vrije School Leiden en heeft nu een management- functie aan de Hogeschool Leiden. Daarnaast wijdt zij zich aan de bestudering van verteltechnieken in literair proza. e-mail: marja.clement@zonnet.nl

Heinz Eickmans is als wetenschappelijk medewerker taalkunde en vertaalwetenschap verbonden aan het Institut für Niederländische Philologie van de Universiteit Münster. Speciale onderzoeksgebieden zijn onder andere contrastieve grammatica Duits-Nederlands, literaire vertaalkritiek en de receptie van de Nederlandstalige literatuur in Duitsland. e-mail: eickman@uni-muenster.de

Jane Fenoulhet is als universitair hoofddocent Nederlands verbonden aan de vakgroep Nederlands van University College London. Zij is redacteur van *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries Studies* en werkt nu aan een geschiedenis van schrijvende Nederlandse en Vlaamse vrouwen. e-mail: j.fenoulhet@ucl.ac.uk

Judit Gera is universitair hoofddocent moderne Nederlandse letterkunde aan de Eötvös Universiteit te Budapest. Ze is ook vertaalster van Nederlandstalig letterkundig werk. Er zijn twee Hongaarstalige boeken van haar hand verschenen over de parallellen tussen literatuur en schilderkunst in Nederland en Vlaanderen. Daarnaast heeft ze in 2001 een Nederlandstalige studie *Van een afstand. Max Havelaar tegendraads gelezen* gepubliceerd. e-mail: gera@cns.elte.hu

Pierre Godin is gewoon hoogleraar aan de Université Catholique de Louvain in Louvain-la-Neuve, waar hij zich bezighoudt met de didactiek van de vreemde talen in het algemeen en van het Nederlands in het bijzonder. Hij promoveerde over woordvolgorde in het Nederlands,

publiceerde onder andere over didactiek van vreemde talen en is coauteur van een veertigtal leerboeken Nederlands., Engels en Frans (als vreemde taal). e-mail: godin@dige.ucl.ac.be

Heinrich Grebe is senior docent Afrikaanse en Algemene Taalwetenschap aan de Universiteit Pretoria. Zijn specialisme is Historische taalkunde. e-mail: hgrebe@postino.up.ac.za

Walter Haeseryn is medewerker bij de Afdeling Nederlandse taal en cultuur van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij is sinds 1976 redacteur van de ANS. Hij was eindredacteur van de in 1997 verschenen herziene editie van de ANS en van de daarop gebaseerde elektronische versie uit 2002. Als voorzitter van het Taaladviesoverleg (TAO) van de Nederlandse Taalunie is hij nauw betrokken bij de totstandkoming van *Taaladvies on line*. e-mail: w.haeseryn@let.kun.nl

Carola Henn doceert Nederlands op de Ecole d'Interprètes Internationaux (Université de Mons-Hainaut). Ze is tijdelijk gedetacheerd bij het afstandsonderwijs van de Franstalige Gemeenschap van België, waar ze multimediaprojecten begeleidt. e-mail: carola.henn@umh.ac.be

Armand Héroguel is hoofddocent aan de Université Charles de Gaulle - Lille 3 in Roubaix en is gepromoveerd over de vertaalproblematiek die de vernieuwing van het Nederlands burgerlijk recht van 1992 veroorzaakte. Zijn onderzoek gaat over zakelijk en juridisch Nederlands. e-mail: heroguel@univ-lille3.fr

Philippe Hiligsmann is docent Nederlandse taalkunde aan de Université Catholique de Louvain in Louvain-la-Neuve. Zijn onderzoek heeft betrekking op de tussentaal van Franstalige leerders van het Nederlands en op contrastieve taalkunde Nederlands-Frans. Hij is coördinator van het project *Leerwoordenboek zakelijk Nederlands* dat momenteel aan de UCL loopt. e-mail: hiligsmann@lige.ucl.ac.be

Ena Jansen is als bijzonder hoogleraar Zuid-Afrikaanse literatuur verbonden aan de Universiteit van Amsterdam en doceert moderne Nederlandse letterkunde aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Voorheen was zij verbonden aan de Universiteit van Witwatersrand. e-mail: e.jansen@let.vu.nl

Márta Kántor-Faragó is verbonden aan de Universitas Debrecen. Ze bereidt een taalkundig proefschrift voor over de causale connectieven *omdat/want* in het Nederlands en *weil/denn* in het Duits. e-mail: mfarago@hotmail.com

Stefan Kiedroń is hoogleraar Nederlandse literatuur aan de Erasmusleerstoel voor Nederlandse Filologie van de Universiteit Wrocław (Polen); hij is neerlandicus en germanist en publiceert over Duitse en Nederlandse literatuur van de Renaissance en de Barok. e-mail: skiedron@polbox.com

Jerzy Koch is hoogleraar aan de Mickiewicz-Universiteit in Poznan, hoofddocent aan de Universiteit Wrocław (Polen) en research fellow van de Universiteit van Vrystaat (Zuid-Afrika). Zijn laatste boek, *Outsider onder de zijnen*, verscheen in 2002. e-mail: jerzykoch@poczta.fm

Elisabeth Koenraads is als lector Nederlands verbonden aan de Opleiding tolk/vertaler van de universiteit van Triëst. Haar onderzoek richt zich voornamelijk op de idiomatische vaste verbindingen, het idiomatische taalgebruik en de contrastieve taalkunde. e-mail: koentje@sslmit.univ.trieste.it

Josien Lalleman is sinds 1986 als universitair docent verbonden aan de opleiding Nederlandkunde/Dutch Studies van de Universiteit Leiden. Zij schreef samen met twee collega's *De regels van het Nederlands*, een grammatica voor anderstaligen en publiceert de laatste tijd vooral over jeugdliteratuur. e-mail: j.a.lalleman@let.leidenuniv.nl

Helma van Lierop-Debrauwer was docente Nederlands in het voortgezet onderwijs en hoger beroepsonderwijs. Daarna universitair docent Theorie en geschiedenis van de literatuur aan de Universiteit van Tilburg. Sinds 1999 is zij bijzonder hoogleraar kinder- en jeugdliteratuur aan de Universiteit Leiden en sinds 2002 ook hoogleraar in Tilburg. e-mail: h.van.lierop@let.leidenuniv.nl

Henriette Louwerse is docent Nederlands bij de vakgroep Germanic Studies van de University of Sheffield. Zij houdt zich het liefst bezig met literatuur van migranten en vrouwen. e-mail: h.louwerse@sheffield.ac.uk

Isa Maks is werkzaam bij de onderzoeksgroep Lexicologie van de Vrije Universiteit Amsterdam. e-mail: e.maks@let.vu.nl

Willy Martin is hoogleraar Lexicologie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zijn onderzoek situeert zich op het vlak van de organisatie van het lexicon, zowel voor algemene taal als voor subtalen. In dat verband werkt hij aan een framegebaseerde conceptuele lexicale semantiek. e-mail: w.martin@let.vu.nl

Marleen Mertens is lector Nederlandse Taal aan de Universiteit van Padua. Ze is werkzaam op het gebied van de computergesteunde didactiek van het Nederlands voor anderstaligen en ontwikkelt in dit verband een website. Daarnaast werkt zij aan een contrastieve syntaxis Nederlands-Italiaans. e-mail: marleen mertens@fc.cla.unipd.it

Marc Miceli is licentiaat Germaanse taal- en letterkunde. Hij werkt momenteel aan een proefschrift over lexicologie en is betrokken bij de uitvoering van het project *Leerwoordenboek zakelijk Nederlands* (Université Catholique de Louvain in Louvain-la-Neuve). e-mail: miceli@lige.ucl.ac.be

Fons Moerdijk is sinds 1975 verbonden aan het Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Hij was eerst redacteur, vervolgens hoofdredacteur van het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT), dat in 1998 werd voltooid,

en van drie delen *Aanvullingen* daarop, die in 2001 verschenen. Sinds 1999 is hij hoofdredacteur van het *Algemeen Nederlands Woordenboek* (ANW), een nieuw op te zetten elektronisch woordenboek van het eigentijdse Nederlands. Daarnaast is hij sinds 2000 bijzonder hoogleraar Nederlandse lexicografie aan de Universiteit van Amsterdam. e-mail: moerdijk@inl.nl

Maurits van Overbeke is gewoon hoogleraar (emeritus) aan de Franstalige universiteit van Louvain-la-Neuve waar hij algemene linguïstiek en linguïstiek van het Nederlands doceerde. Hij publiceerde verschillende boeken en tal van artikelen voornamelijk over taalfilosofie, semantiek en pragmatiek. e-mail: mvo@lige.ucl.ac.be

Bert Paasman is bijzonder hoogleraar Koloniale en Postkoloniale Cultuuren Literatuurgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Promoveerde op het Nederlandse slavernijdiscours, in het bijzonder ten tijde van de Verlichting. Publiceerde op het gebied van de Oost- en West-Indische literatuur en cultuur. Redacteur van *Indische Letteren* en van de 'Boekerij van Oost en West' (KITLV, Leiden). e-mail: a.n.paasman@uva.nl

Jan Pekelder studeerde Nederlands, ATW en Franse taalkunde in Leiden, Straatsburg en Parijs. Hij promoveerde in 1992 te Louvain-la-Neuve en habiliteerde in 1999 te Parijs. Hij publiceert op de gebieden syntaxis en vreemdetaalverwerving. Hij is sinds 1999 hoogleraar synchrone taalkunde van het Nederlands aan de Sorbonne. e-mail: jan.pekelder@paris4.sorbonne.fr

Lic. Marc Piwnik is werkzaam als taalmeester in het Institut des Langues Vivantes (ILV) van de Franstalige universiteit van Louvain-la-Neuve. Sinds 1999 is hij tevens website-manager van de site 'gramlink.com'. e-mail: piwnik@ilv.ucl.ac.be

Laurent Rasier is onderzoeker aan de Université Catholique de Louvain in Louvain-la-Neuve. Hij studeerde Germaanse taal- en letterkunde aan de Université de Liège. Hij werkt momenteel aan een proefschrift over het verwervingsproces van de prosodie van een vreemde taal (in casu het Nederlands en het Frans). e-mail: rasier@lige.ucl.ac.be

Dolores Ross is als universitair docent verbonden aan de Opleiding Tolk/Vertaler van de Universiteit van Triëst (Italië). Zij publiceert op het snijvlak van vertaalkunde en taaltypologie. e-mail: doloresr@sslmit.univ.trieste.it

Miranda van Rossum is docente Nederlands aan de Universiteit van Hull. Zij is tevens betrokken bij de ontwikkeling van een *on line* MA in Language Learning & Technology aan deze universiteit. Daarnaast draagt zij bij aan diverse projecten in het kader van het Virtual Department of Dutch. e-mail: m.m.van-rossum@hull.ac.uk

Reinier Salverda is sinds 1989 Professor of Dutch Language and Literature aan University College London. Hij is lid van de redacties van het tijdschrift *Ons Erfdeel* en het jaarboek *The Low Countries*, en President van de Association for Low Countries Studies in Ireland and the UK (ALCS). e-mail: r.salverda@ucl.ac.uk

Marketa Škrlantová is een PhD-studente van de Leerstoel voor Germanistiek, Neerlandistiek en Skandinavistiek in Bratislava, Slowakije. Na haar studie van Germaanse talen en Vertaalwetenschap houdt ze zich vooral bezig met het onderzoek van de Rechtstaal en Terminologie. e-mail: mskrlantova@yahoo.com

Urszula Topolska studeerde Nederlandse taal en literatuur aan de Universiteit Wrocław. Zij werkt momenteel aan het promotieonderzoek over de wijze waarop Nederlandstalige schrijvers met een andere culturele achtergrond (migranten, allochtonen) in de literatuurwetenschap benaderd worden. e-mail: ulatop@konto.pl

Stéphanie Vanasten is als FNRS-aspirant verbonden aan de Université Catholique de Louvain in Louvain-la-Neuve en bereidt een proefschrift voor in de Vergelijkende Literatuurwetenschap over het groteske in *Het verdriet van België* en *Ein weites Feld* (Günter Grass). e-mail: vanasten@licg.ucl.ac.be

Sonja Vanderlinden is gewoon hoogleraar Nederlandse letterkunde aan de Université Catholique de Louvain in Louvain-la-Neuve. Zij promoveerde op een literatuursociologische studie van de Hollandse romans van Arthur van Schendel en heeft zowel in het Frans als in het Nederlands bijdragen gepubliceerd over Walschap, Lebeau, Insingel, Claus, Haasse, Van Eeden, het vitalisme, het kortverhaal, literatuuronderwijs etc. e-mail: vdl@licg.ucl.ac.be

Jolanda Vanderwal Taylor is Associate Professor aan de Universiteit van Wisconsin te Madison, Wisconsin, in de Verenigde Staten van Amerika. Zij schreef *A Family Occupation: Children of the War and the Memory of World War Two in Dutch Literature of the 1980s*. e-mail: jvtaylor@wisc.edu

Deelnemers Vijftiende Colloquium Neerlandicum

Deelnemers Vijftiende Colloquium Neerlandicum

naam	*functie/universiteit*
Abdolah, Kader	Auteur
Albert-Balázsi, dr. Júlia	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Ardito, prof. G.	Università degli Studi di Trieste
Arends, Myra	Universiteit Leiden
Arfs, drs. M.	Göteborgs Universitet
Avermaet, drs. P. van	Certificaat Nederlands als Vreemde Taal, Leuven
Baalen, drs. P.C. van	Universität Wien
Bálint, drs. Cecilia	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Balk-Smit Duyzentkunst, prof.dr. F.	Redacteur *Neerlandica Extra Muros*; bestuurslid SPIN
Balteau, J.	Nederlandse Taalunie, Den Haag
Beekhuizen, T.	Istituto Superiore Interpreti e Traduttori (ISIT), Milano
Beekman, dr. K.D.	Universiteit van Amsterdam
Beelen, drs. J.J.M.	Carl von Ossietzky Universität Oldenburg
Beheydt, prof.dr. L.	Redacteur *Neerlandica Extra Muros*; Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve; Universiteit Leiden
Beke, dr. Katalin	Universitas Debrecen
Bekkering, dr. H.	Katholieke Universiteit Nijmegen
Belo-oesov, dr. V.O.	Staatsuniversiteit Moskou (MGU im M.V. Lomonosova)
Berg, Mirjam van den	Université Charles de Gaulle Lille 3; Institut Néerlandais, Paris

Berlo, lic.fil. Martine van	Albert-Ludwigs-Universität, Freiburg im Breisgau
Bernard, S.S., Ingrid C.	Universitas Indonesia, Jakarta
Berteloot, prof.dr. Amand	Bestuurslid SPIN; Westfälische Wilhelms-Universität, Münster
Besamusca, dr. Emmeline	Universiteit Utrecht
Best-Mols, dipl.-dolm. J.A.G.	Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg
Bexten, drs. Birgitta	Ruhr-Universität Bochum
Biadene-Koenraads, dott. E.	Università degli Studi di Trieste
Blanc, drs. P.M. le	Adviseur musea en monumentenzorg, Nijmegen
Blom, dr. F.R.E.	Universiteit Leiden
Boekschoten, Annemiek	Stichting Kinderboek-Cultuurbezit, Winsum
Boer, drs. B.L.A. de	Rijksuniversiteit Groningen
Boers-Goosens, dr. M.E.W.	Redacteur *Neerlandica Extra Muros*; Universiteit Leiden
Boetze, Wim	Dienst Landelijk Gebied Groningen
Born, Ietje van den	Erasmus Taalcentrum, Jakarta
Bot, drs. Vera de	Vrije Universiteit Amsterdam
Boukema, drs. H.J.	Antiquariaat des Indes, Driebergen
Bovée, Apollonia	ThiemeMeulenhoff, Utrecht
Braaksma, Francien	Stichting Kinderboek-Cultuurbezit, Winsum
Bratoes, prof.dr. Igor B.	Universiteit van Sint Petersburg
Bree, prof.dr. C. van	Emeritus Universiteit Leiden
Brink, drs. A.S.G.	Lid bestuur IVN; Universidade de Coïmbra
Broos, dr. A.J.M.	University of Michigan
Broothaers, Karen	Universidade do Porto
Bruens-Kraijenhoff, Lijsbeth	Universiteit Maastricht
Buelens, dr. Geert	Universiteit Antwerpen

Callebert, lic. Ann	Universität zu Köln
Calvo González, drs. María José	Universidad Complutense de Madrid
Carstens, prof.dr. A.	Universiteit van Pretoria
Caspers, J.	Universiteit Leiden
Chrzanowicz, Agnieszka	Uniwersytet Warszawski
Ciutacu, dr. Sorin	Universitatea de Vest, Timisoara
Claes, dr. M.-Th.	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Clement, dr. Marja	Pabo Leiden
Clercq, M. le	Nederlandse Taalunie, Den Haag
Coller, prof.dr. H.P. van	Universiteit van die Oranje-Vrystaat, Bloemfontein
Conradie, prof.dr. C.J.	Randse Afrikaanse Universiteit, Aucklandpark
Crespo Solans, Ana	Escuela Oficial d'Idiomas, Madrid
Dachy, V.	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Damokos, K.	Budapesti Muszaki Egyetem Nyelvi Intézet
Daniëls, drs. M.	The Hebrew University of Jerusalem
Dankloff-Aka, A.H.M.	Universiteiten Moskou
Daróczi, drs. Anikó	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Degraeve, Ingrid	Tbilisi Ilia Chavchavadze State University of Language and Culture
Dehue, drs. Jacques	Uniwersytet Wrocławski
Deleu, Jozef	Hoofdredacteur ‘Het liegend konijn’, Rekkem
Dermaut, lic. N.	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Devoldere, L.	Stichting Ons Erfdeel, Rekkem
Diallo, Elisa	Universiteit Leiden
Dijk, prof.dr. H. van	Rijksuniversiteit Groningen

Dijk, K.J. van	Uitgeverij Coutinho, Bussum
Dingenouts, drs. M.	Università Cattolica del Sacro Cuore, Milano
Dolle, Esther ten	University College London
Dorleijn, prof.dr. Gillis	Lid begeleidingscomrnissie van het colloquium; Rijksuniversiteit Groningen
Dowlaszewicz, Malgorzata	University of Malaya, Kuala Lumpur
Drenjassowa, prof.dr.habil. T.	Moskouse Linguïstische Universiteit
Eickmans, dr. Heinz	Westfälische Wilhelms-Universität, Müster
Elst, prof.dr. J. van der	Lid bestuur IVN; Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys
Engelbrecht, dr. Wilken	Univerzita Palackého, Olomouc
Engen, drs. J. van	Univerzita Komenského FF, Bratislava
Eschmann, Jens	Ruhr-Universität Bochum
Essed-Fruin, drs. E.	Voorheen Instituut voor de Opleiding van Leraren, Paramaribo
Farrell, Janice	Bureau IVN
Fenoulhet, M.Phil., J.K.	University College London
Francken, dr. Eep	Universiteit Leiden
Fruhwirtová, mgr. Lucie	Univerzita Palackého, Olomouc
Fuchs, M.A., S.	Steunpunt Nederlands als Vreemde Taal, Amsterdam
Gabriel-Kamminga, Mirjam	Westfälische Wilhelms-Universität, Münster
Geeraerts, prof.dr. D.	Katholieke Universiteit Leuven
Gelderblom, dr. A.J.	Redacteur *Neerlandica Extra Muros*; Secretaris IVN; Secretaris SPIN; Universiteit Utrecht

Gera, dr.habil Judit	Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Budapest
Gerritsen, dr. Marinel	Katholieke Universiteit Nijmegen
Gestel, Peter van	Auteur
Glopper, prof.dr. Kees de	Lid begeleidingscommissie van het colloquium; Rijksuniversiteit Groningen
Gobardhan-Rambocus, dr. L.	Instituut voor de Opleiding van Leraren, Paramaribo
Godin, prof.dr. P.	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Golüke, E.C.M.	Universiteit Maastricht
Grande Morales, Julio	Universidad Complutense de Madrid
Grebe, dr. H.P.	Universiteit van Pretoria
Groeneboer, dr. C.R.	Universitas Indonesia, Jakarta
Groot, Margreet de	Educatieve Dienst Biblionet, Groningen
Groot, drs. J.P.M.	Erasmus Taalcentrum, Jakarta
Grosheva, Svetlana	Pomor University, Archangelsk
Grüttemeier, prof.dr. R.	Carl von Ossietzky Universität Oldenburg
Gustinelly, drs. Eliza	Lid bestuur IVN; Universitas Indonesia, Jakarta
Gysen, Sara	Certificaat Nederlands als Vreemde Taal, Leuven
Haan, Corrie de	Universiteit Leiden
Haar, prof.dr. C. ter	Vice-voorzitter IVN; Maximilians-Universität, München
Haeseryn, dr. W.	Katholieke Universiteit Nijmegen
Ham, drs. Esther	Indiana University, Bloomington
Hanssen, drs. E.	Université de Picardie Jules Verne, Amiens
Harmsen, dr. A.J.E.	Universiteit Leiden
Hartgers, drs. Frank	Redactie Perk.nl

Heemstra, Janke van	Stichting Kinderboek-Cultuurbezit, Winsum
Heide, drs. Herman van der	Università degli Studi di Bologna
Heijne, drs. Nicky	Universiteit van Amsterdam
Hellinga, Bouwina	Stichting Kinderboek-Cultuurbezit, Winsum
Hendriks, dr. H.L.W.	Universiteit Utrecht
Henn, lic. C.	Université de Mons-Hainaut
Henselmans, drs. Marina	Westfälische Wilhelms-Universität, Münster
Hermans, prof.dr. Th.	Redacteur *Neerlandica Extra Muros*; University College London
Héroguel, dr. A.	Université Charles de Gaulle Lille 3, Roubaix
Herrlitz, prof.dr. Wolfgang	Universiteit Utrecht
Hiligsmann, dr. Ph.	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Hillewaere, lic. Nele	Universiteit Maastricht
Hoek, Jelske van der	Student Rijksuniversiteit Groningen
Hoeksema, dr. J.	Lid begeleidingscommissie van het colloquium; Rijksuniversiteit Groningen
Horst, prof.dr. J.M. van der	Katholieke Universiteit Leuven
Hout, prof.dr. R.W.N.M. van	Katholieke Universiteit Nijmegen; Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg
Hrncírová, prom.fil., Z.	Univerzita Karlova, Praha
Huis, Jenny van	Stichting Kinderboek-Cultuurbezit, Winsum
Huisman, dr. C.F.	Université Marc Bloch, Strasbourg
Human, M.P.	Randse Afrikaanse Universiteit, Aucklandpark
Hüning, prof.dr. Matthias	Freie Universität Berlin
Hutten, drs. Saskia	Univerzita Palackého, Olomouc

Jansen, prof.dr. E.	Vrije Universiteit Amsterdam
Janssens, prof.dr. G.	Voorzitter IVN; voorzitter SPIN; Université de Liège
Jaspaert, prof.dr. K.	Algemeen secretaris Nederlandse Taalunie, Den Haag
Johansson, fil.mag. A.	Stockholms Universitet
Kalmthout, dr. A.B.G.M. van	Rijksuniversiteit Groningen
Kalsbeek, drs. A.A.M. van	Steunpunt Nederlands als Vreemde Taal, Amsterdam
Kamp, Margaret van der	Rijksuniversiteit Groningen
Kampen, M. van	St. Michielsgestel
Kántor-Faragó, Márta	Universitas Debrecen
Kasper, dr. Chr.	Universität Wien
Kehnen, M.A., B.	Universität-Gesamthochschule Duisburg en Essen
Kemperink, dr. Mary	Lid begeleidingscommissie van het colloquium; Rijksuniversiteit Groningen
Kerkoerle, H. van	Royal Netherlands Embassy, London
Kerrebijn, Bart	State University of New York at Albany (SUNYA)
Kiedron, prof.dr.habil. Stefan	Lid bestuur IVN; Uniwersytet Wrocławski
Klapwijk, Cees	Digitale Bibliotheek van de Nederlandse Literatuur (DBNL), Leiden
Kleijn, drs. P.G.M. de	Docent NT2/NVT, Den Haag
Klimaszewska, prof.dr.habil. Z.	Uniwersytet Warszawski
Knibbeler, drs. L.	Prins Bernhard Cultuurfonds, Amsterdam
Koch, prof.dr. J.E.	Istituto Universitario Orientale, Napoli
Koch, dr.hab. Jerzy	Uniwersytet Wrocławski; Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznan

Koetsier, Sasja	Journalist “Literatuur”, Amsterdam
Kollenburg, Anneke van	ThiemeMeulenhoff, Utrecht
König, Frauke	Westfälische Wilhelms-Universität, Münster
Kowalska-Szubert, dr. Agata	Uniwersytet Wrocławski
Kristel, Marja	Directeur IVN; Redactiesecretaris *Neerlandica Extra Muros*; Eindredacteur *IVN-krant*
Kríž, mgr. Milan	Univerzita Palackého, Olomouc
Krol, dr. E.J.	Univerzita Karlova, Praha
Kruijssen, dr. Joep	Woordenboek van de Limburgse Dialecten, Nijmegen
Krul, prof.dr. W.E.	Rijksuniversiteit Groningen
Kuipers, drs. E.-J.J.F.Th.	Uniwersytet Jagiellonski, Kraków
Kusters, prof.dr. Wiel	Universiteit Maastricht
Kuyper, Sjoerd	Auteur
Lacroix, Martine	Student Université de Paris-Sorbonne (Paris IV)
Laiapea, Katrin	Tallinn Pedagogical University
Lalleman, dr. J.A.	Lid dagelijks bestuur IVN; Universiteit Leiden
Langvik-Johannessen, prof.em.dr. K.	Universitetet i Oslo
Lanssens, An	Certificaat Nederlands als Vreemde Taal, Leuven
Larsen, dr. N.E.	Lid bestuur IVN; Københavns Universitet
Leclercq, dr. R.G.	Bayerische Julius-Maximilians-Universität, Würzburg
Leenaars, drs. Michiel	Redactie Perk.nl
Leeuwen, dr. Ch. van	Universiteit Maastricht
Leijnse, prof.dr. E.	Facultés Universitaires de Namur
Lierop, prof.dr. Helma van	Universiteit Leiden; Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg
Lijmbach, drs. B.V.J.M.	Rijksuniversiteit Groningen
Lohmann, drs. B.Th.	RSUH, Moskou

Lony, drs. C.	Westfälische Wilhelms-Universität, Münster
Louwerse, drs. L.H.R.	University of Sheffield
Manger, F.	Bureau IVN
Marais, R.	Universiteit van Pretoria
Marion, dr. O. van	Universiteit Leiden
Markuszower, drs. E.	Tel Aviv University
Matthijs, Filip	Stichting Ons Erfdeel, Rekkem
Matthysen, lic. V.	Universität Hamburg; Universität Bremen
Mertens, M.H.	Università degli Studi di Padova
Merwe, dr. G.S. van der	Universiteit van Stellenbosch
Mijts, lic. E.N.	Universiteit van Aruba
Missinne, prof.dr. Lut	Lid dagelijks bestuur IVN; Westfälische Wilhelms-Universität, Münster
Moerdijk, prof.dr. Fons	Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL), Leiden
Moeyaert, Bart	Auteur
Moka-Lappia, drs. Margriet	Universitas Hasanuddin, Makassar
Mollay, dr. Erzsébet	Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE), Budapest
Mori-Leemhuis, dott. F.	Università di Roma
Musschoot, prof.dr. A.M.	Redacteur ‘Neerlandica Extra Muros’; Universiteit Gent
Neijt, prof.dr. A.H.	Katholieke Universiteit Nijmegen
Neukäter, Hendrik	Ruhr-Universität Bochum
Neven, lic. A.	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Nijburg, Greetje	Stichting Kinderboek-Cultuurbezit, Winsum
Nocentini, prof. Gabriella	Università degli Studi di Trieste
Noske, R.G.	Université Charles-de-Gaulle Lille 3

Novaire, Rashid	Auteur
Novakovic-Lopušina, dr. J.	Beogradski Univerzitet
Odendaal, M.A., B.J.	Universiteit van die Oranje-Vrystaat, Bloemfontein
Oel, Bregje van	Certificaat Nederlands als Vreemde Taal, Amsterdam
Ohlhoff, prof.dr. C.H.F.	Universiteit van Pretoria
Oosterhoff, Tonnus	Schrijver, dichter
Oosterholt, Frans	Escuela Oficial d'Idiomas, Barcelona
Oosterholt, dr. J.Th.W.	Carl von Ossietzky Universität Oldenburg
Paas, Marjan	Bureau IVN
Paasman, prof.dr. A.N.	Universiteit van Amsterdam
Pekelder, prof.dr. J.	Lid dagelijks bestuur IVN; Université de Paris-Sorbonne (Paris IV)
Pieters, dr. Jürgen	Universiteit Gent
Pillen, Aimé	Kortrijk
Plas, drs. Jan van der	Muziekjournalist ALOHA; Fontys Rockacademie Tilburg
Pos, drs. A.	Universidade de Coïmbra en Lissabon
Praamstra, dr. O.J.	Universiteit Leiden
Prins Salomon, prof. H.	State University of New York at Albany (SUNYA)
Püschel, drs. Erich	Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg
Pusztai, Gábor	Universitas Debrecen
Puttemans, dr. Th.	Université de Paris-Sorbonne (Paris IV)
Quist, Gerdi	University College London

Rajman, dr. Boleslaw	Uniwersytet Wrocławski
Rakšányiová, dr. Jana	Univerzita Komenského FF, Bratislava
Rampart, lic. Nele	Masarykova univerzita, Brno
Rasier, Laurent	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Reitsma, drs. F.	Carl von Ossietzky Universität Oldenburg
Rigelsford, M.A., Michael	Liverpool
Rispens, Maya	Nederlandse Taalunie, Den Haag
Robaard, A.	Lid begeleidingscommissie van het colloquium; Rijksuniversiteit Groningen
Robbe, J.	Aarhus Universitet
Roelofs-Paupert, C.J.	Institut Néerlandais, Paris
Rohyati Suhardi, S.S., Yati	Universitas Indonesia, Jakarta
Ronnau-Bradbeer, Katheryn	University College London
Roodzant, drs. J.C.	Universität Bremen
Rossum, drs. M.M. van	University of Hull
Ruttink, M.	Göteborgs Universitet
Salverda, prof.dr. R.	University College London
Sas, Christine	University College London
Schaeffers, A.	Universidade do Minho
Schalkwyk, drs. Phil van	Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznan
Schapendonk, drs. J.W.P.M.	Philipps-Universität, Marburg
Scheelen, drs. Frank	Redactie Perk.nl
Schless, Annetje	Integrierte Gesamtschule Aurich-West
Schlusemann, hodz.dr. Rita	Universität Leipzig
Schram, prof.dr. Dick	Vrije Universiteit Amsterdam; Universiteit Utrecht
Schürings, drs. Ute	Carl von Ossietzky Universität Oldenburg
Shannon, prof.dr. Thomas F.	University of California, Berkeley

Škrlantová, mgr. Marketa	Univerzita Komenského FF, Bratislava
Slings, Hubert	Digitale Bibliotheek van de Nederlandse Literatuur (DBNL), Leiden
Sneller, prof.dr. Agnes	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Staïesse, lic. V.	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Starmans, drs.lic. Peter	Universiteit van Helsinki
Steemans, Sabine	Universiteit Gent
Stegeman, prof.dr. Jelle	Universität Zürich
Stembor, drs. L.	Den Haag
Stipriaan, René van	
Straeten, Bart van der	Stichting Ons Erfdeel, Rekkem
Strietman, drs. E.G.C.	University of Cambridge
Sugiharto, Felina	Erasmus Taalcentrum, Jakarta
Sulistiowati, S.H.M.Hum.,	PPKP-UNY, Yogyakarta
Taks, drs. Henny	Universiteit Maastricht
Tamošaitis, A.	Vilniaus Universitetas
Tangkilisan, S.S., Daniel F.M.	Akademi Bahasa 17 Agustus 1945 Semarang
Teijsse, Eva	Certificaat Nederlands als Vreemde Taal, Amsterdam
Tongeren, Thijs van	Pieter van Nieuwland College, Amsterdam
Topolska, Urszula	Uniwersytet Wrocławski
Trampus-Snel, prof. R.D.	Università degli Studi di Trieste
Trofimova, I.	Moskouse Linguïstische Universiteit
Uffelen, prof.dr. H. Van	Universität Wien
Urbaniak, Jan	Uniwersytet Wrocławski
Vanacker, Hans	Stichting Ons Erfdeel, Rekkem
Vanasten, lic. S.	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve

Vanderlinden, prof.dr. S.	Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve
Vanderwal Taylor, prof.dr. Jolanda	Lid bestuur IVN; University of Wisconsin, Madison
Varga, drs. Orsolya	Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Venter, prof.dr. L.S.	Universiteit van die Oranje-Vrystaat, Bloemfontein
Verbaan, drs. E.	University of Sheffield
Verberg, drs. G.H.B.	Nederlandse Gasunie, Groningen
Verbiest, A.	Escuela Oficial d'Idiomas, Madrid
Verbruggen, Katja	Universiteit Maastricht
Vermaas, dr. J.A.M.	Universiteit Leiden
Vermeulen, dr. Julien	Katholieke Hogeschool Kortrijk
Vismans, dr. R.M.	Redacteur 'Neerlandica Extra Muros'; Penningmeester IVN; penningmeester SPIN; University of Hull
Vogl, M.A., Ulrike	Freie Universität Berlin
Vorm, drs. P. van der	Karl-Franzens-Universität Graz
Vromans, prof.dr. J.	Université Libre de Bruxelles
Wal, dr. M.J. van der	Universiteit Leiden
Waterlot, lic. Muriel	Uniwersytet Warszawski
Weert, drs. Ilse de	Universiteit Utrecht
Wenzel, dr. Veronika	Westfälische Wilhelms-Universität, Münster
Wessels, Petra	Rijksuniversiteit Groningen
Westhuizen, dr. E.S. van der	Potchefstroomse Universiteit vir Christelike Hoër Onderwys
Wethlij, prof.dr. A.J.M.	Limburgs Universitair Centrum, Diepenbeek
Wiel, P.J. van der	Auckland
Wijnants, Lies	Certificaat Nederlands als Vreemde Taal, Leuven
Wikén Bonde, dr. I.	Stockholms Universitet

Wilmots, prof.dr. J.G.	Limburgs Universitair Centrum, Diepenbeek
Winkelmolen, drs. L.	Universiteit Leiden
Winter, Trees	Bureau IVN
Wouden, prof.dr. Ton van der	Universität Leipzig
Xodo-Ross, prof.drs. D.	Università degli Studi di Trieste
Young Joong, prof.dr. Kim	The Hankuk University of Foreign Studies, Seoul
Zajas, drs. Pawel	Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznan
Zeeland, J. van	Universitatea Bucuresti
Zijlmans, drs. Lidy	Universitair Talencentrum Nijmegen
Zuiderent, dr. A.T.	Vrije Universiteit Amsterdam
Zwaenepoel, dr. T.	Universität Bayreuth
Zwarts, prof.dr. Frans	Rijksuniversiteit Groningen